

Milli Aviasiya Akademiyası

Mətanət Əsgərova

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

(ümumi hissə)

DƏRS VƏSAİTİ

*Milli Aviasiya Akademiyasının Elmi-
Metodiki Şurasının 31 oktyabr 2024-cü il
tarixli qərarı ilə (protokol 08/24) cap
olunur*

Bakı - 2025

Elmi redaktor: Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyasının
Hüquq kafedrasının professoru, hüquq elmləri
doktoru **Nazim Həsən oğlu Cəfərli**

Rəyçilər: **Əfsər İsa oğlu Sadıqov**, Bakı Dövlət
Universitetinin “Beynəlxalq Ümumi
Hüquq” kafedrasının professoru, hüquq elmləri
doktoru

Rauf Məmməd oğlu Qarayev, Azərbaycan
Milli Aviasiya Akademiyasının “Hüquq”
kafedrasının dosenti, hüquq elmləri doktoru

Müəllif: Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyasının Hüquq
kafedrasının professoru, hüquq elmləri doktoru **Mətanət
Paşa qızı Əsgərova**

Əsgərova M.P.

Beynəlxalq hüquq (ümumi hissə). Dərs vəsaiti. – Bakı:
“Füyuzat” nəşriyyatı, 2025. – 448 s.

Dərs vəsaiti hüquqşünaslıq ixtisası üzrə ixtisaslaşan tələbələr
üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN: 978-9952-8594-1-6

© M.P.Əsgərova

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	7
---------------------	----------

I fəsil. BEYNƏLXALQ HÜQUQUN ANLAYIŞI VƏ SİSTEMİ	10
--	-----------

1.1. Beynəlxalq hüququn anlayışı və əlamətləri	10
1.2. Beynəlxalq hüququn funksiyaları	14
1.3. Dövlətdaxili və beynəlxalq hüququn nisbəti.....	16
1.4. Beynəlxalq hüququn sistemi	26

II fəsil. Beynəlxalq hüququn tarixi.....	28
---	-----------

2.1. Qədim dövrlərdə beynəlxalq hüquq.....	30
2.2. Orta əsrlərdə (VI–XVI əsrlər) beynəlxalq hüquq	35
2.3. Klassik beynəlxalq hüquq	40
2.4. Klassik beynəlxalq hüquqdan müasir beynəlxalq hüquqa keçid (1919–1946)	47
2.5. Müasir beynəlxalq hüququn formalaşması və inkişafı	50

III fəsil. Beynəlxalq hüququn subyektləri.....	55
---	-----------

3.1. Beynəlxalq hüququn subyektlərinin anlayışı və xüsusiyyətləri	55
3.2. Dövlətlər beynəlxalq hüququn əsas subyektləri kimi	58
3.3. Müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalqların beynəlxalq hüquq subyektliyi	62
3.4. Beynəlxalq təşkilatların hüquq subyektliliyi.....	64
3.5. Dövlətbənzər qurumlar beynəlxalq hüququn subyekti kimi	67
3.6. Fiziki şəxslərin beynəlxalq hüquq subyektliyi.....	75
3.7. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları	80
3.8. Transmilli korporasiyalar	81
3.9. Federasiyanın subyektlərinin və unitar dövlətlərin muxtar ərazilərinin məhdud beynəlxalq hüquq subyektliliyi	85

IV fəsil. Beynəlxalq hüququn mənbələri.....	87
4.1. Beynəlxalq hüququn mənbələrinin anlayışı və növləri.....	87
4.2. Beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq hüququn əsas mənbəyidir	96
4.3. Adət hüquq normaları beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi.....	98
4.4. Beynəlxalq məhkəmə qərarları beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi	102
4.5. Beynəlxalq hüquq doktrinası	104
4.6. Dövlətlərin birtərəfli aktları	106
4.7. Beynəlxalq təşkilatların aktları (qərarları) beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi.....	109
4.8. Hüququn sivil xalqlar tərəfindən tanınan ümumi prinsipləri	111
4.9. Beynəlxalq hüquq normalarının nisbəti	115
4.10. İslam beynəlxalq hüququ	118

V fəsil. Beynəlxalq hüququn prinsipləri	134
5.1. Beynəlxalq hüququn prinsiplərinin anlayışı və əlamətləri.....	134
5.2. Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi	138
5.3. Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi.....	143
5.4. Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi prinsipi ..	153
5.5. Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi.....	158
5.6. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi	163
5.7. Dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı prinsipi	167
5.8. İnsan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi	169
5.9. Xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetməsi prinsipi	176
5.10. Dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi.....	180
5.11. Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi ..	183
5.12. Dinc yanaşı yaşamaq prinsipi	186

VI fəsil. Beynəlxalq hüquqda əhali.....	188
6.1. Beynəlxalq hüquqda əhali anlayışı	188
6.2. Vətəndaşlığın əldə edilməsi	190
6.3. Beynəlxalq hüquqda naturalizasiya məsələləri	192

6.4. Beynəlxalq hüquqda vətəndaşlığın itirilməsi.....	197
6.5. Çoxvətəndaşlıq.....	199
6.6. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər.....	200
6.7. Qaçqınlar.....	204
6.8. Sığınacaq axtaranlar şəxslər.....	205
6.9. Əməkçi miqrantlar.....	208

VII fəsil. Beynəlxalq hüquqda ərazi 210

7.1. Beynəlxalq hüquqda ərazinin anlayışı və növləri.....	210
7.2. Dövlət ərazisi və onun hüquqi rejimi.....	214
7.3. Dövlətin yurisdiksiyası.....	220
7.4. Dövlət sərhədi.....	228
7.5. Beynəlxalq çaylar.....	232
7.6. Beynəlxalq göllər.....	234
7.7. Şpitsberqen arxipelaqının hüquqi rejimi.....	238
7.8. Arktikanın hüquqi rejimi.....	239
7.9. Antarktinin hüquqi rejimi.....	240

VIII fəsil. Tanıma və hüquq varisliyi 242

8.1. Tanımanın anlayışı və tanıma nəzəriyyələri.....	242
8.2. Tanımanın formaları.....	248
8.3. Tanımanın növləri.....	251
8.4. Beynəlxalq hüquqda varislik anlayışı və beynəlxalq müqavilələrə münasibətdə varislik.....	256
8.5. Dövlət mülkiyyətinə və dövlət borclarına münasibətdə varislik məsələləri.....	260
8.6. Dövlət arxivlərinə münasibətdə hüquq varisliyi.....	263

**IX fəsil. Beynəlxalq mübahisələrin həll edilməsinin dinc
vasitələri** 265

9.1. Beynəlxalq mübahisə və situasiya anlayışları.....	265
9.2. Danışqlar və məsləhətləşmələr mübahisələrin həll edilməsinin dinc vasitələri kimi.....	268
9.3. Xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik.....	272

9.4. Beynəlxalq istintaq komissiyaları	274
9.5. Barışdırıcı komissiyalar	277
9.6. Beynəlxalq Arbitraj	279
9.7. Mübhisələrin beynəlxalq məhkəmələrdə həlli	281
9.8. Mübahisələrin beynəlxalq təşkilatlarda həll edilməsi	286

X fəsil. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət	294
10.1. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin anlayışı	294
10.2. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin subyektləri	302
10.3. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin əsasları	305
10.4. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin növləri və formaları	309
10.5. Dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyətini istisna edən hallar	328
10.6. Fiziki şəxslərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti	335
10.7. Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti	346

Əlavələr:

Mövzular üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat siyahısı	352
Tövsiyə olunan milli normativ və beynəlxalq sənədlər	362
Tövsiyə olunan xüsusi ədəbiyyat	385
Beynəlxalq hüququn Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətləri və əməkdaşlığa aid prinsipləri haqqında Bəyannamə	388
Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq müçavirəsinin yekun aktı (çıxarış)	400
Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında Konvensiya (Amerikalararası) (Montevideo Konvensiyası)	409
BMT Nizamnaməsi	413

ÖN SÖZ

Beynəlxalq hüquq, beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən mexanizm kimi getdikcə daha geniş şəkildə beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxil olur. Müasir beynəlxalq münasibətlər qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı şərtləndirilmiş xarakter daşdığı üçün ictimai münasibətlərin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. O, xalqların və dövlətlərin inkişafı üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması, təhlükəsizliyin təmin olunması, əməkdaşlıq və layiqli həyat şərtlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə dünya birliyinin həyatına daha yaxından daxil olur və ona təsir göstərir. İstənilən sistem kimi, beynəlxalq münasibətlər sistemi də sabit və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün tənzimlənmədən kənarda qala bilməz.

Beynəlxalq hüquq, insan sivilizasiyasının ən mühüm dəyərlərindən biri kimi, dövlətlərin iradəsinin razılaşdırılması yolu ilə yaradılır və xüsusi tənzimləmə metodları və vasitələrindən istifadə edir. Buna görə də beynəlxalq hüququn səmərəliliyi beynəlxalq birliyin ümumi maraqlarının nəzərə alınmasından, onun ədalətlik, humanizm və xeyirxahlıq prinsiplərinə nə dərəcədə uyğun gəlməsindən asılıdır. Dünyada baş verən hadisələr, o cümlədən silahlı münaqişələr, ekoloji və digər problemlər bu problemlərin daha səmərəli həll yollarının müəyyən edilməsini tələb edir. Dünyada baş verən qloballaşma və integrasiya prosesləri müxtəlif siyasi sistemli dövlətlərin ən müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığını zəruri edir. Buna görə də müasir mərhələdə beynəlxalq münasibətlərin əsasını təşkil edən anlayışların və prinsiplərin uyğunluğu, eləcə də qloballaşma ilə insan hüquq və azadlıqlarına riayət edilməsi və onların müdafiəsi məsələlərinə daha dərindən yanaşılmalıdır.

“Beynəlxalq hüquq (ümumi hissə)” dərs vəsaiti beynəlxalq hüququn və bu fənnin anlayışı, predmeti, tarixi, əsas anlayışları, kateqoriyaları, institutları, prinsipləri, beynəlxalq hüquq normaları və onların həyata keçirilməsi mexanizmləri, beynəlxalq hüququn sub-

yektləri, beynəlxalq hüquqda dövlətlərin hüquq subyektliliyi, dövlətlərin tanınması və varisliyi, ərazi və əhali problemləri, beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət və onun növləri, eləcə də beynəlxalq münaqişələrin dinc yolla həll edilməsi məsələlərinin təhlili və tədrisinə həsr edilmişdir. Dərs vəsaitində ən yeni beynəlxalq-hüquqi və milli normativ hüquqi aktlardan və onların tətbiqi təcrübəsindən istifadə olunmuşdur.

Dərs vəsaitində müasir beynəlxalq hüququn inkişaf tarixi izlənilir, beynəlxalq hüququn anlayışlarının formalaşma prosesi təhlil edilir. Bu vəsait beynəlxalq hüququn xüsusi xarakteri, onun sistemi, milli hüquq sistemi ilə spesifik qarşılıqlı təsiri, beynəlxalq hüququn subyektləri və mənbələri, beynəlxalq hüquqda ərazi və əhali məsələləri, beynəlxalq hüququn prinsipləri, beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə həll edilməsi və beynəlxalq hüquqi məsuliyyət barədə kompleks təsəvvürlərin formalaşmasına kömək edir. Bu təsəvvürlərin düzgün formalaşması beynəlxalq hüququn xüsusi hissəsində ayrı-ayrı sahələrin tənzimlənməsi zamanı ümumi institut və qaydaların da düzgün tətbiqinə yardım edir.

Beynəlxalq hüquq tarixi bir təzahürdür və onun formalaşması uzunmüddətli inkişaf yolu keçmişdir. Müasir beynəlxalq hüquq isə II Dünya müharibəsindən sonra formalaşmağa başlamışdır. Müharibənin acı nəticələri yaranmış dünya sistemindəki ciddi təhlükələri daha aydın şəkildə göstərdi və bəşəriyyətin gələcəyi naminə ümumi hüquqi qaydaların yaradılmasının zəruriliyini ortaya qoydu. BMT-nin yaradılması bu istiqamətdə atılacaq gələcək addımların əsasını təşkil etdi. BMT Nizamnaməsində beynəlxalq hüququn əsas məqsədlərini və ümumbəşəri dəyərləri ifadə edən, sülhü və əməkdaşlığı, insan hüquqlarını möhkəmləndirən prinsiplər, o cümlədən müharibənin faciəvi nəticələrinin qarşısını almağa yönəlmiş “güc tətbiq etməmə” və “güclə hədələməmə” prinsipləri, öz əksini tapdı.

Beynəlxalq hüquq, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin

edilməsi məqsədləri fonunda inkişaf etməyə başladı. Dövlətlər arasında əməkdaşlıq və dostluq münasibətlərinin qurulmasında ATƏM-in Helsinki Yekun Aktında beynəlxalq hüquq prinsiplərinin genişləndirilməsi mühüm rol oynadı. Beynəlxalq hüququn bir çox sahələrinin məcəllələşdirilməsi istiqamətində addımlar atıldı.

XXI əsrdə qloballaşmanın təsiri altında beynəlxalq hüququn qarşısında yeni vəzifələr meydana çıxdı. Dünya birliyi demoqrafik böhran, qlobal ərzaq və enerji təhlükəsizliyi, təbii ehtiyatların tükənməsi, iqlim dəyişikliyi, beynəlxalq terrorizm və kibercinayətkarlıq kimi qlobal problemlərlə üzləşdi. Müasir beynəlxalq hüquq bu problemlərin tənzimlənməsi üçün əsas hüquqi baza rolunu oynayır. Qloballaşmanın təsiri altında formalaşan dünya birliyinin təhlükəsizliyi yalnız dövlətlərin və xalqların birgə səyləri ilə təmin oluna bilər. Öz növbəsində, hər bir dövlətin təhlükəsizliyi və rifahı digər dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərindən asılıdır. Bu münasibətlərin beynəlxalq hüquq çərçivəsində formalaşması və inkişafı dünya birliyinin təhlükəsizliyinin əsas şərtlərindən birinə çevrilmişdir.

Dərs vəsaitinin əsas məqsədlərindən biri beynəlxalq hüququn əsaslarını izah etmək, beynəlxalq hüquq sistemi haqqında ümumi təsəvvür formalaşdırmaq, eləcə də tələbələrdə beynəlxalq hüquq normalarını düzgün tətbiq etmək üçün zəruri nəzəri bilik və praktiki vərdislərin inkişafına kömək etməkdir.

Dərs vəsaiti hüquq fakültələrinin tələbələri, eləcə də beynəlxalq hüquq sahəsinə maraq göstərən şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

I fəsil.

BEYNƏLXALQ HÜQUQUN ANLAYIŞI VƏ SİSTEMİ

1.1. Beynəlxalq hüququn anlayışı və əlamətləri

Beynəlxalq hüquq sülhün, təhlükəsizliyin və beynəlxalq əməkdaşlığın təmin olunması məqsədilə dövlətlər və beynəlxalq hüquq digər subyektləri arasında münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları və prinsiplərinin məcmusudur. O, beynəlxalq münasibətlərin hüquqi çərçivədə inkişafını təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir.

Beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulmuş bir mexanizmdir. O, əsasən dövlətlərarası, yəni suveren dövlətlər arasındakı münasibətlərin hüquqi əsaslarla tənzimlənməsi məqsədilə yaradılmışdır.

Ümumi beynəlxalq hüquq dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin öz iradələrini razılaşdırmaqla müəyyən ictimai münasibətləri tənzimləmək üçün yaratdıqları hüquq normaları sistemidir. Bu hüquq normalarına riayət olunması dövlətlər və onların yaratdıqları beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müəyyən məcburiyyət mexanizmləri vasitəsilə təmin edilir.

Beynəlxalq hüququn inkişafına müxtəlif dövlətlərin, xalqların və mədəniyyətlərin hüquqi təcrübəsi təsir etmişdir. O, zamanla bu təcrübəni ümumiləşdirərək sistemləşdirmiş və müasir dövlətlərin hüquq sistemlərinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Beynəlxalq hüquq kompromis xarakter daşıyır, çünki o, dövlətlərin razılaşdırılmış iradəsinin məhsulu kimi formalaşmışdır. Məsələn, beynəlxalq məhkəmə orqanları dövlətlərin birgə qərarları ilə yaradılır və onların yurisdiksiyası da məhz həmin razılaşmalara əsaslanır. Beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına görə məsuliyyət daşıyan tərəf kimi dövlət yalnız digər dövlətlər qarşısında cavabdeh olur və bu məsuliyyət hüquqi münasibətlər çərçivəsində

müəyyən edilir.

Beynəlxalq hüquq, əsasən dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında münasibətləri tənzimləyən normalar sistemi olsa da, tarixi baxımdan xalqların hüququ ilə də sıx bağlı olmuşdur. Onun formalaşmasına və inkişafına qədim Roma hüququnun, xüsusilə *jus gentium* (xalqların hüququ) anlayışının əhəmiyyətli təsiri olmuşdur.

Jus gentium Roma dövründə Roma vətəndaşları ilə əcnəbilər arasında yaranan hüquqi münasibətlərin (xüsusilə şəxsi, əmlak, öhdəlik və ailə hüququ sahələrində) tənzimlənməsi üçün tətbiq edilən hüquq normaları toplusu idi. Bu anlayış dövlətlərarası münasibətləri deyil, fərdlər arasında yaranan hüquqi münasibətləri əhatə edirdi. Romalılar çox zaman xalqların hüququnu təbii hüquqla eyniləşdirirdilər, çünki *jus gentium* normaları bir çox xalqlar tərəfindən tanınır və geniş şəkildə tətbiq olunurdu. İmperator Yustinian da bu fikri dəstəkləyərək xalqların hüququnu bütün bəşəriyyət üçün ümumi hüquqi çərçivə kimi xarakterizə etmişdi.

İnsanların yaşayış forması və ehtiyacları zamanla onları bəzi ümumi hüquq normaları yaratmağa məcbur etmişdir. Məsələn, müharibələr nəticəsində meydana çıxan əsirlik və əsarət hallarının təbii hüquqa zidd olduğu düşünülürdü, çünki təbii hüquqa görə bütün insanlar azad doğulurlar.

Beynəlxalq hüququn tənzimlədiyi əsas münasibətlər suveren dövlətlər arasında yaranan münasibətlərdir. Tarix boyu bu münasibətləri xarakterizə etmək üçün müxtəlif terminlərdən istifadə olunmuşdur. Əvvəllər *jus gentium* (xalqların hüququ) anlayışı geniş yayılmışdı. Daha sonralar isə *jus inter gentes* (xalqlar anlayışı) geniş yayılmağa başladı. Daha sonralar isə *jus inter gentes* (xalqlar arasında hüquq) termini hüquqi dövriyyəyə daxil olmuşdur.

“Beynəlxalq hüquq” anlayışının formalaşması aşağıdakı kimi izah edilir: bu hüquq sistemi konkret xalqların daxili hüququnu (*jus gentium*) deyil, xalqlar arasında mövcud olan münasibətləri tən-

zimpləyən hüquq normalarını (*jus inter gentes*) əhatə edir. Məhz bu fərqləndirmə nəticəsində müasir beynəlxalq hüquq anlayışı və onun adlandırılması tədricən formalaşmışdır.

Tarixi kontekstdə yalnız siyasi təşkilatlanmaya malik xalqlar, yəni dövlətlər, beynəlxalq münasibətlərin hüquqi aktorları kimi qəbul edilirdi. Belə dövlətlər “sivil” hesab olunur və yalnız onların qarşılıqlı münasibətləri beynəlxalq hüququn predmeti sayılırdı. Avropa hüquqşünasları hesab edirdilər ki, beynəlxalq hüquq yalnız “sivil” dövlətlər arasında tətbiq oluna bilər.

Bu yanaşma nəticəsində mədəni sayılmayan və ya siyasi təşkilatlanması olmayan xalqlar beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanınmır, onların hüquqi statusu nəzərə alınmırdı. “Sivil” dövlətlər kateqoriyasına isə əsasən yalnız Avropa dövlətləri daxil edilirdi. Bu anlayış kolonial dövrlərdə geniş yayılmış və qeyri-Avropa xalqlarının hüquqi statusuna diskriminativ yanaşmaların əsaslandırılmasında istifadə olunmuşdur.

ABŞ hökuməti XVIII–XIX əsrlərdə “**sivilizasiya**” anlayışını ilk dəfə beş yerli Amerika qəbiləsinə münasibətdə tətbiq etmişdi. Bu qəbilələr ingilis-Amerikan adət-ənənələrini və həyat tərzini mənimsəməyə meyilli olduqları üçün digər yerli “vəhşi” qəbilələrdən fərqləndirilərək “sivil” hesab olunurdular. Bu terminoloji yanaşma həmin dövrün sosial-siyasi təsəvvürlərini əks etdirirdi.

Müasir dövrdə “sivil”, “vəhşi” və ya “mədəniyyətsiz xalqlar” kimi ifadələr beynəlxalq hüquqda istifadəyə yararsız və yolverilməz hesab olunur. Hazırkı beynəlxalq hüquq sistemi bərabərlik, suveren bərabərlik, ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi və xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ kimi fundamental prinsiplərə əsaslanır.

Müasir beynəlxalq hüquq bütün suveren dövlətlərin bərabərliyini təmin etmişdir. “Beynəlxalq hüquq” anlayışı müəyyən mənada şərti xarakter daşıyır; əslində bu hüquq sistemi dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyir və bu baxımdan onun “dövlətlərarası hü-

quq” adlandırılması daha məqsədəuyğun ola bilər. İngilis dilində işlədilən **“international law”** ifadəsi bu kontekstdə problem yaratmır, çünki “nation” termini həm xalq, həm də millət mənasında işlədilə bilər. Azərbaycan dilində isə “beynəlxalq hüquq” ifadəsindəki “xalq” termini, zahirən dövlətlərarası hüququ əhatə etməsi ilə müəyyən ziddiyyət yarada bilər. Lakin dövlətin formalaşması ilə bağlı klassik müddəalar nəzərə alındıqda, yəni dövlətin əsas atributlarından birinin tarixən təşəkkül tapmış xalq olması faktı, bu ifadənin işlədilməsi məntiqli hesab oluna bilər.

Dövlətlər arasındakı münasibətlər ümumi xarakter daşıyır. Buna görə də bu münasibətləri tənzimləyən hüquq sistemi “beynəlxalq ümumi hüquq” adlanır, çünki onun əsasını ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən və beynəlxalq birlik tərəfindən qəbul edilmiş prinsip və normalar təşkil edir. Buradakı “ümumi” anlayışı bu hüquq sisteminin heç bir dövlətin daxili hüquq sisteminə daxil olmaması və hüquq normalarının dövlətlərin siyasi və iqtisadi quruluşundan, coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq bütün dövlətlər üçün eyni dərəcədə məcburi olmasını ifadə edir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə beynəlxalq ümumi hüquq, beynəlxalq xüsusi hüquqdan fərqlənir.

Beynəlxalq hüququn subyektləri yalnız dövlətlərlə məhdudlaşmır; digər beynəlxalq hüquq subyektləri də mövcuddur. Bununla belə, dövlətlər beynəlxalq hüququn əsas və aparıcı subyektləri olaraq qalırlar. Beynəlxalq hüquq anlayışını dərinlən dərk etmək üçün “ümumi”, “universal” və “müasir” beynəlxalq hüquq kimi bir-biri ilə əlaqəli əsas kateqoriyaların mənasının düzgün şəkildə başa düşülməsi vacibdir.

Beynəlxalq hüquq, ilk növbədə, hüquq normalarının xüsusi bir sistemidir. Bu hüquq normaları beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən könüllü şəkildə yaradılır və dövlətləri qarşılıqlı əməkdaşlığa təşviq etmək məqsədi daşıyır. Beynəlxalq hüquqda məcburet-mə tədbirləri adətən tətbiq olunmur və yalnız beynəlxalq sülh və

təhlükəsizliyin pozulması təhlükəsinin qarşısının alınması məqsədilə istisna hallarda, səlahiyyətli orqan olan BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Beynəlxalq hüquq, eyni zamanda, ümumi prinsiplərin məcmusu kimi də qəbul olunur. Çünki beynəlxalq hüququn ümumtənzim prinsipləri imperativ (məcburi) xarakter daşıyır və bütün subyektlər üçün icrası zəruridir. Bununla belə, beynəlxalq hüquq normaları praktik olaraq bütün beynəlxalq münasibətləri əhatə etmir. Beynəlxalq münasibətlərin bəzi sahələrinin tənzimlənməsi ilə bağlı hələlik müvafiq razılaşmalar əldə olunmamışdır. Belə hallarda, həmin sahələrin hüquqi tənzimlənməsi üçün beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri tətbiq olunur.

Beynəlxalq hüquq məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir, çünki o, beynəlxalq münasibətləri hüquqi qaydada tənzimləyir.

Beynəlxalq hüququn əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq hüquq, ilk növbədə, əsas subyektlər kimi dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləyən hüquq sistemidir;
- Beynəlxalq hüquq hüquqi norma və prinsiplərin məcmusudur;
- Beynəlxalq hüquq normaları, beynəlxalq hüququn subyektləri arasında bağlanmış müqavilə və razılaşmalar əsasında formalaşır;
- Bu normaların hüquqi qüvvəsi, subyektlər tərəfindən könüllü şəkildə tanınması ilə təmin edilir;
- Beynəlxalq hüquq normalarının mahiyyəti, məzmunu, həyata keçirilmə formaları və tətbiq sahəsi, dövlətlərarası müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş məcburiyyət mexanizmləri vasitəsilə təmin olunur.

1.2. Beynəlxalq hüququn funksiyaları

Beynəlxalq hüququn funksiyaları onun beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsir vasitələri və formalarıdır. Bu funksiyalar beynəlxalq hüququn tənzimləmə metodları ilə sıx əlaqəlidir. Beynəlxalq hüququn qarşısında duran vəzifələr artdıqca, funksiyalarında da dəyişik-

liklər baş verir. Funksiyalar müxtəlifdir və yalnız beynəlxalq hüququn obyektindən deyil, həm də müəyyən münasibət sahələrinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənmə səviyyəsindən asılıdır.

Beynəlxalq hüququn aşağıdakı funksiyaları mövcuddur:

– **Stabilləşdirici funksiya** – beynəlxalq münasibətlərin sabit sisteminin möhkəmləndirilməsi beynəlxalq hüququn ən mühüm sosial funksiyasıdır. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin (BMT-nin Məhkəməsi) 1996-cı il tarixli “Nüvə silahları üzrə” məsləhətçi rəyində qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquq beynəlxalq sistemin sabitliyini təmin etmək məqsədi daşıyır.

– **Tənzimləyici funksiya** – beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi beynəlxalq hüququn əsas hüquqi funksiyasıdır. Belə ki, müvafiq qarşılıqlı fəaliyyət sahələrində konkret davranış qaydaları dövlətlər tərəfindən müəyyən edilir.

– **Müdafiə funksiyası** – beynəlxalq münasibətlərdə sabitliyin pozulması və güc tətbiqi meyllərinin yaranmasına qarşı mübarizəni şərtləndirir. Bəzən bu funksiya “əks-fəaliyyət funksiyası” kimi də adlandırılır. Bu, münaqişələrin sülh yolu ilə həlli, güc tətbiqi hədəsinin və ya tətbiqinin qadağan edilməsi kimi tədbirləri nəzərdə tutur.

– **Beynəlmiləlləşmə funksiyası** – dövlətlər arasında əlaqələrin genişlənməsi və dərinləşməsi nəticəsində beynəlxalq birlik möhkəmlənir.

– **İnformasiya və maarifləndirmə funksiyası** – beynəlxalq hüquqa və onun qoruduğu maraq və dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyəni, dövlətlər arasında səmərəli fəaliyyət təcrübəsinin mübadiləsini və beynəlxalq hüquq normalarından istifadə imkanları ilə bağlı maarifləndirməni nəzərdə tutur. Bu funksiya beynəlxalq sülh mədəniyyətinin və beynəlxalq hüquqi şüurun inkişafına töhfə verir, beynəlxalq hüququn getdikcə daha geniş dəstəklənməsini təşviq edir.

– **Qoruyucu funksiya** – beynəlxalq hüququn subyektlərinin hü-

quq və mənafeələrini pozuntulardan qorumağa xidmət edir.

– **Dövlətlərin milli maraqlarının və mənafeələrinin bütün bəşəriyyətin maraqları ilə uzlaşdırılması funksiyası** – bu funksiya bütün digər funksiyaların əsasını təşkil edir və beynəlxalq hüququn mahiyyətini əks etdirir.

– **Beynəlxalq hüquqa uyğun olmayan inkişafın qarşısının alınması funksiyası** – dünya siyasətində qabaqlayıcı diplomatiya getdikcə daha mühüm rol oynayır. Beynəlxalq hüquq mövcud münasibətlərin qorunub saxlanmasına və yeni münasibətlərin formalaşmasına xidmət etməklə yanaşı, onun məqsəd və prinsiplərinə zidd olan yeni münasibətlərə qarşı mübarizə aparır. Beynəlxalq hüquq gücün tətbiqini və güc tətbiq etməklə hədələməni, müstəmləkəçiliyi, irqçiliyi və digər qanunsuz hərəkətləri qəti şəkildə qadağan edir. Bu hüquq sistemi bir çox problemlərin gündəlik həllini asanlaşdırmaqla münaqişələrin qarşısını almağa kömək edir. Münaqişələrin qarşısının alınması və onların sülh yolu ilə həlli də bu funksiyanın təsir dairəsinə daxildir.

1.3. Dövlətdaxili və beynəlxalq hüququn nisbəti

Beynəlxalq və milli hüquq, bir-biri ilə sıx bağlı olsa da, müstəqil hüquq sistemləridir. Lakin bu sistemlər qarşılıqlı şəkildə bir-birinin formalaşmasına təsir göstərir.

Milli hüquq sistemləri beynəlxalq hüququn formalaşmasına təsir göstərir. Məsələn, dövlət sərhəd rejiminə dair ikitərəfli müqavilələr müvafiq ölkələrin sərhədlərini tənzimləyən milli qanunları əks etdirir. Həmçinin, beynəlxalq müqavilələr hazırlanarkən milli hüquq institutlarından fəal şəkildə istifadə olunur.

Beynəlxalq hüquq öz növbəsində milli qanunvericiliyə təsir göstərir və bu təsir daim artır. Beynəlxalq hüququn təsiri ilə daxili hüququn məzmunu dəyişir, inkişaf edir, fəaliyyət dairəsi genişlənir və səmərəliliyi artır. Milli hüququn siyasi və hüquqi təsiri

nəticəsində beynəlxalq hüququn köhnəlmiş institutları, prinsipləri və normaları aradan qaldırılır. Beynəlxalq hüquqda istifadə olunan əsas hüquqi institutlar daxili qanunvericilikdən götürülmüşdür. Bir çox dövlətlərdə ratifikasiya olunmuş beynəlxalq müqavilələr milli qanunvericiliyin bir hissəsinə çevrilir ki, bu da hüquq sahələrinin və hüquq elmlərinin inkişafına şərait yaradır.

Bir çox ölkələrin qanunvericiliyində beynəlxalq müqavilələrin müddəaları ilə uyğunsuzluq olduqda, beynəlxalq müqavilənin müddəalarına üstünlük verən qayda tətbiq edilir.

Beynəlxalq hüquq normaları milli hüquq sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərinə əsasən, beynəlxalq hüquq normaları dövlətin bütün ərazisində, onun yurisdiksiyasında olan bütün orqanlar və şəxslər tərəfindən yerinə yetirilməlidir və dövlət bunu təmin etməlidir. Dövlət beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında iştirak edərək və ya bu normalara qoşularaq, onların üstünlüyünü qəbul edir.

Bu prinsip, Müqavilələr Hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının (1969) 27-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, müqavilələrin yerinə yetirilməməsinə görə daxili qanunvericiliyə istinad edərək haqq qazandırmaq olmaz.

Daxili və beynəlxalq hüququn nisbəti, bir sistemin digərindən birtərəfli asılılığını deyil, bu nisbətin məcburi dövlət-hüquqi meyarlarını nəzərdə tutur. Məsələn, güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək, beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli, dövlətlərin suveren bərabərliyi, digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq və s. prinsiplər həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə əsas prinsiplər kimi qəbul edilmişdir.

Elmi ədəbiyyatda beynəlxalq hüquq və milli hüquq arasında qarşılıqlı təsirlə bağlı üç konsepsiya fərqləndirilir.

1. Dualistik konsepsiya

Bu konsepsiya, beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn norma yaradıcılığı və tətbiqi proseslərində müstəqil, qarşılıqlı təsirdən azad

hüquq sistemləri olduğunu qəbul edir. Dualistik yanaşmanın tərəfdarları, beynəlxalq və milli hüququ fərqli hüquq qaydalarına aid olan və bir-birindən asılı olmayan müstəqil sistemlər kimi görürlər. Bu konsepsiya, əsasən bu iki sistem arasındakı fərqləri və onların müstəqilliyini vurğulayır, qarşılıqlı əlaqələrini deyil.

2. Monist konsepsiya

Monist konsepsiya, beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn vahid hüquq sisteminin komponentləri olduğunu qəbul edir və daxili qanunvericiliyin üstünlüyü məsələsinə fokuslanır. Bu konsepsiya çərçivəsində iki əsas nəzəriyyə mövcuddur: birincisi beynəlxalq hüququn, ikincisi isə dövlətdaxili hüququn üstünlüyünü müdafiə edir. Birinci nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, beynəlxalq hüquq dövlətdaxili hüquqdan üstünlük təşkil edir; ikinci nəzəriyyənin tərəfdarları isə dövlətdaxili hüququn beynəlxalq hüquqa üstünlüyünü qəbul edirlər.

Dövlətdaxili hüququn üstünlüyünü müdafiə edənlər, əsasən Hegelin təsiri altında (“dövlət yerdə mütəlak hakimiyətdir”) belə hesab edirdilər ki, dövlət öz iradəsi ilə həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq hüququ dəyişə bilər. Bu yanaşmada beynəlxalq hüquq müxtəlif dövlətlərin xarici hüquqlarının məcmusu kimi qəbul edilirdi. Hazırda isə bu nəzəriyyə geniş şəkildə müdafiə olunmur.

Monizmin tərəfdarlarının əksəriyyəti beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquqa üstünlüyünü müdafiə edirlər.

Radikal monizmin tərəfdarları (məsələn, Q. Kelsen) “yüksək hüquq qaydalı” vahid sistem anlayışını müdafiə edir; bu sistem beynəlxalq hüququ və ona “tabe” olan milli hüquq qaydalarını əhatə edir. Kelsen hesab edirdi ki, bu vahid sistemdə normalar iyerarxik bağlıdır: iyerarxiyanın aşağı pillələrində beynəlxalq hüquq normalarına bağlı olan məhkəmə və inzibati orqanların qərarları yerləşir. Beynəlxalq hüquq normaları isə heç bir hüquq normasından asılı deyil. Milli hüququn beynəlxalq hüquqa zidd olan hər hansı norması beynəlxalq hüquqi planda əhəmiyyətsiz, yəni mövcud ol-

mayan norma kimi qiymətləndirilir. Kelsen dövlət suverenliyi anlayışını rədd edərək, hesab edirdi ki, dövlət yalnız mütləq suveren ola bilər və milli hüququn üstünlüyü qəbul edilərsə, bu suverenlik təmin edilə bilər.

Monist konsepsiyanın tərəfdarları, beynəlxalq hüququ obyektiv realıq olan dövlət suverenliyinə qarşı qoyurlar və çıxış edirlər ki, ya beynəlxalq hüququn, ya da milli hüququn üstünlüyü qəbul edilməlidir. Belə qarşıdurma zamanı, dövlətdaxili hüququn üstünlüyü qəbul edildikdə, beynəlxalq hüququn rədd edilməsinə, radikal monistlərdə isə suverenliyin rədd edilməsinə gətirib çıxarır. Ancaq əslində beynəlxalq hüquq və dövlət suverenliyi bir-birinin mövcudluğunu nəzərdə tutan anlayışlardır.

Monist konsepsiya, hər iki hüquq sisteminin – beynəlxalq və milli hüququn – tanınmasından çıxış edir. Bu yanaşmaya görə, beynəlxalq hüquq milli hüquqla birlikdə vahid hüquq sisteminə daxildir və hər ikisi bu sistemin ayrılmaz hissələridir. Monist konsepsiya dövləti hüquqi şəxs kimi qəbul edir.

Əksər dövlətlər nə dualistik, nə də monist konsepsiyanı tam şəkildə qəbul edirlər. Bunun əvəzinə, bu iki yanaşmanın müddəa və aspektlərinin müəyyən kombinasiyasından istifadə olunur.

Beynəlxalq hüquq və milli hüquq anlayışlarından birinin inkar edilməsi, digərinin də inkar edilməsi deməkdir. Beynəlxalq hüququn üstünlüyünü qəbul edənlər, suverenliyi inkar etməklə əslində beynəlxalq hüququ dünya dövləti ilə əvəz etməyə çalışırlar.

Bu isə mahiyyət etibarilə, real mövcud olan beynəlxalq hüququ həm hüquq kimi, həm də dövlətlərarası hüquq kimi qəbul etməmək deməkdir. Hər iki monist nəzəriyyənin tərəfdarları dövlət suverenliyini yalnız mütləq mənada başa düşürlər; yəni həm dövlətlərin bir-birinə nisbətən müstəqilliyini, həm də beynəlxalq hüquqi münasibətlərdə müstəqilliyini qəbul edirlər. Əslində isə suverenlik dövlətlərin qarşılıqlı asılılığını da nəzərdə tutur. Lakin bu asılılıq bir dövlətin digərinə deyil, beynəlxalq hüquqa tabe olması deyil,

bərabərlik və müstəqillik əsasında əlaqələr qurması deməkdir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra bir sıra alimlər beynəlxalq hüququn daxili hüquqdan üstün olduğunu qəbul etdilər. Lakin onlar eyni zamanda dövlət suverenliyindən tamamilə imtina edir və dünya dövləti ilə dünya hüququnun yaradılması ideyasını müdafiə edirdilər. Məsələn, alman alimləri M. Makduqal və M. Rayzman hesab edirdilər ki, bəşəriyyət elmi-texniki tərəqqi nəticəsində daha sıx və ardıcıl münasibətlərə daxil olur. Onların fikrincə, dövlət mövcudluğunu davam etdirsə də, hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu və təsiri artır, fiziki şəxslər isə əsas fəaliyyət göstərən fiqurlara çevrilirlər. Belə bir şəraitdə insan hüquqlarının təmin olunması və totalitar dünya dövlətinin yaradılmasının qarşısının alınması üçün ümumi hüquq qaydalarına əsaslanan dünya dövləti yaradılmalıdır.

Ancaq müasir siyasi, iqtisadi və digər səbəblərə görə dünya hüququnun və dünya dövlətinin yaradılması real deyil. Demək olar ki, bütün dövlətlər dövlət suverenliyinin və qarışmamaq prinsipinin əhəmiyyətini qəbul edirlər.

Monizm konsepsiyasında digər bir istiqamət kimi “mülayim monizmin” tərəfdarları beynəlxalq hüquq normalarına üstünlük verirlər və hesab edirlər ki, milli hüququn beynəlxalq hüquqa zidd olan normaları hüquqi baxımdan əhəmiyyətsizdir. Onların fikrincə, dövlətin rolu beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqa transformasiyasına şərait yaratmaqdır.

Dualizmin müasir tərəfdarları isə eyni predmet sahəsinə aid münasibətlərin həm beynəlxalq, həm də milli hüquq normaları ilə tənzimləmə biləcəyini qəbul edirlər. Lakin onlar hesab edirlər ki, dövlətlər arasında yaranan ziddiyyətlər və münaqişələr diplomatik danışıqlar, mübahisələrin dinc yolla həllinin digər vasitələri və ya beynəlxalq məsuliyyət institutu vasitəsilə həll olunmalıdır.

Monizm və dualizm konsepsiyaları əsasən nəzəri xarakter daşısa da, dünya miqyasında iki fərqli hüquq sisteminin mövcudluğu ba-

xımından müəyyən praktik əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Beynəlxalq və milli hüququn nisbəti ilə bağlı üç əsas problem qeyd edilə bilər:

1. Ayrı-ayrı dövlətlərin daxili hüquqlarının beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin yaranması və inkişafına təsiri, eyni zamanda beynəlxalq hüququn dövlətlərin milli hüquqlarının formalaşması və inkişafına təsiri, yəni beynəlxalq və milli hüququn bir-birinə qarşılıqlı faktiki təsiri.

2. Dövlət daxilində yaranan münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində beynəlxalq hüquq normalarının hüquqi qüvvəsi ilə bağlı məsələ, eyni zamanda beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində dövlətin daxili hüquq normalarının tətbiqi, yəni beynəlxalq hüququn dövlət ərazisində, daxili hüququn isə sərhədlərdən kənar da tətbiqinin formal-hüquqi üsulları.

3. Beynəlxalq və milli hüquq sistemlərinin normaları arasında ziddiyyətlərin meydana gəlməsi və bu ziddiyyətlərin qarşısının alınması, aradan qaldırılması yolları.

Beynəlxalq hüququn dövlət daxilindəki münasibətlər sahəsində tətbiqi çox vaxt **“implementasiya”** termini ilə ifadə olunur. Eyni məqsədlə bəzən “transformasiya” anlayışından da istifadə edilir. **Transformasiya** – beynəlxalq müqavilə normalarının dövlət tərəfindən milli hüquqa daxil edilməsi üçün daxili normativ aktların (qanunların, beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyası və dərc olunması haqqında aktların, inzibati qərarların, sərəncamların və s.) qəbul edilməsini nəzərdə tutur. Implementasiya ilə transformasiya arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, implementasiya beynəlxalq hüququn milli hüquq müstəvisində və ya milli hüququn köməyi ilə həyata keçirilməsidir. Transformasiya isə beynəlxalq hüququn dövlət, onun orqanları, fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən tətbiq olunmasının konkret hüquqi yollarını müəyyən edir.

Ümumi anlayış olaraq, transformasiyanın bir neçə növü mövcuddur: **birbaşa transformasiya, inkorporasiya, istinad və re-**

sepsiya.

Əgər imzalanmış beynəlxalq müqavilə əlavə qanunvericilik aktı qəbul edilmədən birbaşa hüquqi qüvvəyə minirsə, bu hal “**birbaşa transformasiya**” adlanır.

İnkorporasiya (yəni, öz tərkibinə daxil etmə və ya qoşulma) vasitəsilə beynəlxalq hüquq normaları birbaşa dövlətin hüquq sisteminə daxil edilir. Bu zaman, məsələn, beynəlxalq müqavilənin özü milli hüquqa daxil edilir. İnkorporasiya formal və maddi olmaqla iki əsas formaya ayrılır. **Formal inkorporasiya** – beynəlxalq müqavilənin milli hüquq sisteminə daxil edilməsi üçün yalnız formal qanunvericilik aktının qəbul edilməsidir. **Maddi inkorporasiya** isə – beynəlxalq müqavilənin müddəalarının milli hüquqda məzmun baxımından təkrar edilməsi, yəni onun məzmununun milli qanunvericilik aktında əks olunması ilə həyata keçirilir.

Transformasiyanın digər ümumi növlərindən biri **göndəriş (blanket)** üsuludur. Bu halda göndərişin obyektı beynəlxalq hüquq normaları olur, milli hüquqda isə bu normalara istinad edən hüquqi müddəalar yer alır. Bu baxımdan göndəriş bəzən beynəlxalq və milli hüququn uyğunlaşdırılması metodu kimi qiymətləndirilir.

Göndəriş dedikdə, milli hüquqi aktda konkret beynəlxalq hüquq normasına və ya mənbəyə istinad edilməsi nəzərdə tutulur. Bu isə o deməkdir ki, müəyyən daxili münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi birbaşa milli hüquq normaları ilə deyil, həmin beynəlxalq hüquq normasına əsaslanmaqla həyata keçirilir. Belə hallarda beynəlxalq hüquq normaları hüquqi qüvvəsini saxlayaraq milli hüquq sistemində tətbiq edilir, milli qanunvericiliyin isə məzmunu dəyişməz qalır. Lakin bu halda beynəlxalq hüquq normalarına göndəriş edən milli hüquqi akt, yəni blanket norma qəbul olunmalıdır.

Bir çox dövlətlərin konstitusiyalarında və digər normativ sənədlərində konkret beynəlxalq hüquq normalarına deyil, “hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərə” ümumi istinad edilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 1.2-ci maddəsində

qeyd olunur: “*Bu Məcəllə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərinə əsaslanır.*” Lakin bu istinadda konkret beynəlxalq normalar sadalanmır.

Transformasiyanın bir növü kimi **resepsiya (qəbul etmə)** beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquq sistemi tərəfindən mənimsənilməsi və uyğunlaşdırılması deməkdir. Bu proses zamanı beynəlxalq hüququn müddəaları hüquq texnologiyasının tələblərinə uyğun şəkildə, ifadələr, terminlər və anlayışlar baxımından, daxili hüquqa daxil edilir.

Bu, beynəlxalq hüquq normalarının daxili hüquqda dəqiq əks etdirilməsi və onların düzgün şifahi ifadə olunması baxımından vacibdir. Nəticədə qəbul edilən milli hüquqi akt məzmun və mahiyyət baxımından beynəlxalq hüquqi sənədin əsas müddəalarını ehtiva edir, lakin bəzi hallarda mətn fərqləri ola bilər. Məsələn, milli Cinayət Məcəlləsinin 114-cü maddəsinin qeyd hissəsində “muzdlu” anlayışı Cenevrə Konvensiyalarına (1949) əlavə olunmuş I Protokolun 47-ci maddəsindən götürülmüşdür.

Milli hüquq sisteminə daxil edilmiş beynəlxalq müqavilələrin həyata keçirilməsi üçün transformasiya aktının qəbul olunması tələb olunur. Azərbaycanda bu funksiyanı yerinə yetirən əsas transformasiya aktı ratifikasiya sənədidir.

Implementasiya, transformasiya və inkorporasiya anlayışları arasında oxşarlıq olsa da, bu terminləri eyniləşdirmək düzgün olmazdı. Ümumiləşdirici anlayış kimi transformasiyanın istifadəsi daha məqsədəuyğun sayılır. Ümumiyyətlə, transformasiya rəsmi formada həyata keçirilir və onun növləri dövlət orqanlarının fəaliyyətindən asılıdır.

Beynəlxalq hüquq normaları yalnız beynəlxalq hüququn subyektlərinə hüquq və öhdəliklər yaradır. Beynəlxalq hüququn dövlətdaxili hüquqa təsiri birmənalı şəkildə qəbul edilir, çünki bu təsir olmadan beynəlxalq hüquq öz mahiyyətini itirərdi. Eyni zamanda,

dövlətlərin daxili hüququnun beynəlxalq hüququn prinsip və normalarının formalaşmasına və inkişafına təsiri də danılmazdır. Əslində, bu təsir qarşılıqlıdır, çünki beynəlxalq hüququn bir çox institutları dövlətlərin milli qanunvericiliklərindən götürülmüşdür.

Beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüquq arasında fərqlər:

– Hüquqi tənzimləmə predmeti üzrə:

Beynəlxalq hüquq yalnız konkret subyektlər arasında yaranan münasibətləri tənzimləyir; dövlətdaxili hüquq isə müxtəlif dövlətlər arasında yaranan münasibətlərdən başqa, yalnız dövlət daxilində və digər dövlətlərin maraqlarına toxunmayan ictimai münasibətləri tənzimləyir.

Beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin predmeti xarakterinə, daxili quruluşuna, ərazisinə və əhalisinə görə fərqli olan dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi və digər münasibətlərdən, habelə beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında yaranan münasibətlərdən ibarətdir. Beləliklə, beynəlxalq hüquq həm konkret dövlətin daxili yurisdiksiyasından, həm də ərazi hüquqlarından kənarda olan ictimai münasibətləri tənzimləyir.

– Tənzimlənən münasibətlərin xarakterinə görə:

Beynəlxalq hüquq, müstəsna olaraq, demokratik prinsiplərə əsaslanan dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyir. Dövlətdaxili hüquqda isə tənzimlənən münasibətlərin xarakteri daha çox dövlətin siyasi və hüquqi rejimindən asılıdır.

– Subyektlərinə görə:

Beynəlxalq hüquq əsasən klassik subyektlərə (milli müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalqlar, dövlətlər, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar və dövlətə bənzər qurumlar, transmilli korporasiyalar) aid edilir; dövlətdaxili hüquq isə dövlət, dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər, yerli özünüidarə orqanları, fiziki və hüquqi şəxslər və s. arasında münasibətləri tənzimləyir.

– Normaların yaradılması üsuluna görə:

Beynəlxalq hüquqda normativ aktlar hüquq subyektləri tərəfin-

dən razılaşdırılaraq müvafiq beynəlxalq müqavilələr və digər aktlarla yaradılır; dövlətdaxili hüquqda isə hüquq normaları xüsusi səlahiyyətə malik dövlət orqanları və qanunverici qurumlar tərəfindən qəbul edilir.

– **Hüququn mənbələrinə görə:**

Beynəlxalq hüququn əsas mənbələri beynəlxalq müqavilələr və beynəlxalq adət hüququdur; dövlətdaxili hüquqda isə bu mənbələr qanunlar, fərmanlar, qaydalar və digər normativ-hüquqi aktlardır.

– **Hüququn tətbiqi subyektlərinə görə:**

Beynəlxalq hüquq subyektləri tərəfindən tətbiq edilir; bu, fərdi qaydada beynəlxalq hüquqi məsuliyyət institutu vasitəsilə və ya kollektiv şəkildə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, BMT Təhlükəsizlik Şurasının sanksiyaları, müxtəlif komitə və komissiyalar vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Dövlətdaxili hüquq isə əsasən dövlət orqanları tərəfindən tətbiq edilir.

– **Hüquqi tənzimləmə metoduna görə:**

Beynəlxalq hüquqda ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi imperativ metodla həyata keçirilir və beynəlxalq hüquq normalarında əks olunan göstərişlərin məcburi şəkildə yerinə yetirilməsi tələb olunur. Dövlətdaxili hüquqda isə tənzimləmə metodu dövlətin daxili qanunvericiliyində müəyyən edilir və həm imperativ, həm də dispoitiv metodlardan istifadə edilə bilər.

– **Məsuliyyətin formasına və növlərinə görə:**

Beynəlxalq hüquqda maddi məsuliyyət (bərpa, kompensasiya və s.) və qeyri-maddi (siyasi) məsuliyyət (məmnunluq, təkrarlanma təminatı, zəmanət və s.) formaları fərqləndirilir. Milli hüquqda isə siyasi məsuliyyət, satisfaksiya, reparasiya və digər oxşar məsuliyyət formaları mövcud deyil.

Beynəlxalq hüquq beynəlxalq xüsusi hüquqdan bir neçə aspektdə fərqlənir:

1. Norma yaratmanın xarakterinə görə:

– beynəlxalq hüquq müstəqil bir hüquq sistemidir;

- beynəlxalq xüsusi hüquq isə milli hüquqa daxildir.

2. Subyektlərə görə:

- beynəlxalq hüququn subyektləri əsasən dövlətlər, dövlətə bənzər qurumlar və beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlardır;
- beynəlxalq xüsusi hüququn subyektləri isə milli hüququn xarici elementli subyektləridir.

3. Tənzimlənen münasibətlərin xarakterinə görə:

beynəlxalq hüquq əsasən dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzimləyir;

- beynəlxalq xüsusi hüquq mülki hüquq münasibətlərini və xarici elementli münasibətləri tənzimləyir.

4. Mənbələrə görə:

- beynəlxalq hüququn mənbələri beynəlxalq müqavilələr və adətlərdir;
- beynəlxalq xüsusi hüququn mənbələri isə həm milli hüququn mənbələri, həm də beynəlxalq müqavilələr və adətlərdir.

1.4. Beynəlxalq hüququn sistemi

Beynəlxalq hüququn sistemi dedikdə, onun vahid, ardıcıl və inteqrə edilmiş normativ quruluşu nəzərdə tutulur. Bu sistem beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsipləri və normalarını (müqavilə və adət normaları), habelə beynəlxalq hüquq institutlarının məcmusunu əhatə edən daxili əlaqəli elementlərdən ibarətdir. Beynəlxalq hüququn inkişafı, ilk növbədə, onun əsas prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi və həm dispozitiv, həm də imperativ xarakter daşıyan *jus cogens* (mütləq məcburi normalar) normalarının formalaşması ilə bağlı olmuşdur.

Jus cogens normalarının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətlər bu normalardan, hətta qarşılıqlı razılıq əsasında belə, geri çəkilməz. Bu normalar beynəlxalq hüquqi sistemin iyerarxiyasında ən yüksək səviyyəni təşkil edir və onların pozulması bey-

nəlxalq hüquqi məsuliyyət doğurur.

Beynəlxalq hüquq qarşılıqlı əlaqəli elementləri olan müqavilə və adət hüququ normaları, eləcə də digər tanınmış mənbələrdə (ümumi hüquq prinsipləri, hüquqi presedentlər və doktrina) ifadə olunan hüquqi qaydaların məcmusudur. **Beynəlxalq hüquq vahid və sistemli xarakter daşıyır; bu sistem sahələr, institutlar və yarım-sahələrdən ibarətdir.**

Beynəlxalq hüququn sahələrə bölünməsi üçün ümumqəbul edilmiş, sabit və hüquqi cəhətdən məcburi meyarlar mövcud deyil. Bu bölgü əsasən praktik ehtiyaclar, müxtəlif münasibətlərin spesifikasiyası və hüquqi tənzimləmə subyektlərinin maraqları nəzərə alınmaqla formalaşır. **Beynəlxalq hüququn sahəsi** isə onun mənbələrində, xüsusilə beynəlxalq müqavilələrdə və adət hüququnda, müəyyən sahədə beynəlxalq hüquq subyektləri (əsasən dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar) arasında yaranan münasibətləri tənzimləyən norma və prinsiplərin məcmusu kimi başa düşülür.

Müasir beynəlxalq hüququn aşağıdakı əsas sahələrini qeyd etmək olar: 1) beynəlxalq müqavilələr hüququ; 2) beynəlxalq diplomatiya və konsulluq hüququ; 3) beynəlxalq insan hüquqları hüququ; 4) beynəlxalq humanitar hüquq; 5) beynəlxalq təşkilatlar hüququ; 6) beynəlxalq dəniz hüququ; 7) beynəlxalq hava hüququ; 8) beynəlxalq kosmos hüququ; 9) beynəlxalq iqtisadi hüquq; 10) beynəlxalq cinayət hüququ; 11) beynəlxalq ekologiya hüququ; 12) xüsusi məsələlər üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq; 13) mübahisələrin dinc yolla həlli hüququ; 14) beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ.

Beynəlxalq hüquq institutu – münasibətlərin müəyyən sahəsini tənzimləyən beynəlxalq hüquq normaları qrupudur. Məsələn, beynəlxalq məsuliyyət institutu, tanıma institutu və s.

Bir neçə beynəlxalq hüquq institutunun bazasında **beynəlxalq hüququn yarım-sahələri** formalaşır. Məsələn, beynəlxalq iqtisadi hüququn çərçivəsində beynəlxalq maliyyə hüququ, beynəlxalq ticarət hüququ və beynəlxalq investisiya hüququ fərqləndirilir.

II fəsil. BEYNƏLXALQ HÜQUQUN TARİXİ

Beynəlxalq hüququn yaranması dövlətlərin meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Beynəlxalq hüquq qəbilələrarası və tayfalararası münasibətlərin tənzimlənməsi təcrübəsi əsasında, bu münasibətləri tənzimləyən qaydaların təkmilləşdirilməsi yolu ilə formalaşmışdır. Cəmiyyətin inkişafının ibtidai mərhələsində tayfalar və qəbilələr bir-birilə müharibələr aparır, nümayəndələr mübadilə edir, ticarət əlaqələri qurur və bu münasibətləri nizama salmaq üçün müəyyən qaydalar formalaşdırmağa çalışırdılar. Dövlətlərin meydana çıxması ilə dövlətlərarası münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinə ehtiyac yarandı və beynəlxalq hüququn qəbilələrarası qaydalara əsaslanan ilkin normaları formalaşmağa başladı.

Qədim Romada “xalqların hüququ” (*jus gentium*) yaranmışdı. Bu hüquq sistemi müharibələrin aparılması, mülkiyyətin bölünməsi, sərhədlərin müəyyən edilməsi, binaların tikintisi, ticarət, alqı-satqı və digər sahələrlə bağlı münasibətləri tənzimləyən norma və qaydalar toplusundan ibarət idi. “Xalqların hüququ” həm dövlət-daxili, həm də qismən dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyirdi, çünki beynəlxalq hüququn formalaşmasının ilkin mərhələsində daxili və beynəlxalq hüquq arasında aydın sərhəd mövcud deyildi.

Dövlətlərarası əlaqələr, öz növbəsində, beynəlxalq əmək bölgüsü, eləcə də iqtisadi, siyasi, hərbi və digər xarakterli ümumi problemlərin həlli üçün dövlətlərin səylərinin birləşdirilməsini zəruri edirdi. Heç bir dövlət tarixən heç bir dövrdə digər dövlətlərdən tamamilə təcrid olunmuş vəziyyətdə uzun müddət mövcud ola bilməz. Siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni, elmi və digər amillərlə sıx bağlı olan dövlətlər qarşılıqlı münasibətlər olmadan fəaliyyət göstərə bilməzlər.

Elmi-texniki tərəqqi, qloballaşma və digər qlobal çağırışlar dövlətlərin qarşılıqlı asılılığını daha da gücləndirmişdir. Bu isə, öz növbəsinə,

bəsində, dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının rolunu və əhəmiyyətini xeyli artırmışdır.

Beynəlxalq hüquq, ümumiyyətlə, tarixi inkişafın məhsuludur və onun inkişaf tarixi ümumi bəşər tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Beynəlxalq hüququn tarixində aşağıdakı dövrləri fərqləndirmək mümkündür:

1. Qədim beynəlxalq hüquq – eramızın 476-cı ilinə qədər (Roma imperiyasının süqutunadək olan dövr). Bəzən bu mərhələ “beynəlxalq hüququn tarixdən əvvəlki dövrü” adlandırılır. Bu dövr qəbilə münasibətlərinin süqutu, erkən quldarlıq dövlətlərinin yaranması və beynəlxalq hüququn ilkin normalarının formalaşması ilə səciyyələnir. Həmçinin bu mərhələ quldarlıq sosial-iqtisadi formasiyasının təşəkkülü dövrü kimi qiymətləndirilir.

2. Orta əsrlərin beynəlxalq hüququ – 476–1648-ci illəri

(Roma imperiyasının süqutundan Vestfal sülhünədək olan dövrü) əhatə edir. Bu mərhələ feodal ictimai-iqtisadi formasiyasının dövrünə uyğun gəlir və feodal beynəlxalq hüquq normalarının formalaşması və inkişafı ilə xarakterizə olunur.

3. Klassik beynəlxalq hüquq dövrü – 1648–1919-cu illəri (Vestfal sülhündən Millətlər Cəmiyyətinin yaradılmasınadək olan dövrü) əhatə edir. Bu dövr kapitalist istehsal münasibətlərinin təşəkkül tapdığı və beynəlxalq hüquqda suveren dövlətlər arasında müqavilələrə əsaslanan münasibətlərin gücləndiyi mərhələdir.

4. Klassik beynəlxalq hüquqdan müasir beynəlxalq hüquqa keçid dövrü – 1919–1945-ci illəri əhatə edir. Bu dövr Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsi ilə başlayır və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Nizamnaməsinin qəbul edilməsi ilə başa çatır. Keçid dövrü kimi, bu mərhələ beynəlxalq hüququn normativ strukturunun transformasiyası və kollektiv təhlükəsizlik ideyasının təşəkkülü ilə səciyyələnir.

5. Müasir beynəlxalq hüquq dövrü – 1945-ci ildən etibarən

başlayır və “BMT Nizamnaməsi hüququ” dövrü kimi tanınır.

Bu dövrdə beynəlxalq hüququn əsas məqsədi sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, insan hüquqlarının müdafiəsi, dövlətlərin bərabərliyi və əməkdaşlığı prinsipləri üzərində qurulmuş normativ sistemin gücləndirilməsi olmuşdur.

2.1. Qədim dövrlərdə beynəlxalq hüquq

Qədim dövrlərdə indiki anlamda hüquq olmasa da, onun ilkin elementləri formalaşmağa başlamışdı. Hüquq əsasən ölkə daxilində fəaliyyət göstərən sistem kimi qəbul edilirdi, beynəlxalq münasibətlərdə isə ona yer verilmirdi. Beynəlxalq münasibətlərin subyektləri dövlətlər deyil, onların hökmdarları hesab olunurdu. Müqavilələr həm xarici, həm də daxili funksiyaların həyata keçirilməsinə xidmət edirdi.

Eramızdan əvvəl XIII əsrdə Misir fironu ilə Xetlərin çarı arasında bağlanmış sülh və müttəfiqlik haqqında müqavilə yalnız xarici düşmənlərlə müharibədə deyil, həmçinin qiyam etmiş qulların yatırılmasında kömək göstərilməsini və siyasi qaçqınların qarşılıqlı verilməsini nəzərdə tuturdu. Müqavilə dini andla möhkəmləndirilmiş və razılaşdırılmış mətn gümüş lövhələrə yazılaraq rəsmiləşdirilmişdi.

Misir və Hindistan qanunları xaricilərlə istənilən münasibətləri qadağan edirdi, çünki onlar düşmən sayılır və heç bir hüquqi statusa malik deyildilər. *Qədim Hindistanın Manus Qanunlarında* belə deyilir: “*Düşmən sənin qonşudur*”. “*Arxşashtra*”-da isə qeyd olunur ki, “*Sülh müqavilələri bərabərlərlə və ya daha güclülərlə bağlanılmalıdır, zəif kralın üzərinə hücum etmək lazımdır.*” Müdrik kral öz dövlətini möhkəmləndirməli və başqalarının çiçəklənməsinə mane olmalıdır. Səfirlərin vəzifələrinə missiyanın həyata keçirilməsi, müqavilələrin müdafiəsi, dostların qazanılması, dostlar arasında intriqaların və mübahisələrin yaradılması, həmçi-

nin gizli qüvvələrdən istifadə edilməsi daxildir

Yunanıstanda yunanların seçilmiş xalq, digərlərinin isə barbar olması fikri hökm sürürdü. Hətta Demosfen sübut etməyə çalışırdı ki, barbarlar təbiətlərinə görə yunanların qulları olmaq üçün nəzərdə tutulmuşdular. Xaricilərə nifrət – **ksenofobiya** da məhz buradan irəli gəlirdi. Yunanıstan, region dövlətləri ilə dil və din ümumiliyinə baxmayaraq, əməkdaşlıq sahəsində irəliləyiş əldə edə bilmədi. Çünki cəmiyyətin mövcudluğu üçün qullar lazım idi və bu qulları müharibələr təmin edirdi; bütün sosial quruluş da məhz bu tələbat əsasında təşkil olunmuşdu. Belə vəziyyət ticarət və digər əlaqələrin inkişafına mane olurdu. Buna görə də, xaricilərin elementar hüquqlarının tanınması məqsədilə ticarət müqavilələri bağlanmağa başlandı.

Bu çərçivədə **proksen** institutu yaradıldı. Proksen – xaricini qəbul edən dövlətin vətəndaşı olub, ona himayəçilik edirdi. Hüquqsuz xaricilər qəbul edən dövlətin idarəçilik orqanlarına birbaşa müraciət edə bilmirdilər; bunu proksen həyata keçirirdi. Bəzən onun vasitəsilə diplomatik danışıqlar da aparılırdı. Yunan dövlətləri birbirlərinə daim səfir missiyaları göndərirdilər. Səlahiyyətlər isə ikiqat qatlanmış və mum ilə örtülmüş lövhələr şəklində olurdu. “Diplomatiya” termini də buradan yaranmışdır – yunan dilində “diploma” sözü “ikiqat qatlanmış” deməkdir. Səfirələr toxunulmaz hesab olunurdular.

Yunan dövlətləri həmçinin hərbi-siyasi ittifaqlar – **simmaxiyalar** yaradırdılar; onlar beynəlxalq təşkilatlara bənzəyirdi və ümumi qərar qəbul edən orqanlara malik idilər.

Qədim Romada dövlətlər üçün eyni və bərabər öhdəliklər ideyası Roma imperiyasının mahiyyəti ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Belə hesab edilirdi ki, dövlətlərarası münasibətləri yalnız tanrılar tənzimləyə bilər, çünki onlar dövlətlərdən üstün durur və mübahisələrdə arbitrlük edə bilirdilər. Buna görə də, Roma hüququnda beynəlxalq hüquq normalarının ayrıca mövcudluğu qəbul olunmurdu.

Romada *jus gentium* (xalqların hüququ) isə Roma vətəndaşları ilə xaricilər arasındakı münasibətləri tənzimləyir və Roma hüququnun tərkib hissəsi hesab olunurdu.

Qədim dövrlərin beynəlxalq münasibətləri və qarşılıqlı əlaqələri qəddar və demək olar ki, qaydalara tabe olmayan xarakter daşısa da, beynəlxalq hüququn yaranması üçün zəngin təcrübə toplanmışdır. Ən əsas məqam ondan ibarətdir ki, qəddarlıq və qeyri-sabitliklə səciyyələnən dövlətlərarası münasibətlərin normativ tənzimlənməsi üçün ilkin addımlar atılmış, adətlər və müqavilələr formalaşdırılmışdır. Həmin müqavilələr forma baxımından müasir müqavilələrdən az fərqlənsə də, onları beynəlxalq müqavilə adlandırmaq düzgün olmazdı.

Eramızdan əvvəl IV minillikdə Yaxın Şərqdə – Dəclə, Fərat və Nil çaylarının vadilərində qədim dövlətlər yaranmış və onların qarşılıqlı münasibətlərində ilk dövlətlərarası hüquq normaları formalaşmışdır. Belə dövlətlərarası hüquq normaları adətlərdə və müqavilələrdə öz əksini tapırdı və dövlətəqədərki qəbilələrarası “hüquqdan” irəli gələn qaydalardan ibarət idi. Dinin təsiri açıq şəkildə müşahidə olunurdu; regionçuluq üstünlük təşkil edirdi; adət beynəlxalq hüququn əsas mənbəyi kimi çıxış edirdi. Beynəlxalq münasibətlər regional xarakter daşıyırdı və müasir mənada beynəlxalq əlaqələr hələ yaranmamışdı.

Bu gün məlum olan ən qədim beynəlxalq hüquqi akt eramızdan əvvəl 3100-cü ildə Şumer şəhər-dövlətləri olan Laqaş və Umma hökmdarları arasında bağlanmış müqavilə hesab olunur. Müqavilədə dövlət sərhədinin təsdiqlənməsi və toxunulmazlığı məsələləri əksini tapmışdı. Razılaşmaya əsasən, tərəflər arasında yaranan mübahisələr arbitraj vasitəsilə sülh yolu ilə həll edilməli idi. Müqavilənin yerinə yetirilməsi öhdəliyi tanrılara müraciət formasında edilən andlarla təmin olunurdu.

Bu dövrdə Qədim Misirdə padşahlar və digər hökmdarlar Faraonun təbəələri hesab edilirdilər. Hindistanda isə beynəlxalq

hüququn subyektlərinin bərabərliyi prinsipi qəbul olunmurdu. Həmçinin bu dövrdə tanınma institutu formalaşmışdı və tanınma əldə edən dövlət daxili və xarici məsələlərdə müstəqil hesab olunurdu.

Ən qədim ölkələrin xarici siyasətinin əsas vasitəsi müharibələr idi. Misirdə müharibə zamanı qanuni olaraq qeyri-məhdud özbaşınalıq hökm sürürdü. Məğlub olanlar və onların malları qənimət kimi qalibin mülkiyyəti sayılırdı.

Hindistanda müharibə adətləri “Manu Qanunları” və “Artxaşatra” kimi mənbələrdə öz əksini tapmışdı. Lakin müharibə qanuni bir hərəkət hesab edilməsinə baxmayaraq, arzuolunmaz bir hadisə kimi qəbul edilirdi. Müharibə ilə bağlı müəyyən məhdudiyyətlər mövcud idi. Qadınların, uşaqların, qocaların və yaralıların, eləcə də təslim olanların öldürülməsi qadağan edilmişdi. Məbədlərin və digər ibadət yerlərinin, onların qulluqçularının toxunulmazlığı qəbul olunurdu. Bu dövrdə artıq silahdan istifadənin məhdudlaşdırılmasına dair qaydalar mövcud idi. Dənizdə müharibənin aparılmasına dair ilk hüquqi qaydalar məhz Hindistanda yaranmışdır.

Çində (e.ə. II–I minilliklər) müharibə hüququnun müəyyən tərəfləri tənzimlənmiş olsa da, dövrün ümumi xüsusiyyətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmirdi. Çin tez-tez daxili müharibələr apardığından, burada “qonşuların torpaqlarını yemək” mənasını verən *tsanipi* prinsipi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Yunanıstan müharibəni bir polisın bütün vətəndaşlarının digər polisə qarşı mübarizəsi kimi başa düşürdü. Müəyyən silahların istifadəsini məhdudlaşdıran qaydaların sayı çox deyildi. Düşmən şəhəri alınarkən dinc əhalinin öldürülməsi kifayət qədər qanuni sayılırdı. Yunanlarda əsir rejimi mövcud deyildi; məğlub olanlara işgəncə verilərək öldürülə bilər, onların əmlakı isə məhv edilə bilərdi. Yunanıstan neytrallıq və müdaxilə etməmək vəziyyəti ilə tanış idi. Neytrallıq yalnız müharibə dövründə, müdaxilə etməmək isə

sülh dövründə mümkün idi.

Romada isə bütün müharibələr ədalətli sayılırdı, çünki romalıların fikrincə, onlar tanrıların iradəsi ilə aparılırdı. Nəticədə, müharibələr heç bir hüquqi məhdudiyyətə tabe deyildi. Heç kəsə aman verməyən Roma ordusunun qəddarlığı da məhz buradan irəli gəlirdi. Hətta xalqların ziyarətگاهی olan məbədlər də dağıdılırdı.

Dindarlıq yalnız müharibənin elan edilməsi və aparılması prosesində deyil, həm də diplomatiyada əhəmiyyətli rol oynayırdı. Çində elçilərin qəbulu və müqavilələrin bağlanması ayinlər və qurbanlar vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Qədim yunanlar daimi diplomatik nümayəndəlik institutunu tanıyırdılar və əksər hallarda səfirliklər birdəfəlik xarakter daşıyırdı. Səfirlərə onların rəsmi statusunu təsdiq edən və danışıqlar aparmaq hüququ verən sənədlər təqdim edilirdi. Səfirlərin toxunulmazlığı hamı tərəfindən tanınırdı və onun pozulması müharibəyə səbəb ola bilərdi. Romada isə mövcud olan inanca görə səfirlər tanrılarının himayəsində və toxunulmaz idilər. Səfirlərdən danışıqlar aparmaq, sülh, müttəfiqlik və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilələr bağlamaq böyük məharət tələb edirdi.

Sonralar ticarət və əcnəbilərin hüquqları haqqında müqavilələr bağlanmağa başlandı. Lakin xaricilərin hüquqsuz mövqeyi ticarət əlaqələrinin inkişafına ciddi maneə törədirdi. Şəxsi xarakter daşıyan **proksen** (patron) institutu tədricən dövlət institutu xarakteri almağa başladı. Proksen öz polisində xarici vətəndaşların müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Romada isə *pretor peregrinus* vəzifəsi yaradıldı. Bu vəzifə əcnəbilərin vəziyyəti və Romada qalmaları ilə bağlı prinsipləri və normaları müəyyən edən məmur funksiyasını daşıyır və əcnəbilər arasındakı mübahisələri həll edirdi. Sonralar bu qurumlar əsasında konsulluq orqanları formalaşdı.

Bu dövrdə Hindistan və Çində müxtəlif vasitəçilik və arbitraj məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Eramızdan əvvəl 546-cı ildə Çində Ümumçin Konqresi çağırıldı və mübahisə edən tərəfləri arbitraj

məhkəməsinə verməklə mübahisələrin sülh yolu ilə həllini nəzərdə tutan “Təcavüz etməmək haqqında” Pakt imzalandı.

Qədim dünyanın beynəlxalq hüququ dövrü eramızın 476-cı ilində Qərbi Roma imperiyasının süqutu ilə başa çatır. Bu vaxta qədər Roma beynəlxalq hüququn yaranmış bütün institutlarını mənimsəmiş və onları özünəməxsus xüsusiyyətlərlə tamamlamışdı. Müharibə tam tabeçiliklə başa çatmadıqda sülh müqaviləsi bağlanırdı. Eramızdan əvvəl III əsrdən başlayaraq, silahların ilkin təhvil verilməsini, qarşı tərəfin rəhbərlərinin və girovlarının təslim olumasını nəzərdə tutan himayədarlıq müqaviləsi mövcud idi. Məğlub olan tərəf beynəlxalq hüququn subyekti kimi qalırdı.

Sonralar himayə müqavilələri sülh dövründə də bağlanmağa başladı və bu müqaviləni imzalayan dövlətlər Roma tərəfindən müttəfiq kimi qəbul olunurdu. Barışıq müqaviləsi sülh müqaviləsindən fərqlənirdi. Sülh müqavilələri ordu komandiri, konsul və ya legat tərəfindən imzalanaraq şərti olaraq dərhal qüvvəyə minir, lakin təsdiq edilməli olurdu.

Beynəlxalq hüququn yaranma dövrü növbəti mərhələyə keçərək feodal münasibətlərinin yaranması ilə sıx bağlıdır.

2.2. Orta əsrlərdə (VI–XVI əsrlər) beynəlxalq hüquq

Qərbi Roma imperiyasının süqutu (476-cı il) və sonuncu Roma imperatoru Romul Avqustulun devrilməsi feodal münasibətlərin inkişafı üçün geniş imkanlar yaratdı. Qərbi Roma imperiyasının yerində, bir-biri ilə müharibələr aparan, müttəfiqlik və sülh müqavilələri bağlayan bir sıra dövlətlər meydana gəldi. Bu dövlətlərin üzərində Müqəddəs Roma imperiyasının alman mənşəli imperatoru və Katolik kilsəsi nəzarət edirdi.

Beynəlxalq münasibətlər əsasən regionlar daxilində inkişaf edirdi. Qədim dövrlərdə olduğu kimi, bütün dövlətlər üçün vahid beynəlxalq hüquq mövcud deyildi. Beynəlxalq aləmdə əsas dünya

mərkəzləri Qərbi Avropa, Bizans, Kiyev Rus dövləti (sonralar Moskva dövləti), Ərəb Şərqi, Hindistan və Çin hesab olunurdu. Bu dövrdə beynəlxalq hüququn subyektləri yalnız monarxlar, Roma Papası, bəzi dini təşkilatlar – cəngavər ordenləri (məsələn, Tevton və Livoniya ordenləri), həmçinin azad şəhərlər və onların birlikləri (məsələn, Venesiya, Qanzey İttifaqı və s.) idi.

Feodalizmin ilk dövrlərində çoxsaylı şifahi müqavilələr and və ya əl sıxma yolu ilə bağlanırdı. Tədricən müqavilələrin forması müəyyənləşdi və yazılı şəkildə bağlanması geniş yayıldı. Müqavilələrin əksəriyyəti latın dilində tərtib olunurdu və müddətləri 1 ildən 50 ilə və ya daha uzun dövrlərə qədər müxtəlif olurdu. Bu dövrdə beynəlxalq müqavilələrdə “müddət” anlayışı məlum deyildi və dəqiq müəyyənəldirilmirdi.

Qərb dövlətlərinin beynəlxalq münasibətlərinin normativ tənzimlənməsinin inkişafında Katolik kilsəsi mühüm rol oynadı. Orta əsrlərdə teoloji dünya görüşü hakim idi və beynəlxalq münasibətlər kanon hüququ ilə tənzimlənirdi. Hüquq kilsənin əlində cəmlənmişdi və dövlət üzərində hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi məqsədilə istifadə olunurdu. Ümumilikdə, orta əsrlər beynəlxalq hüququn formalaşması üçün zəmin yaratdı.

Müharibələr beynəlxalq müqavilələrin ləğvinə səbəb olurdu. Bu dövr “yumruq hüququ” dövrü kimi tanınırdı, çünki bütün məsələlər güc vasitəsilə – “Allah məhkəməsi”, yəni döyüş yolu ilə həll edilirdi. Hesab olunurdu ki, Allah haqlı olan tərəfə qələbə verir.

Bu dövrdə beynəlxalq müqavilələrin yeni növləri – ticarət, çaylarda naviqasiya (məsələn, *“Po çayı üzərində sərbəst naviqasiya haqqında” İtaliya şəhərlərinin Ferrara paktı (1117)*), konsulluq, valyuta və digər sahələr üzrə razılaşmalar meydana gəldi. Feodal müqavilələri əsasən ikitərəfli razılaşmalar şəklində olsa da, tarixdə çoxtərəfli, əsasən sülh xarakterli, müqavilələr də bağlanmışdı. 1648-ci ildə Otuzillik müharibəyə son qoyan Vestfal müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə siyasi tarazlıq prinsipinə əsaslanır və

Avropada problemlərin dini deyil, dünyəvi əsaslarla həllinin təməlini qoyurdu.

Beynəlxalq mübahisələrin həllində arbitraj məhkəmələri geniş yayılmışdı. Monarxlar, dünyəvi feodallar və Roma Papası arbitr kimi çıxış edirdi. Bəzən mübahisə tərəflərindən bərabər sayda iştirakçılardan ibarət kollegiyalar yaradılırdı. Müqavilələrlə bağlı təminat institutu formalaşmağa başladı; tərəflər dini and içirdilər. Lakin zaman keçdikcə dini andlar kifayət etmədi və əlavə təminat vasitələri tətbiq olunmağa başlandı. Bu vasitələr arasında zəminlik, girov qoyulması, dəyərli əşyaların və hətta ərazilərin girov qoyulması da var idi. Təcrübədə “müqavilənin qoruyucusu” anlayışı formalaşmağa başladı.

Sülalə müqavilələri geniş tətbiq olunurdu. Nikah zamanı ərazinin bir hissəsi bəxşiş və ya cehiz kimi bir dövlətdən digərinə keçirdi və bu ərazi kralın mülkiyyəti kimi qəbul olunurdu. Xarici şəxs vəfat etdikdə onun əmlakı yerli feodala qalırdı. Gəmi qəzası zamanı sahilə çıxan hər bir şey yerli feodala verilirdi ki, bu da ticarəti çətinləşdirirdi. Nəticədə dövlətlər tacirlərin hüquqlarını müdafiə etmək məqsədilə xüsusi müqavilələr bağlamağa başladılar.

Kilsə yığıncaqları, həmçinin, müharibə üsul və vasitələrinin, o cümlədən silah ticarətinin məhdudlaşdırılması ilə bağlı qərarlar qəbul edirdilər. Hərçənd əsirlərin və yaralıların öldürülməsi birbaşa qadağan edilmirdi, lakin silahsız və aman istəyən şəxslərin öldürülməsi yasaqlanırdı. Zamanla əsirlərin pul müqabilində azad edilməsi, yəni əsirlərin satın alınması institutu inkişaf etməyə başladı.

Müharibələr çox vaxt beynəlxalq müqavilələrin ləğvinə səbəb olurdu. Bu dövr tarixdə “yumruq hüququ” dövrü kimi tanınırdı, çünki bütün məsələlər güc vasitəsilə – “Allah məhkəməsi”, yəni döyüş yolu ilə, həll edilirdi. Hesab olunurdu ki, Allah haqlı olan tərəfə qələbə bəxş edir.

Beynəlxalq mübahisələrin həllində arbitraj məhkəmələri geniş yayılmışdı. Monarxlar, dünyəvi feodallar və Roma Papası

tez-tez arbitr qismində çıxış edirdilər. Bəzən mübahisə tərəfləri tərəfindən bərabər sayda iştirakçılardan ibarət kollegiyalar yaradılırdı. Müqavilələrlə bağlı təminat institutu formalaşmağa başladı və tərəflər müqaviləyə sadıqlıqlərini dini and içməklə təsdiq edirdilər.

Lakin zaman keçdikcə dini andlar kifayət etmədi və əlavə təminat vasitələrinin tətbiqinə ehtiyac yarandı. Bu vasitələr arasında zəminlik, girov qoyulması, dəyərli əşyaların və hətta ərazilərin girov kimi verilməsi də mövcud idi. Təcrübədə “müqavilənin qoruyucusu” anlayışı formalaşmağa başladı.

Sülalə müqavilələri geniş tətbiq olunurdu. Nikahlar zamanı ərazinin bir hissəsi bəxşiş və ya cəhiz kimi bir dövlətdən digərinə keçir, həmin ərazi isə kralın mülkiyyəti kimi qəbul olunurdu. Xarici şəxs vəfat etdikdə, onun əmlakı yerli feodala qalırdı. Gəmi qəzası zamanı sahilə çıxan hər bir şey yerli feodala verilirdi ki, bu da ticarətin inkişafına ciddi maneələr yaradırdı. Nəticədə, dövlətlər tacirlərin hüquqlarını müdafiə etmək məqsədilə xüsusi müqavilələr bağlamağa başladılar.

Orta əsrlərdə daimi diplomatik nümayəndəliklər institutu mövcud deyildi və “səfir hökmdarın sifətidir və onun adından çıxış edir” prinsipi tətbiq olunurdu. X əsrdə Aralıq dənizi regionunda konsullar institutu formalaşmağa başladı. Konsullar əvvəlcə xarici tacirlər və dənizçilər arasından seçilir, yerli hakimiyyət qarşısında onların maraqlarını müdafiə edirdilər. Avropada isə konsul institutunun dövlət strukturu kimi formalaşması prosesi başlandı. Bu institutun inkişafında kilsə mühüm rol oynadı. Konsulların toxunulmazlığı kanon hüququ ilə, xüsusilə *Kanon Hüquq Məcəlləsi* (1582) ilə təsdiq olundu. Kilsə yığıncaqları müharibə üsul və vasitələrinin, eləcə də silah ticarətinin məhdudlaşdırılması ilə bağlı qərarlar qəbul edirdi. Əsir və yaralıların öldürülməsi qadağan edilməsə də, silahsız və aman istəyən şəxslərin öldürülməsi qadağan olunurdu. Zamanla əsirlərin pulla geri alınması (fidyə) institutu in-

kişaf etməyə başladı.

Müharibə hüququnun qaydaları da bu dövrdə daha da inkişaf etdi. Bütün yetkin (adətən 14 yaşdan yuxarı) kişilər müharibənin iştirakçıları sayılırdı. Hərbi adətlər isə hələ də qəddar xarakter daşıyırdı. Silahlı qüvvələrin əsasını zadəganlar təşkil edir və onların müdafiəsi üçün əxlaqi normalar məcmuəsi kimi zadəgan kodeksləri yaradılırdı. Neytrallıq rejimi nadir hallarda tətbiq olunurdu, lakin zamanla daha geniş şəkildə qəbul edilməyə başlandı.

Dövlət suverenliyi monarxın suverenliyi ilə eyniləşdirilirdi, çünki monarx suverenliyin yeganə daşıyıcısı hesab olunurdu. Bu fikri Fransa kralı XIV Lüdoviqin (1638–1715) məşhur “Dövlət mə-nəm” kəlamı açıq şəkildə ifadə edir. Dövlətlərin bərabərliyi isə monarxların bərabərliyi ilə məhdudlaşırırdı. Yəni “bərabərin bərabər üzərində səlahiyyəti yoxdur” prinsipi qəbul edilirdi.

Vətəndaş müharibələri ilə müşayiət olunan İngilis burjua inqilabı (1642–1649) XVIII əsrdə Qərbi Avropa və Şimali Amerikada digər burjua inqilablarına təkan verdi. Bu inqilablar beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq hüququn keyfiyyətə transformasiyasına səbəb oldu.

Vestfal sülh müqaviləsi (1648) əvvəllər mövcud olmayan bir sıra beynəlxalq hüquqi prinsiplərin formalaşmasına yol açdı: siyasi tarazlıq, dünyəvi hakimiyyətin dini gücdən asılı olmaması və dövlətlərin bərabərliyi. Həmçinin, bu müqavilə deklarativ tanınma nəzəriyyəsini, təcavüzkarlara qarşı kollektiv sanksiyaların tətbiqini, mübahisələrin sülh yolu ilə həllini və çayların hüquqi rejiminə dair dəyişiklikləri nəzərdə tuturdu. Konsulların hüquqi statusu da bu dövrdə dəyişdirildi. Bununla da beynəlxalq hüququn inkişafında yeni bir dövr başlandı.

Bu dövr aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

1. Regionalizm – dövlətlər arasındakı münasibətlər əsasən regional çərçivələrdə inkişaf edirdi;

2. Adət normalarının müqavilə normalarından üstün olması

– beynəlxalq münasibətlərdə ən çox istifadə edilən qaydalar hələ də adətlər idi, müqavilələrə isə daha az rast gəlinirdi;

3. Beynəlxalq hüquq normalarının formalaşmasında kilsənin əhəmiyyətli təsiri – kilsə hələ də beynəlxalq hüquq normalarının formalaşmasında və dövlətlərarası münasibətlərdə mühüm rol oynayırdı.

2.3. Klassik beynəlxalq hüquq

Klassik beynəlxalq hüquq XVI–XVIII əsrlərdə formalaşmağa başladı. Orta əsrlərdə beynəlxalq hüququn yaranması üçün siyasi, maddi və mənəvi zəmin formalaşmışdı. Qayda yaratmağa qadir, mərkəzləşmiş hakimiyyətə malik iri milli dövlətlər meydana çıxmışdı. Yeni şəraitdə primitiv feodal hüququ artıq tətbiq edilə bilmirdi və onun əvəzinə Roma hüququndan istifadə olunmağa başlandı. **Roma hüququ “yazılı ağıl”** – yəni istənilən sivil dövlətə xas olan hüquq kimi qəbul edilirdi.

Daxili hüquq sisteminin möhkəmlənməsi beynəlxalq hüquq ideyasının formalaşmasında mühüm rol oynadı. Müqəddəs Roma imperiyasının dağılması və papanın ali hakimiyyətinin zəifləməsi nəticəsində Qərbi Avropada dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində kilsənin rolu azaldı. Normativ tənzimləmədə yaranan boşluğa baxmayaraq, bu, beynəlxalq hüququn tam formalaşması üçün hələ kifayət deyildi.

Otuzillik müharibə zamanı katolik və protestant dövlətlərin qarşılıqlı zəifləməsi onları Vestfal sülh müqaviləsini (1648) bağlamağa məcbur etdi. Bu sülh Qərbi Avropada beynəlxalq münasibətlərin yeni sistemini – müstəqil milli dövlətlər sistemini möhkəmləndirdi.

Belə şəraitdə dövlətlərarası münasibətlərdə özbaşınalığın qarşısını almaq üçün hüquqi tənzimləmənin zəruriliyi ideyası yarandı. Həm dövlət daxilində, həm də beynəlxalq münasibətlərdə hüquq normaları Roma hüququna əsaslanaraq formalaşırdı. Dövlət-

lərarası münasibətlər sanki xüsusi şəxslər arasındakı münasibətlər kimi qəbul edilirdi. Beynəlxalq münasibətlərin əsas subyekti isə monarx hesab olunurdu.

Beynəlxalq hüquq ideyası XVI–XVII əsrlərdə hüquqşünasların əsərlərində irəli sürülməyə başlandı. Holland hüquqşünası, din xadimi və diplomat Huqo Qrotsi (1583–1645) özünün “*Müharibə və sülh hüququ haqqında*” (1625) əsərində ilk dəfə xalqlar və ya onların hökmdarları arasındakı münasibətləri tənzimləyən hüquq elmi əsaslarla şərh etdi. Onun bu əsəri beynəlxalq hüququn təşəkkülündə mühüm mərhələ kimi qəbul edilir.

Bu dövrdə hüquqşünasların əsərləri beynəlxalq-hüquqi düşüncənin formalaşmasında mühüm rol oynadı. Lakin dövlətlər uzun müddət beynəlxalq hüquq ideyasını qəbul etmirdilər. Buna baxmayaraq, beynəlxalq münasibətlərin mürəkkəbləşməsi bu hüququn inkişafını zəruri etdi. Yeni şəraitdə **hüquqi xarakter daşıyan adətlər** meydana gəlməyə başladı. Diplomatlara hüquqi statusu möhkəmləndi, ticarətin genişlənməsi konsul institutunun yaranmasına səbəb oldu, əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti yaxşılaşdırıldı.

Dəniz ticarətinin artması ilə **açıq dəniz azadlığı prinsipi** qəbul edildi. Eyni zamanda, hərbi adətlər daha da qəddarlaşdı. Muzdlu ordular əsasən soyğunçuluq hesabına saxlanılırdı. Yaşayış məntəqələri qənimət sayılır və tamamilə talan edilirdi. Hərbi əsirlər cənayyətə kimi qəbul olunur, hətta yaralılara yardım göstərilmirdi.

XIX əsr bəşəriyyətin sivilizasiya və mədəni inkişafında mühüm mərhələ oldu. Böyük Fransa İnqilabının (1789) ideyaları beynəlxalq münasibətlər və hüquqda mütərəqqi yanaşmaların formalaşmasına səbəb oldu. Ümumi sülh və ədalət prinsipləri, həmçinin işğalçılıq məqsədilə müharibədən imtina Fransanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərinə çevrildi. İnqilab nəticəsində monarxın suverenliyi anlayışı ləğv edildi, onun yerini xalqın (millətin) ali hakimiyyəti prinsipi tutdu. Bu, dövlətin hüquqi subyektivliyinin tanınmasına əhəmiyyətli təkan verdi. Beynəlxalq hüquq təcrübəsinə

plebisit – yəni ərazilərin taleyinin xalq səsverməsi yolu ilə həlli institutu daxil edildi. Eyni zamanda, çaylarda ticarət gəmiçiliyi azadlığı prinsipi beynəlxalq hüquq norma kimi qəbul edildi.

1648–1919-cu illər arasında mərhələli şəkildə formalaşan, dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən hüquqi prinsip və normalar sistemi **klassik beynəlxalq hüquq** adlandırılır. Bu dövr beynəlxalq hüquq tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə səciyyələnir:

1. Müqavilələrin əsas beynəlxalq hüquq mənbəyi kimi qəbul olunması;

2. Beynəlxalq hüququn demokratikləşməsi;

3. Müstəmləkəçilik münasibətlərinin geniş yayılması;

4. Müharibənin beynəlxalq mübahisələrin həllində arzuolunmaz olsa da, hələ də qanuni və legitim vasitə kimi qəbulu – “ədalətli müharibə” anlayışının tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi.

Bu dövrdə həmçinin xalqın suverenliyi və dövlətlərin suveren bərabərliyi, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq, ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı, qarşılıqlıq prinsipi, çay gəmiçiliyi və ticarət azadlığı kimi əsas prinsiplər formalaşdı və inkişaf etdi. Bu prinsiplər *ABŞ-in Müstəqillik Bəyannaməsi* (1776), *ABŞ Konstitusiyası* (1787), *Fransa İnqilabının İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsi* (1789) kimi mühüm hüquqi sənədlərdə öz əksini tapdı. Fransanın 1791 və 1793-cü illər konstitusiyalarında siyasi mühacirlərə sığınacaq hüququ tanınmışdı.

Bu dövrdə bir sıra dövlətlərdə əcnəbilərin hüquqları yerli vətəndaşların hüquqları ilə eyniləşdirilən **milli rejim** tətbiq olunmağa başladı ki, bu da onların hüquqi vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb oldu. Qarışmamaq prinsipi *Beynəlxalq Hüquq haqqında Bəyannaməsində* (1795) təsbit edildi. Bəyannamədə xalqlar, əhalisinin sayından və ərazisinin ölçüsündən asılı olmayaraq, qarşılıqlı münasibətlərdə müstəqil və suveren hesab edilirdi. Hər bir xalq digər xalqlara özü üçün gözlədiyi münasibəti göstərməli, sülh dövründə

mümkün qədər çox yaxşılıq etməli, müharibə zamanı isə zərəri minimuma endirməlidir. Heç bir xalq digər bir xalqın daxili idarəçiliyinə müdaxilə etmək hüququna malik deyildi. Yalnız bərabərlik və azadlıq prinsiplərinə əsaslanan hökumətlər xalqların hüquqlarına uyğun hesab edilirdi. Hər bir xalq öz ərazisinin hüquqi sahibi sayılırdı və azadlığına edilən hər hansı qəsd bü-tün xalqların azadlığına yönəlmiş sayılırdı. Xalqlar suverenliklərini, azadlıqlarını və mülkiyyətlərini müdafiə etmək məqsədilə müharibəyə başlamağa birləşdilər. Xalqlar arasında bağlanmış müqavilələr müqəddəs və pozulmaz hesab olunmalı, heç bir xalq digər xalqın mülkiyyətinə müdaxilə etməməli, onu azadlıqdan və təbii resurslardan məhrum etməməli idi.

Fransa İnqilabı insan hüquqlarının inkişafında mühüm dönüş nöqtəsi oldu. *İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsində* (1789) qeyd olunurdu ki, insanlar azad və bərabər hüquqlarla doğulurlar və hər bir dövlətin əsas vəzifəsi bu təbii və ayrılmaz hüquqların təmin edilməsidir. Sonralar həmin bəyannamənin bir sıra müddəaları BMT-nin Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində (1948) öz əksini tapdı.

Fransa İnqilabı həmçinin müharibə hüququnun humanist prinsiplərlə zənginləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynadı. Bu dövrdən etibarən müharibə əsirlərinə humanist rəftar, mülki əhaliyə hörmət və kombatantlarla mülki şəxslərin fərqləndirilməsi prinsiplərinin işlənib hazırlanmasına başlanıldı.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq **ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatlar** yaranmağa başladı. Məsələn, *Beynəlxalq Teleqraf İttifaqı* (1865), *Ümumdünya Poçt İttifaqı* (1874), *Beynəlxalq Dəmir Yolları İttifaqı* (1886) təsis edildi. Eyni zamanda, mühüm dəniz kanalları və boğazların hüquqi rejimini müəyyən edən xüsusi beynəlxalq müqavilələr bağlanmağa başladı. Belə müqavilələrə Böyük Britaniya ilə ABŞ arasında imzalanmış gələcək Panama kanalının hüquqi rejimi haqqında *Bulver-Kleyton Konvensiyasını* (1850),

Süveyş kanalının hüquqi rejimini müəyyən edən *Konstantinopol Konvensiyasını* (1888) () və Çili ilə Argentina arasında Maqellan boğazı ilə dənizdə hərəkət azadlığını tənzimləyən sərhəd müqaviləsini (1881) misal göstərmək olar.

Beynəlxalq müqavilə tədricən beynəlxalq hüququn əsas mənbəyinə çevrilirdi. Əksər müqavilələr **üç əsas hissədən** ibarət olurdu: **preambula** (müqavilənin məqsəd və prinsiplərini, tərəflərin niyyətlərini ifadə edir); **əsas müddəalar** (müqavilənin konkret hüquqi və praktik öhdəliklərini əhatə edir); və **yekun hissə** (ratifikasiya, qüvvəyə minmə, müddət və digər prosedur məsələlərini tənzimləyir). Müqavilələrə tez-tez **əlavələr** edilirdi ki, bunlar əsas sənəddəki anlayışların dəqiqləşdirilməsi və ya texniki detalların izahı funksiyasını daşıyırdı. İkitərəfli müqavilələr adətən hər iki tərəfin rəsmi dillərində hazırlanırdı. Çoxtərəfli müqavilələr isə ilkin olaraq fransız dilində, sonralar isə ingilis dilində tərtib olunmağa başladı və bu dillər beynəlxalq diplomatik ünsiyyətdə əsas dillərə çevrildi.

Müqavilələrin bağlanma şərtləri müxtəlif olub, tərəflərin siyasi və hüquqi maraqlarından asılı olaraq dəyişirdi. Müqavilələrin müddəti müəyyən edilə bilər və zərurət yarandıqda uzadılması mümkündür idi. Zaman keçdikcə müqavilələrin icrasının təminində ənənəvi üsullardan, and içmə, girov qoyulması, Roma papalarının zamanəti və s., imtina edilərək, **müxtəlif beynəlxalq təminat və zamanət mexanizmləri** tətbiq olunmağa başlandı. Bu dövrdə həmçinin çoxtərəfli müqavilələrlə bağlı qeyd-şərt institutu formalaşdı. Qeyd-şərtlər birtərəfli hüquqi bəyanatlar kimi, müqavilənin imzalanması və ya ratifikasiyası zamanı verilir və konkret müddələrin həmin dövlət üçün tətbiqinin məhdudlaşdırılması və ya şərtləndirilməsini nəzərdə tutur.

Müharibə qanunları və adətlərinin məcəllələşdirilməsi sahəsində mühüm addımlar atılmışdır. Yaralıların və xəstələrin müalicəsi ilə bağlı Cenevrə Konvensiyası (1864), partlayıcı güllələrdən isti-

fadənin qadağan olunmasını nəzərdə tutan Sankt-Peterburq Bəyannaməsi (1868), habelə müharibə qanunları və adətlərinə dair 1899 və 1907-ci illər Haaqa Konvensiyaları hazırlanmışdır. Bu sənədlərdə vurğulanırdı ki, hərbi əməliyyatlar yalnız döyüşçülərə qarşı aparılmalı, döyüşçülər isə düşmənin yaralı və xəstələrinə yardım göstərməyə borcludurlar. Müharibədə zəhərli silahlardan və lüzumsuz əzablara səbəb olan vasitələrdən istifadə qadağan edilmişdir.

Müharibə zamanı **bitərəf (neytral)** dövlətlərin hüquq və vəzifələri daha aydın şəkildə müəyyən edilməyə başlandı, həmçinin hərbi qaçaqmalların dairəsi məhdudlaşdırıldı. Neytral ticarətin təmin olunması məqsədilə müvafiq qaydalar işlənib hazırlandı.

XIX əsrin ikinci yarısında beynəlxalq nəqliyyat və rabitənin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində mühüm addımlar atıldı. Paris Deklarasiyası (1856) müharibə dövründə ticarət gəmiçiliyi rejimini müəyyənləşdirdi. Avropada Reyn, Dunay, Elba çaylarında, Amerikada Missisipi və Müqəddəs Lavrenti çaylarında, Afrikada isə Konqo və Niger çaylarında ticarət gəmiçiliyinin azadlığı prinsipi formalaşdı.

XIX əsrdə dünyanın müstəmləkəçi dövlətlər arasında bölüşdürülməsi demək olar ki, başa çatdı. Müstəmləkə və asılı dövlətlərin mövcudluğu davam edirdi, bəzi dövlətlərin müstəqilliyi isə formal xarakter daşıyırdı. Məsələn, Çin müxtəlif dövlətlərin təsir dairələrinə bölünmüş vəziyyətdə idi.

XIX əsrin sonlarında yaxınlaşmaqda olan müharibənin əlamətləri getdikcə aydınlaşırdı. 1899 və 1907-ci illərdə keçirilmiş Haaqa konfransları müharibə qanunları və adətlərinin beynəlxalq səviyyədə məcəllələşdirilməsi istiqamətində mühüm sənədlərin qəbuluna təkan verdi.

1907-ci il Haaqa Sülh Konfransında aşağıdakı 13 konvensiya qəbul edilmişdir:

1. Beynəlxalq münacişələrin sülh yolu ilə həlli haqqında

Konvensiya;

2. Müqavilə üzrə borcların ödənilməsi zamanı gücdən istifadənin məhdudlaşdırılması haqqında Konvensiya (Drako-Porter Konvensiyası);

3. Hərbi əməliyyatların başlanması haqqında Konvensiya;

4. Quruda müharibənin qanun və adətləri haqqında Konvensiya;

5. Quru müharibəsi zamanı neytral dövlətlərin və şəxslərin hüquq və vəzifələri haqqında Konvensiya;

6. Hərbi əməliyyatlar başlayarkən düşmənin ticarət gəmilərinin vəziyyəti haqqında Konvensiya;

7. Ticarət gəmilərinin hərbi gəmilərə çevrilməsi haqqında Konvensiya;

8. Təmasdan avtomatik partlayan sualtı minaların yerləşdirilməsi haqqında Konvensiya;

9. Müharibə zamanı dəniz qüvvələri ilə bombalanma haqqında Konvensiya;

10. 1864-cü il Cenevrə Konvensiyasının müddəalarının dəniz müharibəsinə tətbiqi haqqında Konvensiya (sonradan 1949-cu il Cenevrə Konvensiyası ilə əvəz olunmuşdur);

11. Dəniz müharibəsində ələ keçirmə hüququndan istifadə olunmasının bəzi məhdudiyyətləri haqqında Konvensiya;

12. Beynəlxalq Mükafatlar Məhkəməsinin təsis edilməsi haqqında Konvensiya (qüvvəyə minməmişdir);

13. Dəniz müharibəsi zamanı neytral dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında Konvensiya.

Lakin XIX əsrin sonlarında beynəlxalq hüququn inkişafı və dövlətlərarası münasibətlərin humanistləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılsa da, bu proses qeyri-sabit və regional xarakter daşıyırdı. Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa münasibətdə qeyri-sabit davranışları və iqtisadi maraqları nəticəsində I Dünya müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. Bu müharibə isə beynəlxalq hü-

ququn əsrlər boyu formalaşdırılmış bir çox əsas müddəalarının pozulması ilə nəticələndi.

2.4. Klassik beynəlxalq hüquqdan müasir beynəlxalq hüquqa keçid (1919–1946)

I Dünya müharibəsinin ağır təcrübəsi və gətirdiyi fəlakətlər müharibələrin qarşısının alınması, onların məhdudlaşdırılması və beynəlxalq sülhün təmin edilməsi məsələlərini daha da aktuallaşdırdı. Müharibədən sonrakı dövrdə sülh quruculuğu prosesində Rusiyanın “Sülh haqqında Dekreti” və ABŞ Prezidenti Vudro Vilsonun məşhur “14 bənd” adlı proqram sənədi xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi. Vilsonun “14 bənd”ində aşağıdakı məsələlər əksini tapmışdı: beynəlxalq ticarət azadlığının təmin olunması; silahlı qüvvələrin azaldılması; müstəmləkələrin yenidən bölüşdürülməsi; Avropada ərazi problemlərinin ədalətli həlli.

Millətlər Cəmiyyətinin Statutunun (1919) qəbul olunması və Versal sülh müqaviləsinin imzalanması dünyada siyasi xəritənin yenidən formalaşmasına və beynəlxalq hüququn inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə səbəb oldu. Statutun Preambulasında bildirilirdi ki, sənədin əsas məqsədi xalqlar arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması, müharibədən çəkinmək və ədalət prinsiplərinə əsaslanan beynəlxalq münasibətlərin tam şəffaflıq şəraitində aparılmasına dair öhdəliklərin qəbuluna şərait yaratmaqdır.

Statut əsasən müstəqil dövlətlərdən ibarət “mütəşəkkil” xalqlara yönəldilmiş, müstəmləkə asılılığında olan xalqlar isə sənədin tətbiqi dairəsinə daxil edilməmişdi.

1922-ci ildə isə ilk daimi beynəlxalq məhkəmə orqanı – *Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Daimi Palatası* təsis olundu.

Statutda dövlətlər arasında mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prosedurları, müharibəyə müraciət etməmə prinsipi, beynəlxalq münas

sibətlərin tam şəffaflıq şəraitində aparılması, beynəlxalq hüquq normalarına ciddi riayət olunması və bütün öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Bununla belə, Statut müharibələrin qarşısının alınmasını əsas məqsəd kimi müəyyən etsə də, bu məqsədə çatmaq üçün konkret vasitələr tam olaraq müəyyən edilməmişdi. Vacib məqamlardan biri də bu idi ki, Statut müharibəni mübahisələrin həlli vasitəsi kimi qadağan etmirdi və müstəmləkəçilik praktikasını dolayısı ilə qanuniləşdirirdi.

Bu dövrdə adət normaları hələ də beynəlxalq münasibətlərdə əsas rol oynayır, lakin onlar güc tətbiqini effektiv şəkildə tənzimləyə bilmirdi. Pasifist dairələrin Millətlər Cəmiyyətinin Statutuna yönəltdiyi kəskin tənqidlər nəticəsində Cəmiyyət *“Mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi haqqında Protokol”*u (1924) qəbul etdi. Bu sənəddə təcavüzkar müharibə beynəlxalq cinayət kimi tanındı və “təcavüz” anlayışına hüquqi təsbit verildi. Hərçənd Protokol rəsmi olaraq qüvvəyə minmədi, onun “təcavüzkar müharibənin qadağan olunması” əsas ideyası beynəlxalq hüququn mühüm prinsiplərindən biri kimi qəbul edildi.

Briand-Kellogg Paktı (1928) (Müharibədən milli siyasət vasitəsi kimi imtina haqqında Paris Paktı) qəbul edildi. Bu sənədlə Fransa və ABŞ, həmçinin digər üzv dövlətlər bütün mübahisələrin yalnız dinc vasitələrlə həll ediləcəyini rəsmi olaraq təsdiqlədilər.

Eyni dövrdə insan hüquqlarının qorunması sahəsində də mühüm addımlar atıldı. *“Köləliyin qadağan edilməsi haqqında Konvensiya”* (1926), *“Siyasi qaçqınların hüquqi vəziyyəti haqqında Konvensiya”* (1928) qəbul edildi.

1925-ci ildə isə yeddi Lokarn müqaviləsi bağlandı. Bu müqavilələr Avropanın sərhədlərini iki qrupa ayırdı: qərb sərhədləri toxunulmaz hesab edildi, **şərq sərhədləri** isə (xüsusilə Almaniya ilə bağlı) beynəlxalq zamanətlə təmin olunmadı. 1934-cü ildə şərq sərhədlərinə beynəlxalq zamanət verilməsi məqsədi ilə

“Şərq Paktı”nın bağlanması təşəbbüsü uğursuz oldu. Lokarn müqavilələri vasitəsilə I Dünya müharibəsinin qalib ölkələri Almaniya ilə münasibətləri nizama salmağa çalışır, eyni zamanda onun beynəlxalq məhdudiyyətləri aşması üçün dolayısı ilə şərait yaradırdılar.

1932-ci ildə Cenevrədə Tərksilah Konfransı keçirildi, lakin böyük dövlətlərin silahsızlanmaya hazır olmamaları səbəbindən konfrans uğursuzluqla nəticələndi.

Göründüyü kimi, təcavüzkar müharibələrin qadağan edilməsi və mübahisələrin sülh yolu ilə həlli sahəsində müəyyən addımlar atıl-sa da, ciddi nəticələr əldə olunmadı. 1930-cu illərdən başlayaraq Yaponiya, İtaliya və Almaniya ardıcıl təcavüz aktları törətdi. 1939-cu ildə Almaniyanın Polşaya hücumu ilə İkinci Dünya müharibəsi başladı.

Yaponiya, Almaniya və İtaliya Millətlər Cəmiyyətindən çıxaraq təşkilatın qərarlarını və beynəlxalq öhdəlikləri rədd etdilər. Almaniya Versal sülh müqaviləsini və digər sazişləri birtərəfli qaydada ləğv etdi. 1938-ci ildə Münxen sazişi ilə Böyük Britaniya və Fransa Çexoslovakiyanın taleyini onun iştirakı olmadan həll etdilər ki, bu da beynəlxalq hüququn kobud pozulması idi.

Millətlər Cəmiyyəti sülhün təmin olunmasına çalışsa da, dövlətlər milli maraqlardan çıxmədılar. İkinci Dünya müharibəsi zamanı yaradılmış Antihitler koalisiyası müharibənin qələbə ilə başa çatmasında və dövlətlərarası əməkdaşlığın mümkünlüyünün nümayişində mühüm rol oynadı. Əgər bu əməkdaşlıq müharibədən əvvəl qurulsaydı, 50 milyondan çox insanın həyatı xilas oluna bilərdi.

1943-cü il İngiltərə–Sovet–ABŞ konfransı (Moskva konfransı) zamanı suveren bərabərlik prinsipi əsasında ümumi beynəlxalq təşkilatın yaradılmasının zəruriliyi və Hitlerin cinayətkarlarının məsuliyyətə cəlb olunması barədə Bəyannamə qəbul edildi.

1945-ci ilin fevralında keçirilən **Yalta konfransı** isə müharibədən sonrakı Almaniyanın işğalı və nəzarəti, reparasiya məsələ-

ləri, Avropada tənzimləmələr, eləcə də Polşa və Yuqoslaviya ilə bağlı qərarları həll etdi. Bu dövrün Avropa nizamı **“Yalta quruluşu”** kimi tanındı.

Gələcək Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasında səsvermə qaydaları müəyyən edildi. Uzaq Şərqdə isə SSRİ Yaponiyanın məğlubiyyətində iştirak etməyi öhdəsinə götürdü, müttəfiqlər isə onun Cənubi Saxalin və Kuril adaları üzərində hüququnu tanıdılar.

1945-ci ildə San-Fransiskoda BMT-nin Nizamnaməsi qəbul edildi və bu sənəd müasir beynəlxalq hüququn əsasını qoydu. Həmin il Potsdam konfransında Almaniya üzərində nəzarətin demokratikləşdirmə, denasifikasiya, demilitarizasiya və dekartelizasiya prinsipləri təsbit olundu. 1947-ci ildə imzalanan sülh müqavilələri isə Versal müqavilələrindən fərqli olaraq, məğlub dövlətlərin müstəqil və demokratik inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı.

Bu proseslər klassik beynəlxalq hüquqdan müasir beynəlxalq hüquqa keçidin əsaslarını formalaşdırdı.

2.5. Müasir beynəlxalq hüququn formalaşması və inkişafı

BMT Nizamnaməsinin qəbulundan (1945) sonra, əsas alman hərbi cinayətkarları və yapon militaristləri üzrə məhkəmə aparmaq üçün beynəlxalq hərbi tribunallar yaradıldı. Bu tribunallar dövlətlərin ali vəzifəli şəxslərinin məsuliyyətinə aid olan üç cinayət növünü müəyyən etdi: sülh əleyhinə cinayətlər, hərbi cinayətlər və insanlıq əleyhinə cinayətlər. 1946-cı ildə BMT Baş Assambleyası tribunalların nizamnamələrində və hökmlərində tətbiq edilən bu prinsipləri beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri kimi təsdiqlədi.

BMT Nizamnaməsi güc tətbiq etmə konsepsiyasından imtina etmiş və beynəlxalq münasibətlərdə hüququn aliliyi prinsipinə keçidi təmin etmişdir. Həmçinin, Nizamnamə müstəmləkəçiliyin ləğvini də nəzərdə tutur. BMT Nizamnaməsinin 103-cü maddəsinə

görə, dövlətlərin Nizamnamə və digər beynəlxalq müqavilələr üzrə öhdəlikləri arasında ziddiyyət yarandıqda, Nizamnamə üzrə öhdəliklər üstünlük təşkil edir.

Müasir beynəlxalq hüququn ən əsas xüsusiyyətlərindən biri insan hüquqlarının gücləndirilməsi və onların həyata keçirilməsinə beynəlxalq təminatların yaradılmasıdır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra qəbul edilmiş bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlər, o cümlədən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948), İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966) insan hüquqlarının tənzimlənməsinin yalnız dövlətlərin daxili qanunvericiliyi ilə məhdudlaşmadığını və insan hüquqlarına hörmət prinsipinin beynəlxalq hüquqda möhkəmləndiyini təsdiqlədi.

BMT Nizamnaməsi beynəlxalq hüququn ümumilikdə qəbul edilmiş yeddi əsas prinsipini özündə əks etdirmişdir. 1975-ci ildə ATƏT-in Helsinki Yekun Aktı beynəlxalq hüququn və beynəlxalq cəmiyyətin inkişafına yekun vurmuşdur. Bu aktla beynəlxalq hüququn prinsipləri təkmilləşdirilərək üç yeni prinsip əlavə edilmişdir.

Müharibədən sonrakı dövrdə beynəlxalq hüququn inkişafı davam etsə də, Soyuq Müharibə bu inkişafı müəyyən qədər ləngitdi. Antarktika haqqında Müqavilə ilə (1959) ilə qitənin demilitarizasiya və neytrallaşdırma prinsipləri əsasında hüquqi rejimi müəyyən edildi. Moskva Müqaviləsi (1963) ilə havada, kosmik fəzada və suyun altında nüvə silahlarının sınaqları qadağan edildi. Bu dövrdə Nüvə Silahının Yayılmaması haqqında Müqavilə qəbul edildi (1968).

Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət davam etdirildi. BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası (1946) beynəlxalq hüququn inkişafına mühüm töhfələr verdi. Komissiya dəniz hüququ, diplomatiya və konsul hüququ, müqavilələr hüququ və insan hüquqları sahələrində məcəllələşdirmə layihələri hazırladı. Bu məcəllələşdirmələrin nəticəsi olaraq *Diploma-*

tik Əlaqələr haqqında Konvensiya (1961), Cenevrə Konvensiyaları (1949), Beynəlxalq Müqavilələr Hüququ haqqında Konvensiya (1969) və Dəniz Hüququ üzrə Konvensiya (1982) qəbul edildi.

BMT Nizamnaməsinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun dispozitiv normalarla yanaşı imperativ normaları da əhatə etməsi-dir.

Elmi-texniki inqilab beynəlxalq hüququn yeni obyektlərinin tədqiqinə şərait yaratdı (okeanların dibi, Antarktida, kontinental şelf, kosmos, göy cisimləri və s.) və bu sahələrdə münasibətləri tənzimləyən bir sıra müqavilələr imzalandı. Onlara *Antarktika Müqaviləsi (1959), Kosmos Müqaviləsi (1967), Dənizlərin və okeanların dibində və onların təkində nüvə silahının yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi haqqında Müqavilə (1971), Ay Sazişi (1979), Ozon qatının mühafizəsi üzrə Vyana Konvensiyası (1985)* və digər sənədlər daxildir.

1980–1990-cı illərin sonunda dünya mühüm dəyişikliklərə məruz qaldı. Şərqi Avropa ölkələrində yumşaq, yəni “məxməri” inqilablar baş verdi, Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) Azərbaycan Respublikasına (AR) daxil olması, Çin, Vyetnam və Monqolustanda ciddi sosial-iqtisadi islahatlar həyata keçirildi. SSRİ-nin süqutu isə dünya sosialist sisteminin dağılmasına gətirib çıxardı.

Müasir beynəlxalq hüququn xüsusiyyətlərini belə müəyyən etmək olar:

1. Müharibə hüququ qadağan edilmiş, hərbi təzminatlar, hərbi repressiyalar, hərbi müdaxilə və ilhaq aradan qaldırılmışdır. Təcavüz, yəni bir dövlətin digər dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı silahlı qüvvədən istifadə etməsi beynəlxalq cinayət sayılır;

2. Müasir beynəlxalq hüquq müstəmləkəçiliyi ləğv etmiş, dövlətlərin hüquq bərabərliyini və xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipini elan etmişdir. Bu baxımdan, müstəmləkəçilik ləğv olunmuş və beynəlxalq cinayət hesab edilmişdir;

3. Müasir beynəlxalq hüquq ümumi demokratik xarakterə malikdir və siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sistemindən və yerləşdiyi regiondan asılı olmayaraq bütün dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləyən ümumi hüquq sahəsidir. Beynəlxalq hüquq baxımından dövlətlər, xalqlar və millətlər sivil və qeyri-sivil olaraq ayrışdırılaraq seçkilik edilmədən qəbul olunur;

4. BMT Nizamnaməsinin və ondan sonrakı beynəlxalq hüquqi aktların qəbulu ilə beynəlxalq hüququn universal normaları, yəni bütün dövlətlər üçün məcburi olan, hamılıqla tanınmış prinsiplər və normalar formalaşdı. Bunlar imperativ universal qaydalar və ya *jus cogens* normaları adlanır;

5. Beynəlxalq hüquq normaları üstünlük təşkil edir. Əgər beynəlxalq müqavilədə milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan əlavə qaydalar müəyyən edilirsə, həmin beynəlxalq müqavilənin qaydaları tətbiq olunur;

6. Müasir beynəlxalq hüquq beynəlxalq mübahisələrin həllində təhlükəsizlik hüququnu və dinc vasitələri əsas götürür. Təhlükəsizlik sistemində güc tətbiq etməmək, tərksilah, kütləvi qırğın silahlarının sınaqlarının qadağan olunması və nüvəsiz, qeyri-zorakı dünya qurulması məqsədini nəzərdə tutan normalar təsbit edilmişdir;

7. Müasir beynəlxalq hüquqda “bəşəriyyətin ümumi irsi” anlayışı yaranmışdır. Bu anlayışa dair normalar beynəlxalq kosmos və dəniz hüququnda, eləcə də ətraf mühitin mühafizəsi hüququnda öz əksini tapmışdır;

8. İnsanın və vətəndaşın beynəlxalq hüquqda təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları, beynəlxalq orqanlara, o cümlədən məhkəmə orqanlarına müraciət etmək hüququ, həmçinin beynəlxalq hüquq çərçivəsində məsuliyyət daşması fərdin beynəlxalq hüquqi statusuna daxil edilmişdir;

9. Müasir beynəlxalq hüququn tətbiq sahələri genişlənməmişdir. Son onilliklər ərzində beynəlxalq hüququn yeni sahələri yaranmışdır: beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ, insan hüquqları hüququ, kos-

mos və ətraf mühit hüququ, informasiya hüququ və s. Maddi hüquq normaları ilə yanaşı, beynəlxalq prosessual hüquq normaları da formalaşır. Məsələn, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli, həmçinin mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım göstərilməsi qaydalarını tənzimləyən normalar mövcuddur. Beynəlxalq hüquq normaları təkcə beynəlxalq qurumlar tərəfindən deyil, həm də milli məhkəmələr və digər hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən tətbiq edilməkdədir və bu meyl getdikcə güclənir;

10. Müasir beynəlxalq hüquqda dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinə dair normalar formalaşmışdır. 1998-ci ildə Romada keçirilən konfransda Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (BCM) yaradılmış və 2002-ci il iyulun 1-də fəaliyyətə başlamışdır.

Hazırda beynəlxalq münasibətlərin idarə olunmasında birqütblü dünyanın təsirini istisna edən yeni yanaşmalar tələb olunur. BMT və onun sistemi sülh və təhlükəsizlik, səhiyyə, iqlim dəyişikliyi və digər global problemlərin həlli üçün əsas idarəetmə orqanıdır. Müasir çağırışların və təhdidlərin sərhədsiz, global xarakteri dövlətlərin kollektiv fəaliyyət göstərməsini zəruri edir. Artıq birqütblü deyil, çoxqütblü dünya beynəlxalq problemlərin tənzimlənməsinin siyasi və hüquqi formalarını axtarır. XXI əsrin beynəlxalq münasibətləri və beynəlxalq hüququn təkamülü və perspektivi BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş *Minilliyin Bəyannaməsində* (8 sentyabr 2000) müəyyən edilmişdir. Bəyannamə beynəlxalq münasibətlər üçün vacib olan azadlıq, bərabərlik, həmrəylik, dözümlülük, təbiətə hörmət, global iqtisadi və sosial inkişafın idarə olunması, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdidlərin aradan qaldırılması üçün ortaq məsuliyyət kimi fundamental dəyərləri müəyyən etmişdir.

III fəsil

BEYNƏLXALQ HÜQUQUN SUBYEKTLƏRİ

3.1. Beynəlxalq hüququn subyektlərinin anlayışı və xüsusiyyətləri

Beynəlxalq hüququn subyekti dedikdə, beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı olan, beynəlxalq hüquq subyektliyinə malik olan, beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında iştirak edən və bir qayda olaraq kollektiv subyekt nəzərdə tutulan iştirakçı başa düşülür.

Beynəlxalq hüququn aşağıdakı klassik subyektləri fərqləndirilir: dövlətlər, müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalqlar, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar və dövlətəbənzər qurumlar. Hazırda federal dövlətin subyektləri də beynəlxalq hüquq münasibətlərinə daxil olurlar. Lakin onların subyektliyi dövlətlə bağlıdır, yəni törəmə xarakter daşıyır və beynəlxalq hüquqda bir-başə subyekt kimi çıxış etmirlər.

Beynəlxalq hüququn məhdud beynəlxalq hüquq subyektliyinə malik qeyri-klassik subyektləri arasında fiziki şəxslər və transmilli korporasiyalar qeyd olunur. Onlar beynəlxalq hüququn klassik subyektinin bütün xüsusiyyətlərinə cavab verməsələr də, beynəlxalq hüquq münasibətlərinin iştirakçısıdırlar.

Beynəlxalq hüququn subyektləri beynəlxalq hüquq normaları əsasında subyektiv hüquqlara və hüquqi öhdəliklərə malik olurlar.

Beynəlxalq hüquq münasibətlərinin subyekti beynəlxalq hüquq subyektliyinə malik olmalıdır. Beynəlxalq hüquq subyektliyi isə beynəlxalq hüququn subyekti olmaq üçün hüquq qabiliyyəti kimi müəyyən edilir. Subyektin beynəlxalq hüquq normalarından irəli gələn əsas hüquq və vəzifələri beynəlxalq hüquq subyektliyinin məzmununu təşkil edir.

Beynəlxalq hüququn subyektlərinin əsas fərqləndirici əla-

mətləri aşağıdakılardır:

1. Beynəlxalq hüquq normalarından irəli gələn hüquqlara malik olmaq və öhdəliklər daşımaq;

2. Bir qayda olaraq, beynəlxalq hüququn subyektləri kollektiv qurumlardır. Hər bir subyekt müəyyən təşkilatlanma elementlərinə malik olur. Məsələn, dövlətlərdə hakimiyyət və idarəetmə orqanları mövcuddur. Öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalqların strukturunda isə əsas element xalqı beynəlxalq münasibətlərdə və ölkə daxilində təmsil edən və onun fəaliyyətinə cavabdeh olan siyasi qurumdur. Beynəlxalq təşkilatların daimi orqanları da vardır;

3. Hakimiyyət səlahiyyətlərini həyata keçirərkən nisbətən müstəqildirlər və bir-birinə tabe deyillər. Onlar müstəqil beynəlxalq hüquqi statusa malikdirlər və beynəlxalq hüquq münasibətlərində öz adlarından çıxış edirlər;

4. Beynəlxalq hüquq subyektivliyinin mühüm elementi olaraq beynəlxalq hüquq normalarının işlənilib hazırlanması və qəbulunda iştirak etmək imkanına malikdirlər. Beynəlxalq hüququn subyektləri (dövlət daxilindəki hüquq subyektlərindən fərqli olaraq) təkcə beynəlxalq hüquq normalarının ünvanlandığı subyektlər deyil, həm də bu normaların yaradılmasında iştirak edən tərəflərdir.

Yalnız yuxarıda sadalanan elementlərin mövcudluğu həmin qurumu beynəlxalq hüququn subyektinə kimi tanımağa əsas verir. Bu keyfiyyətlərdən ən azı birinin olmaması beynəlxalq hüquq subyektivliyindən danışmağa və həmin qurumu beynəlxalq hüququn subyektləri dairəsinə daxil etməyə imkan vermir.

Əsas hüquq və öhdəliklər beynəlxalq hüququn bütün subyektlərinin ümumi beynəlxalq hüquqi statusunu təşkil edir. Müəyyən növ subyektlərə (məsələn, dövlətlərə, beynəlxalq təşkilatlara və s.) xas olan hüquq və vəzifələr həmin kateqoriyaya aid subyektlərin xüsusi beynəlxalq hüquqi statusunu, konkret subyektin hüquq və vəzifələrinin məcmusu isə onun fərdi beynəlxalq hüquqi statusunu təşkil edir.

Beynəlxalq hüquq subyektliyi mənşəyinə görə iki yerə bölünür: **ilkin (suveren)** və **törəmə (qeyri-suveren)** subyektlər.

İlkin subyektlər – ilkin subyektlər hər hansı xarici iradədən asılı olmadan yaranan dövlətlərdir. Bu subyektlik ümumi xarakter daşıyır və bura öz müqəddəratını təyin etmək uğrunda mübarizə aparan xalqlar da daxildir. İlkin subyektlər dövlət və ya milli suverenlik xüsusiyyətlərinə görə beynəlxalq hüquq və öhdəliklərə malikdirlər. Suverenlik onları beynəlxalq hüququn digər subyektlərindən fərqləndirir və beynəlxalq münasibətlərdə müstəqil iştirak imkanını müəyyən edir.

Beynəlxalq hüququn ilkin subyektlərinə hüquq subyektliyi verən və onların yarandığı andan etibarən hüquq subyektliyinə malik olduqlarını təsdiq edən xüsusi normativ qaydalar mövcud deyil.

Törəmə subyektlərə Beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar aiddir, onların hüquqi təbiəti dövlətlərin iradəsi ilə formalaşır. Törəmə subyektlərə, həmçinin, dövlətə bənzər qurumlar və transmilli korporasiyalar da daxildir. Törəmə subyektlərin hüquq subyektliyinin hüquqi mənbəyi onların təsis sənədləridir. Belə sənədlərə beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq hüququn ilkin subyektləri tərəfindən qəbul edilən və təsdiq edilən, beynəlxalq müqavilə formasında olan əsasnamələr aiddir.

Törəmə subyektlər məhdud hüquq subyektliyinə malikdir və bu subyektlik beynəlxalq münasibətlərdə bu iştirakçıların ilkin subyektlər tərəfindən tanınması ilə şərtlənir. Törəmə subyektlərin hüquq subyektliyinin həcmi və məzmunu ilkin subyektlərin iradəsindən asılıdır.

Beləliklə, **beynəlxalq hüququn ilkin subyektləri** yaranan andan etibarən hüquqi subyekt statusu qazanırlar və bu subyektlik hər hansı xarici iradədən asılı olmadan formalaşır, yəni, **mahiyyət etibarilə obyektiv xarakter daşıyır.**

3.2. Dövlətlər beynəlxalq hüququn əsas subyektləri kimi

Montevideo Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən, **dövlətin beynəlxalq hüquq subyekti kimi tanınması üçün aşağıdakı dörd əsas əlamət** müəyyən edilmişdir:

- a) Daimi əhali;
- b) Müəyyən olunmuş ərazi;
- c) Hökumət;
- d) Digər dövlətlərlə beynəlxalq münasibətlərə girə bilmək bacarığı.

Dövlətlərin suverenliyi onların ən mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. **Suverenlik** – dövlətin müstəqilliyinin, onun ölkə daxilində hakimiyyətinin ali və məhdudiyyətsiz olmasının, eləcə də digər dövlətlərlə münasibətlərdə bərabərhüquqlu və müstəqil şəkildə çıxış etməsinin hüquqi ifadəsidir.

Dövlətin suverenliyi həm **beynəlxalq hüquqi**, həm də **daxili** aspektlərə malikdir:

– **Beynəlxalq hüquqi aspekt** ondan ibarətdir ki, beynəlxalq hüquq dövlətin orqanlarını və ya vəzifəli şəxslərini deyil, bütövlükdə dövləti hüquqi subyekt və beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı kimi tanıyır. Bu səbəbdən, dövlətin səlahiyyətli nümayəndələrinin beynəlxalq hüquqi əhəmiyyət daşıyan bütün hərəkətləri birbaşa həmin dövlətin adından edilmiş hesab olunur;

– **Daxili aspekt** isə dövlətin öz ərazisi üzərində ali hakimiyyətə malik olmasını və daxili işlərində tam siyasi müstəqilliyini nəzərdə tutur.

Dövlətin beynəlxalq hüquqi statusuna aşağıdakı əsas hüquqlar daxildir:

- suveren bərabərlik hüququ;
- özünümüdafiə hüququ;
- beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında iştirak etmək hüququ;

- beynəlxalq təşkilatlarda iştirak etmək hüququ;
- beynəlxalq münasibətləri müstəqil şəkildə həyata keçirmək hüququ.

“*Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamə*”də (1970) qeyd edilir ki, dövlətlər bir-birlərinin beynəlxalq hüquq subyektliyinə qarşılıqlı hörmət göstərməyə və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə riayət etməyə borcludurlar. Dövlətin suverenliyindən irəli gələrək, onun üzərinə öz razılığı olmadan heç bir beynəlxalq öhdəlik qoyula bilməz.

Dövlətlər suveren olduqlarına görə beynəlxalq hüquq normalarını yaratmaq, onlara hüquqi qüvvə vermək və onları həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdirlər. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “*Dövlətlərin BMT-yə üzv qəbul edilməsinin şərtləri*” barədə Məşvərətçi Rəyində (28 may 1948) qeyd edilir ki, dövlətlər beynəlxalq öhdəlikləri qəbul etmək və yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik olmalıdırlar.

Dövlət beynəlxalq hüququn ilkin və universal subyektidir. Dövlətin ilkin subyektliyi o deməkdir ki, o, özünün yaranması faktı nəticəsində beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilir. Digər subyektlər isə bu statusu dövlətlər tərəfindən əldə edirlər.

Dövlətin suverenliyinin universallığı, onun istənilən beynəlxalq hüquq münasibətlərində bərabər və müstəqil şəkildə iştirak etmək hüququna malik olması ilə izah olunur. Dövlətlər beynəlxalq hüququn zəruri və əsas subyektləridir. Onların beynəlxalq hüquq subyektliyini inkar etmək, beynəlxalq hüququn özünü inkar etmək deməkdir.

Son zamanlar dövlətlərin rolu, beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq hüququn nüfuzu ilə bağlı bəzi tənqidi fikirlərə rast gəlinir. Hətta milli dövlətin sonunun yaxınlaşdığı barədə iddialar irəli sürülür. Doğrudur, son illərdə dövlətin inzibati-ərazi vahidlərinin, xüsusilə də şəhərlərin beynəlxalq əlaqələri əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Müxtəlif ictimai, dini təşkilatlar və hərəkətlər, elə-

cə də siyasi partiyalar beynəlxalq səviyyədə daha aktiv rol oynamağa başlamışlar. Dünya iqtisadiyyatına nəzarət edən və siyasi proseslərə təsiri artan transmilli korporasiyaların rolu da xüsusilə vurğulanmalıdır. Dövlətlərin rolunun azaldığını iddia edənlər çox zaman beynəlxalq insan hüquqları hüququna artan diqqətə və transmilli korporasiyaların dünya nizamına təsir imkanlarının genişlənməsinə istinad edirlər. Lakin bu kimi fikirlər təcrübə ilə tam təsdiqlənmir.

Dövlətlər hələ də beynəlxalq münasibətlər sistemində idarəetmənin əsas subyektləri olaraq qalırlar. Onlar təkcə öz fəaliyyətlərini deyil, eyni zamanda beynəlxalq münasibətlərin digər iştirakçılarının – inzibati-ərazi vahidlərinin, qeyri-hökumət təşkilatlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyətini də tənzimləyir və nəzarətdə saxlayırlar. Beynəlxalq səviyyədə qeyri-dövlət əlaqələrinin genişlənməsi dövlətlərin idarəetmə funksiyalarını daha da mürəkkəbləşdirir. Bu isə əslində dövlətin rolunun azalması deyil, əksinə, onun daha da artması deməkdir. Qloballaşma həm beynəlxalq sistemin, həm də milli cəmiyyətlərin idarə olunmasını daha çətin və mürəkkəb edir. Bu şəraitdə dövlətlər müxtəlif aktorların maraqlarını nəzərə almağa və tarazlaşdırmağa daha çox diqqət yetirirlər. Bütün bu meyillər öz əksini beynəlxalq hüquqda da tapır.

Dövlətlər bu gün yalnız beynəlxalq xarakterli problemləri deyil, həm də əvvəl sırf daxili məsələ hesab edilən vəzifələri birgə şəkildə həll etmək məcburiyyətində qalırlar. Müasir dövrdə ictimai münasibətlərin həcmi sürətlə artır və bu münasibətlər dövlətin sərhədlərindən kənara çıxaraq, onların tənzimlənməsini yalnız dövlətlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq yolu ilə mümkün edir. İdarəetmənin zəifliyi isə cəmiyyətin tənəzzülünə səbəb olur və daxili silahlı münaqişələrin əsas amillərindən biri kimi qiymətləndirilir. Məhz bu səbəbdən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi və bərpası istiqamətində səylər göstərir. Hökumətlərin demokratiyanın inkişafı, gücləndirilməsi və bərpası üzrə fəaliyyət-

ləri BMT Baş Assambleyası tərəfindən mütəmadi olaraq qəbul edilən qətnamələrdə öz əksini tapır. Mövcud şəraitdə beynəlxalq birlik demokratik dövlətçiliyin və qanunun aliliyinin qorunmasına dəstək göstərmək funksiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Bu funksiyanın zəruriliyi bir sıra ölkələrdə ifrat millətçilik, irqçilik, silahlı münacişələrin qızıqdırılması və insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması halları ilə bağlıdır. Öz ölkəsində səmərəli idarəetməni təmin edə bilməyən dövlət beynəlxalq ictimaiyyət üçün təhlükə mənbəyinə çevrilə bilər. Bu baxımdan, dövlətlər həm daxili vəziyyətə, həm də beynəlxalq müstəvidəki fəaliyyətlərinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Heç bir beynəlxalq və ya regional qurum dövlətin məsuliyyətini tam şəkildə öz üzərinə götürə bilməz.

Beynəlxalq hüquqda super dövlətlər və hətta dünya dövləti yaratmaq ideyalarına rast gəlinir. Lakin beynəlxalq münasibətlərin real inkişafı bu ideyaların əsaslı olmadığını getdikcə daha aydın şəkildə üzə çıxarır. Avropa İttifaqının inkişafının nə qədər çətin olduğuna nəzər salmaq kifayətdir. İdarəetmə obyektinin mürəkkəbləşməsi sosial proseslərin də idarə olunmasını çətinləşdirir. Bu mürəkkəbləşmə fonunda iki əsas tendensiyanın inkişaf etdirilməsi zəruri hesab olunur. Birincisi, dövlətin ərazi vahidlərinin beynəlxalq arenada səlahiyyətlərinin genişləndirilməsidir. Bu, onların spesifik maraqlarının daha dolğun şəkildə nəzərə alınmasına və nəticə etibarilə idarəetmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Eyni zamanda, bu yanaşma mərkəzdənqaçma meyllərinin zəiflədilməsinə də töhfə verir. İkincisi, dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin dərinləşməsi və beynəlxalq təşkilatların rolunun və səlahiyyətlərinin genişlənməsidir. Bu tendensiyalar Avropa İttifaqının inkişafında aydın şəkildə müşahidə olunur və gələcəkdə beynəlxalq idarəetmənin transformasiyası üçün mühüm istiqamətlərdən hesab edilir.

Müasir dövrdə regional səviyyədə integrasiya prosesləri xüsusilə sürətlə inkişaf etmişdir. Bununla yanaşı, global problemlərin həlli üçün bütövlükdə dünya sisteminin daha yüksək səviyyədə idarə

rə olunması vacibdir. Bu kontekstdə universal beynəlxalq təşkilatların rolunun artırılması, səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi və fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi zərurəti meydana çıxır.

Belə bir qloballaşma şəraitində BMT və onun ixtisaslaşmış qurumlarının rolu daha da əhəmiyyətli hala gəlmişdir. BMT-nin Minilliyin Bəyannaməsində (2000) təşkilatın dünya xalqlarının qarşılaşdığı problemlərin həllində daha təsirli bir alətə çevrilməsi üçün dövlətlərin söylərini əsirgəməməsi niyyəti ifadə olunmuşdur.

Bütün bu tendensiyalar həm regional, həm də ümumbəşəri səviyyədə beynəlxalq hüququn rolunun artdığını göstərir. Nəticə etibarilə belə qənaətə gəlmək olar ki, qlobal idarəetmənin təkmilləşdirilməsi beynəlxalq hüquqi vasitələrlə həyata keçirilməlidir. Burada söhbət beynəlxalq hüququn dövlət hüququna bənzər bir sistemə çevrilməsindən deyil, konkret beynəlxalq hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsindən gedir.

3.3. Müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalqların beynəlxalq hüquq subyektliyi

Müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalqların beynəlxalq hüququn subyektliyi kimi tanınması üçün onların müəyyən güc strukturlarını formalaşdırması, vahid rəhbərlik altında birləşməsi və dövlətlərarası münasibətlərdə xalqın adından çıxış etməyə qadir olması tələb olunur. Təcrübədə bu, adətən siyasi rəhbərliyi həyata keçirən silahlı dəstələrin vahid komandanlığı formasında özünü göstərir. Belə xalqlar ilkin hüquq subyektliyinə malikdirlər və bu subyektlik onlara heç bir xarici qurum və ya dövlət tərəfindən verilmir, onların öz varlığından və mübarizə hüququndan irəli gəlir.

Müasir beynəlxalq hüquq xalqlara geniş hüquqlar tanıyır. Bu hüquqlara sülh hüququ, yaşamaq hüququ, təbii ehtiyatlardan istifadə hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ və digər fundamental hüquqlar daxildir. Xalqların bərabərlik və öz müqəddəratını

təyin etmək hüququ xüsusi əhəmiyyət daşıyır və bu hüquqa hörmət edilməsi digər dövlətlər üçün ***erga omnes*** (hamıya qarşı) öhdəlik kimi tanınır. Öz müqəddəratını təyin etmək hüququ beynəlxalq hüququn prinsipi kimi bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunmuşdur.

Əsas beynəlxalq aktlara əsasən, bu hüquq istisnasız olaraq bütün xalqlara şamil olunur və onun subyektı kimi millətlər deyil, xalqlar qəbul edilir. BMT sənədlərinə uyğun olaraq, öz müqəddəratını təyin etmək hüququ xalqın siyasi statusunu sərbəst müəyyənləşdirmək, sosial, iqtisadi və mədəni inkişafını azad şəkildə təmin etmək hüququnu əhatə edir.

Xalqın beynəlxalq hüququn subyektı kimi tanınması üçün onu beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edən legitim orqanlara malik olması vacibdir. Belə orqanlara misal olaraq Fələstin Azadlıq Təşkilatını göstərmək olar. Bu təşkilat regional qurumlarda, beynəlxalq konfranslarda iştirak edir və müəyyən beynəlxalq müqavilələrin tərəfi kimi çıxış edir.

BMT sənədlərində **“milli azadlıq hərəkatı”** ifadəsi istifadə olunur, çünki mübarizə aparan xalqın xüsusi statusu yalnız mübarizənin milli azadlıq hərəkatı səviyyəsinə çatdığı hallarda meydana çıxır. Belə vəziyyətlərdə müəyyən ərazi üzərində nəzarəti həyata keçirən orqanlar mövcud olur. Burada əsasən devrilməkdə olan dövlətlə bağlı vəziyyət nəzərdə tutulur. Bu halda hərəkat müvəqqəti və məhdud xarakter daşıyır. Onun əsas vəzifələrindən biri müəyyən bir əraziyə nəzarət edən hakimiyyət orqanları ilə mümkün hüquqi əlaqələr yaratmaqdır. Digər vacib vəzifə isə hərəkatı beynəlxalq hüququn, xüsusən də beynəlxalq humanitar hüququn himayəsi altına almaqdır. Silahlı münaqişələrin qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyalarına (1949) əlavə olunan I Əlavə Protokol (1977) müəyyən edir ki, bu konsepsiya həmçinin *“xalqların müstəmləkə hökmranlığına və xarici dövlətlərə qarşı, işğala və öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu həyata keçirərkən irqçi*

rejimlərə qarşı apardığı münaqişələri” də əhatə edir (1-ci maddə). Bu o deməkdir ki, beynəlxalq humanitar hüquq dövlətlərarası münaqişələr kimi bu münaqişələrə də tətbiq olunur.

Milli azadlıq hərəkatlarının hüquqi subyektivliyinin məhdudluğu onların beynəlxalq təşkilatlarda tamhüquqlu üzv deyil, müşahidəçi statusuna malik olmasında özünü göstərir. Lakin bu məhdudluq bəzi hallarda onların regional təşkilatlara tamhüquqlu üzv olmalarına mane olmur. Məsələn, Fələstin Azadlıq Təşkilatı (FAT) Ərəb Dövlətləri Liqası və Afrika İttifaqı kimi regional təşkilatların üzvüdür. Belə üzvlük BMT-də və digər universal təşkilatlarda müşahidəçi statusu almaq üçün vacib hesab olunur. Yeni dövlətin formalaşması başa çatdıqdan sonra isə milli azadlıq hərəkatının bütün hərəkatları, o cümlədən üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəliklər yeni dövlətin hərəkatları kimi qəbul edilir.

3.4. Beynəlxalq təşkilatların hüquq subyektivliyi

Beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar beynəlxalq hüququn dövlətlərdən törəmə subyektləridir. Beynəlxalq təşkilatların xüsusiyyətləri:

– təsis xarakterli aktlara (beynəlxalq təşkilatların nizamnamələrinə) malik olmaq;

– təşkilati struktura, yəni beynəlxalq təşkilatın orqanlar sisteminə – ali orqanlara (Baş konfrans, Ali Məclis və s.), həm icra orqanlarına (Şura, Komitə və s.), həm də inzibati orqanlara (ən yüksək inzibati vəzifəli şəxsin rəhbərlik etdiyi baş katibliklər), eləcə də xüsusi komitə və komissiyalara (məsələn, BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası kimi, təşkilatın fəaliyyətinə töhfə verən orqanlar) malik olmaq;

– beynəlxalq hüquq subyektivliyinə malik olmaq, yəni onları yaradan dövlətin iradəsindən irəli gələn hüquq subyektivliyinə malik olmaq;

– BMT-nin əsas prinsiplərinə zidd olmayan, dəqiq müəyyən edilmiş məqsədlərə malik olmaq;

– öz fəaliyyətlərində beynəlxalq hüququn prinsip və normalarını qəbul etmək, yəni BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq Dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair Beynəlxalq Hüquq Prinsipləri Bəyannaməsində (1970) və ATƏT-in Helsinki Yekun Aktında (1975) təsbit edilmiş prinsipləri qəbul etmək.

Beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. fəaliyyət sahəsinə görə – universal və regional;
2. iştirakçı dövlətlərin xarakterinə görə – inkişaf etmiş dövlətlərin, inkişaf etməkdə olan dövlətlərin iştirakı ilə və qarışıq tipli beynəlxalq təşkilatlar;

3. fəaliyyət məqsədlərinə görə – ümumi və xüsusi təşkilatlar.

Beynəlxalq təşkilatlar təsis sənədlərində və digər beynəlxalq hüquqi sənədlərdə müəyyən edilmiş hüquq və öhdəliklərə malik olduqları üçün beynəlxalq hüququn subyektləri hesab olunurlar. Onlar öz hüquq və vəzifələrini həyata keçirərkən həm üzv dövlətlərlə, həm də üzv olmayan dövlətlərlə müəyyən əlaqələr qururlar. Bundan əlavə, beynəlxalq təşkilatlar imtiyazlar və immunitetlərə dair müxtəlif müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hüquqlara sahib-dirlər. Məsələn, bu hüquqlar BMT-nin 1946-cı il *“İmtiyazlar və toxunulmazlıqlar haqqında Konvensiyası”*, 1947-ci il *“Xüsusi təsisatların imtiyazları və immunitetləri haqqında Əsas Konvensiya”*, BMT Nizamnaməsinin 105-ci maddəsi, Avropa Şurasının Nizamnaməsinin 40-cı maddəsi və 1949-cu il Avropa Şurasının *“İmtiyazlar və immunitetlər haqqında Baş Sazişi”*nin 1-ci maddəsində təsbit olunmuşdur.

Müasir beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq hüquq qaydalarının yaradılması prosesində və qəbul edilmiş normalara riayət olunmasının təmin edilməsində getdikcə daha fəal iştirak edirlər. Bundan əlavə, onlar həm cinayətlərə görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyət

daşıyırlar, həm də fərdi dövlətlərə qarşı iddialar qaldırmaq hüququna malikdirlər. Eyni zamanda, beynəlxalq təşkilatların hüquq subyektliliyi funksional xarakter daşıyır, çünki onların hüquq və vəzifələrinin əhatə dairəsi yalnız vəzifələrinin icrası, məqsədlərinə çatması və nizamnamədə müəyyən edilmiş funksiyaların həyata keçirilməsi ilə məhdudlaşır. Bu səbəbdən beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq hüququn törəmə subyektləri hesab olunurlar.

Dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin intensivliyi və həcmi bu əlaqələrin daimi təşkilati əsaslarla tənzimlənməsini tələb edir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi məqsədilə dövlətlər tərəfindən müxtəlif təşkilatlar yaradılır və onlara fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün zəruri olan beynəlxalq hüquqi status verilir. Beynəlxalq təşkilatların üzvləri arasında müəyyən ziddiyyətlər mövcud olsa da, bu təşkilatlar ümumi maraqları təmsil edir və onları müdafiə etməyə çalışırlar. Beynəlxalq təşkilatlar iradə müstəqilliyinə malikdirlər, yəni üzv dövlətlərin iradələrinin cəmindən fərqli olan ayrıca iradəyə sahibdirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu iradə məhz dövlətlərin iradələrindən yaranır. Dövlətlərarası təşkilatların beynəlxalq hüquq subyektliliyi hamılıqla tanınır.

Bu, bir çox beynəlxalq aktlarda təsbit olunmuş və ümumi beynəlxalq hüququn institutu kimi qəbul edilmişdir. 1986-cı il “Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar və ya beynəlxalq təşkilatlar arasında müqavilələr hüququ haqqında Konvensiyanın” (1986) Preambulasında qeyd edilir: *“Beynəlxalq təşkilat öz funksiyalarını yerinə yetirmək və məqsədlərinə nail olmaq üçün zəruri olan müqavilələr bağlamaq hüququna malik olmalıdır” və daha sonra vurğulanır ki, “Beynəlxalq təşkilatların dövlətlərlə və ya öz aralarında müqavilə bağlamaq təcrübəsi onların təsis aktlarına uyğun olmalıdır.”*

Beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq hüququn subyekti olması Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarları ilə də təsdiqlənir. Məhkəmə beynəlxalq təşkilatların xarakterik xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir. Beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti olan təşkilat ümu-

mi beynəlxalq hüquq normalarından irəli gələn öhdəliklərə məruz qalır. Bu o deməkdir ki, təşkilat, onun iştirakı olmadan dövlətlər tərəfindən yaradılan belə normalarla bağlı ola bilər. Bundan əlavə, Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, beynəlxalq təşkilatların təbiəti onları “fövqəldövlət” hesab etməyə əsas vermir. Təşkilat dövlətlər-üstü hakimiyyət deyil, dövlətlər arasında əməkdaşlıq orqanıdır. BMT Baş Assambleyası dəfələrlə vurğulamışdır ki, təşkilatın gücü üzv dövlətlərinin əməkdaşlığından asılıdır.

3.5. Dövlətəbənzər qurumlar beynəlxalq hüququn subyekti kimi

Tarixən, mahiyyətinə görə dövlət olmayan müxtəlif **siyasi-ərazi birlikləri** mövcud olmuşdur. Onların hüquq subyektivliyi onları yaradan dövlətlərin hüquq subyektivliyindən irəli gəlir. Bu birliklərə **azad şəhərlər** daxildir; məsələn, Krakov şəhəri (1815–1846), *Versal Sülh Müqaviləsinə* (1919) əsasən yaradılmış Danzig (Qdansk) şəhəri (1920–1939) və SSRİ, Böyük Britaniya, ABŞ və Fransa arasında 1971-ci ildə bağlanmış dördtərəfli sazişlə yaradılmış Qərbi Berlin şəhəri (1971–1990). Bu qurumlar hüquqi statusunu müəyyən edən beynəlxalq müqavilələrlə yaradılmışdır. Bu birliklər dövlətin demək olar ki, bütün əlamətlərinə malik olmasına baxmayaraq, törəmə hüquqi şəxs xarakteri daşıdıqları üçün beynəlxalq hüquqda **dövlətəbənzər qurumlar** və ya beynəlxalq hüququn **atipik subyektləri** kimi qəbul edilirlər.

Azad şəhər beynəlxalq müqavilə ilə beynəlxalq hüquqi status qazanmış, beynəlxalq hüquqi, iqtisadi, inzibati və mədəni münasibətlərdə iştirak edən siyasi özünüidarəetmə qurumudur. Azad şəhərin yaradılması tarixi təcrübə göstərir ki, bu, adətən onun hansısa dövlətə mənsub olması ilə bağlı mübahisəli məsələnin həllinin nəticəsidir. Buna görə də onun üçün ən yüksək hüquqi akt, həmin şəhərin xüsusi beynəlxalq hüquq subyektivliyini müəyyən edən beynəl-

xalq müqavilə hesab olunur.

Xüsusi beynəlxalq statusa malik, müasir dövlətə bənzər qurumlara Roma Katolik Kilsəsinin rəsmi mərkəzi olan **Müqəddəs Taxt-Tac (Vatikan)** və bəzi məhdudiyyətlərlə beynəlxalq səviyyədə tanınmış xeyriyyəçilik funksiyalarını yerinə yetirən **Malta Ordeni** daxildir. Vatikanın bir çox dövlətlərlə diplomatik münasibətləri mövcuddur və həmin dövlətlərdə nunci və legatların rəhbərliyi ilə daimi nümayəndəliklərini yaratmışdır.

Vatikanın hüquqi statusu İtaliya Respublikası ilə Müqəddəs Taxt-Tac arasında 11 fevral 1929-cu ildə imzalanmış **Lateran Sazişləri** ilə müəyyən edilmişdir. Lateran Sazişləri üç sənəddən ibarətdir: Müqavilə, Maliyyə Konvensiyası və Konkordat. Müqavilə Katolik dinini İtaliyanın rəsmi dövlət dini elan edir. Maliyyə Konvensiyası İtaliyanın Müqəddəs Taxt-Taca qarşı iddialarından əl çəkməsi müqabilində müəyyən edilmiş maliyyə kompensasiyasını nəzərdə tutur. Konkordat isə İtaliyada Katolik Kilsəsinin hüquq və üstünlüklərini, bayram günlərini və digər əlaqədar məsələləri tənzimləyir.

Bu sazişlərə əsasən, Vatikan dövlət atributlarının hamısına malikdir: ərazi, vətəndaşlıq, qanunvericilik, ordu və s. Vatikan Katolik Kilsəsinin mərkəzi – Müqəddəs Taxt-Tac şəhər-dövlətidir. Müəyyən edilmiş adət-ənənələrə görə, o, xüsusi beynəlxalq hüquq subyektliliyinə malikdir və beynəlxalq münasibətlərdə “Müqəddəs Taxt-Tac” adı ilə iştirak edir. Beynəlxalq təcrübədə vurğulanır ki, söhbət Katolik Kilsəsindən deyil, xüsusi bir qurum olan Müqəddəs Taxt-Tacdən gedir. Müqəddəs Taxt-Tac 80-dən çox dövlətlə, o cümlədən Azərbaycanla diplomatik əlaqələr saxlayır; bir çox beynəlxalq konvensiyalarda iştirak edir; BMT-də müşahidəçi statusuna malikdir; UNESCO və FAO kimi təşkilatların üzvüdür. Müqəddəs Taxt-Tacın bu konvensiyalarda iştirakı maddi, praktiki və hüquqi cəhətdən əhəmiyyət daşımır; söhbət əsasən beynəlxalq hüququn müvafiq normalarına mənəvi dəstək verməkdən gedir. Mə-

sələn, Nüvə Silahının Yayılmaması haqqında Müqaviləni imzalamazdan əvvəl Müqəddəs Taxt-Tac müqavilənin əsaslandığı prinsiplərə mənəvi dəstək vermək niyyətində olduğunu bildirmişdir.

Vatikan (latınca *Status Civitatis Vaticanae*, italyanca *Stato della Città del Vaticano*) Roma şəhərinin ərazisində yerləşir və Roma Katolik Kilsəsinin, yəni Müqəddəs Taxt-Tacın rezidensiyasıdır. Latin dilindən tərcümədə Vatikan “şəhər dövləti” deməkdir. Vatikanın 1964-cü ildən BMT-də müşahidəçi statusu, 2008-ci ildən isə İnterpolla əməkdaşlığı vardır. “Vatikan” rəsmi adı ilk dəfə 1929-cu il Lateran sazişlərində işlədilmişdir. Adı yerləşdiyi ərazinin, yəni Vatikan təpəsinin (*Monte Vaticano*) adından götürülüb. Vatikan-da rəsmi sənədləşmə latın dilində aparılır, gündəlik fəaliyyət isə əsasən italyan dilində həyata keçirilir.

Vatikan teokratik dövlətdir və Müqəddəs Taxt-Tac tərəfindən idarə olunur. Müqəddəs Taxt-Tacın başçısı Roma Papasıdır və onun əlində qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti cəmlənmişdir. Roma Papası kardinallar tərəfindən ömürlük seçilir. Roma Papası öldükdə və ya Taxt-Tacdən imtina etdikdə, yeni Papa seçiləndə onun funksiyalarını Kamerinqo yerinə yetirir. İcra hakimiyyətinin başçısı Müqəddəs Taxt-Tacın Dövlət katibidir. Vatikanı isə Müqəddəs Taxt-Tac tərəfindən seçilən **Papa komissiyası** idarə edir. Bu komissiyaya 5 illik müddətə seçilən **qubernator** rəhbərlik edir; o, həm də Vatikan dövlətinin qubernatorudur. Əsas inzibati orqanı **Roma kuriyasıdır** və o, dini, siyasi və təsərrüfat fəaliyyətinə rəhbərlik edir.

“Regimini Ecclesiae Universae” (1968) və “Pastor Bonus” (1988) kimi Apostol Konstitusiyalarına əsasən, Katolik Kilsəsinin və Vatikanın administrasiyası bir neçə idarədən ibarətdir. Papanın qərarlarının icrası və Roma kuriyasının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi ilə Dövlət katibliyi məşğul olur. Dövlət katibinin dünyəvi başçı kimi bütün səlahiyyətləri vardır və o, baş nazir funksiyasını yerinə yetirir.

Vatikanın ali məsləhət orqanlarına Ümumi Sobor (*Oecumenica Concilia*), Kardinallar Kollegiyası və Yepiskop Sinodu daxildir. Ümumi Sobor Xristian Kilsəsinin yepiskoplarının iclaslarıdır və burada doktrinal, kilsə-siyasi və məhkəmə-intizam xarakterli məsələlər müzakirə olunur, qərarlar qəbul edilir. Kardinallar Kollegiyası (*Sacrum Cardinalium Collegium*) isə Roma Katolik Kilsəsinin bütün kardinallarını bir araya gətirən orqandır. Dövlət Katibliyinin tərkibində ümumi məsələlər (daxili işlər) və dövlətlərlə əlaqələr (xarici işlər) üzrə bölmələr fəaliyyət göstərir.

Vatikanda 10 konqreqasiya və ya dikasteriya mövcuddur, onları nazirliklər kimi də adlandırmaq olar (səhiyyə, fəvqəladə hallar, kilsə işləri və s.). Həmçinin, 11 Papa komissiyası, Büro, Apostol kitabxanası və digər orqanlar da fəaliyyət göstərir.

Məhkəmə orqanlarına Ali Kilsə Məhkəməsi, Apostol Məhkəməsinin Ali Tribunalı və yerli tribunal daxildir. Vatikanda qaydaların tətbiqinə İsveçrə Qvardiyası nəzarət edir. Bu, Papa Qvardiyası kimi tanınan xüsusi silahlı birləşmədir.

Vatikanın əhalisi əsasən Vatikan pasportu daşıyan və Katolik Kilsəsinin xidmətçilərindən ibarətdir. Dövlət Katibliyi tərəfindən verilən pasporta malik şəxslər diplomatik statusla malikdirlər və onların Vatikanın Apostol Mərkəzinə aid olduqları qeyd edilir. Ənənəvi olaraq, 1 №-li pasport fəaliyyətdə olan Papaya verilir; onun isə Müqəddəs Taxt-Tacdan başqa heç bir vətəndaşlığı və təbəəliyi olmur (bəzi hallarda istisnalar da mövcud olmuşdur).

Vatikan vətəndaşlığı irsi yolla ötürülmür və burada doğulmaqla əldə edilmir. Bu vətəndaşlıq yalnız Müqəddəs Taxt-Taca xidmət əsasında verilir və Vatikanda əmək fəaliyyəti başa çatdıqda ləğv olunur. Lateran Müqaviləsinə əsasən, əgər şəxs Vatikan vətəndaşlığını itirərkən başqa heç bir ölkənin vətəndaşı deyilsə, ona İtaliya vətəndaşlığı verilir.

Gündəlik işçilər kimi Vatikana təxminən 3000 italyan gəlir və onlar Vatikandan kənarda yaşayırlar.

Vatikanın iqtisadiyyatı qeyri-kommersiya xarakteri daşıyan planlı iqtisadiyyatdır. Gəlirlərinin əsas mənbəyi dünyadakı katoliklərin ianələridir. Bundan əlavə, turizm sahəsindən də gəlir əldə olunur; xüsusilə poçt markalarının, Vatikan avro sikkələrinin və suvenirlərin satışından, həmçinin muzeylərə giriş üçün ödənişlərdən əlavə gəlirlər əldə edilir. 2021-ci ildə Vatikanın büdcəsi təxminən 310 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Vatikanın “Dini İşlər İnstitutu” adlı xüsusi bankı və ehtiyat elektrik stansiyası da fəaliyyət göstərir.

Vatikanın beynəlxalq fəaliyyəti diqqət çəkir; o, beynəlxalq hüquq məsələləri üzrə konfranslarda və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdə fəal iştirak edir. Vatikanın BMT, YUNESKO və BƏT-də daimi müşahidəçi statusu mövcuddur. Bundan əlavə, o, bir sıra universal beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Beynəlxalq Poçt İttifaqı, MAQATE, Beynəlxalq Elektrovəqəflər İttifaqı və digər qurumların üzvüdür.

Vatikanda mədəniyyət abidələri sırasında xüsusilə Vatikan Kitabxanası və Vatikan Muzeyi fərqlənir.

Malta Ordeni beynəlxalq münasibətlərdə fəal iştirak edən dini qurumdur. O, dövlətlərlə nümayəndəlik mübadiləsi aparır, BMT-də, onun ixtisaslaşmış orqanlarında və Avropa Şurasında müşahidəçi missiyalara malikdir. **Malta Ordeni** (*Müqəddəs İohan, Yerusəlim, Rodas və Maltanın Suveren Hərbi Qonaqpərvərlik Ordeni*) dünyada ən qədim zadəgan ordenlərindən biridir. 1080-ci ildə Yerusəlimdə xristian təşkilatı olan Amalfitan hospitali yaradılmışdır. Onun məqsədi Müqəddəs Torpaqda kasıb, xəstə və yaralı zəvvarlara qayğı göstərməkdən ibarət idi.

Xristianlar 1099-cu ildə Birinci Səlib yürüşü zamanı Yerusəlimi ələ keçirdikdən sonra hospitalçılar xüsusi nizamnaməyə malik dini-hərbi ordenə çevrildilər. Ordenin üzərinə Müqəddəs Torpağı qorumaq və müdafiə etmək vəzifəsi qoyuldu. 1113-cü il fevralın 15-də Roma Papası hospitalçıların rahib ordeninin suverenliyini tanıdı və ona xarici dünyəvi və dini hakimiyyətlərin müdaxiləsi ol-

madan öz rəhbərliyini seçmək hüququ verdi. **Orden Roma Katolik Kilsəsinin dini-zadəgan ordenidir.**

Müqəddəs Torpaq müsəlmanlara keçdikdən sonra Orden fəaliyyətini sahib olduğu Rodas adasında davam etdirdi. Rodas 1522-ci ildə süquta uğradıqdan sonra Orden Siciliyanın ispan vitse-kralından vassal asılılığında olan Malta adasında fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. 1665-ci ildə Orden Karib dənizindəki müliklərini Fransanın Vest-Hind Kompaniyasına satdı.

1798-ci ildə Napoleon Maltanı ələ keçirdikdən sonra Rusiya imperatoru I Pavel cəngavərlərə Sankt-Peterburqda sığınacaq verdi. 1834-cü ildə Orden, özünə məxsus müliklər kompleksinə sahib olduğu Romada qərargahını təsis etdi. 1998-ci ildə isə Malta hökuməti Müqəddəs Mələk Qalasını cəngavərlərə 99 il müddətinə istifadəyə verdi. Binaya eksteryorital status verildi və burada qubernator təyin olundu.

Hazırda İtaliya Malta Ordenini müstəqil dövlət kimi tanıyır və onun Romadakı iqamətgahına eksteritorial status vermişdir. Bu iqamətgaha Malta Sarayı (*Via Kondotti 68 ünvanında yerləşən Maqistral İqamətgah*) və Aventindəki Maqistral Villa daxildir. Sant-Ançelo Fortu 1998-ci ildən etibarən Ordenin istifadəsindədir (*99 il müddətinə*). Maltada Ordenin səfirliyi fəaliyyət göstərir. Beləliklə, Ordenin öz yurisdiksiyasını həyata keçirdiyi formal əraziləri mövcuddur.

Romada, Aventində yerləşən iqamətgahın qapılarında xüsusi bir dəşik açılmışdır. Belə bir fikir dolaşır ki, həmin dəşikdən üç dövlət – Vatikan, Malta Ordeni və İtaliya – görünür. Dəşiyin yanında həmişə iki karabinyer növbə çəkir.

Ordenin 14.000-ə yaxın üzvü, 80.000-ə yaxın könüllüsü və 20.000-dən artıq tibb işçisi mövcuddur. Əsas məmurlara və diplomatlara Orden tərəfindən bir çox ölkə tərəfindən tanınan pasportlar verilir. Ordenin Konstitusiyasına əsasən, **üzvlər üç dərəcəyə bölünür**. Onlar Kilsənin təlim və ehkamlarına uyğun olaraq nümunəvi

həyat tərzini keçirməli və özlərini Ordenin humanitar yardım missiyasına həsr etməlidirlər.

Birinci dərəcəyə Ədalət zadəganları (və ya Tanınmış Zadəganlar) və tanınmış monastır kapellanları daxildir. Bu şəxslər yoxsulluq, iffət və itaətkarlıq andı içirlər. Onlar kanon hüququna əsasən rahib hesab olunsalar da, rahib icmalarında yaşamaq öhdəlikləri yoxdur.

İkinci dərəcəyə itaət andı içmiş İtaət cəngavərləri və Ədalət donatları daxildir. Onlar xristian prinsiplərinə və Ordenin yüksək əxlaqi dəyərlərinə uyğun həyat tərzini sürməlidirlər. **Ədalət donatları**, həmçinin Ordenə və onun üzvlərinə dualar və vəzifələrin icrası ilə bağlı itaətkarlıq öhdəliklərini yerinə yetirməlidirlər. Bu dərəcəyə daxil olan üzvlər aşağıdakı üç kateqoriyaya bölünürlər:

- İtaətdə şərəf və sədaqət cəngavərləri və xanımları;
- İtaətdə Rəbbin lütfü və sədaqət cəngavərləri və xanımları;
- Maqistrin lütfü və itaətdə sədaqət cəngavərləri və xanımları.

Qəbul edilmiş vədlər İtaət cəngavərlərini və Ədalət donatlarını Orden rəhbərliyinin göstərişlərinə əsasən müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirməyə məcbur edir.

Üçüncü dərəcəyə isə rəsmi vədlər verməyən, lakin nümunəvi xristian həyatı sürməyə, xəstələrə qulluqda və Ordenin həyata keçirdiyi sosial yardım fəaliyyətlərində fəal iştirak etməyə sadıq olan şəxslər daxildir.

Orden qeyri-kommersiya xarakterli iqtisadi fəaliyyət göstərir. Onun gəlir mənbələri mülkiyyətlərindən (xüsusilə Avstriya və İtaliyada yerləşən mülklərdən) əldə olunan gəlirlərdən, ianələrdən, həmçinin poçt markaları və xatirə sikkələrinin satışından ibarətdir. Ordenin orta illik büdcəsi təxminən 200 milyon avro təşkil edir. Ordenin rəsmi pul vahidi Malta skudosudur.

Malta Ordeninin ali idarəetmə orqanı Suveren Şuradır. Şuraya Böyük Maqistr rəhbərlik edir. Tərkibinə yüksək vəzifə daşıyan dörd üzv – Böyük Komandor, Böyük Kansler, Böyük Hospital-

çı və Ümumi Xəzinənin Qoruyucusu – ilə yanaşı, əlavə altı üzv daxildir. Böyük Maqistr istisna olmaqla, bütün üzvlər Baş Yığıncaq tərəfindən beş il müddətinə seçilir. Suveren Şura Böyük Maqistr tərəfindən çağırılır və onun iclasları Malta Ordeninin iqamətgahında ildə azı altı dəfə, zərurət yarandıqda isə əlavə iclaslarla keçirilir.

Böyük Maqistr tanınmış zadəganlar arasından Böyük Dövlət Şurası tərəfindən ömürlük müddətə seçilir. Konstitusiyaya əsasən, o, ali dini rütbəli şəxs və dövlət başçısı kimi fəaliyyət göstərməli, həyatını Ordenin missiyasına həsr etməli və xristian prinsiplərinə uyğun, vicdanlı həyat tərzini digər üzvlərə nümunə olmalıdır. Böyük Maqistr Suveren Şura ilə birlikdə qanunverici tədbirlər həyata keçirir, hökumətin qərarlarını elan edir, Ümumi Xəzinənin vəsaitlərinə sərəncam verir, beynəlxalq sazişləri ratifikasiya edir və Baş Yığıncağı çağırır.

Böyük Komandor tanınmış cəngavərlərin, itaətkar cəngavərlərin və xanımların dini rəhbəridir. Onun vəzifələrinə ədalət prinsiplərinin təşviqi, Böyük və Kiçik Prioratlara nəzarət, Vatikanla əlaqəli səfərlərin təşkili, Ordenin fəaliyyəti və vəziyyəti ilə bağlı hesabatların hazırlanması, həmçinin tanınmış və itaətkar cəngavərlərin dini fəaliyyətinə ümumi nəzarət daxildir.

Böyük Kansler icra hakimiyyətinin başçısıdır. O, Ordenin beynəlxalq siyasətinə və diplomatik missiyalarına cavabdehdir. Eyni zamanda Daxili İşlər Naziri funksiyasını yerinə yetirir və dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən 47 Milli Assosiasiya ilə əlaqələri təmin edir. Böyük Komandorun sərəncamı ilə, Konstitusiya Xartiyasına və Nizamnaməyə uyğun olaraq, Böyük Kansler digər ölkələrlə münasibətlərdə Ordeni təmsil etmək, Ordenin siyasətini həyata keçirmək, daxili idarəetməni təmin etmək və Hökumətin fəaliyyətini əlaqələndirmək səlahiyyətinə malikdir.

Böyük Hospitalçı humanitar məsələlər və beynəlxalq əlaqələr

üzrə nazirdir. O, xeyriyyəçilik və humanitar fəaliyyət göstərən təşkilatların, Milli Assosiasiyaların və digər Orden qurumlarının işini əlaqələndirir və istiqamətləndirir. Bundan əlavə, başqalarına qayğı göstərmək və insan ləyaqətinə hörmət kimi xristian prinsiplərinə əməl olunmasına xüsusi diqqət yetirir.

Ümumi Xəzinənin Qoruyucusu Ordenin maliyyə naziri funksiyasını yerinə yetirir. O, Böyük Kanslerin razılığı ilə, Böyük Maqistrin rəhbərliyi və Auditorlar Şurasının nəzarəti altında Ordenin maliyyə və əmlak məsələlərini idarə edir.

Hal-hazırda Malta Ordeninin 110 dövlətlə diplomatik əlaqələri vardır. Ordenin suverenliyinə isə dövlət kimi deyil, diplomatik missiya statusu səviyyəsində yanaşılır.

3.6. Fiziki şəxslərin beynəlxalq hüquq subyektliyi

Fiziki şəxslərin beynəlxalq hüququn subyektliyi olması məsələsi beynəlxalq hüquqda hələ də mübahisəli olaraq qalır. Bir sıra mütəxəssislər hesab edir ki, fiziki şəxslərin beynəlxalq hüquq subyektliyi tanınmalıdır. Bunun əsas səbəblərindən biri odur ki, fiziki şəxslər məhkəmədə dövlətin əleyhinə tərəf kimi çıxış edə bilirlər. Məsələn, Ümumdünya Bankı çərçivəsində İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəzdə və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsində buna yol verilir. İkinci səbəb kimi fiziki şəxsin beynəlxalq hüquq və vəzifələrinin birbaşa beynəlxalq hüquqi sənədlərə göstərilməsi göstərilir. Məsələn, bu, *İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Paktda* (1966), *Genosid Cinayətinin Qarşısının Alınması və Cəzalandırılması haqqında Konvensiyada* (1948), *İrqi Ayır-seçkiliyin Bütün Formalarının Ləğv Edilməsi haqqında Konvensiyada* (1965), *Apartheid Cinayətlərinin Qarşısının Alınması və Cəzalandırılması haqqında Konvensiyada* (1973) və digər sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Digər mütəxəssislər fiziki şəxslərin beynəlxalq hüquq subyekt-

liyi fikrinə qarşı çıxır və mövqelərini aşağıdakı əsaslarla əsaslandırırırlar. Birincisi, fərdlər müvafiq dövlətin yurisdiksiyasına tabedir və əsasən dövlətin daxili hüquq münasibətlərinin subyekti kimi çıxış edirlər. Onların müstəqil beynəlxalq statusu yoxdur və beynəlxalq hüquq və vəzifələri müstəqil şəkildə həyata keçirmək üçün hüquqi qabiliyyətləri mövcud deyil. İkincisi, beynəlxalq hüquq normaları beynəlxalq hüququn subyektlərinin iradəsi əsasında yaradılır. Fiziki şəxslər isə beynəlxalq hüquq normasının yaradılmasında iştirak etmirlər. Üçüncüsü, fiziki şəxslərin beynəlxalq hüquqi səmərələrdə müəyyən edilən hüquq və azadlıqları ilk növbədə dövlətlərin suveren iradəsinin ifadəsidir. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq normaların əksəriyyəti abstrakt xarakter daşıyır və onların həyata keçirilməsi üçün konkret dövlət daxilində aktların qəbul olunmasını tələb edir.

Beynəlxalq hüquq fiziki şəxslərin hüquq və azadlıqlarının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, beynəlxalq hüquq normaları fərdlərin hüquqi statusunun standartlarını müəyyən edir və bir sıra hallarda insanın subyektiv hüquq və vəzifələrinin yaranmasının birbaşa əsasını təşkil edir. Fərdin hüquqi statusunun tənzimlənməsində beynəlxalq hüququn rolu ondadır ki, dövlətlər beynəlxalq adət hüququ normalarına uyğun olaraq, öz əhəlisini təşkil edən şəxslərin hüquqi statusunun tənzimlənməsində bir-birlərinin müstəsna yurisdiksiyasını qarşılıqlı qəbul edir, diplomatik nümayəndə heyətinin tərkibində olan şəxslərin hüquqi statuslarını nizamlamaqla yanaşı, digər oxşar məsələləri də həll edirlər. **Hazırda qəbul edilir ki, insan hüquqları dövlətin hədiyyəsi deyil, insanların ayrılmaz hüquqlarıdır.**

Fiziki şəxslərin beynəlxalq hüquq subyekti olmasının lehinə olan arqumentlər beynəlxalq hüquqda subyektiv hüquqlara malik olmaları, beynəlxalq prosessual hüquq qabiliyyətinin mövcudluğu və beynəlxalq məsuliyyət daşımaq qabiliyyətinə əsaslanır. Beynəlxalq insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərində fərdi şikayət-

lərə baxılması proseduru, beynəlxalq müqavilələrlə fərdlərə verilən subyektiv prosessual hüquqlara əsaslanır. Nəhayət, fərdlər beynəlxalq hüquq normalarına əsasən, beynəlxalq cinayət ədliyyə orqanları qarşısında, məsələn, Roma Statutuna əsasən BCM qarşısında beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilirlər.

Tarix boyunca insan hüquqları əsasən dövlətlərin daxili işi kimi qəbul edilmişdir. İnsan hüquqlarına yeni yanaşma isə BMT Nizamnaməsinin qəbulundan sonra formalaşmağa başladı. Beynəlxalq hüquq qaydası əsas insan hüquqlarını hüquq kimi tanıdı və bu hüquqlar yalnız həmin qaydalar çərçivəsində həyata keçirilə bilər (Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 28-ci maddəsi). BMT Nizamnaməsi insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin dövlətlərarası xarakterini müəyyən etdi: *“İnsan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmətin təşviqi və inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək”*. Bu əməkdaşlıq vasitəsilə dövlətlər fərdlərin müəyyən hüquqlarını tanımaq və onların həyata keçirilməsi üçün müvafiq mexanizmlərin, o cümlədən beynəlxalq mexanizmlərin yaradılması üzrə öhdəliklər götürürlər.

Beynəlxalq hüquq fiziki şəxslərin hüquq və azadlıqlarının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, beynəlxalq hüquq normaları fərdlərin hüquqi statusunun standartlarını müəyyən edir və bir sıra hallarda insanın subyektiv hüquq və vəzifələrinin yaranmasının birbaşa əsasını təşkil edir. Fərdin hüquqi statusunun tənzimlənməsində beynəlxalq hüququn rolu ondadır ki, dövlətlər beynəlxalq adət hüququ normalarına uyğun olaraq öz əhəlisini təşkil edən şəxslərin hüquqi statusunun tənzimlənməsində bir-birinin müstəsna yurisdiksiyasını qarşılıqlı qəbul edir, diplomatik nümayəndə heyətinin tərkibində olan şəxslərin hüquqi statuslarını nizamlamaqla yanaşı, digər oxşar məsələləri də həll edirlər.

Hazırda qəbul edilir ki, **insan hüquqları dövlətin hədiyyəsi deyil, insanların ayrılmaz hüquqlarıdır.**

Fiziki şəxslərin beynəlxalq hüquq subyekti olmasının lehinə

olan argumentlər beynəlxalq hüquqda subyektiv hüquqlara malik olmaları, beynəlxalq prosessual hüquq qabiliyyətinin mövcudluğu və beynəlxalq məsuliyyət daşımaq qabiliyyətinə əsaslanır. Beynəlxalq insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərində fərdi şikayətlərə baxılması proseduru beynəlxalq müqavilələrlə fərdlərə verilən subyektiv prosessual hüquqlara əsaslanır. Nəhayət, fərdlər beynəlxalq hüquq normalarına əsasən, beynəlxalq cinayət ədliyyə orqanları qarşısında, məsələn, Roma Statutuna əsasən, BCM qarşısında beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilirlər.

Tarix boyunca insan hüquqları əsasən dövlətlərin daxili işi kimi qəbul edilmişdir. İnsan hüquqlarına yeni yanaşma isə BMT Nizamnaməsinin qəbulundan sonra formalaşmağa başladı. Beynəlxalq hüquq qaydası əsas insan hüquqlarını hüquq kimi tanıdı və bu hüquqlar yalnız həmin qaydalar çərçivəsində həyata keçirilə bilər (Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 28-ci maddəsi).

BMT Nizamnaməsi insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin dövlətlərarası xarakterini müəyyən etdi: *“İnsan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmətin təşviqi və inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək”*. Bu əməkdaşlıq vasitəsilə dövlətlər fərdlərin müəyyən hüquqlarını tanımaq və onların həyata keçirilməsi üçün müvafiq mexanizmlərin, o cümlədən beynəlxalq mexanizmlərin yaradılması üzrə öhdəliklər götürürlər.

İnsan hüquqlarına həsr olunmuş konvensiyalar dövlətləri bu hüquqları təmin etməyə məcbur edir. Məsələn, xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ birbaşa beynəlxalq hüquqda nəzərdə tutulduqda və dövlətlərin iradəsindən asılı olmadıqda səmərəli həyata keçirilə bilər.

Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Paktda (1966) bütün xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ möhkəmləndirilsə də, bu hüquq bir çox dövlətin konstitusiyalarında öz əksini tapmamışdır. Pakt hər bir dövlətin üzərinə öz ərazisində bu Paktda tanınan hüquqlara hörmət etmək və onları təmin etmək öhdəliyi qoyur.

İnsan hüquqlarına dair müqavilələr dövlətlərin təkcə digər dövlətlər qarşısında deyil, həm də öz vətəndaşları qarşısında öhdəliklərini müəyyən edir.

Dövlətin vətəndaşları ilə münasibətləri əsasən daxili qanunlarla tənzimlənir, lakin eyni zamanda beynəlxalq hüquq tərəfindən də tənzimlənir. İnsan hüquqları beynəlxalq hüququn ümumi tanınmış prinsip və normalarına uyğun olaraq daxili qanunvericilikdə tanınır və təmin edilir. Yalnız daxili qanunların köməyi ilə məqsədə çatmaq mümkün olmadıqda şəxsin hüquq və öhdəliklərinin beynəlxalq hüquq tərəfindən birbaşa yaradılması mümkündür.

Beynəlxalq tribunalların nizamnamələri, o cümlədən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsi, beynəlxalq hüquqa qarşı cinayətlərin mücərrəd qurumlar tərəfindən deyil, fərdi şəxslər tərəfindən törədildiyini qəbul edir və yalnız cinayəti törədən şəxslərin cəzalandırılması yolu ilə beynəlxalq hüququn göstərişləri həyata keçirilə bilər. Məsələn, dəniz quldurluğu cinayəti ən qədim beynəlxalq cinayətlərdən biridir, lakin bu cinayəti törədən şəxs əvvəllər beynəlxalq hüququn subyekti hesab edilmirdi.

Bəzi hallarda fiziki şəxsin cinayət məsuliyyəti birbaşa beynəlxalq hüquqda nəzərdə tutulur. Dövlətlər həmişə bu mövqedən çıxış etmişlər ki, beynəlxalq hüquq əsasən dövlətlər üçün birbaşa hüquq və vəzifələr yaradır. Lakin Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsi mövcud vəziyyətdə əsaslı dəyişiklik etmişdir. Məhkəmənin bir sıra qərarlarında qeyd olunmuşdur ki, beynəlxalq müqavilə forma və ifadə baxımından dövlətlərarası öhdəlik olsa da, iştirakçı dövlətin vətəndaşları üçün birbaşa hüquqlar yaradır. Bu mövqe 2001-ci ildə Almaniya və ABŞ arasında mübahisəyə dair Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarında (LeGrand işi) öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq hüquqda insan hüquqlarının müdafiəsi üçün məhkəmələrin yaradılması həm beynəlxalq, həm də dövlətlərin daxili hüququ üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin buna baxmayaraq, fərdin beynəlxalq hüququn tam subyekti kimi formalaşmasından

danışmaq hələ bir qədər tezdir. Hazırda fiziki şəxslərlə bağlı **“beynəlxalq hüququn benefisiarı”** termini geniş istifadə olunur.

Fərdin beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanınması beynəlxalq hüququn mahiyyətində dəyişiklik tələb edir. Bundan əlavə, fərdin beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanınmasının onun hüquqlarının təmin edilməsində rolu da mübahisəlidir. Fərdin dövlətlərlə bərabər öz hüquqlarından istifadə etməsi o qədər də asan deyil; ən azı hüquqi və iqtisadi elementlərin müqayisəsi belə mürəkkəbdir.

3.7. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları

BQHT hökumətlərarası müqavilə əsasında yaradılmayan və fəaliyyət dairəsinə görə beynəlxalq xarakter daşıyan qeyri-kommersiya təşkilatlarıdır. Bir sıra BQHT-lər BMT-də, BMT Nizamnaməsi və ECOSOC-un “Qeyri-hökumət təşkilatları ilə məsləhətləşmələr üçün tədbirlər” Qətnaməsinə (23 may 1968, №1296) əsasən məsləhətçi statusuna malikdirlər.

Beynəlxalq hüquqda bəzi müqavilə normaları BQHT-lərə ayrı-ayrı subyektiv hüquq və öhdəliklər verir. Məsələn, BQXK 1949-cu il Əsirlərlə rəftar haqqında Konvensiyaya (10-cu maddənin 3-cü hissəsi, 126-cı maddənin 4-cü hissəsi), eləcə də 1949-cu il Mühərribə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında Konvensiyaya (11-ci maddənin 3-cü hissəsi, 143-cü maddənin 5-ci hissəsi) əsasən subyektiv hüquqlara malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, BQHT beynəlxalq münasibətlərdə yaxından iştirak edir və aktora çevrilmişdir. Lakin onları beynəlxalq hüququn tam subyekti saymaq olmaz. Çünki bu təşkilatlar bir dövlətin daxili qanunvericiliyinə uyğun yaradılır, əsasən fiziki şəxsləri birləşdirir və onların fəaliyyəti daxili qanunvericiliklə tənzimlənir. Digər dövlətlərdə onların fəaliyyəti hüquqi şəxslərin fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir. BQHT beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında iştirak etmir.

3.8. Transmilli korporasiyalar

BMT TMK-nı iki və ya daha çox ölkədə fəaliyyət göstərən və xaricdə olan bölmələrini vahid mərkəzdən idarə edən firma kimi müəyyən edir. TMK dünya sənaye istehsalının 50 faizini təmin edir, dünya ticarətinin isə 70%-i onların payına düşür. TMK dünya elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərində mühüm rol oynayır; qeydə alınmış patentlərin 80 faizi TMK-lara aiddir.

TMK yalnız istehsalla məşğul olmur. Buraya Siemens, Microsoft kimi istehsal kompaniyaları ilə yanaşı, transmilli banklar, telekommunikasiya kompaniyaları, sığorta kompaniyaları, auditor kompaniyaları, investisiya və pensiya fondları da daxildir.

TMK-nın xüsusiyyətləri:

– Beynəlxalq bazarlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin birliyi-dir; TMK kapitalının mənsubiyyətinə görə milli, fəaliyyət sahəsinə görə isə beynəlxalqdır.

– İri beynəlxalq kompaniyadır, iki və ya daha çox dövlətdə fəaliyyət göstərən və müxtəlif hüquqi statusa malik kompaniyaların məcmusudur.

– Müəyyən struktura malikdir: ana kompaniya, törəmə, asılı kompaniyalar və filiallardan ibarətdir.

– Vahid mərkəzdən idarə olunur.

– Əsas məqsədi gəlir əldə etməkdir.

– Kompaniyanın xarici əməliyyatlarda payı 10–25 faiz təşkil etməlidir.

– Üç və ya daha çox ölkədə səs hüququ verən aksiyaların ən azı 25 faizinə malik olmalıdır.

– Tərkibinin çoxmillətli olması.

TMK-lar *xarici aktivlərinin həcminə görə iri, böyük, orta və kiçik* TMK-lar kimi təsnif edilir. BMT Baş Assambleyasının orqanı olan UNCTAD (United Nations Conference on Trade and

Development) tərəfindən hazırlanmış metodikaya əsasən, xarici aktivlərinin həcmi 10 milyard dollardan yuxarı olan korporasiyalar TMK kimi qəbul edilir.

Transmilli korporasiyalar müxtəlif millətlərdən olan və ümumi strategiya (siyasət, prinsiplər, fəaliyyət məqsədləri) əsasında vahid iqtisadi bütövlük təşkil edən, bir-biri ilə əlaqəli şirkətlər qrupudur.

TMK-nın beynəlxalq hüququn subyekti olması məsələsi ilə bağlı vahid fikir mövcud deyil. TMK-lara münasibətdə “kvazi-beynəlxalq hüquq” konsepsiyası da işlədilir. Bu konsepsiyaya əsasən, TMK-lar heç bir hüquq sisteminin məhsulu deyildir və mövcud hüquq sistemləri ilə idarə olunmurlar; yəni TMK-lar milli qanunvericilikdən kənarda və ondan üstün sayılırlar. Lakin bu konsepsiya ilə razılaşmaq mümkün deyil, çünki TMK-ların fəaliyyəti beynəlxalq və milli hüquq arasında qarşılıqlı əlaqə əsasında tənzimlənir və bu da milli maraqların təmin olunmasına yönəldilmişdir.

TMK-nın beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanınması məsələsi 1960-cı illərdə, yeni müstəqil dövlətlərin sərvətlərinin milliləşdirilməsi və onlara dair daimi suverenlik aspektində ortaya çıxdı. Daha sonra, 1990-cı illərdə insan hüquqlarının pozulmasına görə TMK-ların məsuliyyətə cəlb edilməsi ilə bağlı hüquq subyektliyi məsələsi yenidən diqqət mərkəzində oldu. TMK-nın beynəlxalq hüquq subyektliyi məsələsi Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən müqavilələr hüququnun məcəllələşdirilməsi zamanı irəli sürülsə də, rədd edildi.

Bəzi alimlər hesab edirlər ki, TMK-nın beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanınması siyasi baxımdan dövlət hakimiyyətinin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədə bilər. Bundan əlavə, TMK beynəlxalq hüquq subyektliyinin əsas göstəricilərindən biri olan beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında iştirak elementindən məhrumdur. Digər tərəfdən, bəzi alimlər TMK-ların məhdud hüquq subyektliyinə malik olduğunu müdafiə edirlər. Onların fikrinə

cə, müəyyən xüsusi hallarda beynəlxalq hüquq TMK-ların hüquq əldə etmə, vəzifələr daşıma və beynəlxalq iddialar irəli sürmə qabiliyyətini qəbul edir. Belə hüquq subyektliyi funksional xarakter daşıyır və korporasiyalara məhdud həcmdə, konkret məqsədlər üçün verilir. TMK-nın hüquq subyektliyi isə hər bir halda fərdi şəkildə həll edilməlidir.

TMK-lara hüquq subyektliyi üç yolla verilə bilər: beynəlxalq kontraktlar, beynəlxalq müqavilələr və adət hüququ ilə. Beynəlxalq (beynəlmilləşmiş) kontraktlar korporasiya ilə qəbul edən ölkə arasında bağlanılır. Bu kontraktlara əsasən neft və dağ sənayesinin inkişafı haqqında sazişlər daxildir. Belə sazişlərdə həm tərəflərin hüquq və vəzifələri, həm də beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi, eləcə də mübahisələrin beynəlxalq arbitrajda həlli barədə müddəalar qeyd olunur. 1964-cü il “Texaco Calasiatic Liviyə Ərəb Respublikası”na qarşı işi üzrə arbitraj qərarında göstərilmişdir ki, dövlət ilə xüsusi şəxs arasında bağlanmış kontrakt beynəlxalq hüquq qaydalarının təsiri altındadır. Buna görə də kontraktın təfsiri və yerinə yetirilməsi məqsədilə xüsusi şəxslərin müəyyən beynəlxalq səlahiyyətlərinin olması qəbul edilməlidir. Dövlətdən fərqli olaraq, belə şəxslərin kontraktdan irəli gələn hüquqları məhduddur. TMK-ların mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların müqavilələr bağlamaq qabiliyyətidir.

Təcrübədə bəzi beynəlxalq investisiya müqavilələrində TMK-ların hüquqlara malik olmaq və beynəlxalq iddialar irəli sürmək qabiliyyətləri nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, *“İnvestisiya Mübahisələrinin Beynəlxalq Tənzimlənməsi Mərkəzinin yaradılması haqqında” Konvensiyada (1965)* və digər beynəlxalq müqavilələrdə belə müddəalar mövcuddur. *BMT-nin “Dəniz Hüququ üzrə” Konvensiyası* maraqlı tərəflər, o cümlədən hüquqi şəxslər arasında müqavilənin təfsiri və ya tətbiqi ilə bağlı mübahisələr yarandıqda məcburi arbitraj mexanizmini nəzərdə tutur. Konvensiya həmçinin TMK-ların konkret və birbaşa öhdəliklərini də müəyyən edir.

Məsələn, Konvensiyaya əsasən, heç bir hüquqi şəxs milli yurisdiksiyadan kənarda okeanın dibinin hər hansı bir hissəsindən istifadə etməməli, həmçinin kənarda yerləşən ehtiyatlarla bağlı heç bir hüquq tələb etməməli və ya həyata keçirməməlidir. TMK-lara belə hüquqi imkanlar verən müqavilələr istisna təşkil edir.

TMK-nın fəaliyyəti daha çox dövlətlər vasitəsilə tənzimlənir. Beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn hüquq və vəzifələr dolayı yolla korporasiyalara da tətbiq olunur. BMT-nin *Korrupsiya Əleyhinə Konvensiyasında* (2003), *Neftlə Çirkləndirmə ilə Bağlı Ziyana Göərə Məsuliyyət haqqında Beynəlxalq Konvensiyada* (1992), *Təhlükəli Tullantıların Transsərhəd Daşınması və Onların Kənarlaşdırılmasına Nəzarət haqqında Bazel Konvensiyasında* (1989) belə hüquq və vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur. Ancaq onlar beynəlxalq müqavilələrdə göstərilərsə də, yalnız milli qanunvericiliklə təsbit olunandan sonra həyata keçirilə bilirlər. Məsələn, dövlətlər korporasiyaların korrupsion fəaliyyətini kriminallaşdırmalıdır.

Adət hüququnda da TMK-nın hüquq subyekti kimi tanınmasına rast gəlinir. Son illərdə TMK-nın davranış kodekslərinin işlənilib hazırlanması meylləri müşahidə olunur. Bu, həm inkişaf etməkdə olan dövlətlərin TMK-nın fəaliyyətində müəyyən neqativ halların qarşısını almaq, həm də yeni iqtisadi qaydaları təsdiq etmək məqsədilə bağlıdır. Davranış kodekslərinin əksəriyyətində davranış qaydaları ilə yanaşı, bəzən implementasiya mexanizmləri də nəzərdə tutulur. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) “Çoxmillətli Müəssisələr üçün Rəhbər Prinsiplər”də (2011) belə müəssisələrin insan hüquqlarının, istehlakçıların maraqlarının, ətraf mühitin müdafiəsi sahəsində hüquq və vəzifələri, həmçinin müəyyən antikorrupsiya və antimonopoliya tələbləri nəzərdə tutulur. TMK-nın davranış kodeksləri artıq tətbiq edilir və bunu beynəlxalq hüquqda adətin yaranması istiqamətində addımlar kimi qiymətləndirmək olar. TMK beynəlxalq hüquq normalarının

yaradılmasında iştirak etməsələr də, onların hüquq subyektliliyini qəbul edən yumşaq hüquq normaları mövcuddur. Müəyyən mənada TMK-nın beynəlxalq hüquq subyektliliyinin *opinio juris* formalaşmasından danışmaq mümkündür.

TMK beynəlxalq hüququn funksional hüquq qabiliyyətinə malik olan subyektləridir.

3.9. Federasiyanın subyektlərinin və unitar dövlətlərin muxtar ərazilərinin məhdud beynəlxalq hüquq subyektliliyi

Federasiyaların subyektlərinin və unitar dövlətlərin muxtar ərazilərinin (onlar bəzən siyasi-ərazi qurumları kimi də adlandırılır) məhdud beynəlxalq hüquq subyektliliyi, əsasən, həmin dövlətlərin daxili qanunvericiliyinə əsaslanır. Adətən, belə dövlətlərin konstitusiyalarında bu subyektlərin beynəlxalq hüquq subyektliliyi ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutulur.

Məsələn, keçmiş SSRİ-nin Konstitusiyasında müttəfiq respublikanın xarici dövlətlərlə münasibətlərə daxil olmaq, müqavilələr bağlamaq, diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri mübadiləsi aparmaq və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində iştirak etmək hüquqları təsbit olunmuşdu. Ukrayna və Belorussiya müttəfiq respublikaları BMT-nin və bir sıra beynəlxalq təşkilatların üzvü olmuş, müxtəlif beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etmişlər.

İsveçrə, Almaniya, Avstriya, Kanada kimi federativ dövlətlərin subyektləri sərhəd, mədəniyyət, polis, iqtisadiyyat və digər sahələr üzrə məhdud beynəlxalq münasibətlərdə iştirak edə bilirlər. Federasiyanın subyektlərinin beynəlxalq münasibətlərə daxil olmaq və beynəlxalq müqavilələr bağlamaq hüquqları iki dövlət arasında bağlanmış müqavilələrlə də müəyyən edilə bilər. Belə müqavilələr, adətən, federasiya subyektlərinin əməkdaşlığının təşviqini əhatə edir.

Milli qanunvericiliklə unitar dövlətlərin muxtar ərazilərinə də müəyyən beynəlxalq səlahiyyətlər verilə bilər. Məsələn, Danimarkanın tərkibində olan Qrenlandiya və Farer adalarına beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etmək və müqavilələr bağlamaq səlahiyyətləri verilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, hələlik federasiya subyektlərinin və unitar dövlətlərin muxtar ərazilərinin məhdud beynəlxalq hüquq subyektivliyindən və bu subyektivliyin dövlətin iradəsindən asılı olmasından danışmaq olar.

IV fəsil.

BEYNƏLXALQ HÜQUQUN MƏNBƏLƏRİ

4.1. Beynəlxalq hüququn mənbələrinin anlayışı və növləri

Beynəlxalq hüququn mənbələri beynəlxalq hüquq normalarının xüsusi hüquqi ifadə formasıdır. Bu normalar dövlətlərin razılaşdırılmış iradəsindən yaranır və onların qəbul etdiyi aktlarla təsbit olunur. Dövlətlər öz mülahizələrinə əsasən hüquqi və ya mə-nəvi-siyasi cəhətdən məcburi olan normalar yarada bilərlər. Hüqu-qun mənbəyi hüquq normalarının ifadə olunma, mövcudluq və möhkəmləndirilmə formasıdır. Beynəlxalq hüquq normaları yalnız müəyyən mənbələrdə təsbit olunduqda tətbiq edilir.

Hüquq normaları mənbələrdə möhkəmləndirildikdən sonra hü-ququn subyektləri üçün hüquq və vəzifələr yaradır. Bu xüsusi-yət beynəlxalq hüququn mənbələrinin digər hüquq mənbələri siste-mindəki yerini müəyyən etməyə imkan verir. **Beynəlxalq hüquq normalarını adət normalarından, həmçinin beynəlxalq nəzakət normalarından fərqləndirmək lazımdır.** Beynəlxalq hüquq nor-maları hüquqi məcburi davranış qaydalarıdır, adət və nəzakət nor-malarının isə belə hüquqi qüvvəsi yoxdur. Beynəlxalq hüquq nor-malarının pozulması beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə səbəb olur, digər normaların pozulması isə belə məsuliyyət yaratmır.

Beynəlxalq nəzakət (*lat. comitas gentium*) – dövlətlərarası, işgüzar və mülki münasibətlərdə dövlətlər tərəfindən könüllü şəkil-də riayət olunan hörmət normalarıdır. Beynəlxalq təcrübədə bu nə-zakət qaydaları yeni dövlətlərin və hökumətlərin tanınması, diplo-matik nümayəndəlik rəhbərlərinin təyin edilməsi, etimadnamə-lərin təqdim olunması, diplomatik səfərlərin həyata keçirilməsi, da-nışıqların aparılması, diplomatik qəbulların təşkili, görüşlərin keç-i-rilməsi, rəsmi nümayəndə heyətlərinin yola salınması, beynəlxalq konfransların çağırılması və keçirilməsi, müxtəlif növ bayram və

matəm tədbirlərinin təşkil olunması kimi hallarda, həmçinin diplomatik və şəxsi yazışmalar zamanı beynəlxalq hüquq normaları ilə birlikdə tətbiq edilir.

Beynəlxalq nəzakətin norma və qaydaları qəbul edən ölkənin adət-ənənələrinə, qanunvericiliyinə və müəyyən edilmiş prosedurlara ciddi və qeyd-şərtsiz riayət edilməsinə əsaslanır. Lakin bu norma və qaydaların hüquqi qüvvəsi yoxdur və beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları üçün məcburi hesab edilmir. Beynəlxalq nəzakət normalarına əməl edilməməsi və ya pozulması beynəlxalq hüquqi məsuliyyət və cavab tədbirlərinin tətbiqinə səbəb olmur. Buna baxmayaraq, beynəlxalq nəzakətin pozulması etiraz və ya neqativ xarakterli mənfi reaksiyalar formasında cavab tədbirlərinə yol açə bilər.

Beynəlxalq hüquq normalarının məzmununu beynəlxalq hüququn subyektlərinin hüquq və vəzifələri təşkil edir. Subyektlər öz aralarında münasibətlərə daxil olaraq bu hüquq və vəzifələri həyata keçirirlər. Beynəlxalq hüququn subyektı beynəlxalq hüquq normasının məzmunu əsasında həm öz davranışını, həm də digər subyektlərin davranışını qiymətləndirə bilər. Beynəlxalq hüquq norması subyektlərin davranışını tənzimləyir və bu tənzimlənen beynəlxalq münasibətlər beynəlxalq hüquqi xarakter daşıyır.

Bəzi beynəlxalq hüquq normaları prinsip adlandırılır. Onlar da beynəlxalq hüquq normaları olmaqla yanaşı, bu şəkildə adlandırılmalarının səbəbi ya tarixi olaraq formalaşmaları, ya da beynəlxalq hüquqi tənzimləmədəki rolu ilə bağlıdır. Beynəlxalq hüququn bəzi normaları digər normalara nisbətən daha ümumi xarakter daşıyır və beynəlxalq hüquq qaydasının qorunmasında mühüm rol oynayır. Bu normalara adətən beynəlxalq hüququn prinsipləri deyilir və onlar beynəlxalq hüquq qaydasının fundamentini təşkil edir. Bu prinsiplərin pozulması isə beynəlxalq hüquq qaydasına qəsd kimi qiymətləndirilir.

Beynəlxalq münasibətlərin müxtəlifliyi beynəlxalq hüquq nor-

malarının da müxtəlifliyini şərtləndirir. Beynəlxalq hüquq normaları beynəlxalq hüquq sisteminin institutları və sahələri kimi elementləri formalaşdırır.

Beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması prosesi, üsulları və formaları daxili hüquq normalarının yaradılmasından fərqlənir. Beynəlxalq münasibətlərdə qanunverici orqanın mövcud olmadığı şəraitdə beynəlxalq hüququn subyektlərinin iştirakı olmadan hüquq normalarının qəbul edilməsi mümkün deyil. Beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasının yeganə yolu beynəlxalq hüququn subyektlərinin razılığıdır. Yalnız beynəlxalq hüququn subyektləri öz davranış qaydalarına hüquqi məcburiyyət xarakteri verə bilirlər. Beynəlxalq hüquq mühafizə orqanlarının mövcud olmaması səbəbindən beynəlxalq hüquq normalarına əməl olunması və onların həyata keçirilməsi əsasən bu hüquq sisteminin subyektləri tərəfindən könüllülük əsasında təmin edilir.

Ümumi hüquq nəzəriyyəsinə görə, **hüquq normalarına üç element daxildir: hipoteza** (müəyyən edilmiş davranış qaydasının tətbiq olunma şərtini müəyyən edir); **dispozisiya** (davranış qaydasını izah edir); **sanksiya** (davranış qaydasını pozan hüquq subyekti üçün yaranan mənfi hüquqi nəticələri göstərir). Lakin bu quruluş beynəlxalq hüquq normaları üçün hərfi mənada qəbul edilməməlidir. Beynəlxalq hüquq normaları, adətən, yalnız davranış qaydasını izah edən dispozisiyadan ibarət olur, normanın tətbiqinə səbəb olan hüquqi fakt (hipoteza) isə sistemin digər normalarında göstərilir. Beynəlxalq hüquqda sanksiyalar isə beynəlxalq məsuliyyət haqqında ayrıca normalar sistemində müəyyən edilir.

Beynəlxalq hüquq normaları müxtəlif meyarlara əsasən təsnifləşdirilir. **Beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının əhatə dairəsinə görə** bu normalar **universal və regional** (partikulyar və ya lokal da adlandırılır) normalara bölünür. **Universal normalar** beynəlxalq hüququn bütün subyektləri arasındakı münasibətləri tənzimləyir. **Regional normalar** isə iki və ya daha çox subyekt, yəni

dövlətlər qrupunun arasında münasibətləri əhatə edir. Qeyd etmək vacibdir ki, regional normalar universal normalara zidd ola bilməzlər.

Hüquqi tənzimləmə metoduna görə beynəlxalq hüquq normaları **dispozitiv və imperativ** normalara bölünür. **Dispozitiv normalar** beynəlxalq hüququn subyektlərinə konkret hüquq münasibətlərində davranışlarını və qarşılıqlı hüquq və öhdəliklərini öz iradələrinə uyğun müəyyənləşdirməyə imkan verir. **Imperativ normalar** isə müəyyən davranış çərçivələrini dəqiq şəkildə müəyyən edir və bu normalarla nəzərdə tutulan hüquq və öhdəliklərin həcmi və məzmunu beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən dəyişdirilə bilməz.

Müqavilələr Hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının (1969) 53-cü maddəsinə əsasən, jus cogens norması, yəni beynəlxalq hüququn imperativ norması, beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən ondan geri çəkilməyə yol verilməyən normadır. Bu norma yalnız beynəlxalq ümumi hüququn eyni xarakterli və daha sonrakı norması ilə dəyişdirilə bilər. Belə imperativ normalardan kənarlaşma həmin hərəkətlərin və ya hüquqi aktların etibarsızlığına səbəb olur.

Imperativ normalara hörmət edilməli və onlar beynəlxalq münasibətlərin bütün sahələrində tətbiq olunmalıdır. Məsələn, BMT Nizamnaməsinin prinsipləri *jus cogens* normalarına misal göstərilir. Lakin beynəlxalq hüquqda *jus cogens* xarakteri daşıyan imperativ normaların rəsmi siyahısı yoxdur.

İmperativ normalar çərçivəsində iki əsas anlayış ayrılır:

–*Jus cogens* – hüquq yaradan imperativ norma (məsələn, dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi);

–*Erga omnes* – öhdəlik yaradan norma (məsələn, güc tətbiq etməmək və güclə hədələməmək prinsipi).

Jus cogens normalarının fərqləndirilməsi beynəlxalq hüquq normalarının ierarxiyası və bu normaların digər hüquq normaları ilə münasibəti məsələsini gündəmə gətirir. *Jus cogens* norması ali hüquqi

qüvvəyə malikdir və digər beynəlxalq hüquq normaları ona uyğun olmalıdır. Bu o deməkdir ki, beynəlxalq müqavilələr və digər hüquqi aktlar *jus cogens* normalarına zidd olduqda etibarsız sayılır.

BMT Nizamnaməsinin 103-cü maddəsinə əsasən, üzv dövlətlərin Nizamnaməyə əsaslanan öhdəlikləri digər beynəlxalq müqavilələr üzrə üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərdən üstün tutulur. Bu norma beynəlxalq hüquqda ierarxiyanın mövcudluğunu və xüsusilə *jus cogens* və BMT Nizamnaməsinin prinsiplərinin prioritetliyini təsdiqləyir.

Beynəlxalq hüquq normaları **sərt (hard law)** və **yumşaq (soft law)** hüquq normaları olaraq fərqləndirilir.

“Yumşaq hüquq” termini beynəlxalq hüquq normalarının xüsusi bir növünü ifadə edir. Yumşaq hüquq sərt hüquqdan fərqli olaraq dəqiq hüquq və vəzifələr yaratmır, yalnız beynəlxalq hüququn subyektləri üçün riayət olunmalı ümumi istiqamətləri müəyyənləşdirir. Bu normalarda “can atmaq”, “nail olmaq”, “zəruri tədbirlər görmək” kimi ifadələr istifadə olunur.

Yumşaq hüquqa aid normativ aktlara tövsiyə xarakterli sənədlər daxildir. Belə sənədlər hüquq normalarının məqsəd və funksiyalarını aydınlaşdırmağa xidmət edir və çox vaxt gələcək hüquqi öhdəliklərin formalaşmasına zəmin yaradır. Yumşaq hüquq normalarına misal olaraq birgə bəyanatlar, kommunikelər, beynəlxalq təşkilatların tövsiyə xarakterli qərarları və digər oxşar sənədlər göstərilə bilər.

Funksiyalarına görə beynəlxalq hüquq normaları iki qrupa bölünür: **maddi hüquq və prosessual hüquq normaları**.

Maddi hüquq normaları beynəlxalq hüququn subyektləri arasında konkret hüquq münasibətlərini tənzimləyir, hüquq və vəzifələri müəyyən edir. Məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 12-ci maddəsində *“kişilər və qadınlar nikaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququna malikdirlər”* deyilir. Bu norma maddi hüquq normalarına aiddir, çünki müəyyən hüququ və onun tətbiq

şərtlərini göstərir.

Prosessual hüquq normaları beynəlxalq hüquqda hüquqi hərəkətlərin həyata keçirilməsi qaydalarını müəyyən edir və maddi hüququn tətbiqini təmin edən prosedur çərçivəsini yaradır. Məsələn, beynəlxalq məhkəmələrin, arbitrajların fəaliyyət qaydaları və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin prosessual normaları buna misaldır.

Beynəlxalq hüquq normaları tənzimləmə üsuluna görə dörd qrupa bölünür:

Qadağanedicilik normaları – müəyyən davranışları beynəlxalq hüquq subyektləri üçün qadağan edir. Məsələn, güc tətbiq etməmək, güclə hədələməmək və dövlətlərin daxili yurisdiksiyasına qarışmamaq prinsipləri. BMT-nin “Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyanat”ında qeyd olunur ki, beynəlxalq mübahisələrin həllində gücdən istifadə edilməməlidir.

Məcbureddicilik normaları – subyektləri müəyyən hərəkətləri həyata keçirməyə hüquqi baxımdan məcbur edir. Məsələn, beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipi. Bu normalar hüquqi məcburiyyət yaradır və beynəlxalq hüquq sabitliyini təmin edir.

Səlahiyyətvericilik normaları – subyektlərə hüquqi nəticə doğura biləcək hərəkətləri etmək səlahiyyəti verir. Məsələn, müqavilə bağlamaq, beynəlxalq təşkilatlara üzv olmaq, diplomatik münasibətlər qurmaq.

Göndəricilik (blanket) normaları – digər hüquqi sənədlərdə təsbit edilmiş normalara istinad edir və onlara riayət etməyi hüquqi tələb kimi göstərir. Bu tip normalara beynəlxalq müqavilələrdə, BMT Baş Assambleyasının qətnamələrində, ATƏT sənədlərində rast gəlinir.

Beynəlxalq hüquq normaları arasında **təşkilatilik normaları** xüsusi yer tutur. Bu normalar beynəlxalq təşkilatların və orqanların hüquqi fəaliyyət əsaslarını, strukturunu, səlahiyyətlərini, qərar qəbul etmə mexanizmlərini və qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyir. Məsələn, BMT və Avropa Şurasının əsasnamələrində bu cür nor-

malar geniş şəkildə yer alır.

Son dövrlərdə qloballaşma və texnoloji inkişaf beynəlxalq əlaqələrin yalnız siyasi və hüquqi yox, həm də texniki tərəflərini tənzimləməyi tələb edir. Bu səbəbdən texniki normalar yaranmışdır. **Texniki normalar** təbiət qanunları və elmin obyektiv tələblərindən qaynaqlanır, hüquqi məcburiyyət daşıyır və əsasən aviasiya, dənizçilik, nüvə təhlükəsizliyi, rabitə, ətraf mühitin qorunması kimi sahələrdə tətbiq olunur. Məsələn, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının (ICAO) müəyyən etdiyi texniki standartlar və tövsiyə olunan praktik qaydalar texniki normalara aiddir.

Beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi dedikdə, bu normaların konkret hüquqi situasiyalara uyğunlaşdırılması və icra edilməsi prosesi başa düşülür. Tətbiq etmə dedikdə aşağıdakı hüquqi fəaliyyətlər nəzərdə tutulur:

1. Faktların və halların müəyyən olunması – konkret situasiyanın hüquqi qiymətləndirilməsi üçün ilkin məlumatların toplanması;

2. Hüquqi tövsifin verilməsi – müəyyən edilən halların beynəlxalq hüquq normasının tənzimləmə sahəsinə daxil olub-olmadığının, konkret hansı normalara uyğun gəldiyinin müəyyən edilməsi;

3. Hüquqi normanın məzmununun təfsiri – tətbiq ediləcək normanın mahiyyətinin və məzmununun aydınlaşdırılması;

4. Normanın faktlara tətbiq edilməsi üsulunun seçilməsi – hüquqi nəticələrin müəyyən edilməsi və qərar qəbul etmə;

5. Qəbul olunmuş qərarın icrasının təmin edilməsi – tətbiq prosesi nəticəsində verilən qərarın hüquqi və faktiki həyata keçirilməsi.

Beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi **iki əsas metodla** həyata keçirilir:

1. Beynəlxalq metod – bu metod beynəlxalq hüququn subyektləri – əsasən dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar – tərəfindən

beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilir. Buraya dövlətlərin ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə iştirak etməsi, beynəlxalq məhkəmələrdə tərəf qismində çıxış etməsi və beynəlxalq təşkilatların qərarlarının icrası daxildir;

2. Milli metod – bu metod beynəlxalq hüquq normalarının daxili hüquq sistemində həyata keçirilməsi və implementasiyasını nəzərdə tutur. Dövlətlər beynəlxalq hüquq normalarını ya birbaşa tətbiq edir, ya da onları milli qanunvericilik aktları vasitəsilə hüquqi qüvvəyə mindirirlər. Bu prosesə “implementasiya” deyilir və bu zaman beynəlxalq öhdəliklər milli hüquq sisteminə uyğunlaşdırılır.

Müasir dövrdə **beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi və mütərəqqi inkişafı** məsələləri beynəlxalq hüquqi müzakirələrin və fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu proseslər beynəlxalq hüquqi qaydanın möhkəmləndirilməsi və beynəlxalq münasibətlərin hüquq çərçivəsində tənzimlənməsi məqsədinə xidmət edir. Bu anlayışlar BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının Statutunun 15-ci maddəsində öz əksini tapmışdır.

Beynəlxalq hüququn məcəllələşdirilməsi dedikdə, beynəlxalq hüquq normalarının sistemləşdirilməsi, onların dəqiq və aydın hüquqi formada ifadə edilməsi başa düşülür. Məcəllələşdirmə prosesi, həmçinin dövlətlərin təcrübəsi, beynəlxalq məhkəmə presedentləri və hüquqi doktrina əsasında formalaşan müddəaların norma halında rəsmi şəkildə təsbitini nəzərdə tutur.

Məcəllələşdirmənin iki əsas növü fərqləndirilir:

– **Rəsmi məcəllələşdirmə** – dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında aparılan danışıqlar və razılaşmalar əsasında həyata keçirilir. Bu zaman hökumətlərarası səviyyədə qəbul olunmuş konvensiyalar və sazişlər əsas rol oynayır;

– **Qeyri-rəsmi məcəllələşdirmə** – ayrı-ayrı hüquqşünas alimlər, elmi mərkəzlər, universitetlər, hüquq institutları və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir. Bu cür fəaliyyət beynəlxalq hüququn inkişafına elmi dəstək verir.

Mütərəqqi inkişaf (*progressive development*) dedikdə, hələlik mövcud beynəlxalq hüquqla tam tənzimlənməyən məsələlərin və ya yalnız ayrı-ayrı dövlətlərin təcrübəsində məhdud şəkildə inkişaf etmiş hüquqi münasibətlərin beynəlxalq hüquq normasına çevrilməsi başa düşülür. Bu məqsədlə yeni beynəlxalq konvensiyalar və hüquqi sənədlər hazırlanır. Mütərəqqi inkişaf beynəlxalq hüququn əhatə dairəsinin genişlənməsinə və yeni çağırışlara cavab verməsinə şərait yaradır.

Beynəlxalq hüquq normasının təfsiri onun konkret situasiya-ya tətbiqinin nəticələri nəzərə alınmaqla normanın məzmununun və məqsədlərinin aydınlaşdırılmasıdır. Təfsir vasitələri əsas və əlavə olmaqla Beynəlxalq Müqavilələr Hüququ haqqında Vyana Konvensiyası (1969) ilə müəyyən edilmişdir. **Əsas təfsir vasitəsi** müqavilənin kontekstinin təfsiridir. **Əlavə təfsir** vasitələrinə müqavilənin bağlanmasının hazırlıq materialları və bağlanılma halları daxildir. Əlavə vasitələrdən o halda istifadə olunur ki, əsas vasitələrin tətbiqi nəticəsində normanın məzmunu aydın olmur və ya mücərrəd nəticələrə gətirir.

Təfsirin prinsiplərinə vicdanlılıq, vahidlik və səmərəlilik daxildir. Vyana Konvensiyası (1969) birinci – vicdanlılıq prinsipini nəzərdə tutur.

Təfsir vicdanlı olmalıdır, yəni bütün maraqlı tərəflərin maraqlarını nəzərə alaraq düzgün aparılmalı və normanın real məzmununun aşkar edilməsinə yönəldilməlidir.

Vahidlik prinsipi tələb edir ki, norma bütün subyektlərə münasibətdə bütün hallarda eyni başa düşülsün.

Səmərəlilik prinsipi tələb edir ki, təfsir nəticədə normanın məqsədlərinə nail olmağa gətirsin.

Xüsusi qanun qaydası tələb edir ki, təfsir zamanı ümumi normalara nisbətən xüsusi normaların üstünlüyü qəbul edilsin, çünki xüsusi normalar birbaşa həmin hala aiddir, ümumi normanı konkretləşdirir və bəzən ondan istisnalar nəzərdə tutur.

Beynəlxalq hüquq normaları təfsir edilərkən aşağıdakı təfsir üsulları tətbiq oluna bilər:

1. Qrammatik təfsir – normanın mənasının onun mətninin etimologiyası, leksikası və sintaksisi aspektində təhlil edilməsi yolu ilə aydınlaşdırılmasıdır;

2. Məntiqi üsul – normanın məntiqin qanun və qaydalarından istifadə etməklə təhlil edilməsidir;

3. Xüsusi hüquqi üsul – beynəlxalq hüquq normasının hüquqi xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasıdır, yəni normanın qüvvədə olması, subyektlərinin dairəsi və s. müəyyən edilir; xüsusi hüquqi birliklər əsasında hüquqi anlayışlar və kateqoriyalar təhlil olunur;

4. Sistem üsulu – normanın beynəlxalq hüquq sisteminin elementi kimi onun məqsəd və prinsipləri, həmçinin digər normalarla qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilməsidir;

5. Teleoloji təfsir – normanın məzmununu onun qarşısında duran məqsədə uyğun olaraq müəyyən edir;

6. Tarixi təfsir – normanın məzmununun onun qəbul edilməsinin tarixi şəraiti aspektində aydınlaşdırılmasıdır; bu zaman normanın qəbul edilməsinin bütün şəraiti və tarixi dövrü nəzərə alınır.

4.2. Beynəlxalq müqavilələr beynəlxalq hüququn əsas mənbəyidir

Beynəlxalq müqavilə beynəlxalq hüququn əsas mənbəyi hesab edilir. Müqavilələr Hüququ haqqında Konvensiyada (1969) müqavilə dedikdə, müvafiq forması olan sənəd başa düşülür. **Müqavilənin müxtəlif adları ola bilər:** müqavilə, saziş, konvensiya, akt, pakt, protokol, nizamnamə, statut, xartiya və s. Müqavilələrin adları tariliklə bağlıdır, yəni bəzi tip müqavilələr müəyyən adlarla adlandırılır, bu sənədlərə fərqli və daha cəlbedici məna verilir. Eyni zamanda, müqavilənin hazırlanmasında iştirak edən şəxslərin aid

olduqları milli dövlətlərin hüquq sistemlərindən iqtibaslar da təsir göstərir.

Beynəlxalq müqavilələrin xüsusi növü beynəlxalq təşkilatların təsis sənədləridir – nizamnamə, statut, xartiya. Beynəlxalq müqavilələrin əksəriyyəti üçün ənənəvi və ümumi qəbul edilmiş, bir neçə mərhələdən ibarət bağlanma proseduru mövcuddur. Beynəlxalq müqavilələr hüququnun əsas mənbəyi Vyana Konvensiyasıdır (1969). Konvensiyada beynəlxalq müqavilələrin dövlətlərin sosial-iqtisadi sistemlərindəki fərqlərdən asılı olmayaraq sülh və əməkdaşlığın mühüm vasitəsi olduğu qeyd edilir. Həmçinin müqavilələrin bağlanması, etibarsızlıq şərtləri, qeyd-şərtlər, depozitari və digər məsələlər əhatə olunur. Dövlətlərin müqavilələrlə bağlı hüquq varisliyi məsələləri Dövlətlərin Hüquq Varisliyi haqqında Konvensiyada (1978) tənzim edilmiş-dir. BMT-nin Dövlətlər və Beynəlxalq Təşkilatlar və ya Beynəlxalq Təşkilatlar arasında Müqavilələr Hüququ haqqında Konvensiyası (1986) isə dövlət və beynəlxalq təşkilatlar, eləcə də beynəlxalq təşkilatların öz aralarındakı müqavilələrə tətbiq edilir.

Beynəlxalq müqavilələr əsasən yazılı formada olur. Bununla yanaşı, qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi üçün şifahi formada, yəni *gentleman* sazişləri də bağlana bilər.

Beynəlxalq hüquqda beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatların dövlətlər və digər hüquq subyektləri ilə bağladıkları müqavilələr də mövcuddur. Bu müqavilələr beynəlxalq müqavilələr kimi qəbul edilir. Beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq hüququn subyekti kimi xüsusiyyətləri onların bağladıkları müqavilələrə təsir göstərir.

BMT-nin qətnamələri mahiyyətə sazişdir və dövlətlərin iradələrinin razılaşdırılmasıdır; bu xüsusiyyət onları beynəlxalq hüququn müqavilə və adət kimi mənbələrinə oxşadır. Lakin bu oxşarlıq onların hamısını beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi tanımağa əsas vermir. Belə ki, beynəlxalq təşkilatın üzvü olan dövlətlərin öz razılıqlarına mənbə xarakteri vermək, beynəlxalq hüquq norması yarat-

maq və qətnamə formasında onu tanımaq niyyəti olmaya bilər.

Dövlətlər normaya öz mülahizələri ilə hüquqi və ya mənəvi-siyasi cəhətdən məcburi qüvvə verə bilərlər. Bu zaman dövlətlərin iradəsi xüsusi formada olmalı, davranış normalarının birgə yaradılması göstərməlidir. Beynəlxalq müqavilədə isə müqaviləyə xas müddəaların və ya formaların (məsələn, müqavilənin mətni) mövcudluğu tərəflərin onu beynəlxalq müqavilə kimi nəzərdən keçirmək niyyətindən xəbər verir.

4.3. Adət hüquq normaları beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi

Adət hüququ dedikdə, təcrübədə formalaşmış və beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən tanınan davranış qaydası başa düşülür. Adət hüququ ilə müqavilə arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, adət dövlətlərin söylərinin nəticəsi deyil və yazılı şəkildə təsbit edilmir. Adət hüququ mənbə kimi yaradılmır, öz-özünə inkişaf edir; maraqlı dövlətlərin açıq etirazına səbəb olmayan, dəfələrlə təkrar olunan təcrübə nəticəsində meydana çıxır. Beynəlxalq hüquq doktrinasında, həmçinin onların **ümumi tanınması, beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğunluğu və adətin uzun müddət ərzində mövcudluğu** adət hüququnun əsas xüsusiyyətləri kimi qeyd olunur.

Bir davranış qaydasının adət hüququ sayılması üçün o, **müəyyən müddət ərzində** etiraz edilmədən tətbiq edilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, adət hüququ dövlətlərarası münasibətlərdə formalaşmış hər hansı bir təcrübə deyil, yalnız dövlətlərin özləri tərəfindən tanınan təcrübədir. Dövlətlər səssiz razılıq göstərməklə və müvafiq davranış qaydasına ciddi riayət etməklə adət hüquq normalarını yaradırlar. Məsələn, hər hansı davranış qaydası müntəzəm olaraq təkrar olunsa belə, bəzi dövlətlər onunla razı olmadıqda bu davranış adət hüquq norması sayılmayacaqdır.

Bu mənada, Beynəlxalq Ədalət Məhkəsinin Statutunun 38-ci

maddəsində adət **“ümumi təcrübənin sübutu”** adlandırılır. Adət hüquq normaları BMT Nizamnaməsinə və beynəlxalq hüququn fundamental prinsiplərinə zidd olan ümumi təcrübə kimi qəbul edilə bilməz. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq adət beynəlxalq müqavilədə nəzərdə tutulan qaydalar kimi dövlətlər üçün məcburi olan davranış qaydalarını müəyyən edir və onları pozmuş dövlət beynəlxalq məhkəmə və arbitrajda məsuliyyətə cəlb edilə bilər.

Adət normalarının yaradılması xüsusi norma yaradıcılığı prosesidir və müqavilə normalarının yaradılmasından fərqlənən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Müqavilə hüquq yaradıcılığından fərqli olaraq, beynəlxalq adət hüquq normasının yaradılması prosesi daha mürəkkəbdir və **universallıq, davamlılıq, vahidlik** kimi elementləri özündə cəmləşdirir. Adətin formalaşması həmçinin daha az rəsmiləşdirilmiş qanun yaradıcılığı prosesidir. Müqavilə ilə müqayisədə, adətin formalaşması, tətbiqi və mövcudluğu prosesləri arasında dəqiq fərq qoymaq çətindir.

Beynəlxalq hüquqi adət aşağıdakı meyarlara cavab verməlidir:

1. Dövlətlərin təcrübəsinə aid olmalıdır;
2. Dövlətlərin təcrübəsində eyni tipli vəziyyətlərdə müəyyən davranış qaydası yaradılmalı, yəni norma şəklində formalaşmalıdır;
3. Dünya birliyi tərəfindən dövlətlərin dəfələrlə təkrarlanan davranışı hüquqi məcburi kimi qəbul edilməli, burada söhbət dövlətlərin susmaq razılığından gedir;
4. Dövlətlərin təcrübəsində uzun müddət ərzində eyni formada tətbiq edilməlidir.

Beynəlxalq hüquqi adətin bir əlaməti kimi tarixi **uzun müddət ərzində eyni formada tətbiq edilməsi** qeyd olunur. Ancaq elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında bu müddət azalmağa başlamışdır. Məsələn, açıq dənizdə gəmiçilik azadlığının beynəlxalq hüquqi adət kimi formalaşması üçün əsrlər tələb olunmuşdursa, sualtı ka-

bel və kəmərlərin çəkilməsi azadlığının qəbul olunması üçün daha az vaxt lazım olmuşdur. Elmi tədqiqatlar azadlığının tanınması bundan da az vaxt almış, kosmik fəzada tədqiqatlar və istifadə azadlığı isə daha da qısa müddət ərzində qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq hüquqi adətin formalaşmasında beynəlxalq təşkilatların qərarları mühüm rol oynamışdır. Bu qərarlarda beynəlxalq hüquqi adət həm formalaşdırılır, həm təfsir olunur, həm də həyata keçirilir. Beynəlxalq təşkilatların köməyi ilə adət normalarının formalaşdırılması və təfsiri kollektiv prosesə çevrilir. Ancaq bu, adətin beynəlxalq hüququn subyektlərinin razılığı əsasında yaranması xarakterini dəyişdirmir. Əgər adət normasının mövcudluğu təsdiqlənibsə, beynəlxalq təşkilatın qətnaməsi onun möhkəmlənməsinə və təfsirinə kömək edə bilər. Lakin təşkilat yeni qaydalar formalaşdırdıqda, müvafiq qətnamənin səsvermə yolu ilə qəbul edilməsi həmin qaydaların beynəlxalq hüquq norması kimi qəbul edildiyini göstərmir.

Beynəlxalq hüquqda normaların formalaşması tarixən beynəlxalq hüquqi adətlərin yaranması ilə başlamışdır. Bunlar, Beynəlxalq Ədalət Məhkəsinin Nikaraqua Birləşmiş Ştatlara qarşı (1986) işində qeyd etdiyi kimi, iki elementdən ibarət davranış qaydalarıdır: obyektiv – “ümumi təcrübə” və subyektiv – “onun hüquq kimi tanınması”.

Beynəlxalq hüquqi adətlər:

– çoxsaylı dövlətlərin təkrar hərəkətləri (dövlətlərin təcrübələri) nəticəsində tədricən inkişaf edir;

– beynəlxalq hüququn hüquqi cəhətdən məcburi norması kimi tanınır, yəni Beynəlxalq Ədalət Məhkəsinin “Liviya Maltaya qarşı” (1985) işində qeyd etdiyi kimi, *opinio juris*, yəni dövlətlərin bu cür qaydaların hüquqi məcburi xarakter daşdığına dair rəyi və inamı vardır.

Dövlətlərin təcrübəsinə gəldikdə, Beynəlxalq Ədalət Məhkəsinin mövqeyinə görə, belə təcrübə “ümumi, ardıcıl və daxili

ardıcıl” olmalıdır.

Beynəlxalq hüquqi adəti beynəlxalq adətkərdəlikdən fərqləndirmək lazımdır. **Beynəlxalq adətkərdəlik** dedikdə, dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərində riayət etdikləri, lakin hüquqi məcburiyyətini qəbul etmədikləri davranış qaydaları başa düşülür. Buna *comitas gentium* (beynəlxalq nəzakət) qaydaları, o cümlədən diplomatik etiket və protokol qaydaları, həmçinin dəniz mərasim qaydaları (məsələn, hərbi gəminin digər dövlətin limanına daxil olduqda həmin dövlətin bayrağını salamlaması, açıq dənizdə hərbi gəmilərin qarşılaşdıqda bir-birilərini bayraqları yarıya endirməklə salamlamağı və s.) misal göstərmək olar.

Şimal dənizində kontinental şelflə bağlı (1969) Almaniya Federativ Respublikası və Danimarka, həmçinin Almaniya Federativ Respublikası və Hollandiya arasındakı mübahisədə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi adət hüququnun iki şərtinin zəruriliyini vurğulamışdır. Məhkəmənin fikrincə, təkcə *“sözügedən əməllər müəyyən edilmiş təcrübə təşkil etməməlidir, həm də bu əməllər elə olmalı və elə şəkildə həyata keçirilməlidir ki, bu təcrübənin əsas etibarilə məcburi hesab edilməsinə inancın sübutu olsun. Belə bir qənaətə ehtiyac, yəni opinio juris sive necessitatis anlayışına xas olan subyektiv elementin mövcudluğu zəruridir. Buna görə də dövlətlər hiss etməlidirlər ki, onlar hüquqi öhdəliyə uyğun hərəkət edirlər.”*

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Statutunun 38-ci maddəsi **beynəlxalq hüquqi adəti** *“hüquq norması kimi qəbul edilmiş ümumi təcrübənin sübutu”* kimi müəyyən edir. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Nikaraqua və Birləşmiş Ştatlar arasındakı mübahisəyə dair qərarında (1986) Məhkəmə Statutun bu müddəasını belə şərh etmişdir: *“İki dövlət müqaviləyə bir norma daxil etməyə razılaşıdıqda, belə bir normanın hüquqi olması və onlar üçün məcburi olması üçün onların razılığı kifayətdir; lakin beynəlxalq adət hüququnun məzmununda tərəflərin nəyin qayda sayılması ilə bağlı vahid fikirləri yoxdur. Məhkəmə əmin olmalıdır ki, dövlətlərin*

opinio juris qaydalarının olması təcrübə ilə təsdiqlənir.”

Beynəlxalq hüquq normalarının və onların məzmununun müəyyən edilməsi üçün davranış qaydası, yəni beynəlxalq hüquqi adət kimi köməkçi vasitələrdən istifadə olunur. Statutun 38-ci maddəsində mənbələrin siyahısı tam deyildir. Burada dövlətlərin birtərəfli aktları və beynəlxalq təşkilatların aktları (qərarları) öz əksini tapmamışdır.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin konkret qərarlarında müqavilə hüququna deyil, beynəlxalq adət hüququna böyük əhəmiyyət verilir. Müqavilə və beynəlxalq adət hüququnun qaydaları birbirinə qarşılıqlı təsir göstərir: məsələn, adət qaydaları müqavilə ilə dəyişdirilə bilər.

4.4. Beynəlxalq məhkəmə qərarları beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Statutunun 38-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə qərarları hüquq normalarının müəyyən edilməsi üçün köməkçi vasitələr kimi təsnif edilir. Lakin bu müddəa Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarlarının (eləcə də digər beynəlxalq məhkəmələrin qərarlarının) beynəlxalq hüququn mənbələri kimi tanınmasına əsas vermir. Əslində, məhkəmə qərarları hüquq tətbiq etmə aktlarıdır, çünki onlar yalnız işdə iştirak edən tərəflər üçün məcburidir və mövcud beynəlxalq hüququ dəyişdirməməli, yaxud ona əlavələr etməməlidir. Onlar beynəlxalq hüquq normalarını şərh edə, onların məzmununun açılmasına kömək edə bilərlər, yəni hüquq normalarının müəyyən edilməsinə yardım edə bilərlər. Eyni zamanda, dövlətlər tərəfindən razılıq əldə olunarsa, bu qərarlar daha sonra adət hüququ və ya beynəlxalq müqavilə normalarının yaradılması üçün əsas ola bilərlər. Məsələn, Böyük Britaniya və Norveç arasındakı mübahisəyə dair qərar (1951) Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi başlanğıc əsaslar barədə mühüm hüquqi qayda-

lar müəyyən etmişdir. Bu qaydalar sonradan BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən qəbul edilmiş, daha sonra isə beynəlxalq müqavilədə, daha doğrusu, Ərazi Dənizi və Bitişik Zona haqqında Cenevrə Konvensiyasında (1958) öz əksini tapmışdır.

Məhkəmə qərarlarının məhkəmə presedenti kimi qiymətləndirilməsi məsələsinə də toxunmaq lazımdır. Müasir beynəlxalq məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, bir sıra məhkəmə orqanları, məsələn, Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi (AİHM), Avropa İttifaqı Məhkəməsi, MDB İqtisadi Məhkəməsi və digər orqanlar, öz qərarlarından presedent kimi istifadə edirlər. Bəzi tədqiqatçılar məhkəmə qərarının beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi müstəqil, lakin xüsusi hüquqi mahiyyət daşıdığını iddia edirlər. Ancaq beynəlxalq məhkəmə orqanlarının təcrübəsində presedentlərin normativ hüquqi əhəmiyyətini şişirtmək düzgün deyil, çünki məhkəmə orqanlarına hüquqyaradıcılıq funksiyaları verilməmişdir.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi işlərə baxarkən **“beynəlxalq hüquq əsasında”** hərəkət etməlidir. Ancaq onu dəyişdirə bilməz, yalnız ona rəhbərlik etməlidir. Məhkəmənin Statutunun 59-cu maddəsinə əsasən, **“Məhkəmənin qərarı yalnız işdə iştirak edən şəxslər üçün və yalnız həmin iş üzrə məcburidir”**. Bu, məhkəmə presedentinin tətbiqini açıq şəkildə rədd edir. Beləliklə, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarları normaların yaradılması və ya dəyişdirilməsi prosesinin bir hissəsi deyildir. Məhkəmənin qərarları beynəlxalq hüquq normalarının mövcudluğunun müəyyən edilməsi və ya onların şərh baxımından beynəlxalq təcrübənin tərkib hissəsi kimi normaların formalaşması prosesinə daxil edilir. Buna görə də, hüquq normalarının müəyyən edilməsində köməkçi vasitə kimi məhkəmə qərarlarının ümumi qiymətləndirilməsi beynəlxalq məhkəmə orqanlarının presedent qərarlarına da şamil edilməlidir.

4.5. Beynəlxalq hüquq doktrinası

Beynəlxalq hüquq doktrinası geniş mənada – konkret tarixi şəraitdə beynəlxalq hüququn mahiyyəti və məqsədi haqqında mövcud olan baxışlar və anlayışlar sistemidir. Dar mənada isə bu anlayış, beynəlxalq hüquq sahəsində mütəxəssislər tərəfindən yazılmış elmi əsərləri ifadə edir. Doktrina həmçinin elmi, fəlsəfi, siyasi, dini və ya hüquqi nəzəriyyə, dünyagörüşü sistemi kimi də qəbul edilə bilər.

Beynəlxalq hüquq doktrinası Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statutunda hüquq normalarının müəyyən edilməsində yardımçı vasitə kimi tanınır. Statutun 38-ci maddəsinə əsasən, Məhkəmə qərarlar və məsləhət xarakterli rəylər hazırlayarkən, müxtəlif dövlətlərin publik hüquq üzrə ən ixtisaslı mütəxəssislərinin elmi fikirlərinə istinad edə bilər. Bu hal, doktrinanın beynəlxalq hüququn tətbiqində rolunun məhkəmə tərəfindən dolayısı ilə tanındığını göstərir. Lakin bu mütəxəssislərin, hətta ən nüfuzlu alimlərin belə fikirləri beynəlxalq hüququn rəsmi mənbəsi hesab edilə bilməz, çünki onların nə normativ xarakteri, nə də hüquqi məcburiliyi mövcuddur. Bununla belə, doktrina beynəlxalq müqavilələrin, təşkilatların qətnamələrinin layihələrinin hazırlanmasında, mövcud hüquq normalarının düzgün təfsir və tətbiqində əhəmiyyətli vasitə kimi çıxış edir. Doktrina eyni zamanda dövlətlərin mövqelərinə təsir etməklə, beynəlxalq hüququn formalaşması və mütərəqqi inkişafında dolayısı rol oynayır.

Beynəlxalq hüquqda geniş tətbiq olunan əsas doktrinalar aşağıdakılardır:

Tobar doktrinası (1907) – Bu doktrina Ekvadorun Xarici İşlər Naziri Carlos Tobar tərəfindən irəli sürülmüşdür. Doktrinaya görə, dövlət çevrilişi nəticəsində hakimiyyətə gəlmiş bir hökumət əhəlinin legitim dəstəyini qazanmayana qədər beynəlxalq aləmdə tanınmamalıdır. Bu yanaşma, qeyri-konstitusion yolla formalaşmış hökumətlərin legitimliyinə qarşı ehtiyatlı mövqe sərgiləyir.

Estrada doktrinası (1930) – Meksikanın Xarici İşlər naziri Genaro Estrada tərəfindən formalaşdırılmışdır. Doktrina yeni bir hökumətin, hətta qeyri-konstitusion yollarla hakimiyyətə gəlsə də, xarici dövlətlər tərəfindən ayrıca tanınma aktına ehtiyac duymadığını bildirir. Yeni hökumətlə əlaqələr yalnız diplomatik münasibətlərin qurulması və ya dayandırılması kontekstində qiymətləndirilir. Bu yanaşma, digər dövlətlərin daxili siyasi proseslərə müdaxiləsini minimuma endirməyi nəzərdə tutur.

Əldə edilmiş hüquqlar doktrinası (*Doctrine of Acquired Rights*) – Bu doktrinaya əsasən, bir dövlət ərazisinin bir hissəsini başqa bir dövlətə verdikdə, ərazinin yeni suvereni keçid anına qədər əhali tərəfindən əldə edilmiş subyektiv hüquqlara hörmət etməlidir. Məsələn, “*United States v. Percheman*” (1833) işində ABŞ Ali Məhkəməsinin sədri John Marshall Florida ştatı İspaniyadan ABŞ-a keçməzdən əvvəl verilmiş torpaq mülkiyyət sənədinin hüquqi qüvvəyə malik olduğunu bəyan etmişdir.

Dövlətin davamlılığı doktrinası (*Doctrine of Continuity*) – Bu doktrinaya əsasən, dövlətin beynəlxalq hüquqi şəxsiyyəti rejim dəyişikliklərindən və ya hökumətin yenilənməsindən asılı olmayaraq davam edir, yəni dövlətin öhdəlikləri və hüquqları dəyişməz olaraq qalır.

Tabula rasa doktrinası (*Clean Slate*) – Bu doktrina bildirir ki, yeni yaradılmış dövlətlər öz sələflərinin beynəlxalq öhdəlikləri ilə avtomatik yüklənmir. Xüsusilə keçmiş müstəmləkə ərazilərinin müstəqillik əldə etməsi zamanı bu prinsipə istinad olunur. Yeni dövlətlər beynəlxalq öhdəlikləri könüllü şəkildə qəbul etməlidirlər.

Tarixi sular doktrinası (*Doctrine of Historic Waters*) – Bu nəzəriyyəyə əsasən, dövlətlər tarixən sahillərinə bitişik bəzi sular (körfəzlər, boğazlar, limanlar və s.) üzərində daxili su hüquqları tələb edə bilirlər. Tarixi istifadə, uzunmüddətli və qarşılıqsız suverenlik iddiası bu hüquqların əsasını təşkil edir.

4.6. Dövlətlərin birtərəfli aktları

Dövlətin birtərəfli aktı, beynəlxalq hüquq çərçivəsində müəyyən hüquqi nəticələrin yaranması məqsədilə dövlət tərəfindən iradə ifadəsi şəklində verilmiş birtərəfli bəyanatdır. Belə bəyanatlar vasitəsilə dövlətlər beynəlxalq hüquqi öhdəliklər götürmək hüququna malikdirlər. Birtərəfli bəyanatın hüquqi qüvvəyə malik olması üçün aşağıdakı **şərtlər** mütləqdir:

1. Səlahiyyətli orqan tərəfindən verilməsi – Bəyanat yalnız dövlətin beynəlxalq hüquqa görə səlahiyyətli nümayəndəsi (məsələn, dövlət başçısı, hökumət rəhbəri, xarici işlər naziri və ya onların mandatlı nümayəndəsi) tərəfindən verildikdə hüquqi qüvvə kəsb edə bilər;

2. Aydınlıq və konkretlik – Bəyanatın mətnində fikir aydın, konkret və qeyri-müəyyənlikdən uzaq formada ifadə olunmalıdır. Bu, onun hüquqi nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsi və icra edilməsinə imkan yaradır;

3. Hüquqi nəticə yaratmaq niyyəti – Bəyanat hüquqi nəticələr doğurmaq niyyəti ilə verilməlidir; əks təqdirdə, onun beynəlxalq öhdəlik yaratdığı qənaətinə gəlmək çətinləşir;

4. Ümumi beynəlxalq hüquqa uyğunluq – Birtərəfli bəyanatlar *jus cogens* normalı ilə ziddiyyət təşkil etdiyi halda etibarsız sayılır.

Bu qaydalar BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən 2006-cı ildə qəbul edilmiş “Dövlətlərin Birtərəfli Bəyanatlarına dair Təlimatlar”da (*Guiding Principles applicable to Unilateral Declarations of States capable of creating legal obligations*) əks olunmuşdur. Həmçinin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin təcrübəsində, xüsusilə “Fransa tərəfindən nüvə sınaqlarının dayandırılmasına dair bəyanat” (1974) işində, birtərəfli aktların hüquqi nəticələr doğura biləcəyi təsdiqlənmişdir.

İstənilən dövlət birtərəfli bəyanatlar vasitəsilə hüquqi öhdəliklər

götürmək hüququna malikdir. Birtərəfli bəyanatlar yalnız hökumətin səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən verildiyi təqdirdə dövlət üçün beynəlxalq səviyyədə hüquqi öhdəliklər yaradır. Bu cür bəyanatlar yalnız aydın və konkret ifadə edildikdə dövlət üçün öhdəliklər doğura bilər. Ümumi beynəlxalq hüququn məcburi normasına zidd olan birtərəfli bəyanat isə etibarsız sayılır.

Dövlətlərin birtərəfli aktlarına aşağıdakılar aiddir: tanıma aktları (dövlətlərin, hökumətlərin, sərhədlərin tanınması), **hüquqi məcburi bəyanatlar** (məsələn, nüvə silahı sınaqlarından və ya nüvə silahının ilk dəfə istifadəsindən imtina), **etirazlar, iddialardan imtina, müqaviləyə qoşulma, müqavilədən çıxma, müqaviləyə qeyd-şərtlər, vədlər, notalar** və s. Məsələn, Paris Sülh Müqaviləsinə (10 fevral 1947) əsasən, İtaliya Afrikadakı ərazi mülkləri olan Liviya, Eritreya və İtaliya Somalisi üzərindəki bütün hüquqlarından və hüquqi əsaslarından imtina etmişdir. Yunanıstan 2019-cu ildə Filippinin Apostil Konvensiyasına qoşulmasına etiraz etsə də, 2024-cü ildə bu etirazını geri götürmüşdür. Misirin Xarici İşlər Naziri BMT Baş katibinə ünvanladığı 24 aprel 1957-ci il tarixli məktubla Süveyş kanalı və onun fəaliyyəti üçün tədbirlər planı haqqında bəyannamə təqdim etmiş və orada bildirmişdir ki, bu bəyannamə BMT-də depozitə veriləcək və qeydiyyatı təqdim olunacaqdır.

Diplomatik notalar müasir diplomatiyada yazışma növü olaraq verbal və şəxsi olur.

Verbal notalarda şəxsi imza olmur və onlar üçüncü şəxsin adından tərtib edilir. Rəsmiləşdirilərkən sıra nömrəsi, tarixi, göndərən və göndərilən şəhər göstərilir. Bu tip notalar onu göndərən qurumun (xarici işlər nazirliyi və ya səfirlik) möhürü ilə təsdiqlənir. Verbal notalar ən müxtəlif məsələlərə aid ola bilər, məsələn, səfirliyə yeni diplomatların gəlməsi, xidməti avtomobillərin qeydiyyatı və s.

Şəxsi nota isə bir şəxsin digər şəxsə ünvanladığı yazılı ünsiyyət formasıdır və mühüm məlumatları ehtiva edir. Bu notalar mühüm

hadisələrə (yeni prezidentin, parlamentin seçilməsi, konstitusiyanın dəyişdirilməsi, yeni hökumətin təyin olunması və s.) dair olur. Eyni zamanda, şəxsi notalar göndərən öz şəxsi məsələlərini ifadə etdikdə (məsələn, səfirin akkreditə olunduğu dövlətdən kənarə çıxması, diplomatı ad günü münasibətilə təbrik etməsi, ordenin və ya fəxri adın verilməsi, başsağlığı ifadəsi və s.) də göndərilə bilər. Şəxsi notalar xarici siyasət idarələrinin, diplomatik nümayəndəliklərin, konsulluq idarələrinin rəhbərləri, beynəlxalq təşkilatlar yanında daimi nümayəndələr, beynəlxalq nümayəndə heyətlərinin başçıları, daha nadir hallarda isə xüsusi tapşırıqlar üzrə səfirlər və dövlət başçılarının xüsusi nümayəndələri arasında mübadilə olunur. Bu tip notalar möhürlənmir.

BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası dövlətlərin aktlarının təsnifatı üçün meyarlar hazırlayarkən (Dövlətlərin Birtərəfli Aktları haqqında Konvensiya layihəsində), üç ümumi qəbul edilmiş kateqoriyadan istifadə edir:

1. dövlətin öz üzərinə öhdəliklər götürdüyü aktlar (vəd və tanıma);
2. dövlətin hər hansı hüquqdan imtina etdiyi aktlar (imtina aktları);
3. dövlətin hər hansı hüquq və ya tələbi təsdiqlədiyi aktlar (etiraz/protest aktları).

Bu aktlara uyğun olaraq dövlət öz üzərinə müəyyən öhdəliklər götürür. Məsələn, bir dövlət daimi neytrallığını elan edə və ya nüvə silahından ilk istifadə etməməyi öz öhdəsinə götürə bilər. 1974-cü ildə Fransa hökuməti atmosferdə nüvə sınaqlarını dayandırdığını elan etdi və bununla da özü üçün hüquqi öhdəlik yaratdı. Lakin sonradan Fransa Sakit Okean adalarında nüvə sınaqlarını bərpa etdi. Bu məsələ ilə bağlı dövlətlərin şikayəti əsasında işə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsində baxıldı və Məhkəmə müəyyən etdi ki, Fransa hökuməti adından verilmiş bəyanatlar onun üçün beynəlxalq hüquqi öhdəliklər yaradır.

Müqavilələr hüququnda “*pacta sunt servanda*” qaydası vicdanlılıq prinsipi əsasında müəyyən edildiyi kimi, birtərəfli bəyanatla qəbul edilən beynəlxalq öhdəliyin məcburi xarakteri də məhz bu prinsiplə müəyyən olunur. Dövlətlər belə bəyanatlara əsaslanaraq onlara etibar edə və bu əsasda yaranan öhdəliyə əməl olunmasını tələb etmək hüququna malik ola bilirlər.

Dövlətlərin bütün birtərəfli aktları məcburi davranış qaydalarını ehtiva etmir. Lakin onların bəziləri (məsələn, dövlətlərin və ya hökumətlərin tanınmasına dair bəyanatlar) müəyyən şərtlər daxilində beynəlxalq hüquqi öhdəliklər yarada bilər və bu səbəbdən beynəlxalq hüququn mənbələrindən biri kimi çıxış edə bilərlər.

4.7. Beynəlxalq təşkilatların aktları (qərarları) beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi

Beynəlxalq təşkilatların hüquq yaradıcılığı fəaliyyəti, adətən, təşkilatın məqsədlərinə uyğun xüsusi istiqamətə malik olur. Beynəlxalq təşkilatların norma yaradılması prosesində iştirakı konkret formalar və həcmələr üzrə onun funksiyalarından asılıdır. Beynəlxalq təşkilatların hüquq yaradıcılığının məzmunu müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər. Məsələn, təşkilat öz adından beynəlxalq müqavilə hazırlayıb imzalaya bilər və beləliklə, beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasında iştirak edir. Bundan əlavə, təşkilat üzv dövlətlər üçün məcburi olan hüquqi göstərişlər işləyib hazırlaya bilər. Lakin beynəlxalq təşkilatın bütün hüquqi fəaliyyətləri hüquq yaradıcılığı kimi qiymətləndirilməməlidir və təşkilatın hazırladığı bütün qaydalar beynəlxalq hüquq norması sayılmamalıdır. Təşkilat dövlətlərlə və digər beynəlxalq təşkilatlarla müqavilələr bağlayaraq müvafiq münasibətləri tənzimləyən normalar yaradır. Beynəlxalq təşkilatların müqavilələri hüquqi təbiətinə və qüvvəsinə görə beynəlxalq hüququn əsas subyektləri arasında bağlanmış müqavilələrdən fərqlənir.

Beynəlxalq təşkilat tərəfindən yaradılan qayda aşağıdakı tələblərə cavab verdikdə beynəlxalq hüquq norması sayılır:

1. beynəlxalq hüququn subyektləri arasında münasibətləri tənzimləyir;
2. beynəlxalq hüququn subyektləri üçün məcburidir;
3. ümumi xarakterə malikdir, yəni konkret subyektlər və vəziyyətlərlə məhdudlaşmır.

Beynəlxalq təşkilatların beynəlxalq hüquq subyektivliyinin ən mühüm meyarı onların **müqavilə hüquq qabiliyyətidir**, çünki beynəlxalq hüququn subyektivliyinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri beynəlxalq hüquq normalarının inkişaf etdirməyə qadir olmasıdır.

Beynəlxalq təşkilat beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması prosesinin ilkin mərhələlərində iştirak edir, məsələn:

- a) dövlətlərarası müqavilənin bağlanmasını təklif edir;
- b) müqavilənin mətninin layihəsini təqdim edir;
- c) müqavilənin mətninin razılaşdırılması üçün diplomatik konfransın çağırılmasını öz üzərinə götürür;
- d) müqavilənin mətninin razılaşdırılmasını və hökumətlərarası orqanda qeydə alınmasını həyata keçirir;
- e) müqavilənin depozitar funksiyalarını yerinə yetirir;
- f) tərəf olduğu müqavilənin təfsiri və ya yenidən baxılması ilə bağlı hüquqlarından istifadə edir.

Beynəlxalq təşkilatın beynəlxalq hüquq normalarının formalaşmasına təsirinin başqa yolları da mövcuddur. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təşkilatın beynəlxalq “qanunverici”yə çevrilmək hüququ yoxdur. Təşkilata üzv dövlətlər təşkilatdan normaların müəyyən edilməsi üçün istifadə edə bilirlər. Məsələn, BMT Baş Assambleyasının sessiyalarında yeni normaların yaradılması zərurəti, o cümlədən çoxtərəfli müqavilələrin bağlanmasının vacibliyi müəyyən edilə bilər.

Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qəbul edilən aktlar və onların yaradılması qaydası beynəlxalq hüququn müqavilə və adət

normalarının yaradılması prosedurundan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu aktlar normativlik dərəcəsinə və adlarına görə müxtəlifdir: qətnamələr, tövsiyələr, qərarlar, əsasnamələr, direktivlər, rəylər, yekun aktlar, proqram aktları və s. Lakin beynəlxalq təşkilatların təcrübəsində istifadə olunan bu terminologiya kifayət qədər dəqiq müəyyən edilməmişdir və tez-tez eyni anlayış təşkilatdan asılı olaraq fərqli mənə daşıyır.

Fərqli beynəlxalq təşkilatlar qərar qəbul etmək səlahiyyətinə və bu qərarların iştirakçı dövlətlər üçün məcburi xarakter daşmasına görə müxtəlif səviyyədə səlahiyyətlərə malikdirlər. Bu təşkilatlar Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statutunun 38-ci maddəsində qeyd olunan mənbələr siyahısında yer almır. Buna baxmayaraq, onların qərarları çox vaxt beynəlxalq hüququn köməkçi mənbələri kimi qəbul edilir. Məsələn, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi məsləhət xarakterli rəylərindən birində bildirir ki, BMT Baş Assambleyasının qətnamələri fakultativ olsa da, müəyyən hallarda normativ dəyər kəsb edə bilər. Belə qərarlar bir qaydanın mövcudluğunu və ya *opinio juris*-in yaranmasını sübut edən mühüm əsaslar ola bilər. Beynəlxalq təşkilatlar həm normativ, həm də tövsiyə xarakterli qərarlar qəbul etmək hüququna malikdirlər. Konkret hüquq normalarını ehtiva etməyən qərarlar beynəlxalq hüququn mənbəyi kimi deyil, beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqinə xidmət edən aktlar hesab olunur. Məsələn, beynəlxalq arbitraj və məhkəmə institutlarının dövlətlərə münasibətdə qəbul etdiyi qərarlar buna misaldır.

4.8. Hüququn sivil xalqlar tərəfindən tanınan ümumi prinsipləri

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statutunun 38-ci maddəsi Məhkəməyə mübahisələrin beynəlxalq hüquq əsasında həllini təmin etməklə yanaşı, **“hüququn sivil millətlər tərəfindən tanınan ümumi prinsiplərini”** tətbiq etməyə də icazə verir. “Sivil

millətlər” anlayışı Statut qəbul edilərkən mövcud olan müstəmləkə və asılı dövlətlərin fərqləndirilməsi məqsədilə istifadə olunmuşdur. Lakin bu ifadə ümumilikdə artıq köhnəlmiş hesab olunur və 2018-ci ildə Hüquq Komissiyası onun yerinə “beynəlxalq birlik” terminindən istifadə edilməsini təklif etmişdir. Müasir beynəlxalq hüquqda, hüquq münasibətlərini tənzimləyən norma olmadıqda, məhz bu ümumi prinsiplərə müraciət edilə bilər.

“*Prinsip*” (latınca principium – başlanğıc, əsas, mənşə, kök, ilk səbəb) ümumi elmi kateqoriyadır. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarlarında “prinsiplər” və “normalar” terminləri sinonim kimi qəbul edilir.

Heç bir beynəlxalq sənəddə hüququn ümumi prinsiplərinin tam siyahısı yoxdur. Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında hüququn ümumi prinsiplərinin mahiyyəti və məzmunu ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəzi müəlliflərin fikrincə, hüququn ümumi prinsipləri hamılıqla qəbul edilmiş, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləridir.

Digər müəlliflər isə ümumi prinsipləri bir çox dövlətlərin milli hüquq sistemlərində tanınan hüquqi prinsiplər kimi başa düşürlər. Bu prinsiplərə Roma hüququnun maksimalarını da aid edirlər, məsələn: *lex prospicit non respicit* (qanun geriyə yox, irəliyə baxır, yəni qanunun geriyə qüvvəsi yoxdur); *non bis in idem* (eyni cinayətə görə iki dəfə təqib olunmamaq prinsipi); *lex specialis derogat generali* (xüsusi qayda ümumi qaydanı ləğv edir); *lex posteriori derogat priori* (sonrakı qayda əvvəlkinə ləğv edir) və s.

Üçüncü qrup müəlliflər beynəlxalq hüququn mənbələri kimi yalnız həm milli hüquq sistemləri, həm də beynəlxalq hüquq sistemi üçün ümumi olan hüquq prinsiplərinin qəbul edilməsini təklif edir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi isə ümumi prinsiplərə qanunçuluq, qanun qarşısında bərabərlik, təqsirə görə məsuliyyət, ədalət və humanizm prinsiplərini aid edir.

BMT-nin Minillik Bəyannaməsində demokratiya prinsipinin vacibliyi vurğulanır. Demokratiya prinsipinə uyğun olaraq, hər bir

dövlət beynəlxalq hüquqda təsbit olunmuş demokratik standartlara cavab verməlidir. Demokratiya, fərdi və kollektiv mənafeələrin, eləcə də milli və beynəlxalq ictimaiyyətin fəaliyyətinin təmin edilməsinin ən mühüm vasitəsi kimi tanınır. Nəzərə almaq lazımdır ki, demokratiya ideyası müxtəlif ölkələrdə eyni şəkildə başa düşülmür. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, demokratiya prinsipinin bərqərar olması prosesi davam edir.

Demokratiya prinsipi beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri ilə sıx bağlıdır. Demokratiya gücdən istifadə etməmənin təminatlarından biridir. Bu prinsip öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun, eləcə də öz siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sistemlərini sərbəst seçmək və inkişaf etdirmək hüququnun həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtidir. İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi ancaq demokratik ölkədə reallaşa bilər. Demokratiya prinsipi ilə daxili işlərə qarışmamaq prinsipi arasındakı əlaqə xüsusi maraq doğurur. 1992-ci il Helsinki Sənədi müəyyən etdi ki, ATƏM-in insan ölçüsü sahəsində öhdəlikləri bütün iştirakçı dövlətlər üçün birbaşa və qanuni maraq kəsb edir və müstəsna olaraq hər hansı bir dövlətin daxili işi deyil. Bu vəziyyət demokratiyanın xalqlar arasında sülhün zəruri şərti kimi qəbul olunması ilə izah olunur. 1990-cı il Yeni Avropa üçün Paris Xartiyasında isə insan hüquqlarına riayət edilməsi və onların tam şəkildə həyata keçirilməsi azadlığın, ədalətin və sülhün əsası kimi qəbul edilir.

Hüququn ümumi prinsiplərinin tam siyahısı yoxdur. Bütün qanunlar kimi, bu prinsiplər də inkişaf mərhələsindədir. Hüququn ən məşhur və tez-tez tətbiq olunan ümumi prinsipləri aşağıdakılardır:

– **“Müqavilələrə riayət edilməlidir”** (*pacta sunt servanda*). Bu prinsip mülki hüququn və beynəlxalq hüququn ideoloji əsasını təşkil edir. Bağlanmış müqavilələrə əməl edilməməsi hüquqi məsuliyyətə səbəb olan hüquq pozuntusudur.

– **“Xüsusi qayda ümumi qaydadan üstündür”** (*lex specialis*

derogat generalı). Ümumi qaydalar yalnız xüsusi qaydalar olmadıqda tətbiq edilir; lakin onlar ümumi normanın ruhuna uyğun olmalıdır.

– **“Qanunun geriyə qüvvəsi yoxdur”** (*lex retro non agit*). Məsuliyyəti müəyyən edən və ya ağırlaşdıran norma yalnız onun qəbulundan sonra yaranmış vəziyyətlərə şamil edilir.

– **“Sonuncu qanun əvvəlkinə ləğv edir”** (*lex posterior derogat priori*). Bu prinsip zamanlararası toqquşmaları, yəni müxtəlif vaxtlarda qəbul edilmiş normalar arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırır, sonrakı norma tətbiq edilir.

– **“Heç kim malik olduğundan daha çox hüquq ötürə bilməz”** (*nemo plus juris transferre potest quam ipse habet*). Mülkiyyət sahibi olmayan şəxsin əlindən sahiblik hüququ əldə etmək mümkün deyil. Özünüzdə olmayan səlahiyyətləri kiməsə verə bilməzsiz.

– **“Heç kim öz işində hakim ola bilməz”**. Məhkəmənin qərəzsizliyi bu prinsipə əsaslanır.

– **“Sübut yükü iddiaçının üzərinə düşür.”** İddiaçı öz tələblərinin qanuniliyinə məhkəməni inandırmalıdır; inandırıcı dəlillərin olmaması tələb olunan tərəfin xeyrinə şərh edilir.

– **“Hər bir şübhə təqsirləndirilən şəxsin xeyrinədir”**. Bu prinsip yalnız cinayət hüququnun deyil, həm də prosessual hüququn əsas prinsiplərindən biridir.

– **“Məsuliyyət yalnız təqsirli olan qanunsuz hərəkətə görə yaranır”**. Qanunda göstərilməyən cinayət yoxdur; təqsirsiz cinayət isə mövcud deyil.

– **“Heç kim bəraət üçün qanunu bilməməsinə istinad edə bilməz”**. Qanunu bilməmək məsuliyyətdən azad etmir. Bu prinsip qanunverici orqan tərəfindən qəbul edilmiş normaların elan edilməsini və çap edilməsini nəzərdə tutur.

– **Fərdi hüquqların təşkilat və ya dövlət hüququndan üstünlüyü prinsipi (humanizm prinsipi)**. Dövlət və ya təşkilatla müba-

hisələrdə insan həmişə “zəif” tərəf hesab olunur. Buna görə də qanunda şəxsə əlavə təminat və hüquqlar verən normalar olmalı, hər iki tərəfin arqumentləri bərabər olduqda iş şəxsin xeyrinə həll edilməlidir.

– **Estoppel prinsipi** (müəyyən şəraitdə hər hansı faktlara istinad etmək hüququnun itirilməsi). Şəxsin qanuni hüququnun olması o demək deyil ki, o, istənilən vaxt və istənilən şəraitdə onun müdafiəsini axtara bilər. Əgər müraciətə qədər həmin şəxs uzun müddət mövcud vəziyyətdən razı qalmışdırsa və faktları bilmiş, lakin açıqlamamışdırsa, onun susması və ya müəyyən hərəkətləri sonradan ona qarşı istifadə edilə bilər.

– **“Aldatma hüquqi nəticələri məhv edir”**. Aldatma yolu ilə əldə edilmiş hüquqi status, mülkiyyətçi adı və ya digər maddi və qeyri-maddi nemətlər hiylədən istifadə etmiş şəxs tərəfindən saxlanıla bilməz.

– **“Qərar verilmiş iş” prinsipi** (*res judicata*). Hər hansı hüquqi məsələyə son qoyulmalıdır, ondan sonra nəticəni dəyişmək olmaz və həmin işə başqa məhkəmədə baxıla bilməz. Hüquqi qərarlardan iddia və ya etirazları əsaslandırmaq üçün istifadə edilə bilər. Bu prinsip Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsində *“Prosesual qərarların preyardisial əhəmiyyəti”* kimi öz əksini tapmışdır: 65.1. *Cinayət prosesini həyata keçirən orqanın ləğv edilməmiş qərarı həmin məsələ üzrə yeni qərar çıxarılmasına yol vermir. Cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qərarı, şəxsin cinayət təqibini istisna edən qərarlardan başqa, hökmün və ya məhkəmənin digər yekun qərarının çıxarılması ilə əlaqədar məcburi qüvvəyə malik deyildir.*

4.9. Beynəlxalq hüquq normalarının nisbəti

Beynəlxalq hüquq normalarının nisbəti məsələsi beynəlxalq hüququn mübahisəli mövzularından biridir. Qeyd etmək lazımdır ki,

beynəlxalq hüququn əsas mənbələri arasında dəqiq müəyyən edilmiş iyerarxiya mövcud deyil. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statutunun 38-ci maddəsində beynəlxalq hüququn mənbələrinin nisbəti məsələsinə xüsusi toxunulmur.

Adət hüquq normaları ilə beynəlxalq müqavilə normalarının nisbətinin müəyyən edilməsi nisbətən daha asandır. Müqavilə və adət normalarının nisbətindən danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq hüquqi adət normalarının əhəmiyyətli bir hissəsi dövlətlər tərəfindən bağlanmış müqavilələrin mətninə daxil edilmişdir. Ümumiyyətlə, beynəlxalq müqavilə normalarının adət normalarından həmişə üstün olması qəbul edilir və bu qaydadan istisnalar olmamalıdır.

Beynəlxalq hüququn mənbələri hüquqi məcburilik səviyyəsinə görə fərqlənir. Buna baxmayaraq, **bəzi hallarda beynəlxalq hüquqda mənbələrin iyerarxiyasının mövcudluğu qeyd olunur.** Məsələn, BMT Nizamnaməsinin 103-cü maddəsinə əsasən, BMT-yə üzv dövlətlərin Nizamnamədən irəli gələn öhdəlikləri onların digər beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəlikləri ilə ziddiyyət təşkil etdikdə, Nizamnamə öhdəliklərinə üstünlük verilir. Müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının 53-cü maddəsi isə beynəlxalq ümumi hüququn imperativ normasına (*jus cogens*) zidd olan müqavilələrin hüquqi qüvvəyə malik olmadığını təsbit edir. Bu normalar beynəlxalq adət hüququnda mövcud olan ziddiyyətli normalara nisbətən üstün qüvvəyə malikdirlər. Ümumi beynəlxalq hüququn məcburi norması (*jus cogens*) beynəlxalq birliyin bütövlükdə qəbul etdiyi və tanıdığı, ondan kənara çıxmağa yol verilməyən norma kimi xarakterizə olunur. *Jus cogens* normaları yalnız eyni xarakterli sonrakı ümumi beynəlxalq hüquq norması ilə dəyişdirilə bilər. Bu normalar beynəlxalq birliyin fundamental dəyərlərini ifadə edir və qoruyur, iyerarxik olaraq beynəlxalq hüququn digər normalarından üstün və universal əhəmiyyətlidir.

Beynəlxalq hüququn mənbələrinin iki səviyyəli sistemi mövcuddur. Bu sistemdə müəyyən beynəlxalq hüquq normaları fundamental əhəmiyyət daşıyır və onlara *jus cogens*, yəni imperativ normalar statusu verilir. Bu normadan kənara çıxmaq mümkün deyil və onlar beynəlxalq hüququn ən yüksək səviyyəsini təşkil edir. Digər tərəfdən, dövlətlər istənilən vaxt razılaşma yolu ilə sadə beynəlxalq adət hüququ normalarından imtina edə bilirlər. Lakin *jus cogens* xarakterli normaların dəyişdirilməsi və ya onlardan kənara çıxılması dövlətlərin müstəqil qərarı ilə mümkün deyil və bu norma qrupuna uyğun hər hansı dəyişiklik yalnız ümumi beynəlxalq hüququn yeni, eyni xarakterli imperativ norması ilə həyata keçirilə bilər.

Jus cogens normalarının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

– bu normaların sayı məhduddur və onların qəbul edilməsi üçün sərt meyarlar mövcuddur;

– onlar ümumi qəbul olunmuş normalar olmaqla yanaşı, onlardan kənara çıxmaq qəti şəkildə qadağandır;

– *jus cogens* normaları arasında ziddiyyətlər nadir hallarda müşahidə olunur və belə ziddiyyətlərin mövcudluğu diqqətlə araşdırılır. Məsələn, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “Konqo Belçikaya qarşı” işində suveren toxunulmazlıq ilə soyqırımını qadağan edilməsinin ziddiyyət təşkil etməsi fikri rədd edildi.

Beynəlxalq müqavilələrin ierarxiyası aşağıdakı qaydalardan çıxış edir:

– müqavilələr həmişə öz məqsəd və prinsipləri əsasında şərh edilməlidir;

– dövlət başçıları səviyyəsində bağlanan müqavilələr hökumətlər səviyyəsində bağlanan müqavilələrdən daha yüksəkdir;

– dövlətlər qarşılıqlı razılaşma ilə aşağı səviyyədə bağlanmış beynəlxalq müqavilələrə üstünlük verə bilirlər, çünki beynəlxalq hüququn əsas yaradıcıları olaraq, müqavilələrin ierarxiyasını müəyyən etməkdə suveren hüquqa malikdirlər;

– iki dövlət arasında müqavilələr sistemində də ierarxiya mövcuddur: idarələrarası müqavilələr dövlətlərarası və hökumətlərarası müqavilələrə uyğun olmalıdır.

4.10. İslam beynəlxalq hüququ

Beynəlxalq hüququn tarixində islam hüququnun, xüsusilə Müqəddəs Quran və digər mənbələrinin rolu demək olar ki, qeyd olunmur. Ancaq islam hüququ beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsinə təsir göstərmiş və bu gün də göstərməkdədir. Belə ki, islam hüququ bir sıra dövlətlərin daxili hüququdur və ən azı bu səbəbdən islam hüququn normalarının beynəlxalq hüquqa təsirini inkar etmək düzgün olmazdı. Ən qədim hüquq mənbələri arasında isə Müqəddəs Quranın normaları qədər cihadı dəqiq nizama salan norma-lara rast gəlinmir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 36-cı maddəsinin 8(a)(i) bəndinə əsasən, iştirakçı dövlətlər hakimləri seçərkən dünyanın əsas hüquq sistemlərinin təmsil olunması zərurətini nəzərə alırlar. Ancaq Məhkəmə islam hüququnun mənbələrini tətbiq olunan hüquq mənbələrinin siyahısına daxil etmir. Bu günə qədər müsəlman hüququnun beynəlxalq hüquqda mənbə kimi tanınmasına nail olunmamışdır. Bəzən bu vəziyyət müsəlman hüququnun digər hüquq sistemləri üzərində üstünlüyü və onun ilahi təbiəti ilə izah edilir.

Müqəddəs Quran islam hüququnun mühüm əhəmiyyət kəsb edən mənbəyidir. Müqəddəs Quranda hüquq, əxlaq və dini normalar arasında dəqiq müəyyən edilmiş sərhəd yoxdur.

Sünnə (ərəb dilindən tərcümədə “adət”, “nümunə” deməkdir) Müqəddəs Qurandan sonra ikinci mənbədir. O, Məhəmməd Peyğəmbərin iman, dini təcrübə və icmanın təşkilati məsələləri ilə bağlı hərəkətləri, kəlamları, qərarları və səssiz təsdiqləri haqqında **Hədislər** (hekayələr) toplusudur. Müqəddəs Quranın müddəalarını

tamamlayan və şərh edən Hədislər bütün hüquq sisteminin ideoloji əsasını təşkil edir və islam hüququnun ruhunu və prinsiplərini ehtiva edir. İslam dini Peyğəmbərin Allahla birbaşa əlaqəsini tanıdığından, Müqəddəs Quranla birlikdə Sünnə də möminlər tərəfindən islamın Allahın verdiyi təməl kimi, hansı hərəkətlərin və ya fikirlərin Allaha xoş gəldiyinin göstəricisi kimi qəbul edilir.

Sünnənin əsas tərkib elementi olan **Hədis** (yenilik, xəbər, məlumat, hekayə) iki hissədən ibarətdir: **isnad** (ərəbcə “dəstək”) – Peyğəmbər haqqında xəbər yazılı şəkildə qeydə alınana qədər birbirinə çatdıranların siyahısı və **konkret məlumatları** ehtiva edən mətnidir. Müsəlman ənənəsinə görə, isnad Məhəmməd Peyğəmbərin başına gələnlərin həqiqət olduğunu sübut edir.

İslam beynəlxalq hüququnu bildirmək üçün “**siyar**” terminindən (yol, həyat tərzı deməkdir) istifadə olunur. Zeyd ibn Əli islam hüququ üzrə bizə gəlib çatmış ilk kitab olan “Əl-Məcmu Əl-Fiqh”in beynəlxalq münasibətlər məsələlərinə həsr olunmuş fəslini “Siyar” adlandırmışdır.

Fiqhin və ümumilikdə istənilən islam hüquq konsepsiyasının əsasında **Şəriət**, yəni ilahi qanun dayanır. İslam hüququ, fiqh alimləri (fəqihlər) tərəfindən müqəddəs mətnlər – Quran və Məhəmməd Peyğəmbərin Sünnəsi əsasında, müsəlman hüquq metodologiyası ilə çıxarılan hüquq normaları sistemidir. İslamın mahiyyətinə uyğun olaraq, **islam hüququ ilahi mənşəyinə görə beynəlxalq hüquqdan üstün hesab olunur.**

İslam hüququnda son dövrlərdə “İslam beynəlxalq humanitar hüququ” anlayışından istifadə olunmağa başlanmışdır. İslam hüququnda döyüş qanunları və adətləri islamın meydana çıxması ilə eyni dövrdə formalaşmış və sonradan fiqh tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Müsəlman hüququ, hüquqşünaslar (fiqh alimləri) tərəfindən yaradılmış hüquq sistemidir. Dövlət hakimiyyəti, ümumilikdə, norma və qaydaların formalaşmasına birbaşa təsir göstərməmişdir. Sünnənin hədislərinin toplanması, ictihad yolu ilə hüquq normala-

rının yaradılması, yəni müəyyən metodlar vasitəsilə Şəriətin mövcud mənbələrindən hüquqi nəticələrin çıxarılması, habelə hüquqi təfsirlər olan məzhəblərin təşəkkül tapması prosesləri əsasən korbəii şəkildə baş vermişdir. Dövlət isə daha çox hüququn tətbiqi mərhələsində iştirak etmişdir. Belə ki, kadilərin (hakimlərin) təyin olunması dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətinə daxil idi. Lakin bu kadilər tərəfindən tətbiq olunan hüquq, nüfuzlu üləma tərəfindən işlənilib hazırlanmış hüquq idi.

Müsəlman hüququnda müsəlman ümmətinin digər xalqlarla münasibətləri fiqhın tərkib hissəsi olan və həm müsəlmanlara, həm də onlarla ünsiyyətdə olmaq istəyən xalqlara şamil edilən **siyar** vasitəsilə tənzimlənir.

Cihad islam hüququnun institutlarından biridir. Heç bir müsəlman termini islam alimləri və ilahiyyatçılar arasında cihad qədər mübahisə və müzakirəyə səbəb olmamışdır. Cihadın necə başa düşülməsi məsələsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. **“Cihad” termini heç bir halda sırf müharibə anlamını daşımır.** Bu söz ərəbcə “səy göstərmək” mənasını verir. İslam Şəriətində cihad müsəlmanın dini vəzifələrini ifadə edir. Hədislərə əsaslanaraq, bir çox fəqihlər **“böyük” və “kiçik” cihaddan** bəhs edirlər. **Böyük cihad** insanın öz nəfsi ilə apardığı mənəvi mübarizə, **kiçik cihad** isə müsəlmanların düşmənlərinə qarşı silahlı mübarizədir. Cihad Müqəddəs Quranda dəfələrlə xatırlanır və müsəlman hüququnda məqbul hesab edilən yeganə silahlı mübarizə formasıdır.

Bəzi müsəlman alimləri cihada müsəlman hüququnun hərbi əməliyyatları tənzimləyən sahəsi kimi yanaşır və bu əməliyyatlar zamanı davranış qaydalarının sərhədlərini müəyyən edirlər. Müsəlman hüququnda həmçinin qeyri-kombatantların hüquqi vəziyyəti də işlənilib hazırlanmışdır. İslamda döyüşə başlamağın əsas şərti düşmənin müsəlman ümməti üçün real təhlükə təşkil etməsidir.

Cihadın kim tərəfindən elan olunması hüququ da mühüm məsələlərdəndir. Klassik müsəlman hüququna əsasən, belə bir

hüquqa yalnız legitim hökmdar malikdir. Cihad mütləq elan edilməlidir. İlahiyyatçı cihada çağırış edə bilər, lakin onu elan etmək səlahiyyəti yoxdur. Böyük cihad isə hər bir müsəlmanın mənəvi borcudur. Müsəlmanlara qarşı cihad elan etmək qəti qadağandır. Buna görə də cihad muamələt (vətəndaş hüququ münasibətləri) deyil, ibadət (dini vəzifələrin yerinə yetirilməsi) kateqoriyasına aiddir.

Cihad müharibənin üsul və vasitələrini xeyli dərəcədə məhdudlaşdırmışdır. Yalnız bütün hüquqi və dini şərtlər yerinə yetirildikdə cihad qanuni hesab edilir. VII əsr üçün bu, böyük bir humanitar nailiyyət idi. Cihadla bağlı qeyd olunur ki, beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişə formasında ona yalnız müsəlman dövlətinə qarşı təcavüz və ya müsəlman əhalisinin məhv edilməsinə yönəlmiş hərəkətlərə cavab olaraq, özünümüdafiə məqsədilə icazə verilir. Bəzən cihadın “kəfirlərlə” mübarizə vəzifəsi kimi təqdim edilməsi də tarixi kontekstə bağlıdır. Bu yanaşma, adətən, konkret tarixi dövrlərdə müsəlmanlara qarşı hücum və təzyiqlərlə əlaqələndirilir və hər zaman universal hüquqi norma kimi qəbul edilmir.

Müsəlman doktrinası Avropada müharibə qanunlarının və adətlərinin inkişafına qəbul edildiyindən daha çox təsir göstərmişdir. Məsələn, müharibə elan etmək institutu Səlib yürüşləri zamanı cəngavərlik məcəllələrinə məhz fiqhdən daxil olmuş, sonradan isə Katolik Kilsəsi tərəfindən qəbul edilmişdir. Hətta bəzi tədqiqatçılar Huqo Qrotsinin qabaqcıl islam mütəfəkkirlərinin əsərlərindən bəhrələndiyini qeyd edirlər.

Qeyd edilməlidir ki, müsəlman hüququnda Şəriət və fiqh anlayışları eyni deyil. Həm Şəriət, həm də fiqh “müsəlman hüququ” adlandırılrsa da, bu anlayışlar arasında mühüm fərq vardır. Etimoloji baxımdan, “Şəriət” – “suya aparıcı yol” deməkdir və İslamda müsəlmanın hansı yolu tutmalı olduğunu göstərən ilahi göstərişlər sistemini ifadə edir. Şəriət ilahi mənşəlidir və Müqəddəs Quranla, eləcə də Peyğəmbərin təcrübəsində əks olunmuşdur. Klassik mü-

səlman hüququnun əsas mənbələri ənənəvi olaraq aşağıdakılardır: Müqəddəs Quran, Sünnə (Peyğəmbərin davranış və sözləri), İcma (müsəlman ümmətinin, əsasən də səhabələrin və üləmanın konsensusu), Qiyas (analogiya əsasında mühakimə yürütmə). Fəqihlər, yəni müsəlman hüquqşünasları, Müqəddəs Quran və Sünnə normalarını əsas götürərək, öz metodoloji yanaşmaları vasitəsilə müsəlman yurispudensiyasını formalaşdırmışlar.

Müsəlman dövlətləri tərəfindən qəbul edilmiş qanun və nizamnamələr də geniş mənada müsəlman hüququna aid edila bilər. Şəriətin əsas mənbələri aydın şəkildə müəyyənləşdirildiyindən, hüquqi təfsirdə genişlənməyə imkan verən yanaşmalardan da istifadə edilir. Belə ki, Müqəddəs Quran və Sünnə ilə yanaşı, ilk müsəlmanlar, Peyğəmbərin səhabələri (Əshablar), dövründə bağlanmış müqavilələr, doğru yolla gedən xəlifələrin dövründə hərbi rəhbərlər tərəfindən verilmiş publik əmrlər, nüfuzlu müsəlman fəqihlərinin hüquqi rəy və hökmləri, eləcə də hökmdarların qanun və nizamnamələri müsəlman beynəlxalq hüququnun mənbələri hesab oluna bilər. Bu mənbələr, BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin Statutunun 38(1)-ci maddəsində qeyd olunan beynəlxalq hüquq mənbələri ilə (müqavilələr, adət hüququ, hüququn ümumi prinsipləri, eləcə də hüquqşünasların mülahizələri və doktrinaları) məntiq və funksional cəhətdən uyğunluq təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi və dini məsələlərə dair səlahiyyətli müsəlman aliminin verdiyi **fətva** özlüyündə hüquq mənbəyi deyil. Fətva, konkret məsələ ilə bağlı müəyyən şəraitdə verilən rəydir və hüquqi nəticə doğurması üçün rəsmi qərar qəbul edən orqan tərəfindən təsdiq edilməlidir. Fətva hüquqi öhdəlik daşımır; fətva bir qərar deyil, təklif xarakterli hüquqi və ya dini izahdır; ictimai və şəxsi məsələlərə aid ola bilər (məsələn, miras, nikah, boşanma, iqtisadi fəaliyyət, müharibə və s. kimi məsələlər); səlahiyyətli şəxslər tərəfindən verilir (yalnız fiqh üzrə yüksək ixtisaslı alimlər); fətva yalnız verilən konkret kontekstdə keçərlidir, yəni zaman, mə-

kan, şərait və sorğunu verənin vəziyyəti nəzərə alınır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, islam hüququ özünəməxsus təqdimat formalarına malik olsa da, beynəlxalq hüququn əsas məntiqinə və strukturlarına yaxın xüsusiyyətlər daşıyır.

Beynəlxalq hüquqda adət hüququ köməkçi hüquq mənbəsi kimi, xüsusilə silahlı münaqişələrin tənzimlənməsi sahəsində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, müsəlman hüququnun da adət hüququ formasında beynəlxalq hüquqda tətbiq olunması mümkündür.

Müsəlman hüququnun əsas subyekti Yaradan Allahdır. İslam hüququnun müəyyən prinsipləri də məhz bu anlayışdan irəli gəlir. Bu baxımdan, təbiət insanlara məxsus sayılmadığından, ətraf mühitə zərər vurmaq qadağandır. Eyni səbəbdən, əmlakın qəsdən məhv edilməsi də yolverilməzdir.

Müharibə ilə bağlı əsas prinsiplərdən biri – cihaddan başqa hər cür müharibənin qadağan olunmasıdır. Cihad isə yalnız konkret şərtlər daxilində qanuni hesab edilə bilər və onun gedişində müharibənin üsul və vasitələrinə, qeyri-döyüşçülərin hüquqi statusuna dair ciddi məhdudiyyətlər mövcuddur. Hərbi əməliyyatlar zamanı baş verən cinayətlərə görə məsuliyyət prinsipi fiqhdə, ilk növbədə, Allah qarşısında məsuliyyət kimi qəbul olunur. **İslam hüququ düşməni öldürmək üçün yandırmaq, boğmaq və ya digər qeyri-insani üsullardan istifadəyə qəti şəkildə qadağa qoyur.**

İnsan həyatının ali dəyər olması bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə və bəyannamələrdə təsbit olunmuşdur. Ümumiyyətlə demək olar ki, beynəlxalq humanitar hüququn müasir müddəa və prinsipləri, islam hüququnun bu sahədəki dəyərləri və təminat sistemi ilə tam uyğunluq təşkil edir və hər iki hüquq sistemi mahiyyət etibarilə bir-birinə zidd deyildir.

İslamda döyüş qanunları islam dininin təşəkkülü ilə eyni vaxtda, Məhəmməd Peyğəmbərin dövründə formalaşmış və sonradan qabaqcıl müsəlman fəqihləri tərəfindən fiqh üsullarına əsaslanaraq daha da inkişaf etdirilmişdir.

Müsəlman hərbi qanunları beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında, eləcə də beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrin humaniləşdirilməsində səmərəli şəkildə istifadə oluna bilər. Bu məqsədə islam hüquq normalarının elmi əsaslarla geniş təbliği yolu ilə nail olmaq mümkündür. Müasir dövrdə İslam dini tez-tez siyasi məqsədlər üçün alətə çevrilir, onun fundamental prinsipləri isə məqsədli şəkildə təhrif edilir. Bu səbəbdən İslam normalarının düzgün və obyektiv təqdimatı, elmi yanaşma ilə aparılan maarifləndirmə, cəmiyyət üçün müsbət nəticələr verə bilər.

İslamda hər bir göstərişin məqsədi ictimai rifahə və ümumi xeyirə xidmət etməkdir, çünki Şəriət ilahi əmrlərə və bəşəriyyətin həm dünyəvi, həm də axirət səadətinə əsaslanır. İslam hüququnda hər şey ədalət, mərhəmət, ümumi fayda və müdriklik üzərində qurulmuşdur. Əgər hər hansı qərar ədaləti haqsızlığa, mərhəməti zülmə, ümumi faydanı zərərə, müdrikliyi isə cəhalətə çevirirsə, o zaman belə bir qərar Şəriətin təfsirinə əsaslansa belə, Şəriətin bir hissəsi sayıla bilməz. Çünki Şəriət Allahın Ona ibadət edənlər üçün qüdrəti, məxluqlarına rəhməti, yer üzündə ədalətinin təcəssümüdür. İslam hüququnun əsas məqsədi ədalətə nail olmaq və hər zaman, hər yerdə ictimai maraqlara xidmət etməkdir.

Güc tətbiqinin tənzimlənməsi ilə bağlı islam hüququnun əsas qaydaları Qurani Kərim, Sünnə, eləcə də islam dövlətlərinin eramızın VII–VIII əsrlərindən başlayaraq formalaşmış hüquqi presedentlərinə əsaslanır.

İslam müharibə hüququ, özünəməxsus mənbələri və tənzimləmək üçün nəzərdə tutulmuş şərtləri ilə bir sıra spesifik xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu hüququn fərqləndirici cəhətləri aşağıdakılardır: onun dini komponentinin olması, müsəlmanların Allaha itaət etmək arzusu ilə hüquqa riayət etmək meyli, ardıcıl məcəllələşdirmənin olmaması, kontekstlərin və mənbələrin spesifikliyi. İslam müharibə hüququnun əsas xüsusiyyətlərindən biri onun

dini ölçüləridir. Belə ki, güc tətbiqi ilə bağlı qaydalara riayət etmək – müsəlman əsgər üçün Allaha yaxınlaşmanın bir forması, ibadət kimi qəbul olunur.

İslam hüququnun güc tətbiqini tənzimləyən müddəalarına riayət etmək və müvafiq öhdəlikləri yerinə yetirmək, hətta qarşı tərəf eyni prinsipləri qəbul etmədikdə belə, müsəlman üçün məcburi idi. Bu riayət Uca Allaha itaət arzusu ilə şərtlənirdi, müasir dövrdəki kimi beynəlxalq konvensiyaların müddəalarına riayət etmək öhdəliyi ilə şərtləndirilməmişdi. Bu xüsusiyyətlər islam hüququnun silahlı münaqişələrdə, xüsusilə İslamı qəbul etmiş tərəflərin davranışlarına təsir göstərmək imkanlarının geniş olduğunu sübut edən mühüm göstəricidir. Xüsusilə bu, özlərini İslam prinsiplərinə bağlı elan edən qeyri-hökumət silahlı qrupların üzvləri üçün aktualdır.

Müsəlman hüquqşünasları müharibə dövründə islam normalarına riayət edən şəxs üçün nəyin icazəli, nəyin isə yolverilməz olduğunu ayırd etməyə xüsusi diqqət yetirmişlər. Onlar Quran, Sünnə və digər əsas mənbələrə uyğun şəkildə, həmçinin hərbi qələbənin zərurətini nəzərə almaqla, müsəlman döyüşçünün davranışını tənzimləyən hüquqi müddəalar sistemini işləyib hazırlamışlar.

İslam hüququ beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq münaqişələrlə bağlı fərqli terminologiyadan istifadə edir. İslamda beynəlxalq silahlı münaqişələr ümumiyyətlə “cihad” adlanır və bu termin islam dövləti ilə qeyri-müsəlmanlar arasındakı müharibələrə istinad etmək üçün istifadə olunur.

Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrin müsəlman hüquqşünaslarına görə **dörd növü vardır**: *xurub ar-ridda* (mürtədlərə qarşı müharibələr), *kital əl-buğat* (üsyancılarla və ya separatçılara qarşı mübarizə), *hiraba* (quldurlara, talançılara qarşı mübarizə) və *kital əl-xəvaricl* (hərbi dini fanatiklərə qarşı mübarizə). İslam hüququnda bu müharibə növləri arasında fərq vacibdir, çünki döyüş qaydaları münaqişənin hansı kateqoriyaya aid olduğuna görə fərqlənir.

Müsəlman hüquqşünasları beynəlxalq silahlı münaqişələr üçün

İslam müharibə hüququnu inkişaf etdirərkən aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmişlər:

– **Mülki şəxslərin və qeyri-kombatantların müdafiəsi.** İslam hüququnun mənbələri döyüş meydanındakı bütün döyüşlərin yalnız düşmən döyüşçülərinə qarşı yönəldilməsini tələb etməklə mülki və qeyri-döyüşçülərin müdafiəsinə zəmanət verir. Döyüş əməliyyatları zamanı mülki şəxslərə və qeyri-döyüşçülərə qəsdən zərər vurulmamalıdır. Bu prinsip Müqəddəs Quranda açıq şəkildə ifadə edilir: *“Sizinlə vuruşanlara qarşı Allah yolunda siz də vuruşun və həddi aşmayın! Həqiqətən, Allah həddi aşanları sevmir.”* (əl-Bəqərə, 2:190).

Müqəddəs Quranın təfsirçilərinə görə, bu ayə döyüşlərdə iştirak etməyən düşmənlə vuruşmağı qadağan edir. Buna görə də qadın və uşaqlar kimi döyüşməyənlərə hücum etmək Uca Allahın qəzəbinə səbəb olan təcavüzdür. Belə ki, Məhəmməd Peyğəmbərə aid edilən bir çox kəlamlara əsaslanaraq, İslam qanunları mülki və qeyri-kombatantları hərbi hücumlardan qoruyur. Üstəlik, əgər düşmən döyüşü tərk edərsə və ya İslam torpaqlarına daxil olarsa və açıq və ya üstüörtülü şəkildə himayə istəsə, o zaman **aman** (qoruma, təhlükəsizlik) nəzərdən keçirilərkən ona hücum edilməməlidir. Peyğəmbərin müxtəlif hədislərində belə ifadələrə rast gəlinir: *“Qocanı, kiçik uşağı, qadını öldürməyin”, “Uşaqları və din xadimlərini öldürməyin”, “Uşaq və yaşlıları öldürməyin.”*

– **Müsəlmanların onlara hücum etməyənlərlə deyil, hücum edənlərlə vuruşması** İslamda döyüşməyənlərin toxunulmazlığı prinsipini aydın şəkildə təsdiq edir. Bu, I Əlavə Protokolun 48-ci maddəsində nəzərdə tutulan mülki əhalinin və mülki obyektlərin mühafizəsini təmin etmək üçün münaqişə tərəflərinin həmişə mülki şəxslərlə döyüşçülər, mülki obyektlər ilə hərbi məqsədlər arasında fərq qoyması və müvafiq olaraq öz hərəkətlərini yalnız hərbi məqsədlərə qarşı yönəltməsi barədə tələblərinə uyğundur.

– **Başqaları ilə rəftarda ədalət təbii hüquqdur və dövlət sis-**

temini saxlamaq üçün əsasdır. Zülm sivilizasiyanın tənəzzülünə, rifahın sonuna və sistemin dağılmasına gətirib çıxarır. Uca Allah buyurur: *“Həqiqətən, Allah ədalətli olmağı, yaxşılıq etməyi və qohumlara haqqını verməyi əmr edir...”* (ən-Nəhl, 16:90). Bu o deməkdir ki, xeyirxahlıq ədaləti artırır, insanların qəlbini pisləkdən azad edir və onlar arasında dostluq yaradır.

Allah deyir: *“Ey iman gətirənlər! Allah xatirinə ədaləti qoruyan şahidlər olun. Hər hansı bir camaata qarşı olan kin-küdurət sizi ədalətsizliyə sövq etməsin. Ədalətli olun! Bu, təqvvaya daha yaxındır. Allahdan qorxun! Şübhəsiz ki, Allah nə etdiklərinizdən xəbərdardır!”* (əl-Maidə, 5:8).

Peyğəmbər nazil olan ilahi hikmətin mənasını belə ifadə etmişdir: *“Ey rəiyyətlərim! Mən özümü zülm etməkdən çəkindirirdim və sizin aranızda zülm yaratmağı da qadağan etdim. Başqaları ilə ədalətsiz davranmayın!”*

Heç bir qrup və heç bir fərd başqalarının zərərinə imtiyazlardan istifadə edə bilməz. Həzrəti Peyğəmbər (s) buyurur: *“İnsanlar bir-birinə darağın dişləri kimi bərabərdirlər”,* və həmçinin: *“Əgər Məhəmmədin qızı Fatimə (qızım) oğurluq etsəydi, onun əlini kəsərdim.”*

– **İslamın əxlaqı və təməl prinsipləri zorakılıq vəziyyətlərində tolerantlıq, mərhəmət və bağışlanma tələb edir.** Məsəlman təliminin mahiyyətinə uyğun olaraq, hədsiz şiddətdən, barışmazlıqdan və qəddarlıqdan çəkinmək lazımdır. Bu, Uca Allahın Peyğəmbərə xitabən buyurduğu *“Biz səni yalnız ələmlərə rəhmət olaraq göndərdik”* (əl-Ənbiya, 21:107) kəlamında ifadə olunur. İnsanlarla, heyvanlarla, cinlərlə və cansızlarla bu göstərişlərə uyğun davranılmalıdır. Peyğəmbər (s) Məkkənin fəthindən sonra ona çoxlu zərər vuran Qüreyşə qarşı dözümlülük göstərərək dedi: *“Bu gün sizin günahınız yoxdur, gedin, bundan sonra siz azadsınız.”*

– **İslam xəyanəti hər bir şəraitdə qadağan edir.** Müqəddəs Quranın bir çox ayəsi əqdlərə, müqavilə öhdəliklərinə və vədlərə

əməl etməyin vacibliyinə işarə edir. Məsələn, Allah-taala buyurur: *“Ey iman gətirənlər! Əhdlərinizi yerinə yetirin. Haram edildiyi sizə bildiriləcək heyvanlar və ihramda olarkən ovladığınız ov istisna olmaqla, digər heyvanlar sizə halal edildi. Həqiqətən, Allah istədiyi hökmü verir!”* (əl-Maidə, 5:1).

Mövcud razılaşmaları pozarsa, müsəlman icmasından dəstək istəyən təqib edilən qruplara kömək etmək qadağandır. Allah buyurur:

“...Əgər onlar din uğrunda sizdən kömək istəsələr, sizinlə aralarında müqavilə olan bir qövmlə əleyhinə yardım istisna olmaqla, kömək etməyiniz gərəkdir...” (əl-Ənfal, 8:72).

– **İslam qədim qarşılıqlılıq prinsipini qəbul etmişdir** və həm sülh, həm də müharibə zamanı digər xalqlara münasibətdə ədalətin zəfər çalmasını, dürüstlük və qərəzsizlik standartlarının bərqərar olmasını, düşmənin öz sərhədlərini aşmamasını təmin etmək üçün onu rəhbər tutur. Ancaq əxlaqın təməl prinsipləri pozulsa belə, müsəlmanlar bunu etməməlidirlər. Müsəlmanlara müharibədə düşmənin cəsədlərini murdarlamaq, o cümlədən burnunu, qulaqlarını və dodaqlarını kəsmək, qarnını açmaq, hətta düşmən bunu etsə belə, qadağandır. Qısa və aydın bir hədisdə Peyğəmbər (s) buyurur: *“Şikəst etməyin!”* Bu baxımdan, Müqəddəs Quranın ən azı bir son dərəcə mühüm ayəsini qeyd etmək lazımdır: *“Günahkarı cəzalandırmaq istəsəniz, sizə nə cəza verilibsə, siz də ona eynilə cəza verin. Əgər səbir etsəniz, bu, səbir edənlər üçün daha xeyirlidir”* (ən-Nəhl, 16:126).

– **İslam nöqtəyi-nəzərindən suveren bərabərlik prinsipi məqbuldur**, çünki bu prinsip hər bir dövlətin azadlıq, təhlükəsizlik və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasını təmin edir. Heç bir dövlətin başqa bir dövlətin suverenlik sahəsinə təcavüz etməyə, onun ərazisinə soxulmağa və ya taleyinə və sərvətlərinə nəzarəti öz üzərinə götürməyə haqqı yoxdur. Əks halda, həmin dövlətin suverenliyi pozulmuş sayılır. Bundan əlavə, heç bir dövlətin digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmasına icazə verilmir. İslamın bu normaya sa-

diqliyi onun beynəlxalq sülhü və bütün dövlətlər üçün təhlükəsizlik prinsipini tanıması ilə aydın şəkildə ifadə olunur. İslamın uzun tarixi sübut edir ki, müsəlman dövlətləri başqa ölkə və xalqlarla münasibətlərində sülh siyasətinə sadıq olmuşlar. Müqəddəs Quran da başqa dövlətlərin və xalqların tanınmasını açıq şəkildə buyurur: *“İpliyni möhkəm ayırdıkdən sonra onu açıb sökən qadın kimi olmayın. Bir camaat digər bir camaatdan sayca və malca daha çox olduğu üçün andlarınızı aranızda hiylə vasitəsinə çevirirsiniz...”* (ən-Nəhl, 16:92).

Başqa sözlə, ehtiyatla toxunmuş ipliği açaraq onu liflərinə ayıran qadın kimi davranmayın; andınızı pozmaqdan çəkinin. Əgər siz öz andlarınızı və vədlərinizi başqalarını aldatmaq və təhlükəyə atmaq məqsədilə istifadə edirsinizsə, bu, sadəcə anda əməl edirmiş kimi görünmək və əsl niyyətinizi – yəni daha çox gücə və sərvətə malik olanların xeyrinə onu pozmaq istədiyinizi – gizlətmək deməkdir. “Başqalarından daha çox” ifadəsi isə millətlərin, xalqların və dövlətlərin çoxluğu və müxtəlifliyinin birmənalı şəkildə tanındığını göstərir.

– **Digər dövlətlərin işlərinə qarışmaq və ya orada mövcud olan sistemi pozmaq da qadağandır**, çünki müsəlmanların bu şəkildə davranmağa haqqı yoxdur. Bu, digər dövlətlərin mövcudluğunun tanınması və onların özləri üçün seçdikləri idarəetmə prinsiplərinin pozulmasına yönələn istənilən cəhdin yolverilməzliyini ehtiva edir. İslam həmişə digər xalqlarla münasibətlərdə mövcud olan problemləri sülh və təhlükəsizlik, qarşılıqlı tərəfdaşlıq və mərəqlərin tanınması, eləcə də bəşər övladını birləşdirən qardaşlıq bağlarına hörmət əsasında həll etmək iradəsini nümayiş etdir-mişdir. Bu, bütün varlıqların Allahın iradəsi ilə mövcud olması inancına əsaslanır. Ona görə də insan yalnız qanuni səbəblərə görə öldürülə bilər; əks halda, bu, Allahın yaratdıqlarına qarşı hücum kimi qiymətləndirilir.

– *Müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanlar arasında münasibətlərin*

əsas (ümumi norması) müharibə deyil, sülhdür. Allah bir çox ayələrdə, o cümlədən aşağıdakı ayələrdə bu prinsipə işarə edir:

– “Ey iman gətirənlər! İslamı bütövlüklə qəbul edin və şeytanın addım izləri ilə getməyin. Şübhəsiz ki, o, sizə açıq-aşkar düşməndir!” (əl-Bəqərə, 2:208);

– “Ey iman gətirənlər! Allah yolunda döyüşə çıxdığınız zaman kiminlə vuruşacağınızı yəqin edin və sizə salam verən şəxsə, dünyə həyatının fani mənfəətinə can ataraq: ‘Sən mömin deyilsən!’ – deməyin...” (ən-Nisa, 4:94);

– “Əgər onlar sizdən aralanıb geri çəkilsələr, sizinlə vuruşmasalar və sizə sülh təklif etsələr, Allah sizə onlara qarşı vuruşmanıza yol verməz” (ən-Nisa, 4:90);

– “Əgər onlar sülhə meyl etsələr, sən də ona meyl et və Allaha təvəkkül et! Həqiqətən, O, Əşidəndir, Biləndir!” (əl-Ənfal, 8:61).

Bu ayələrə əsaslanaraq fəqiqlər belə nəticəyə gəlmişlər ki, **İslamda silah işlətməyin səbəbi ateizm və ya dini fərqliliklər deyil, qanun pozuntularına qarşı mübarizə və ya təcavüzü dəf etmək ola bilər.** Bunun sübutlarından biri, mülki şəxslərin və qeyri-döyüşçülərin öldürülməsinin İslamda qadağan olunmasıdır. Həmçinin, İslam ərazisində sülh şəraitində yaşayan və şikayət etməyə əsas verməyən qeyri-müsəlmanlarla bağlanmış “*zimma*” müqavilələri də bu prinsipi təsdiqləyir. Bundan əlavə, İslam müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanlar arasında yaxşı münasibətlərin qurulmasını təşviq edir və bu məqsədlə digər xalqlarla qarşılıqlı əlaqə və ticarət münasibətlərinin genişlənməsini dəstəkləyir.

– **İslam baxımından cihad, təcavüzü dəf etmək üçün qanuni və zəruri hesab olunur.** Müsəlmanlar hicrətdən əvvəl on dörd il ərzində bütpərəstlər tərəfindən zülmə və təqiblərə məruz qaldıqdan sonra, hicrətin ikinci ilində cihadın vacibliyi elan edildi. Bu, Uca Allahın aşağıdakı kəlamında öz təsdiqini tapır: “Onlar ancaq ‘Rəbbimiz Allahdır’ – dediklərinə görə haqsız yerə yurdlarından çıxarıldılar... Allah, Ona yardım edənlərə mütləq yardım edər...”

(əl-Həcc, 22:40).

Müsəlmanların digər xalqlar (kafirlər) tərəfindən zülmə məruz qaldığı hallarda, “haqsız yerə yurdlarından çıxarıldılar” ifadəsi müharibənin qanuniliyinə əsas verir. Bu ayə, daha əvvəl müharibəni haram edən yetmişdən çox ayədən fərqli olaraq, onun vacibliyini bildirən ilk ayədir. Cihadın vacibliyi başqa bir ayədə də aydın şəkildə göstərilir: *“Sizin xoşunuza gəlməsə də, cihad sizə vacib edildi. Ola bilsin ki, sevmədiyiniz bir şey sizin üçün xeyirli, sevdiyiniz bir şey isə sizin üçün zərərli olsun. Allah bilir, siz isə bilmirsiniz”* (əl-Bəqərə, 2:216).

Burada qeyd olunmalıdır ki, dinin məqsədi nə cihadla hərbi əməliyyatlara başlamaq, nə də düşmənləri ram edərək onları İslamı qəbul etməyə məcbur etməkdir. Cihadın məqsədi ədalətsizliyə son qoymaq, zəifləri müdafiə etmək və təcavüzkar hücumlara qarşı çıxmaqdır.

– **Müharibə yalnız son dərəcə zəruri hallarda qanuni sayılır.** İslam dinində müharibə təşəbbüsü əsla arzuolunan hal deyil və müsəlmanlar başqa insanların qanını tökməyə can atmamalıdırlar. Bu, İslamın sülh və mərhəmət dini olmasının təzahürüdür. Həzrət Peyğəmbər (s) bu barədə belə buyurmuşdur: *“Düşmənlə qarşılaşmağa can atmayın. Allahdan şərdən qorumasını diləyin. Amma əgər düşmənlə qarşılaşsanız, möhkəm olun və Allahu çox zikr edin.”*

İslam hüququna görə, **müharibə və ya cihad elan olunmazdan əvvəl qarşı tərəfə üç seçim təklif edilməlidir:**

1. İslamı qəbul etmək – bu, sülhün və hüququn təminatıdır;
2. Dostluq və mehriban qonşuluq münasibətlərinin bərpası;
3. Sülh müqaviləsinin bağlanması və ya, əgər düşmən israrlıdırsa, müharibə variantı.

Bu üç variantın təklif olunması, münaqişənin zorakılıqdan uzaq, danışıqlar və qarşılıqlı anlaşma yolu ilə həllinə üstünlük verildiyini sübut edir. Bu yanaşma, İslamın qılınc gücü ilə yayılmadığını, əksinə, hikmət, gözəl öyüd-nəsihət və barışa əsaslanan təbliğ yolu ilə

yayıldığını göstərir. Əldə olan tarixi və dini dəlillər göstərir ki, İslam heç vaxt zorla qəbul etdirilməmişdir. Bu, Qurani-Kərimdə açıq şəkildə vurğulanır: *“Əgər onlar sizdən aralanıb geri çəkilsələr, sizinlə vuruşmasalar və sizə sülh təklif etsələr, Allah sizə onlara qarşı vuruşmanıza yol verməz.”* (ən-Nisa, 4:90).

Bu ayə, İslamda müharibənin yalnız zərurət hallarında, müdafiə məqsədilə və qarşı tərəfin təcavüzkar niyyət göstərməsi halında qanuniləşdiyini bir daha təsdiq edir.

Ərəb hüquqşünaslarının əksəriyyəti hesab edir ki, silahlı hücumun qarşısını almaq və təcavüzü dəf etmək üçün müdafiə hüququndan istifadə etmək olar. İnsanları İslama inanmadıqlarına görə deyil, yalnız təcavüzü dəf etmək məqsədilə öldürmək olar. Həzrət Peyğəmbər (s) qadınları, uşaqları və kahinləri öldürməyi qəti qadağan etmişdir. Əgər qeyri-müsəlmanlar sülh və mübahisələrin sülh yolu ilə həlli üçün müqavilə bağlamaq qərarına gəlsələr, müsəlmanlardan onlardan başqa heç nə tələb olunmur. Uca Allah buyurur: *“Əgər onlar sülhə yönəlsələr, sən də yönəl və Allaha təvəkkül et!”* (əl-Ənfal, 8:61). *“Allah yolunda səfərə çıxdığınız zaman (qarşılaşdığınız kimsənin müsəlman olub-olmadığını) yaxşıca araşdırın. Sizə salam verən şəxsə, dünya həyatının fani mənfəətinə can ataraq, ‘Sən mömin deyilsən!’ – deməyin!”* (ən-Nisa, 4:94). Bu göstərişlər, İslamın təcavüzə yox, dialoqa və qarşılıqlı anlaşmaya üstünlük verdiyini açıq şəkildə təsdiqləyir.

İslam hüququ, hərbi gücdən istifadənin yalnız müəyyən hallarda qanuni olduğunu bildirir və bu halları açıq şəkildə fərqləndirir:

1. İslamın yayılmasına mane olmaq, müsəlmanlara fiziki və ya ideoloji təzyiqlərlə təcavüz etmək və ya onlara qarşı müharibəyə başlamaq müharibəyə səbəb ola bilər. Bu, həm fərdi, həm də kollektiv şəkildə baş verə bilər. Qurani-Kərimdə bu barədə deyilir: *“Düşmən hücumuna məruz qalanlara (möminlərə) zülmə uğradıqları üçün (döyüşməyə) izin verilmişdir...”* (əl-Həcc, 22:39). *“Onları (sizə qarşı vuruşanları) harada görsəniz öldürün! Sizi*

çıxartdıqları yerdən siz də onları çıxardın! Fitnə qətləndən daha şiddətlidir... ” (əl-Bəqərə, 2:191)

2. Ədalətsizlik qurbanı olan fərdlərə və ya qruplara yardım etmək. Uca Allah buyurur: *“Sizə nə olub ki, Allah yolunda və ‘Ey Rəbbimiz! Əhalisi zalım olan bu şəhərdən bizi çıxart, bizə Öz tərəfindən bir (himayəçi) dost və bir yardımçı göndər!’ – deyən aciz kişilər, qadınlar və uşaqlar uğrunda vuruşmursunuz?” (ən-Nisa, 4:75).*

3. Özünümüdafiə və vətənin müdafiəsi. Uca Allah buyurur:

“Sizinlə vuruşanlara qarşı siz də Allah yolunda vuruşun və həddi aşmayın! Şübhəsiz ki, Allah həddi aşanları sevmir.” (əl-Bəqərə, 2:190).

Bəzi ayələrdə müsəlmanlara döyüşə ancaq düşmən hücumu başladığı zaman icazə verilir. Müsəlmanlar düşmənin onların üzərində üstünlük əldə etməsinin qarşısını almaq üçün müharibəyə hazırlıqlı olmalıdırlar. Uca Allah buyurur: *“Onlara qarşı bacardığınız qədər qüvvə hazırlayın...” (əl-Ənfal, 8:60).*

Müharibə İslam şəriəti ilə ciddi şəkildə tənzimlənir. İslam dini əsirlərlə yaxşı rəftar etməyi tövsiyə edir. Uca Allah buyurur: *“Onlar özlərinin istədikləri şeylərdən kasıba, yetimə və əsirə də verərlər.” (əl-İnsan, 76:8).* Əsirlər çox zaman şəxsi mərhəmət əsasında əvəzsiz olaraq, fidyə müqabilində və ya digər əsirlərlə dəyişdirilməklə azad edilirlər. Xəstə və yaralıları tibbi yardım göstərilməli, ölənlər isə ləyaqətlə dəfn edilməlidir.

V fəsil. BEYNƏLXALQ HÜQUQUN PRİNSİPLƏRİ

5.1. Beynəlxalq hüququn prinsiplərinin anlayışı və əlamətləri

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri əvvəlcə beynəlxalq hüquqi adət formasında formalaşmış və yalnız 1945-ci ildə BMT Nizamnaməsinin qəbul edilməsi ilə müqavilə-hüquqi forma qazanmışdır. Bu prinsiplərin məəllələşdirilməsi isə “BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” Bəyannamə (1970) ilə başa çatmışdır.

Bəyannamə yeddi əsas prinsipi əhatə edir:

1. Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək;
2. Mübahisələrin dinc yolla həlli;
3. Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq;
4. Dövlətlər arasında əməkdaşlıq;
5. Xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ;
6. Dövlətlərin suveren bərabərliyi;
7. Beynəlxalq hüquqdan irəli gələn öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi.

Bu prinsiplər ümumilikdə **“BMT Nizamnaməsinin prinsipləri”** kimi tanınır.

BMT Nizamnaməsi qəbul edilərkən, o dövrün siyasi reallıqları nəzərə alınaraq yalnız bu prinsiplərin qəbul edilməsi mümkün olmuşdur. Lakin tezliklə aydın oldu ki, Nizamnamədə prinsiplərin siyahısı tam deyil. Halbuki BMT Nizamnaməsinin Preambulasında BMT-nin yaradılmasının əsas məqsədlərindən biri – əsas insan hüquqlarına inamın yenidən təsdiqi – kimi göstərilərsə də, insan hüquqlarına hörmət ayrıca prinsip kimi müəyyən olunmamışdı.

1970-ci il Bəyannaməsində isə fundamental insan hüquqlarına

hörmət əsasında beynəlxalq sülhün qorunması və möhkəmləndirilməsi zərurəti xüsusi vurğulanır. **1975-ci ildə ATƏT-in Helsinki Konfransının Yekun Aktı** ilə bu siyahıya əlavə olaraq daha üç prinsip daxil edilmişdir:

1. Dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı;
2. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü;
3. İnsan hüquq və azadlıqlarına hörmət.

Regional səviyyədə təsbit edilən bu prinsiplər ilkin mərhələdə **beynəlxalq adət hüququ** kimi tətbiq olunmağa başlanmışdır.

Əsas prinsiplərin müəyyən edilməsi və onların məzmununun açıqlanması beynəlxalq birliyin əsaslarının möhkəmləndirilməsində mühüm addım olmuşdur.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri ümumi xarakter daşıyan və ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik fundamental beynəlxalq hüquq normalarıdır. Bu prinsiplər imperativ xarakterə malikdir (*jus cogens*) və bütün digər beynəlxalq normaların legitimliyi üçün əsas meyar funksiyasını yerinə yetirir.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin ümumi xarakter daşması o deməkdir ki:

- Onlar bütün beynəlxalq hüquq sisteminə nüfuz edir;
- Beynəlxalq hüquq normaları, habelə beynəlxalq hüququn subyektlərinin davranışları prinsiplərin müddəalarına uyğun olmalıdır;
- Onlar beynəlxalq hüququn subyektlərinin ümumi qəbul edilmiş davranış normalarının ümumiləşdirilmiş ifadəsidir;
- Prinsiplər universal məcburi normalardır;
- Onlar bütövlükdə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilir;
- Əsas prinsiplər beynəlxalq hüququn ən ümumi normalarıdır, onun xarakterik xüsusiyyətlərini və əsas məzmununu müəyyən edir, ən yüksək mənəvi, siyasi və hüquqi qüvvəyə malikdir.

Prinsiplər beynəlxalq hüququn subyektlərinin xarakterik xüsusiyyətlərini və onların qarşılıqlı əlaqə sistemini əks etdirir və möh-

kəmləndirir. Onlar ümumi beynəlxalq hüququn əsasını təşkil edir və subyektlərin davranışının hüquqiliyinin əsas meyarı kimi çıxış edir. Bu prinsiplər beynəlxalq münasibətlərdə hamılıqla qəbul edilmiş prinsip kimi tanınır, çünki yalnız hüquqi deyil, həm də siyasi və mənəvi qüvvəyə malikdirlər.

Prinsiplər birlikdə götürüldükdə dövlətlərin əsas hüquq və öhdəliklərinin təməlini təşkil edir. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bir-biri ilə sıx bağlıdır və onlardan birinin pozulması qaçılmaz olaraq digər prinsiplərin də pozulmasına səbəb olur. Məsələn, dövlətin ərazi bütövlüyü prinsipinin pozulması paralel olaraq suveren bərabərlik, daxili işlərə qarışmamaq, güc tətbiq etməmək və güc tətbiq etməklə hədələməmək kimi prinsiplərin pozulması ilə nəticələnir.

Beynəlxalq hüququn prinsipləri ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olmaqla yanaşı, hamılıqla tanınmış normalardır. Beynəlxalq hüququn digər bütün normaları və beynəlxalq hüququn subyektlərinin beynəlxalq səviyyədə həyata keçirdikləri hərəkətlər bu əsas prinsiplərin müddəalarına uyğun olmalıdır. Əsas prinsiplərin müddəalarını pozan beynəlxalq hüquqi aktlar və ya hərəkətlər həm etibarsız sayılır, həm də beynəlxalq hüquqi məsuliyyət yaradır. Prinsiplərin ali hüquqi qüvvəsi onların imperativ normalar (jus cogens) kimi təsnif edilməsində öz əksini tapır.

Beynəlxalq hüquq normalarının əksəriyyəri dispozitiv xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, iki və ya daha çox dövlət razılaşma əsasında münasibətlərində onlardan kənara çıxıb bilər. Məsələn, dövlətlər qarşılıqlı olaraq hava ərazisindən daha sərbəst keçid rejimi müəyyən edə bilərlər. Məcburi normalardan kənara çıxmaq isə, hətta ayrı-ayrı dövlətlərin razılığı ilə belə, qəbul edilməzdir, çünki belə normalar bütövlükdə beynəlxalq birliyin öhdəliyini təşkil edir.

İmperativ normalara zidd olan müqavilələr etibarsızdır (*Müqavilələr Hüququ haqqında Konvensiyanın 53-cü maddəsi*).

Bu imperativ normalar xüsusi qaydada təmin edilir və onların yaratdığı hüquq münasibətləri universal xarakter daşıyır (*erga omnes*). BMT Nizamnaməsinin 103-cü maddəsinə əsasən, BMT üzvlərinin BMT Nizamnaməsindən irəli gələn öhdəlikləri onların digər beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəlikləri ilə ziddiyyət təşkil etdikdə, Nizamnamədən irəli gələn öhdəliklər üstünlük təşkil edir.

Beynəlxalq hüququn prinsipləri beynəlxalq hüquq normaları olduğundan, onlar beynəlxalq hüququn xüsusi mənbəyi hesab olunur. Bəzi hüquqşünaslar isə əsas prinsiplərin məcburi qüvvəyə malik olmadığını düşünürlər. Onlar bəzi prinsiplərin bir-birinə zidd olması faktına – məsələn, insan hüquqlarına hörmət prinsipinin daxili işlərə qarışmamaq prinsipinə, yaxud öz müqəddəratını təyinetmə prinsipinin ərazi bütövlüyü prinsipinə zidd olmasına – istinad edirlər. Lakin reallıq budur ki, prinsiplərin məzmunu vahid olaraq bütövlükdə nəzərə alınmalıdır.

Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş əsas prinsiplərinin məzmunu “*Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında*” Bəyannamədə (1970) və BMT-nin digər sənədlərində, o cümlədən BMT Baş Assambleyasının “*Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhlükə yarada bilən mübahisələrin və vəziyyətlərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması və BMT-nin bu sahədə rolu haqqında*” Qətnaməsində (5 dekabr 1988, №43/51), həmçinin BMT Baş Assambleyasının “*Dövlətlər arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin inkişafı və möhkəmləndirilməsi*” Qətnaməsində (9 dekabr 1991, №46/62) öz əksini tapmışdır.

Əsas prinsiplərin məzmunu ATƏM çərçivəsində qəbul edilmiş aktlarda da, o cümlədən ATƏM-in Helsinki Yekun Aktı, ATƏM iştirakçısı olan dövlətlərin nümayəndələrinin Vyana Görüşünün Yekun Sənədi (1989) və Konfransdan sonra gələcək addımlara dair Yekun Akt (Vyana, 15 yanvar 1989) kimi sənədlərdə, möhkəmləndirilmişdir.

Daxili işlərə qarışmamaq prinsipi ilə yanaşı, bəzi dövlətlər (ABŞ, Böyük Britaniya) **“humanitar müdaxilə” və “demokratiyanın müdafiəsi”** hüququnu tanıyırlar. Humanitar müdaxilə konsepsiyası əslində ilk dəfə Yuqoslaviya ərazisinə hərbi müdaxiləni hüquqi əsaslandırmaq üçün yaradılmış beynəlxalq hüquqi doktrinadır. Daha sonra Liviyaya münasibətdə bu konsepsiya **“müdafiə məsuliyyəti”** ilə əvəz olundu.

Əsas prinsiplərin məzmunu cəmiyyətin inkişafı ilə daha da dərinləşir və təkmilləşir. Prinsiplər arasında formal təbəçilik yoxdur, lakin onların əsl mənasından çıxış edərək təbəçilik elementlərini müəyyən etmək mümkündür. Məsələn, gücdən istifadə etməmək prinsipi əsas prinsip kimi çıxış edir və bu prinsip mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipi ilə tamamlanır. Bütün digər prinsiplərin səmərəliliyi də güc tətbiq etməmək prinsipinə əməl olunmasından asılıdır. Əsas prinsiplərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onlarda demokratiyanın dərinləşməsidir.

Beynəlxalq hüququn prinsipləri iki əsas funksiyanı yerinə yetirir: bir tərəfdən, beynəlxalq münasibətlərin sabitləşməsinə töhfə verərək onları müəyyən normativ çərçivələrlə məhdudlaşdırırlar; digər tərəfdən isə beynəlxalq münasibətlərin təcrübəsini ümumiləşdirərək onların inkişafına xidmət edirlər. Bu prinsiplər ən yüksək səviyyəli öhdəliklərdir və dövlətlər nə fərdi qaydada, nə də qarşılıqlı razılaşma ilə onlardan imtina edə bilməzlər.

5.2. Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində təsbit edilmişdir. Bütün dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə suveren bərabərlik hüququna malikdirlər, eyni hüquq və öhdəliklərə sahibdirlər və dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvləri kimi qəbul edirlər.

Bərabərlik anlayışı bütün dövlətlərin hüquqi baxımdan bərabər

olmasını bildirir. Bu prinsipə əsasən, bütün dövlətlər digər dövlətlərin hüquqi statusuna hörmət etməlidirlər. Dövlətlər tam suverenliyə xas olan hüquqlardan istifadə edirlər. Məsələn, beynəlxalq konfranslarda və təşkilatlarda iştirak etmək, beynəlxalq müqavilələr bağlamaq kimi məsələləri müstəqil şəkildə həll edirlər.

Dövlətlərin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyi toxunulmazdır; dövlət sərhədləri yalnız müqavilə əsasında və beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq dəyişdirilə bilər. Dövlətlər öz siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sistemlərini sərbəst seçmək hüququna malikdirlər. Həmçinin, dövlətlər bir-birinin suveren bərabərliyinə, fərqli xüsusiyyətlərinə və suverenliyə xas hüquqlara, o cümlədən hüquqi bərabərlik, ərazi bütövlüyü, azadlıq və siyasi müstəqillik hüququna, hörmət etməlidirlər.

Beynəlxalq hüquq çərçivəsində bütün dövlətlər bərabər hüquqlara və bərabər öhdəliklərə malikdirlər. Onlar bir-birinin digər dövlətlərlə, həmçinin beynəlxalq və regional təşkilatlarla münasibətlərini sərbəst şəkildə müəyyən etmək və həyata keçirmək hüququna hörmət etməlidirlər. **Dövlətlər neytrallıq hüququna da malik olmalıdırlar.** Onlar münasibətlərini qarşılıqlı hörmət və fayda prinsipi əsasında qururlar.

Əslində dövlətlər əlbəttə ki, bərabər deyillər. Burada əhalinin sayı, ərazi, iqtisadi imkanlar və digər fərqlilikləri nəzərə almaq olar. Lakin bu prinsip kiçik dövlətlərə beynəlxalq məsələlərin həllində “səsvermə hüququ” verir və onların hüquqlarını qoruyur.

Bu prinsip həmçinin bütün beynəlxalq hüququn əsasını təşkil edir və onun xarakterik xüsusiyyətləri ilk növbədə subyektlərinin suveren dövlətlər olması ilə müəyyən edilir. **Prinsip suverenlik və bərabərlik kimi iki ünsürdən ibarətdir və onların arasında qırılmaz əlaqə mövcuddur.** Suverenlik yalnız bərabərlik şəraitində real olur. Suverenliyə qarşılıqlı hörmət bərabərliyin zəruri şərtidir.

Suverenlik adətən dövlətin daxili suverenliyi və xarici müstəqilliyi kimi başa düşülür, lakin nisbi xarakter daşıyır. Ölkə

daxilində dövlətin suverenliyi xalqın və fərdin hüquqları ilə məhdudlaşdırılır.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi beynəlxalq hüququn ümumi prinsipini təsdiq edir: *“Xalqın iradəsi hökumətin hakimiyyətinin əsasını təşkil etməlidir”* (21-ci maddə). Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da bu prinsip təsbit olunmuşdur: *“Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır”* (I maddənin I hissəsi); *“Sərbəst və müstəqil şəkildə öz müqəddəratını müəyyən etmək və idarəetmə formasını seçmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur”* (2-ci maddənin I hissəsi).

Xalq, ölkənin iqtisadi, sosial və siyasi sistemini müəyyən etmək hüququna malik olan ali subyektdir. Beynəlxalq hüquq dövləti, xalqın öz müqəddəratını təyin etmək hüququna hörmət etməyə məcbur edir. Xalq, öz mövcudluğunun dövlət formasını, məsələn, mövcud dövlətin ləğvi, digər dövlətə birləşmə və s., azad iradəsi ilə müəyyən edə bilər. Xarici müstəqillik də nisbi xarakter daşıyır. Bir dövlətin suverenliyi digər dövlətlərin suverenliyi ilə məhdudlaşır. Bu səbəbdən, **mütləq və ya qeyri-məhdud suverenlik praktik baxımdan mümkün deyildir.**

Beynəlxalq hüququn əsas funksiyalarından biri dövlətlərin suverenliyinin sərhədlərini müəyyənləşdirməkdir. Bundan əlavə, suverenlik yalnız beynəlxalq hüquq çərçivəsində həyata keçirilə bilər. Təsədüfi deyil ki, suveren bərabərlik prinsipi dövlətlərin beynəlxalq hüquq çərçivəsində öhdəliklərini yerinə yetirməsini nəzərdə tutur.

Ədəbiyyatda və praktikada beynəlxalq öhdəliklərin dövlət suverenliyini məhdudlaşdırdığı və ya beynəlxalq hüquqla suverenliyin ümumiyyətlə bir araya sığmadığı barədə geniş yayılmış fikirlər mövcuddur. Əslində isə, suverenlik və beynəlxalq hüquq qarşılıqlı əlaqəli və biri digərini şərtləndirən anlayışlardır. Dövlətlər məhz suveren olduqları üçün beynəlxalq hüquq formalaşdırır və onun tətbiqini təmin edirlər. Öz növbəsində, beynəlxalq hüquq da suve-

renliyin təminatçısı rolunu oynayır. Dövlətin suveren hüquqlarının hüquqi əsası məhz beynəlxalq hüquqda dayanır. Beynəlxalq hüquq suverenliyi mütləq şəkildə məhdudlaşdırmaqdan daha çox onu hüquqi çərçivəyə salaraq, dövlətin digər suveren subyektlərlə qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləyir və bu hüquqların reallaşdırılmasına xidmət edir.

İnsan azadlığının yalnız hüquq çərçivəsində təmin olunması mümkün olduğu kimi, suverenlik də ancaq beynəlxalq hüququn mövcudluğu və tətbiqi ilə bütün dövlətlər üçün real və effektiv ola bilər. Dövlət, beynəlxalq müqavilələr bağlamaqla suverenliyini məhdudlaşdırmır, əksinə, onu həyata keçirir. Müqavilə vasitəsilə dövlət yalnız öhdəliklər qəbul etmir, eyni zamanda suveren hüquqlarını həyata keçirmək üçün əlavə imkanlar qazanır. Bu məsələ təkcə nəzəri deyil, həm də siyasi əhəmiyyət daşıyır.

Qloballaşma dövründə suverenliyin tənəzzülü ilə bağlı fikirlər səsləndirilir. Hətta belə bir fikir də mövcuddur ki, qarşılıqlı asılılıq dövləti müstəqil və suveren qurum kimi aradan qaldırmışdır. Lakin bu, suverenliyin ləğvi deyil, onun konsepsiyasının məzmununun dəyişməsidir. Yeni yanaşmada suverenlik güc tətbiq etmək hüququnu ehtiva etmir. Beynəlxalq hüquq, anti-demokratik rejimin insan hüquqlarını kobud şəkildə pozduğu bir dövlətin suverenliyinin qorunmasını dayandırır.

Dövlət, xalqın və fərdin hamılıqla tanınmış hüquqlarını pozan qanunlar qəbul etmək hüququndan məhrumdur. Konstitusiya hüququnda milli hüquqa münasibətdə beynəlxalq hüququn üstünlüyü prinsipi təsbit olunur. Eyni zamanda, beynəlxalq hüquq kosmosda, kontinental şelfdə və iqtisadi zonada dövlətlərə müəyyən suveren hüquqlar verməklə suverenliyin məkan dairəsini genişləndirir.

Suverenlik, dövlətin ümumi problemlərin həllində iştirak etmək hüququnu təsbit edir. O, həm dövlət daxilində, həm də beynəlxalq münasibətlərdə mühüm rol oynamaqda davam edir.

Eyni zamanda, dövlətlərin artan qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində birtərəfli davranış seçimi imkanları məhdudlaşır. Dövlətlərin fəaliyyəti digər dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqə olmadan həyata keçirilə bilməz. Birgə səylərlə həll edilə bilən qlobal əhəmiyyətli problemlərin sayı getdikcə artır. Suverenliyin həyata keçirilməsində qlobal sistemin birliyi nəzərə alınmalıdır. **Beləliklə, dövlətin suverenliyi xalqdan irəli gələn, milli və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə müstəqil həyata keçirilən ali hakimiyyətdir.**

Bərabərlik bu prinsipin ayrılmaz şəkildə bağlı olduğu ikinci əsas ünsürdür. Burada söhbət dövlətlərin suveren hüquqlarının hüquqi bərabərliyindən gedir. Digər hüquqlara gəldikdə isə, onlar əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Məsələn, bir dövlət çoxsaylı beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etdiyi halda, digər dövlət yalnız məhdud sayda müqavilələrin tərəfi ola bilər. Beynəlxalq hüquq bərabərlərin hüququdur (*jus inter pares*). Eyni zamanda, bərabərlik problemi sadələşdirilməməlidir. **Heç kim dövlətlər arasında faktiki qeyri-bərabərliyi inkar etmir; burada nəzərdə tutulan yalnız onların hüquqi bərabərliyidir.** İnsanlar da qabiliyyətlərinə görə bərabər deyillər, lakin bu, onların qanun qarşısında bərabərliyini şübhə altına almır.

Dövlətlərin hüquqi statusunun bərabərliyi o deməkdir ki, beynəlxalq hüququn bütün normaları onlara bərabər tətbiq edilir və eyni məcburi qüvvəyə malikdir. Dövlətlər özləri üçün hüquqlar yaratmaq və öhdəliklər götürmək imkanına bərabər şəkildə malikdirlər. Bərabərlik, həmçinin beynəlxalq hüquqla tənzimlənməyən bütün məsələlərlə bağlı bərabər azadlıq deməkdir. Bütün dövlətlər qanuni mənafeələrinə aid olan beynəlxalq problemlərin həllində bərabər iştirak etmək hüququna malikdirlər.

1970-ci il Bəyannaməsinə əsasən, dövlətlərin suveren bərabərliyi anlayışına aşağıdakı elementlər daxildir:

1. Dövlətlər hüquqi cəhətdən bərabərdirlər;
2. Tam suverenlik hüquqlarından istifadə edirlər;

3. Digər dövlətlərin hüquq subyektliliyinə hörmət etməyə borcludurlar; dövlətin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyi toxunulmazdır;

4. Öz siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sistemlərini sərbəst seçmək və inkişaf etdirmək hüququna malikdirlər;

5. Öz beynəlxalq öhdəliklərini vicdanla və tam yerinə yetirməyə, həmçinin sülh şəraitində yaşamağa borcludurlar.

ATƏM-in Helsinki Yekun Aktına (1975) əsasən, dövlətlər yalnız BMT Nizamnaməsində və 1970-ci il Bəyannaməsində təsbit edilmiş suveren bərabərlik prinsipinə hörmət etməyi deyil, suverenliyə xas olan hüquqlara da hörmət etməyi öz öhdəliklərinə götürmüşlər. Bu isə o deməkdir ki, dövlətlər qarşılıqlı münasibətlərdə tarixi və ictimai-siyasi inkişafdakı fərqlərə hörmətlə yanaşmalıdırlar; daxili qanunvericilik və inzibati qaydalar digər dövlətlərin suverenliyinə riayət olunmasına mane olmamalıdır; hər bir dövlət, öz mülahizəsinə və beynəlxalq hüquqa əsaslanaraq, digər dövlətlərlə münasibətlərini müstəqil şəkildə müəyyən etmək və həyata keçirmək hüququna malikdir; dövlətin beynəlxalq təşkilatlara daxil olmaq, ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələrin, o cümlədən müttəfiqlik müqavilələrinin iştirakçısı olmaq və ya olmamaq, eləcə də neytrallıq hüququ vardır.

5.3. Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələməmək prinsipi

Beynəlxalq münasibətlərdə bütün dövlətlər digər dövlətlərin siyasi müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı güclə hədələməkdən və ya güc tətbiq etməkdən çəkinməyə borcludurlar. Güc tətbiq etməmək və güclə hədələməmək prinsipi BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində təsbit edilmişdir. Bu prinsipə əsasən, hər bir dövlət BMT-nin məqsədlərinə uyğun olmayan hər hansı bir şəkildə, o cümlədən digər dövlətlərin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinə qarşı güclə hədələməkdən və ya güc tətbiq etmək-

dən çəkinməlidir.

Güclə hədələmək və ya güc tətbiqi prinsipi pozmaq deməkdir və ona heç bir mülahizənin vasitəsilə haqq qazandırmaq olmaz. Mübahisələrin və ya mübahisələrə səbəb ola biləcək məsələlərin həlli vasitəsi kimi heç bir güc tətbiqi və ya güc tətbiq etmə hədəsindən istifadə olunmamalıdır.

Ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyi təcavüzə məruz qalan, həmçinin suverenliyi digər formada pozulan və pozulma təhlükəsi altında olan dövlətlər BMT Nizamnaməsinə və beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq fərdi və kollektiv özünümüdafiə hüququna malikdirlər. Dövlətlər beynəlxalq hüququn ümumi qəbul edilmiş prinsip və normaları əsasında təhlükəsizliyin və sülhün qorunması ilə bağlı beynəlxalq öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməlidirlər.

Təcavüzkar müharibələr beynəlxalq hüquqda, həmçinin dövlətlərin daxili hüququnda sülhə və bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi elan edilmiş və təbii olaraq beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə səbəb olur. Beynəlxalq hüquq müharibə təbliğatını qadağan edir. Güc tətbiq etmə hədəsi nəticəsində ərazi əldə edilməsi qanuni sayılmır.

Dövlətlər, həmçinin silahlı qüvvələrin tətbiqi ilə bağlı repressiya aktlarından, qeyri-qanuni silahlı dəstələr və ya qüvvələr təşkil etməkdən, digər dövlətlərin ərazisinin işğal edilməsinin təşviq edilməsindən çəkinməlidirlər.

BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi təcavüzə məruz qalan dövlətin özünümüdafiə hüququnu təsbit edir. 1974-cü ildə BMT Baş Assambleyası “təcavüz” hesab edilən hərəkətlərin siyahısını müəyyənləşdirmişdir. BMT Baş Assambleyasının dövlətlərin bu sahədə öhdəliklərini tamamlayan “Beynəlxalq münasibətlərdə təhdiddən və ya güc tətbiqindən çəkinmə prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında” Bəyannaməsi (18 noyabr 1987, №42/22 sayılı Qətnamə) qəbul edilmişdir.

Bütün dövlətlər öz ərazilərində və digər dövlətlərin ərazilərində hərbiləşdirilmiş, terror və ya təxribat fəaliyyətlərini təşkil etmək-

dən, təhrik etməkdən, bu fəaliyyətlərə kömək etməkdən və ya iştirak etməkdən, eləcə də bu fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə yönəlmiş mütəşəkkil fəaliyyətlərə yardım etməkdən çəkinməli və bununla bağlı üzərlərinə götürdükleri öhdəliklərə əməl etməlidir. Dövlətlər başqa dövlətin iqtisadi, siyasi və mədəni əsaslarına və onun hüquqi statusuna qarşı silahlı və digər müdaxilə formalarından, eləcə də təhdid cəhdlərindən çəkinmək öhdəliyinə malikdirlər.

Həç bir ölkə öz suveren hüquqlarını həyata keçirərkən başqa bir dövləti özünə tabe etmək məqsədilə iqtisadi, siyasi və ya hər hansı digər vasitələrdən istifadə etməməli, onu təşviq etməməli və bundan hər hansı üstünlük əldə etməməlidir.

Dövlətlər, həmçinin təcavüzkar müharibələrin təbliğatından çəkinməyə borcludurlar. BMT Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətləri çərçivəsindən kənarda birtərəfli sanksiya və digər güc tədbirlərinin, o cümlədən silahlı təcavüzün tətbiqi ilə böhranları tənzimləmək cəhdləri beynəlxalq sülh və sabitlik üçün təhlükə yaradır. Bəzi hallarda gücdən istifadə etməmək kimi fundamental beynəlxalq hüquqi prinsipə və BMT Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətlərinə açıq şəkildə məhəl qoyulmur, BMT-nin qətnamələrinin pozulmasına yol verilir, suveren dövlətlərdə qanuni hakimiyyətin devrilməsinə yönəlmiş müəyyən fəaliyyətlər həyata keçirilir.

BMT Nizamnaməsini və BMT Təhlükəsizlik Şurasının müddəalarını pozaraq məcburi tədbirlərdən və silahlı qüvvədən istifadə edilməsi, münaqişələrin əsasını təşkil edən dərin sosial-iqtisadi, millətlərarası və digər ziddiyyətləri aradan qaldırmaq iqtidarında deyil. Bu, yalnız münaqişə məkanının genişlənməsinə, gərginliyin artmasına, silahlanmanın güclənməsinə, dövlətlərarası ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə və etnik-dini ədavətin qızışmasına səbəb olur. Beynəlxalq hüququn, xüsusilə BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş prinsiplərin pozulması, güclə hədələmə və ya güc tətbiqi nəticəsində bağlanan müqavilələrin etibarlılığını aradan qaldırır.

Dövlətlər, hər hansı silahlı münaqişə təhlükəsinin, o cümlədən nüvə silahının istifadə oluna biləcəyi münaqişələrin qarşısını almaq, kosmosda silahlanmanın qarşısını almaq və Yer kürəsində silahlanmanı dayandırmaq, hərbi qarşıdurma səviyyəsini azaltmaq və qlobal sabitliyi gücləndirmək üçün təsirli tədbirlər görməlidirlər. Eyni zamanda, BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə əsasən, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə təcavüzün qarşısının alınması və sülhün bərpası məqsədilə aparılan tədbirlər gücdən istifadə etməmək prinsipinin pozulması hesab edilmir.

Beynəlxalq sistemdə fəvqəlmilli hakimiyyətin olmaması səbəbindən gücün tətbiqi subyektlərin öz ixtiyarındadır. Tarix boyunca müharibə hüququ (*jus ad bellum*) dövlətin suveren hüququ hesab edilmişdir. 1928-ci ildə qəbul olunmuş “Milli siyasət aləti kimi müharibədən imtina haqqında” Paris Paktı bu hüququn aradan qaldırılmasının əsasını qoydu. Pakt, ümumi beynəlxalq hüququn adət qaydası kimi gücdən istifadə etməmək prinsipinin yaradılmasında mühüm addım idi. Nəhayət, BMT Nizamnaməsinin qəbulu ilə bu prinsip təsdiqləndi. BMT Nizamnaməsində gələcək nəsillərin müharibə bəlasından xilas edilməsi əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Silahlı qüvvələrdən yalnız ümumi maraqlar naminə istifadə oluna bilər. Təkcə silahlı qüvvədən deyil, ümumiyyətlə, gücdən istifadə etmək qadağandır. Bundan əlavə, BMT-nin məqsədlərinə uyğun olmayan hər hansı şəkildə güc tətbiqi ilə hədələmək də qadağandır. BMT Nizamnaməsi güc tətbiq etmə hədəsini və onun tətbiqini eyni qiymətləndirir və güc tətbiq etmə hədəsini qanunsuz hesab edir.

BMT Nizamnaməsi güc tətbiqi ilə bağlı iki halı nəzərdə tutur:

1. Sülhə təhlükə yarandıqda, sülhün pozulması və ya təcavüz aktı zamanı Təhlükəsizlik Şurasının qərarı əsasında (VII fəsil);
2. Silahlı hücum zamanı özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi zamanı Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün qorunması üçün lazımı tədbirlər görənədək (51-ci mad-

də).

Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə regional sazişlərin tərəfləri də məcburi tədbirlər görə bilərlər. Belə tədbirlər isə Təhlükəsizlik Şurasının razılığı olmadan regional müqavilələr əsasında həyata keçirilə bilməz (53-cü maddə).

Güc anlayışına ilk növbədə, sülh əleyhinə cinayət kimi qiymətləndirilən və təbliği qadağan edilən təcavüzkar müharibə daxildir.

Təcavüz – bir dövlətin digər dövlətin ərazi bütövlüyü, suverenliyi və ya siyasi müstəqilliyi əleyhinə silahlı qüvvədən istifadə etməsidir. Burada dövlətin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə təhlükə yarada biləcək kifayət qədər iri miqyaslı hərbi əməliyyatlar nəzərdə tutulur.

1974-cü ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş “Təcavüzün tərifı”ndə təcavüz aktlarını təşkil edən hərəkətlərin siyahısı verilmiş və bu aktlar rəsmi müharibənin elan edilməsindən asılı sayılmamışdır. **Bunlara aşağıdakı hərəkətlər daxildir:**

1. Dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin ərazisinə basqın və ya hücum etməsi;

2. Silahlı qüvvələrin işğalı ilə müşayiət olunmasa belə, bir dövlətin digər dövlətin ərazisinə hər hansı silahdan istifadə etməsi;

3. Bir dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin silahlı qüvvələrinə hücumu;

4. Bir dövlətin, qəbul edən ölkə ilə razılaşma əsasında onun ərazisində yerləşən silahlı qüvvələrinin belə sazişin şərtlərini pozmaqla istifadə edilməsi;

5. Dövlətin başqa dövlətin sərəncamına verilmiş ərazisinin təcavüz aktlarının törədilməsi üçün istifadəsinə icazə verməsi;

6. Bir dövlət tərəfindən başqa dövlətə qarşı silahlı qüvvə tətbiq etmək məqsədilə onun ərazisinə silahlı dəstələrin, qrupların, habelə nizami qoşunların və ya muzzdlu şəxslərin göndərilməsi.

Yalnız beynəlxalq hüququn subyekti olan dövlət həm təcavüzün

subyekt, həm də obyekt ola bilər. Təcavüz aktlarının qeyd olunan siyahısı qəti deyildir, digər hərəkətlər də BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən təcavüz aktları kimi qəbul edilə bilər.

Güc tətbiq etməmək prinsipinin məzmununun aydınlaşdırılması üçün özünümüdafiə hüququnun mühüm əhəmiyyəti vardır. BMT Nizamnaməsi **özünümüdafiə hüququnu** dövlətin ayrılmaz hüququ hesab edir. Özünümüdafiə hüququ yalnız bir dövlətin digər dövlətə hücumu zamanı yaranır. 2001-ci il 11 sentyabr terror aktından sonra ABŞ özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi çərçivəsində terror təşkilatlarına və onları dəstəkləyən dövlətlərə qarşı silahlı qüvvədən istifadə etmək hüququna malik olduğunu bəyan etdi. Bu anlayış beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən etirazla qarşılanmadı.

Özünümüdafiə hüququ yalnız zəruri hallarda istifadə edilməli və görülən tədbirlər mütənasib olmalıdır, yəni təcavüzü dəf etmək üçün tələb olunan həddən artıq olmamalıdır.

Zərərçəkmiş dövlətin tələbi ilə kollektiv özünümüdafiə tədbirləri görmək hüququ bütün dövlətlərə məxsusdur. 1990-cı ildə Təhlükəsizlik Şurası, İraqa ABŞ-ın hücumundan sonra Küveytə yardım göstərən istənilən dövlətin kollektiv özünümüdafiə hüququnu tanıdı.

Güclə hədələməmək və güc tətbiq etməmək prinsipinə uyğun olaraq, bütün dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə digər dövlətlərin siyasi müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı, həmçinin qanuna zidd olaraq digər şəkildə güclə hədələməkdən və güc tətbiqindən çəkinməlidirlər.

Beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən tanınmış və qəbul edilmiş prinsip və normalarına uyğun olaraq, dövlətlər sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində üzərlərinə götürdükləri beynəlxalq öhdəliklərinə vicdanla əməl etməlidirlər. Güc hədəsindən heç bir halda dövlətlər arasında istənilən mübahisələrin həllinin mümkün vasitəsi kimi istifadə edilməməlidir. Bir dövlətin ərazisi digər

dövlət tərəfindən güclə hədələməklə və ya güc tətbiqi ilə əldə edilə bilməz. Güclə hədələmə nəticəsində ərazi əldə edilməsinin heç bir halı qanuni sayılmır.

Dövlətlər, həmçinin silahlı qüvvələrin tətbiqi ilə bağlı repressiyalardan, qeyri-qanuni qüvvələrin, digər silahlı dəstələrin, o cümlədən muzdluların başqa dövlətin ərazisini işğal etməsini təşkil etməkdən və həvəsləndirməkdən çəkinməlidirlər. Dövlətlər xalqları öz müqəddəratını təyinetmə hüququndan məhrum edən zorakılıq hərəkətlərindən də çəkinməyə borcludurlar.

Zərərçəkmiş dövlətin tələbi əsasında kollektiv özünümüdafiə tədbirləri görmək hüququ bütün dövlətlərə məxsusdur. 1990-cı ildə Təhlükəsizlik Şurası, İraqa ABŞ-ın hücumundan sonra Küveytə yardım göstərən istənilən dövlətin kollektiv özünümüdafiə hüququnu tanıdı. Güclə hədələməmək və güc tətbiq etməmək prinsipi əsasında bütün dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə digər dövlətlərin siyasi müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı, həmçinin qanuna zidd digər yollarla güclə hədələməkdən və güc tətbiqindən çəkinməlidirlər.

Beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən tanınan və qəbul edilən prinsip və normalarına əsasən, dövlətlər sülhün və təhlükəsizliyin qorunması istiqamətində üzərlərinə götürdükləri beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməlidirlər. Güc hədəsindən heç bir halda dövlətlər arasında yaranan mübahisələrin həllində istifadə olunmamalıdır. Heç bir dövlətin ərazisi digər dövlət tərəfindən güclə hədələmə və ya güc tətbiqi ilə ələ keçirilə bilməz. Güclə hədələmə nəticəsində əldə olunan ərazi heç bir halda qanuni sayılmır.

Dövlətlər, həmçinin silahlı qüvvələrin tətbiqi ilə bağlı repressiyalardan, qeyri-qanuni silahlı dəstələrin, o cümlədən muzdluların başqa dövlətin ərazisini işğal etməsini təşkil etməkdən və təşviq etməkdən çəkinməlidirlər. Həmçinin, dövlətlər xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququndan məhrum edilməsinə yönələn zorakılıq hərəkətlərindən də çəkindirməlidirlər.

BMT Nizamnaməsinə əsasən, yalnız silahlı qüvvədən istifadə qadağan olunmur, həmçinin qeyri-qanuni güc tətbiqinin digər formaları, o cümlədən silahlı zorakılıq da qəti qadağandır. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində açıq şəkildə bildirilir ki, üzv dövlətlər digər dövlətlərin ərazi bütövlüyünə, siyasi müstəqilliyinə və suverenliyinə qarşı silahlı qüvvədən istifadə etməməlidirlər.

ATƏM-in Yekun Aktında isə, razılaşdırılmış prinsiplərin həyata keçirilməsi ilə bağlı bölmədə qeyd olunur ki, iştirakçı dövlətlər *“başqa iştirakçı dövləti məcbur etmək məqsədilə bütün güc təzahürlərindən çəkinəcək”* və *“hər hansı iqtisadi zorakılıq aktından uzaq duracaqlar”*. Bu prinsiplər müasir beynəlxalq hüququn qeyri-qanuni güc tətbiqinin istənilən formasını qəti şəkildə qadağan etdiyini göstərir.

BMT Nizamnaməsinin 42–47 və 51-ci maddələri silahlı qüvvədən istifadə ilə bağlı əsas prinsipləri müəyyən edir. Silahlı qüvvədən istifadə halları: 51-ci maddə Dövlətin özünümüdafiə hüququnu təsbit edir, yəni dövlət silahlı hücumla məruz qaldıqda özünü müdafiə etmək üçün silahlı qüvvədən istifadə edə bilər; 42–47-ci maddələr BMT Təhlükəsizlik Şurasına sülhün pozulması, təcavüz aktları və sülhə təhlükə yaranması hallarında beynəlxalq təhlükəsizliyi bərpa etmək məqsədilə silahlı qüvvə tətbiq etmək səlahiyyəti verir.

Silahla bağlı olmayan tədbirləri tənzim edən 41 və 50-ci maddələrdə göstərilir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası qanun pozuculara qarşı silahlı olmayan tədbirlər görə bilər. Bu tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadi münasibətlərin qismən və ya tam kəsilməsi;
- hava, dəmir yolu, teleqraf, poçt, radio və digər rabitə vasitələrinin fəaliyyətinin dayandırılması;
- diplomatik münasibətlərin pozulması;
- silahlı qüvvələrin nümayişi (hərbi nümayiş);
- dəniz və ya digər blokadaların tətbiqi.

Beləliklə, **BMT Nizamnaməsi silahlı qüvvələrin qanuni istifadə hallarını iki əsas kateqoriyaya ayırır:**

1. özünümüdafiə məqsədilə silahlı qüvvədən istifadə (51-ci maddə);

2. sülhün pozulması, təcavüz və sülhə təhlükə zamanı BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə silahlı qüvvədən istifadə (39 və 42-ci maddələr).

Dövlətə silahlı hücum olarsa, BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi tətbiq edilir. 42-ci maddə isə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən yalnız tövsiyə olunan qeyri-silahlı tədbirlər kifayət etmədikdə istifadə olunur. **BMT Təhlükəsizlik Şurası** beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq, həmçinin bərpa etmək üçün dəniz, hava və ya quru qüvvələrindən istifadə etməklə **zəruri ola biləcək tədbirləri görmək səlahiyyətinə malikdir. Bu tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:**

- silahlı qüvvələrin nümayişi;
- dəniz və ya digər blokada;
- BMT üzvlərinin dəniz, hava və ya quru qüvvələrinin əməliyyatları.

Beləliklə, **güc tətbiq etməmək prinsipi təcavüzkar müharibələri qadağan edir.** 1974-cü ildə qəbul edilən təcavüzün tərifinə əsasən, dövlət tərəfindən silahlı qüvvənin birinci tətbiqi təcavüzkar müharibə kimi qiymətləndirilə bilər ki, bu da beynəlxalq cinayətdir və təqsirkar şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə, dövlətlərin isə beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinə səbəb olur. Tokio və Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalalarının nizamnamələrində təcavüzkarların hərəkətləri beynəlxalq cinayət kimi tövsif edilmişdir.

Son illərdə **dövlətlərin təcavüzkar müharibə təbliğatından çəkinmək öhdəliyi də prinsipin məzmununa daxil edilmişdir.** XX əsrdə bir çox dövlətlərin fəal xarici siyasəti nəticəsində başqa dövlətlərlə ərazi mübahisələrinin və dövlət sərhədləri ilə bağlı mə-

sələlərin həllində güc tətbiq edilməsindən və ya güclə hədələməkdən çəkinmək öhdəliyi xüsusi qeyd olunur.

Güclə hədələməmək və ya güc tətbiq etməmək prinsipinin məzmununa aşağıdakılar daxildir:

- beynəlxalq hüququ pozmaqla digər dövlətin ərazisinin işğal edilməsinin qadağan edilməsi;

- güc tətbiq etməklə repressiya aktlarının qadağan edilməsi;

- bir dövlətin ərazisinin digər dövlətə verilməsi və həmin dövlətin bu ərazidən üçüncü dövlətlərə qarşı təcavüz məqsədilə istifadə etməsi;

- başqa dövlətdə terror aktlarının və ya vətəndaş müharibəsinin təhrik edilməsi, təşkili, iştirak etmək və ya köməklik göstərmək;

- nizami qoşunların, silahlı dəstələrin, həmçinin muzzdluların digər dövlətlərin ərazisinə daxil olmasının təşkili və ya belə təşkilin təşviq edilməsi.

Güç tətbiq etməmək prinsipinin pozulması zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: beynəlxalq hüquqi nizama qarşı zorakı hərəkətlər və barışıq aktları; şəhərlərin blokadası və ya dəniz blokadası; xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi ilə bağlı qanuni hüquqlarının həyata keçirilməsinə mane olan zorakılıq hərəkətləri və s.

Gücdən istifadə etməmək prinsipi hər hansı dövlətin ərazi bütövlüyünə qarşı güc tətbiq edilməklə hədələməkdən, həmçinin güc tətbiqindən çəkinməyi nəzərdə tutur. Bu məqsədlə iqtisadi, siyasi və ya digər təzyiqlərdən də istifadə edilə bilməz. Dövlətin ərazisi BMT Nizamnaməsinə zidd olaraq güc tətbiqi nəticəsində yaranan hərbi işğal obyekti olmamalı, həmçinin güclə hədələmə və ya güc tətbiqi nəticəsində digər dövlətlər tərəfindən əldə edilə bilən obyektdə çevrilməməlidir. Bu cür hərəkətlər qanuni sayılmır. Digər dövlətlərin əldə etmə obyektinə dair müddəa BMT Nizamnaməsi qəbul olunana qədər bağlanmış ərazi məsələləri üzrə müqavilələrə tətbiq edilmir. Fərqli bir müddəa isə artıq uzun müddət müəyyən edilmiş çoxsaylı dövlət sərhədlərinin legitimliyini şübhə altına al-

mış olar.

İkinci Dünya Müharibəsində dövlətlərin ərazisinin bir hissəsinin ələ keçirilməsinin qanuniliyi BMT Nizamnaməsi ilə tənzimlənir (107-ci maddə). ATƏM-in Yekun Aktında (1975) isə ərazi bütövlüyü müstəqil prinsip kimi vurğulanmış və onun məzmunu əvvəlki müddəalarla uyğunlaşdırılmışdır. Ərazi bütövlüyü regional birliklərin təsis sənədlərində də qeyd olunur. Məsələn, Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsi onun əsas məqsədlərindən biri kimi ərazi bütövlüyünün qorunmasını müəyyən edir (1-ci maddə). Oxşar müddəa Afrika İttifaqının Nizamnaməsində də mövcuddur (2 və 3-cü maddələr). Bu prinsip konstitusiya hüququnda da öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının Preambulasında bildirilir ki, Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və suverenliyini qorumaq Azərbaycan xalqının ali məqsədlərindəndir.

5.4. Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi prinsipi

Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi prinsipi BMT Nizamnaməsinin 3-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu prinsipə əsasən, dövlətlər digər dövlətlərlə beynəlxalq mübahisələrini beynəlxalq təhlükəsizliyə, sülhə və ədalətə təhlükə yaratmayan dinc vasitələrlə həll etməyə borcludurlar. Dövlətlər arasında mübahisələr suveren bərabərlik prinsipi əsasında, mübahisənin həlli vasitələrinin sərbəst seçilməsi prinsipinə uyğun və digər müvafiq prinsiplər nəzərə alınmaqla həll edilməlidir. Beynəlxalq hüquq dövlətlərə beynəlxalq mübahisələri həll etmək üçün geniş spektrli dinc vasitələr təqdim edir. Mübahisələr danışıqlar, vasitəçilik, barışdırma, arbitraj, məhkəmə, beynəlxalq təşkilatlara müraciət və ya dövlətlərin seçiminə uyğun digər üsullarla həll edilə bilər. Əgər tərəflər mübahisəni yuxarıda göstərilən vasitələrdən biri

ilə həll etməsələr, fikir ayrılıqlarını digər dinc vasitələrlə aradan qaldırmağa çalışmalıdırlar.

Beynəlxalq mübahisələrin və münaqişələrin sülh yolu ilə həll edilməsində BMT mühüm rol oynayır. Dövlətlər mübahisələrin sülh yolu ilə həlli ilə bağlı BMT Nizamnaməsinin müddəalarını, beynəlxalq hüququn prinsiplərini və BMT Nizamnaməsində əks olunan vasitələri dəstəkləyirlər. Mübahisənin tərəfləri münaqişənin qarşısının alınması və mübahisənin Beynəlxalq Hüququn Prinsipləri haqqında Bəyannamədə, eləcə də BMT Nizamnaməsində möhkəmləndirilmiş prinsiplərə uyğun olaraq həll edilməsi üçün dərhal və təxirəsalınmadan əlaqə yaratmalı, danışıqlara başlamağa cəhd etməlidirlər. Bütün dövlətlər beynəlxalq münasibətlərini bütün sahələrdə qarşılıqlı etimad, anlaşma, əməkdaşlıq və hörmət əsasında qurmaq üçün lazım olan tədbirlər görməlidirlər.

Dövlətlər mübahisələrin başlıca olaraq sülh yolu ilə həll edilməsi prinsipini rəhbər tutmalıdırlar ki, bu prinsip güclə hədələməkdən imtina etməklə sıx bağlıdır. BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması, həmçinin beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həllinin asanlaşdırılması məqsədilə BMT-nin orqanları ilə hərtərəfli əməkdaşlıq etmək niyyətlərini və fəaliyyətlərini nümayiş etdirməlidirlər.

Vəzifələrini səmərəli və tam şəkildə yerinə yetirməsi üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının rolu artırılmalıdır. Daimi üzvlər BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq bu məsələdə xüsusi məsuliyyət daşıyırlar. Dövlətlərin hakimiyyət orqanları regional münaqişələrin və böhranlı vəziyyətlərin ədalətli həll edilməsi məqsədilə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi bütün tədbirlərdə hərtərəfli kömək göstərməyə borcludurlar. Təhlükəsizlik Şurasının profilaktik fəaliyyəti gücləndirilməlidir. Beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün qorunmasına təhlükə yarada biləcək bütün vəziyyətlərin, o cümlədən mübahisələrin qarşısının alınmasında Təhlükəsizlik Şurasının rolu artırılmalıdır. Dövlətlər, Təhlükəsizlik Şurasının imkan daxilində ən

erkən mərhələdə beynəlxalq təhlükəsizliyə və sülhə potensial təsir göstərə biləcək vəziyyətlərlə səmərəli məşğul olması üçün zəruri səlahiyyətlərin həyata keçirilməsinə yardım göstərməlidirlər.

BMT Nizamnaməsi ilə münacişələrin sülh yolu ilə həll edilməsi və beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün təmin edilməsi üzrə BMT Baş Assambleyasına həvalə edilmiş vəzifələrin tam yerinə yetirilməsi təmin edilməlidir. Hüquqi xarakterli mübahisələrin həlli, bir qayda olaraq, Statutun müddəalarına uyğun olaraq Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə verilməlidir. Dövlətlər, BMT Baş Assambleyası və Təhlükəsizlik Şurası BMT Nizamnaməsinin hər hansı hüquqi məsələ üzrə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin məsləhətçi rəyinin alınması ilə bağlı müddəalarından istifadənin məqsədəuyğunluğunu həmişə yüksək qiymətləndirməli və nəzərə almalıdırlar.

Prinsip dövlətləri istənilən dövlətlərarası mübahisələri sülh yolu ilə həll etməyə məcbur edir. Lakin prinsip mahiyyət etibarilə hər hansı dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid olan mübahisələrə şamil edilmir (müdaxilə etməmək prinsipi). Mübahisənin tərəfləri sülh yolu ilə həll etməkdən imtina etmək hüququna malik deyillər. **“Sülh” və “ədalət” anlayışları arasındakı əlaqə diqqətəlayiqdir.** Ədalət yalnız sülh şəraitində təmin oluna bilər. Yalnız ədalətli qərar sülhə aparır. Ədalətli dünya güclüdür, ədalətsiz qərarlar isə gələcək müharibələrə səbəb olur. Buna görə də ədalət dünya nizamının zəruri prinsipi kimi qəbul edilir.

Müasir şəraitdə sülhün təmin edilməsi tək-cə mövcud mübahisələrin həllini deyil, həm də onların baş verməsinin qarşısının alınmasını tələb edir. Münacişələrin qarşısının alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu, sonrakı həll prosesindən daha az səy tələb edir. Münacişənin dərinləşməsinin qarşısının alınması da sülh yolu ilə təmin edilir. BMT **“qabaqlayıcı diplomatiya”**nın xüsusi rolunu vurğulayır. Baş Assambleyanın bu problemə həsr olunmuş bir sıra qətnamələri mövcuddur. Onların arasında 1988-ci ildə qəbul olunmuş “Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi təhdid edə biləcək müba-

hisələrin və vəziyyətlərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması və BMT-nin bu sahədəki rolu haqqında” Bəyannamə mühüm yer tutur. Bəyannamədə mübahisələrin və təhlükəli vəziyyətlərin aradan qaldırılması və qarşısının alınması üçün dövlətlərin məsuliyyət prinsipi xüsusi vurğulanır. Bu prinsipin mühüm elementi kimi mübahisələrin sülh yolu ilə həlli vasitələrinin azad seçilməsi hüququ Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi tərəfindən dəfələrlə təsdiqlənmişdir.

BMT Məhkəməsi “Yuqoslaviya ABŞ qarşı” işində, “Gücdən istifadənin qanuniliyinə dair aralıq tədbirlər haqqında” Qərarında (2 iyun 1999), Yuqoslaviyada beynəlxalq hüququn ciddi problemlərini gündəmə gətirən güc tətbiqindən narahatlığını ifadə edərək qeyd etdi ki, bu hərəkətlərin qanuniliyi ilə bağlı bütün mübahisələr BMT Nizamnaməsinin 33-cü maddəsinə əsasən, tərəflərin seçdiyi dinc vasitələrlə həll edilməlidir. BMT Nizamnaməsinin 33-cü maddəsi mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipinin daha bir mühüm aspektini vurğulayır: *“Tərəflər mübahisəni gərginləşdirməmək və genişləndirməmək üçün diqqətli olmalıdırlar.”* BMT Nizamnaməsində hüquqi xarakterli mübahisələrin həllinin bir qayda olaraq Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə verilməsi müəyyən edilir (36-cı maddənin 3-cü bəndi). Bu cür mübahisələrə hüquqi aspektlərin üstünlük təşkil etdiyi məsələlər daxildir. Mübahisənin tərəfləri, eləcə də digər dövlətlər, sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına təhdid yarada biləcək vəziyyəti daha da pisləşdirə biləcək hər hansı hərəkətdən çəkinməyə borcludurlar.

Mübahisələrin sülh yolu ilə həlli üçün vasitələr və prosedurlar müxtəlifdir. Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipinə əsasən, dövlətlər öz aralarındakı beynəlxalq mübahisələri elə bir şəkildə sülh yolu ilə həll etməyə borcludurlar ki, bu, beynəlxalq sülhə, təhlükəsizliyə və ədalətə təhdid yaratmasın. Dövlətlər arasında mübahisələr suveren bərabərlik prinsipi əsasında, mübahisənin həlli vasitələrinin sərbəst seçilməsi prinsipi və digər müvafiq prin-

siplər nəzərə alınmaqla həll edilməlidir.

Beynəlxalq hüquq dövlətlərə beynəlxalq mübahisələri həll etmək üçün geniş spektrli dinc vasitələr təqdim edir. Tərəflər mübahisəni bu vasitələrdən biri ilə həll etməsələr, fikir ayrılıqlarını digər dinc vasitələrlə həll etməyə çalışmalıdırlar. 1907-ci il “Beynəlxalq toqquşmaların sülh yolu ilə həll edilməsi üzrə” Haaqa Konvensiyasının (1989-cu il düzəlişləri ilə) 2-ci maddəsinə əsasən, razılığa gələn dövlətlər ciddi fikir ayrılığı və ya mübahisə yarandıqda **“sila-ha müraciət etməzdən əvvəl”** **“şəraitin imkan verdiyi qədər”** bir və ya bir neçə dövlətin xeyirxah xidmətlərinə və ya vasitəçiliyinə müraciət etməyi razılaşıdırırlar. Burada yalnız iki dinc vasitə tövsiyə olunmuşdur.

BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində deyilir ki, beynəlxalq mübahisələr **“ədalət və beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında dinc vasitələrlə”** həll edilməlidir. Əksər dövlətlər hesab edir ki, ədalətə istinad hər hansı beynəlxalq mübahisənin həlli üçün dinc vasitələrin əvəzsiz olduğunu vurğulayır.

Beynəlxalq Hüququn Prinsipləri haqqında Bəyanatın (1970) və ATƏM-in Yekun Aktının (1975) müddəalarına əsaslanan beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi prinsipinin təhlili göstərir ki, BMT Nizamnaməsini inkişaf etdirən və ona əlavələr edən bir sıra mühüm müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Onların arasında aşağıdakı öhdəlikləri qeyd etmək lazımdır:

– dövlətlərin “qısa müddətdə beynəlxalq hüquq əsasında ədalətli həllə nail olmaq üçün səy göstərməsi”;

– mübahisənin həllinin mümkün olmadığı hallarda *“mübahisələrin sülh yolu ilə həlli üçün qarşılıqlı razılaşıdırılmış yolları axtarmağa davam etməsi”*;

– *“beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına təhlükə yarada biləcək dərəcədə vəziyyəti daha da pisləşdirə biləcək və bununla da mübahisənin sülh yolu ilə həllini çətinləşdirəcək hər hansı hərəkətdən çəkinməsi”*.

Mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipinin məzmunu ATƏM-in Mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi üzrə ekspertlərinin La Valettada (Malta, 1991) keçirilən iclasında hərtərəfli təhlil mövzusu olmuşdur. Bu iclas beynəlxalq münaqişələrin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün ümumi sistemin parametrlərini tövsiyə etmişdir. Görüşün yekun sənədi Avropada xüsusi orqanın – *“ATƏM-in Mübahisələrin Həlli Mexanizmi”-nin (La Valette mexanizmi)* yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu mexanizm mübahisə edən tərəflərdən hər hansı birinin müraciəti əsasında işə düşə bilər və həmin qurum mübahisənin həlli prosesində barışdırıcı orqan kimi fəaliyyət göstərir.

5.5. Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi

Hər bir dövlət başqa dövlətlərin müdaxiləsi olmadan öz iqtisadi, siyasi, mədəni və sosial sistemini müstəqil şəkildə seçmək hüququna malikdir. Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndində təsbit edilmişdir. Bu prinsipə əsasən, hər bir dövlət öz siyasi istiqamətini müstəqil şəkildə seçmək hüququna sahibdir. Dövlət öz iqtisadi, sosial və mədəni sistemlərini də digər dövlətlərin müdaxiləsi olmadan müəyyən edir. Bu baxımdan, dövlətlərin digər dövlətlərin xarici və ya daxili işlərinə birbaşa və ya dolaylı yolla müdaxilə etmək hüququ yoxdur; zorakılıq yolu ilə başqa bir dövlətin siyasi nizamını dəyişdirməyə yönəlmiş təxribatçı fəaliyyətlər təşviq edilməməli, digər dövlətin daxili mübarizəsinə qarışılmamalı, həmçinin terror və təxribat fəaliyyətinə dəstək verilməməlidir.

BMT Nizamnaməsi heç bir halda digər dövlətin daxili yurisdiksiyasına aid olan məsələlərə müdaxilə etmək səlahiyyəti vermir. Lakin qeyd olunan prinsip, Nizamnamənin VII fəslində nəzərdə tutulmuş məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinə təsir göstərmir. Eyni zamanda, **“dövlətin daxili işləri”** kateqoriyası yalnız ərazi ilə bağlı

deyil. Əvvəllər sırf daxili məsələ hesab edilən bir çox məsələlər artıq bu kateqoriyadan çıxmışdır. Məsələn, beynəlxalq hüququn tənzimlədiyi insan hüquqları, iqtisadi əməkdaşlıq və cinayətkarlıqla mübarizə kimi məsələlər artıq yalnız daxili məsələ olmaqdan çıxaraq qlobal problemlərə çevrilmişdir.

Dövlətlər digər dövlətlərə qarşı hər hansı formada silahlı müdaxilədən və ya belə müdaxilə təhdidindən çəkinməlidirlər. Həmçinin, dövlətlər siyasi problemlərin həllini və ya başqa dövlətin hüquqlarının həyata keçirilməsini öz maraqlarına tabe etmək məqsədilə istənilən hərbi, siyasi, iqtisadi və ya digər müdaxilə növlərindən çəkinməlidirlər. Müvafiq olaraq, dövlətlər digər dövlətlərin siyasi sistemini devirməyə, suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə xələl gətirməyə yönəlmiş istənilən terror fəaliyyəti, təxribat və digər fəaliyyətlərə birbaşa və ya dolaylı yolla yardım etməkdən çəkinməyə borcludurlar.

Dövlətlər terrorizmin bütün mənbələrinə qarşı çıxmalı və onun aradan qaldırılması məqsədilə beynəlxalq və regional əməkdaşlığı inkişaf etdirməlidirlər. Başqa bir dövlətin ərazisində separatçı hərəkatları və birləşmələri dəstəkləmək, onlarla siyasi, iqtisadi və digər əlaqələr qurmaq, bu hərəkət və birləşmələrdən istifadə üçün öz ərazisini və infrastrukturunu təmin etmək, onlara iqtisadi, maliyyə və digər yardımlar göstərmək qadağandır.

BMT Baş Assambleyasının 9 dekabr 1994-cü il tarixli “Kiçik dövlətlərin müdafiəsi və təhlükəsizliyi” adlı qətnaməsində vurğulanı ki, kiçik dövlətlər xarici təhdidlərə və onların daxili işlərinə yönəlmiş müdaxilələrə qarşı xüsusilə həssasdırlar. Bu səbəbdən onların təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, regional təhlükəsizlik sazişlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti və əməkdaşlığın genişləndirilməsi vasitəsilə dəstəklənməsi vacibdir.

Müasir beynəlxalq siyasətdə **yeni çağırışlar və transsərhəd xarakterli təhdidlər** ön plana çıxır və bu təhdidlərin təbiəti və coğrafiyası getdikcə genişlənir.

Bu təhdidlərə ilk növbədə aşağıdakılar daxildir: kütləvi qırğın silahlarının və onların çatdırılma vasitələrinin yayılması, beynəlxalq terrorizm, silahların nəzarətsiz dövriyyəsi, radikallaşma, dini ekstremizm və etno-konfessional ziddiyyətlərin qızıqdırılması, qeyri-qanuni miqrasiya, narkotik maddələrin ticarəti, korrupsiya, regional və daxili münaqişələr, vacib resursların çatışmazlığı, demoqrafik problemlər, qlobal yoxsulluq, ekoloji və sanitariya-epidemioloji böhranlar, iqlim dəyişikliyi, informasiya və ərzaq təhlükəsizliyinə yönəlmiş təhdidlər.

Lakin daxili işlərə qarışmamaq prinsipi mütləq xarakter daşımır. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə həyata keçirilən məcburi tədbirlər bu prinsipin pozulması kimi qiymətləndirilmir. Bununla belə, daxili işlərə qarışmamaq prinsipinin pozulması hallarına da rast gəlinir. Məsələn, ABŞ-ın Əfqanıstana, İraqa və Yuxoslaviyaya “sülhməramlı” və “humanitar” məqsədlərlə hərbi müdaxiləsi daxili işlərə qarışma kimi qiymətləndirilə bilər. Bu hallar BMT-nin səmərəliliyi ilə bağlı ciddi suallar doğurmuş və bəzi hallarda BMT Nizamnaməsinin pozulması kimi dəyərləndirilmişdir. Beynəlxalq münasibətlər təcrübəsi bu cür birtərəfli siyasətin düzgün olmadığını göstərmişdir.

Hazırda **“yumşaq güc” anlayışı** müasir beynəlxalq siyasətin mühüm alətlərindən birinə çevrilmişdir. Xarici siyasət məsələlərinin həlində vətəndaş cəmiyyəti institutlarının imkanlarından, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, humanitar üsul və vasitələrdən, eləcə də klassik diplomatiyaya alternativ yanaşmalardan istifadə təcrübəsi genişlənməkdədir. Bununla yanaşı, qlobal rəqabətin və potensial böhranların artması fonunda suveren dövlətlərə siyasi təzyiqlərin göstərilməsi və onların daxili işlərinə qarışmaq məqsədilə “yumşaq güc” konsepsiyasından və insan hüquqları anlayışından sui-istifadə halları da artır. Bu konsepsiyalardan bəzən ictimai sabitliyin pozulması, ictimai rəyin və şüurun manipulyasiyası, humanitar layihələr və

xarici ölkələrdə insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı fəaliyyətlərin maliyyələşdirilməsi sahələrində qeyri-qanuni və dağıdıcı məqsədlərlə istifadə olunması ciddi risklər yaradır.

1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən Kambocaya dair qəbul edilmiş bir sıra qətnamələrdə seçkilərin keçirilməsi, söz azadlığının təmin olunması, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, iqtisadi və sosial tərəqqi, əhalinin tam məşğulluğu və insan hüquqlarına ümumbəşəri hörmətin dəstəklənməsi kimi məsələlərə toxunulmuşdur. Bu yanaşma göstərir ki, dövlətlərin daxili səlahiyyətlərinə aid məsələlərə müdaxilə etməmək prinsipi beynəlxalq əməkdaşlıqla ziddiyyət təşkil etmir.

Bu prinsipin məzmununu daha dəqiq anlamaq üçün **“dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər”** konsepsiyasının işlənilib hazırlanması vacibdir. Bu konsepsiya təkcə daxili deyil, müəyyən xarici məsələlər spektrini də əhatə edir. Suveren bərabərlik prinsipinə əsasən, hər bir dövlət beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq digər dövlətlərlə münasibətlərini öz suveren mülahizələri əsasında qurmaq və həyata keçirmək hüququna malikdir və digər dövlətlər bu hüquqa hörmət etməlidirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, **daxili yurisdiksiya ilə beynəlxalq yurisdiksiya arasında sərhəd sabit və dəyişməz deyil.** Beynəlxalq hüququn inkişafı bu sərhədlərin də yenidən müəyyən olunmasına səbəb ola bilər. Bu, hələ 1923-cü ildə Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin verdiyi məsləhət rəyində də vurğulanmışdır: *“Məsələnin dövlətin müstəsna yurisdiksiyasına aid olub-olmaması məsələsi öz mahiyyətinə görə nisbidir və beynəlxalq münasibətlərin inkişafından asılıdır.”*

Dövlətlərin həyatının beynəlmillələşməsi prosesi nəticəsində əvvəllər müstəsna olaraq daxili yurisdiksiyaya aid hesab edilən bir sıra məsələlərin dairəsi daralır. Xüsusilə insan hüquqları, demokratiya və qanunun aliliyi kimi fundamental anlayışlar artıq sırf daxili məsələ statusunu itirmişdir. Bu beynəlmillələşməyə Ümumdünya

İnsan Hüquqları Bəyannaməsi də mühüm təsir göstərmişdir. Bəyannamədə vurğulanır ki, insan hüquqlarının ayrılmaz və ümumbəşəri xarakter daşması onların hamı tərəfindən tanınmasını zəruri edir, bu isə “dünyada azadlığın, ədalətin və sülhün əsası” kimi qiymətləndirilir.

Beynəlxalq hüququn təkamülü nəticəsində dövlətlərin daxili siyasət məsələləri, o cümlədən azad və ədalətli seçkilərin keçirilməsi sahəsində beynəlxalq öhdəliklər götürməsi mümkün və qanunidir. BMT-nin Məhkəməsi bu mövqeni təsdiqləyərək qeyd etmişdir ki, beynəlxalq hüquq baxımından bir dövlətin azad seçkilərin keçirilməsi ilə bağlı öhdəliklərə daxil olması üçün heç bir hüquqi maneə yoxdur.

Hazırda daxili silahlı münaqişələr problemi beynəlxalq ictimaiyyət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür münaqişələr, qurbanlarının sayına və müşahidə olunan qəddarlıq səviyyəsinə görə, tez-tez klassik beynəlxalq münaqişələri geridə qoyur. Belə hallarda beynəlxalq ictimaiyyətin passiv mövqe tutması yolverilməz hesab olunur. Bu kontekstdə “humanitar müdaxilə” məsələsi qlobal hüquqi və siyasi diskussiyaların mərkəzində durur.

Lakin təcrübə göstərir ki, bəzi hallarda ayrı-ayrı dövlətlər və ya dövlətlər koalisiyası tərəfindən humanitar müdaxilə adı altında həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar arzuolunan nəticələr vermir. Əksinə, bu cür müdaxilələr çox zaman beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin, xüsusilə də dövlətlərin suverenliyi və daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinin pozulmasına gətirib çıxarır. Nəticədə, həmin müdaxilələr beynəlxalq ictimaiyyətin ciddi narazılığına səbəb olur və geniş şəkildə tənqid edilir.

Məsələn, ABŞ-ın 1983-cü ildə Qrenadaya və 1989-cu ildə Panamaya hərbi müdaxiləsi həm Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, həm də Amerika Dövlətləri Təşkilatı tərəfindən beynəlxalq hüququn pozuntusu kimi qiymətləndirilmiş və qəti şəkildə pislənilmişdir. Bu nümunələr göstərir ki, “humanitar məqsədlərlə” həyata keçirilən birtərəfli

hərbi müdaxilələr, əksər hallarda, humanitar vəziyyətin yaxşılaşdırılmasından daha çox, yeni siyasi və hüquqi problemlər yaradır.

Müdaxilə etməmək prinsipi, dövlətlərin öz ərazilərində həyata keçirdikləri fəaliyyətlərin beynəlxalq hüquq çərçivəsindəki öhdəliklərə zidd olduğu hallarda həmin dövlətləri məsuliyyətdən azad etmir. Başqa sözlə, bu prinsip beynəlxalq hüququ pozan hərəkətlərin müdafiə vasitəsi kimi istifadə oluna bilməz. Eyni zamanda, dövlətlər digər dövlətlərin daxili və ya xarici işlərinə birbaşa və ya dolayısı yollarla qarışmaq hüququna malik deyillər. Bu, həm siyasi, iqtisadi və hərbi müdaxilə formalarına, həm də ictimai rəyin manipulyasiyası və ya informasiya müharibəsi kimi qeyri-ənənəvi vasitələrlə müdaxiləyə şamil olunur. Belə müdaxilələr dövlətlərin suverenliyinə və beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə zidd hesab olunur.

5.6. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi

Dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi BMT Nizamnaməsinin 4-cü bəndində təsbit edilmişdir. Dövlətlər qarşılıqlı şəkildə bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmət etməli və BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulan məqsəd və prinsiplərlə uyğun gəlməyən bütün hərəkət və fəaliyyətlərdən çəkinməlidirlər. Həmçinin, onlar bir-birinin ərazisini işğal obyektinə çevirməkdən və ya güc tətbiqindən çəkinməyə borcludurlar. Heç bir ərazinin işğalı və ya əldə edilməsi qanuni hesab edilə bilməz.

Münasibətlərini dostluq əsasında quran dövlətlər blokada da daxil olmaqla iqtisadi, hərbi, siyasi və digər təzyiq formalarından, eləcə də ərazi bütövlüyünə, toxunulmazlığına və siyasi müstəqilliyə qarşı yönəlmiş separatizmi dəstəkləməkdən və ondan istifadə etməkdən çəkinməlidirlər. Heç bir dövlət digər bir dövləti suveren hüquqlarının həyata keçirilməsindən məhrum etmək və ya ondan hər hansı üstünlük əldə etmək məqsədilə iqtisadi, siyasi və digər

məcburedici tədbirlərdən istifadə edə və ya bu tədbirləri təşviq edə bilməz.

Bütün dövlətlər, həmçinin digər bir dövlətin daxili və beynəlxalq qaydasını dəyişməyə yönəlmiş təxribatçı, silahlı və ya terror xarakterli fəaliyyətlərin maliyyələşdirilməsindən, təşviqindən, təşkilindən, yardım edilməsindən və ya onlara icazə verilməsindən, eləcə də başqa dövlətin daxili mübarizəsinə qarışmaqdan çəkinməlidirlər. Bu öhdəliklərə ciddi əməl olunması xalqların dinc yanaşı yaşamasının təmin edilməsi üçün mühüm şərtidir. Çünki istənilən formada müdaxilə təcrübəsi təkcə BMT Nizamnaməsinin pozulması deyil, eyni zamanda beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi təhdid edən vəziyyətlərin yaranmasına səbəb olur.

Dövlətlərin bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmət etməsi ATƏM-in Yekun Aktında da öz əksini tapmışdır. Dövlətlər bu sərhədləri pozmaqdan çəkinməli və digər dövlətlərin ərazilərini hərbi işğal və ya əldə edilmə obyektinə çevirməkdən imtina etməlidirlər.

Xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ ilə dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi arasında müəyyən ziddiyyət mövcuddur. BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş xalqların bərabər hüquqluluğu və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipləri əsasında bütün xalqlar öz siyasi inkişaf istiqamətlərini sərbəst şəkildə müəyyən edir, sosial, iqtisadi və mədəni inkişaflarını isə heç bir kənar müdaxiləyə yol verilmədən həyata keçirmək hüququna malikdirlər. Hər bir dövlət bu hüquqa hörmət etməlidir.

Xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun həyata keçirilmə formalarına suveren və müstəqil dövlətin yaradılması, digər müstəqil bir dövlətə sərbəst şəkildə qoşulmaq və ya onunla birləşmək, yaxud xalqın ümumi iradəsinə əsasən sərbəst şəkildə müəyyən etdiyi digər siyasi statusun yaradılması aiddir. Hər bir dövlət xalqları azadlıq və müstəqillik, eləcə də öz müqəddəratını təyin etmə hüququndan məhrum edən istənilən zorakı hərəkətlərdən çəkinməlidir.

Öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu həyata keçirən xalqlar BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq dəstək almaq və bu dəstəyi axtarmaq hüququna malikdirlər. Dövlətlər, xalqların BMT Nizamnaməsinə uyğun şəkildə həyata keçirdiyi öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun gerçəkləşdirilməsinə yardım etmək öhdəliyinə malikdirlər. Dövlətlər arasında əməkdaşlıq və dostluq münasibətləri müstəmləkəçiliyə son qoyulmasına, xalqların sərbəst ifadə olunmuş iradəsinə hörmətlə yanaşılmasına, eləcə də onların yad boyunduruğuna, hökmranlığa və istismara məruz qalmamasına dəstək verməlidir. Əks halda, bu, fundamental insan hüquqlarının inkarı və BMT Nizamnaməsinə zidd hərəkət hesab olunur.

BMT Nizamnaməsinə əsasən, müstəmləkələrin və ya digər özünüidarə etməyən qurumların ərazisi dövlət ərazisindən fərqli statusa malikdir. Belə fərqli və ayrıca status, həmin ərazilərin əhalisi BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq öz hüquqlarını, o cümlədən öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu həyata keçirənədək qüvvədə qalır. Dövlətlər bir-birinin ərazi bütövlüyünün və milli birliyinin tam və ya qismən pozulmasına yönəlmiş hərəkətlərdən çəkinməlidirlər.

Dövlətlərin beynəlxalq hüququ pozaraq bir-birinin ərazisini işğal və ya güc tətbiqi obyektinə çevirməkdən çəkinmək öhdəliyi vardır. BMT Nizamnaməsinə əsasən, dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipinin məqsədi dövlətin ərazisini istənilən təcavüzdən qorumaqdır. BMT Nizamnaməsi dövlətlərin siyasi müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə (toxunulmazlığına) qarşı istənilən təhdid və ya güc tətbiqini qadağan edir. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsində bu prinsipin əsas elementləri əksini tapmışdır:

– dövlət *“hər hansı bir dövlətin birliyini və ərazi bütövlüyünü qismən və ya tamamilə pozmağa yönəlmiş hər hansı hərəkətdən çəkinməlidir”*;

– dövlətin ərazisi BMT Nizamnaməsinin müddəalarını pozaraq

güc tətbiqi nəticəsində yaranan hərbi işğal obyektı olmamalıdır;

– bir dövlətin ərazisi güc tətbiq etmək hədəsi və ya tətbiqi nəticəsində başqa dövlətin əldə etmə obyektı olmamalıdır;

– güc tətbiq etmə hədəsi və ya tətbiqi nəticəsində yaranan hər hansı ərazi əldə edilməsi qanuni hesab edilməməlidir.

ATƏM-in Yekun Aktında (1974) bu prinsip aşağıdakı redaksiyada ifadə olunmuşdur: *“İştirakçı dövlətlər hər bir iştirakçı dövlətin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşacaqlar. Müvafiq olaraq, onlar hər hansı iştirakçı dövlətin ərazi bütövlüyünə, siyasi müstəqilliyinə və ya birliyinə qarşı BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə zidd olan hər hansı hərəkətdən, xüsusən də güc tətbiq etmək hədəsi və ya istifadəsini təşkil edən hərəkətdən çəkinəcəklər. İştirakçı dövlətlər, eyni zamanda, bir-birinin ərazisini işğal obyektinə və ya beynəlxalq hüququ pozmaqla gücdən istifadənin digər birbaşa və ya dolayısı tədbirləri, yaxud bu cür tədbirlər vasitəsilə əldə edilmə obyektinə çevirməkdən və ya hədələməkdən çəkinəcəklər. Bu cür işğal və ya qazanma qanuni sayılmayacaq.”*

Beləliklə, ATƏM-in Yekun Aktında bu prinsip iştirakçı dövlətlərdən tələb edir ki:

– qarşılıqlı olaraq bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmət etsinlər;

– BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə zidd olan hərəkətlərdən çəkinməlidirlər.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki:

– hər hansı nəqliyyat vasitəsinin istənilən xarici dövlətin ərazisindən tranzit keçməsi həmin dövlətin sərhədlərini və ərazi bütövlüyünü pozmur;

– xarici dövlətin bütün təbii sərvətləri toxunulmazdır və onların həmin dövlətin icazəsi olmadan mənimsənilməsi ərazi bütövlüyünün pozulması hesab olunur;

– bir dövlətin öz ərazisindən istifadə etməsi digər dövlətin ərazisinin təbii şəraitinə zərər vurmamaq şərti ilə həyata keçirilməlidir.

Digər dövlətlərin ərazisinə zərər vurulmaması prinsipi məhz bu prinsiplərdən irəli gəlir.

5.7. Dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı prinsipi

Dövlətlər bir-birinin bütün sərhədlərini toxunulmaz hesab edir və digər dövlətin ərazisinin tam və ya qismən ələ keçirilməsinə yönəlmiş istənilən tələb və ya hərəkətlərdən çəkinməlidirlər. Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi ərazi bütövlüyü prinsipini tamamlayır. 1970-ci il Bəyannaməsində bu prinsipin məzmunu “gücdən istifadə etməmək” prinsipinin tərkib hissəsi kimi əks olunmuşdur. Burada qeyd edilir: *“Hər bir dövlət başqa bir dövlətin mövcud beynəlxalq sərhədlərini pozmaq və ya beynəlxalq mübahisələri, o cümlədən ərazi mübahisələrini və sərhədlərlə bağlı məsələləri həll etmək vasitəsi kimi güc tətbiq etmək hədəsindən və ya güc tətbiqindən çəkinməyə borcludur.”*

Dövlətlər təkcə mövcud sərhədləri deyil, həmçinin güclə hədələmək və ya güc tətbiqi yolu ilə demarkasiya xətlərini, atəşkəs xətlərini pozmaqdan da çəkinmək öhdəliyinə malikdirlər. Bu kontekstdə əsas vurğu hüquqi əsasla malik sərhəd xətlərinin, xüsusilə dövlətlərarası müqavilələrlə müəyyən edilmiş sərhədlərin toxunulmazlığına yönəldilmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, gücdən istifadə etməmək prinsipi yalnız mövcud sərhədlərin deyil, həm də daimi və hüquqi cəhətdən tanınmış sərhədlərin qorunmasını nəzərdə tutur. Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi ATƏM-in Yekun Aktı (1975) ilə müstəqil prinsip kimi rəsmiləşdirilmiş və eyni zamanda güc tətbiq etməmək prinsipinin hüddudlarından kənara çıxaraq daha geniş hüquqi öhdəlikləri əhatə etmişdir. Bu prinsip dövlətlərin bütün sərhədlərinin toxunulmazlığını tanımaq öhdəliyini də əhatə edir.

Tarixi kontekstdə məlumdur ki, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra məğlub dövlətlər, xüsusilə də Almaniya, müəyyən edilmiş sərhədləri tam şəkildə tanımırdılar. Lakin iştirakçı dövlətlər bu sərhədləri dəyişdirməyə yönəlmiş zorakı tələblərdən və hərəkətlərdən çəkinməyə dair öhdəlik götürdülər. Bununla belə, beynəlxalq

hüquqa uyğun olaraq, razılıq əsasında sərhədlərin dəyişdirilməsi mümkündür. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasının sərhədlərinə – o cümlədən keçmiş ADR ərazilərinə – bu əsasla yenidən baxılmışdır.

Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinin tətbiqində yeni müstəqil dövlətlərin sərhədlərinin müəyyən olunmasında **uti possidetis** ("*sahib olduğunuz kimi*") qaydası əsas götürülür. Bu qaydaya görə, əvvəlki inzibati sərhədlər həmin ərazilərdə müstəqil dövlətlər yarandıqda beynəlxalq sərhəd statusu qazanır.

Bu qaydadan İkinci Dünya Müharibəsindən sonra baş verən kütləvi dekolonizasiya prosesində yeni müstəqil dövlətlərin sərhədlərinin müəyyən edilməsi məqsədilə istifadə edilmişdir. 1964-cü ildə Afrika İttifaqı bu qaydanın Afrika dövlətlərinin sərhədlərinə tətbiq edilə biləcəyini rəsmən təsdiqləmişdir. Keçmiş Sovet İttifaqına daxil olan respublikalar arasında, həmçinin keçmiş Yuqoslaviya ərazisində dövlət sərhədləri bu prinsip əsasında tanınmışdır. Bu qayda Beynəlxalq Məhkəmə tərəfindən ərazi mübahisələrinin həllində dəfələrlə tətbiq edilmişdir.

Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi beynəlxalq hüququn əsas mənbələrində də öz əksini tapmışdır. Müqavilələr hüququna dair Vyana Konvensiyası (1969) müəyyən edir ki, əgər bir müqavilə ilə sərhədlər müəyyən edilibsə, sonradan şəraitdə baş verən əsaslı dəyişiklik bu müqavilənin ləğvi üçün əsas ola bilməz (62-ci maddənin 2-ci bəndi). Bundan əlavə, Müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin varisliyi haqqında Konvensiya (1978) beynəlxalq adət hüququnun üstünlüyünü təsdiq etmişdir. Konvensiyanın 11-ci maddəsinə əsasən, dövlətlərin varisliyi özlüyündə müqavilə ilə müəyyən edilmiş sərhədlərə təsir göstərmir.

Sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi beynəlxalq hüquqda uzun müddətdir tanınan dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı prinsipi ilə yanaşı tətbiq olunur. Bu prinsipə əsasən, dövlətlər digər dövlətlərlə

mövcud olan sərhəd rejiminə hörmətlə yanaşmaq və həmin sərhədlərdən qanunsuz keçidlərin qarşısını almaq öhdəliyini daşıyırlar.

Helsinki Yekun Aktına əsasən, sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinin tanınması həm də istənilən ərazi iddialarından imtina edilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, dövlətlər *“müvafiq olaraq, hər hansı iştirakçı dövlətin ərazisinin bir hissəsinin və ya hamısının ələ keçirilməsinə və ya qəsb edilməsinə yönəlmiş istənilən tələb və ya hərəkətdən çəkinəcəklər”*.

Bu əsasda, **sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinin əsas məzmununu təşkil edən üç əsas elementi qeyd etmək olar:**

- mövcud sərhədlərin beynəlxalq hüquqa uyğun şəkildə hüquqi cəhətdən müəyyən edilmiş kimi tanınması;
- ərazi iddialarından imtina, istər cari dövrdə, istərsə də gələcəkdə;
- sərhədlərə qarşı hər hansı təcavüzdən, o cümlədən güc tətbiqi və ya bu cür tətbiq hədəsindən çəkinmək öhdəliyi.

5.8. İnsan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi

Dövlətlər irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hər bir insanın hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət etməyə borcludurlar. Bu prinsip BMT Nizamnaməsində birbaşa təsbit edilməsə də, insan hüquqları sahəsində əməkdaşlıq yalnız İkinci Dünya Müharibəsindən və BMT Nizamnaməsinin qəbulundan sonra inkişaf etməyə başlamışdır.

Regional səviyyədə (Avropa Şurası, Aİ, MDB və s.) insan hüquqlarına hörmət prinsipinə xüsusi diqqət yetirilir. İnsan hüquq və azadlıqlarına hörmət hərtərəfli beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Bu prinsiplərə riayət sülh, ədalət və demokratiya üçün vacib amil olmaqla yanaşı, dövlətlər arasında dostluq münasibətləri və əməkdaşlıq üçün də zəruridir.

Dövlətlər, BMT Nizamnaməsinin VI fəslində nəzərdə tutulmuş mülki hüquqların səmərəli icrasını təşviq etməlidirlər. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri, hər bir insanın özünəməxsus ləyaqətindən irəli gələn və onun azad və tam inkişafı üçün zəruri olan siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqları əhatə edir.

Hər bir dövlət BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara ümumbəşəri hörmətin və riayət olunmasının birgə və müstəqil şəkildə təşviqinə səy göstərməlidir. İnsan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət, onların müdafiəsi və təşviqi siyasi və sosial sabitliyə, sülhə, bütövlükdə cəmiyyətin mədəni və mənəvi irsinin zənginləşməsinə, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və dostluq münasibətlərinin inkişafına töhfə verir.

Bütün ölkələr qarşılıqlı münasibətlərində bu hüquq və azadlıqlara daim hörmət etməyə borcludurlar. Onlar həm birgə, həm də müstəqil şəkildə, o cümlədən BMT ilə əməkdaşlıq çərçivəsində, insan hüquqlarına universal və səmərəli hörmətin təşviqi üçün fəaliyyət göstərməlidirlər.

Dövlətlər insan hüquqları və əsas azadlıqlar sahəsində BMT Nizamnaməsinin və Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin məqsəd və prinsiplərinə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərməlidirlər. Onlar bu sahədə beynəlxalq bəyannamələrdə, sazişlərdə və xüsusilə insan hüquqlarına dair beynəlxalq paktlarda təsbit olunmuş öhdəliklərini yerinə yetirməyə borcludurlar.

Dövlətlər hər bir fərdin təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə vicdanına uyğun şəkildə istənilən dinə və ya əqidəyə etiqad etmək azadlığını tanımalı və ona hörmət etməlidirlər. Ərazisində milli azlıqlar yaşayan dövlətlər belə azlıqlara mənsub şəxslərin qanun qarşısında bərabərlik hüququna hörmət etməli, onların insan hüquqları və əsas azadlıqlardan faktiki istifadəsi üçün zəruri şərait yaratmalı və bununla da həmin şəxslərin bu sahədə qanuni maraqlarını təmin etməlidirlər.

ATƏM-ə üzv olan dövlətlər, İnsan Ölçüsü Konfransının Kopenhagen İclasının Sənədini (Kopenhagen, 29 iyun 1990-cı il) rəhbər tutaraq, demokratik təsisatların möhkəmləndirilməsi və qanunun aliliyinin təmin edilməsi məqsədilə əməkdaşlığa razılıq vermişlər. Onlar bu məqsədlə “Yeni Avropa üçün Paris Xartiyası”nda (1990) bir daha təsdiq etmişlər ki, xalqlar arasında dostluq münasibətləri, habelə sülh, ədalət, sabitlik və demokratiya milli azlıqların etnik, mədəni, linqvistik və dini xüsusiyyətlərinin tanınması və qorunması üçün əlverişli şərait yaradır.

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi yalnız demokratik siyasi çərçivədə təmin oluna bilər.

Milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqları ümumbəşəri insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi tam şəkildə tanınmalı və onlara hörmət edilməlidir. Dövlətlər irqi və etnik nifrətin bütün formalarına, antisemitizmə, ksenofobiya və ayrı-seçkiliyə, eləcə də dini və ideoloji zəmində baş verən təqiblərə qarşı mübarizə aparmağı öhdəliklərinə götürürlər. Eyni zamanda, dövlətlər insan hüquqlarının bölünməzliyi prinsipinə və bu prinsipin bütün aspektlərinin həyata keçirilməsinin vacibliyinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

BMT Nizamnaməsi müharibə bəlasından qurtulmaq və insan hüquqlarına inamı təsdiq etmək vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdür. İnsan hüquqlarına hörmətin təşviqi BMT-nin əsas məqsədlərindən biridir. Nizamnaməyə uyğun olaraq, BMT-nin himayəsi altında və regional səviyyədə, xüsusən də Avropa Şurası çərçivəsində bir sıra universal insan hüquqları konvensiyaları qəbul edilmişdir. Nəticədə, beynəlxalq hüququn bir sahəsi kimi insan hüquqlarına hörmət prinsipinə əsaslanan “Beynəlxalq insan hüquqları hüququ” formalaşmışdır. İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi beynəlxalq hüququn müstəqil prinsipi kimi ATƏM-in Yekun Aktında (1975) ifadə olunmuşdur. Bu prinsip müasir beynəlxalq hüququn xarakterik xüsusiyyətidir.

Keçmişdə klassik beynəlxalq hüquqda dövlətlər yeganə reallıq sayılırdı. Lakin tarix dünya düzənini və beynəlxalq hüququ xalqa və şəxsiyyətə yönəltmək, onların hüquq və mənafeələrini müdafiə etmək vəzifəsini qoymuşdur. Beynəlxalq hüquq daxili hüquq kimi insan yönümlü olmalıdır. Əsas insan hüquqlarının üstünlüyü demokratik dövlətlərin beynəlxalq və konstitusiya hüququnun ümumi prinsipinə çevrilir. İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi dövlətlərin hüququnda mərkəzi yer tutur, demokratik dövlətlərin hüququnun əsas ümumi prinsipi olmaqla, mütləq imperativ qüvvəyə malikdir.

ATƏT-in aktları mütəmadi olaraq *“dövlətlərin bir-birinə və hökumətlərin öz xalqlarına qarşı məsuliyyətini ifadə edən”* prinsiplərin dəyişməz etibarlılığını bir daha təsdiq edir. İnsan hüquqlarının ali sosial dəyər kimi tanınması sosial baxımdan əsaslandırılır. Heç bir dövlət, heç bir qrup və ya şəxsin beynəlxalq səviyyədə tanınmış istənilən insan hüquqlarının məhv edilməsinə və ya qeyri-qanuni məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş fəaliyyəti həyata keçirməyə haqqı yoxdur (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 5.1-ci maddəsi). Lakin bu, insan hüquqlarının dövlətin və xalqın hüququndan mütləq üstün olması demək deyil. İnsan öz hüquqlarını həyata keçirərkən dövlətin və digər ictimai birliklərin hüquqlarına hörmət etməyə borcludur. Çünki belə olmasa, nə dövlətin, nə də cəmiyyətin mövcudluğu mümkün olmaz.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində müəyyən edilmişdir: *“Hər bir insanın yalnız onun şəxsiyyətinin azad və hərtərəfli inkişafının mümkün olduğu bir cəmiyyət qarşısında vəzifələri vardır.”* Bu bənd insan hüquqlarının yalnız *“demokratik cəmiyyətdə ümumi rifah maraqları naminə məhdudlaşdırılması imkanını”* nəzərdə tutur (29-cu maddə).

Dövlətin, xalqın və fərdin hüquqları arasında müəyyən bir vəhdət mövcuddur. Bunların hamısı BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir. Dövlətin hüquqlarının pozulması çox vaxt orada yaşayan insanların hüquqlarının pozul-

ması ilə nəticələnir. Bu, ilk növbədə, sülh və yaşamaq hüququ kimi əsas hüquqlara aiddir. Dövlət təcavüz aktı törətməklə həm öz vətəndaşlarının, həm də başqa insanların yaşamaq, sağlamlıq və əmin-amanlıq hüquqlarını pozmuş olur.

Hər bir dövlət öz yurisdiksiyası altında olan şəxslərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən qaydalar qəbul etmək üçün suveren səlahiyyətə malikdir. Bu səlahiyyət isə beynəlxalq hüquq çərçivəsində həyata keçirilir. İnsan hüquqları artıq yalnız daxili məsələ hesab edilmir və bu sahədə beynəlxalq nəzarət müdaxilə etməmək prinsipinə zidd deyil.

Beynəlxalq sənədlərdə insan hüquqları, əsas azadlıqlar, demokratiya və qanunun aliliyi ilə bağlı məsələlər beynəlxalq xarakter daşıyır, çünki bu hüquq və azadlıqlara riayət olunması dövlətin əsas prinsiplərindən biridir. Müvafiq öhdəliklər bütün iştirakçı dövlətlər üçün birbaşa və qanuni maraq kəsb edir və müstəsna olaraq müvafiq dövlətin daxili işlərinə aid deyil.

İnsan hüquqları geniş mənada demokratiya və qanunun aliliyi ilə bağlı başa düşülür. BMT-nin Minilliyin Bəyannaməsi demokratiya və qanunun aliliyi, eləcə də beynəlxalq səviyyədə tanınmış bütün insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsi üçün söylərini əsirgəməmək əzmini ifadə edir.

“Yeni Avropa üçün Paris Xartiyası” (1990) iştirakçılar tərəfindən demokratiyanın yeganə idarəetmə sistemi kimi tanındığını təsdiq etdi. İstər beynəlxalq hüquq, istərsə də bir çox dövlətlərin konstitusiyaları ölkədə demokratik quruluş hüququnun əsas insan hüquqlarından biri olduğunu qəbul edir. Əks halda insan hüquqları boş sözə çevrilir, çünki onlar ancaq demokratiya şəraitində təmin oluna bilərlər. Ümumilikdə götürəndə, insan hüquqları demokratik hökumətin mahiyyətini təşkil edir.

Beynəlxalq hüququn prinsiplərinin məzmununu aydınlaşdırarkən onların insan hüquqlarına hörmət prinsipi ilə əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Xüsusilə, insan hüquqlarına hörmətin

beynəlxalq maraq məsələsi kimi tanınması müdaxilə etməmək prinsipini ləğv etmir. Beynəlxalq aktlarda dövlətin insan hüquqları məsələlərində digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmaq, digər dövlətlərə təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməkdən və ya təhrif etməkdən çəkinmək öhdəliyi xüsusi olaraq təsbit edilir. Başqa sözlə, beynəlxalq insan hüquqları normalarından sui-istifadə yolverilməzdir. Bu hüquqlar beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq qorunmalıdır.

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi ilə öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi arasında əlaqə mühüm xarakter almışdır. Təcrübə göstərir ki, insan hüquqlarına məhəl qoymamaq öz müqəddəratını təyinetmə nəticəsində yaradılmış icmaları məhv etmək, dövlətlərin ərazi bütövlüyünü pozmaq və silahlı münaqişələrə haqq qazandırmaq üçün istifadə edilə bilər. İnsan hüquq və azadlıqlarına hörmət hərtərəfli beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsidir.

Dövlətlər irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hər kəsin insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət etməyə borcludurlar.

Dövlətlər hər bir insanın təbii ləyaqətindən irəli gələn və onun azad və tam inkişafı üçün vacib olan mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və ya mədəni hüquq və azadlıqların səmərəli həyata keçirilməsini təşviq etmək öhdəliyi daşıyırlar. İnsan hüquqlarına ümumbəşəri hörmət prinsipi XIX əsrdə formalaşsa da, onun beynəlxalq hüququn əsas prinsipi kimi qəbul edilməsi BMT Nizamnaməsinin qəbul olunduğu vaxta təsadüf edir.

BMT Nizamnaməsinin Preambulasına əsasən, Üzv Dövlətlər *“əsas insan hüquqlarına, ... kişi və qadınların bərabər hüquqlarına inamı”* təsdiqləmişlər. Nizamnamənin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndində BMT üzvlərinin məqsədi kimi *“ irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, hamı üçün insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmətin təşviq edilməsi və inkişaf etdirilməsi sahəsində ”* əməkdaşlıq göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

BMT Nizamnaməsinin 55-ci maddəsində deyilir: “BMT: iqtisadi və sosial tərəqqi və inkişaf üçün yaşayış səviyyəsinin, tam məşğulluğun və şəraitin yüksəldilməsini; iqtisadi, sosial, səhiyyə və bu kimi problemlər sahəsində beynəlxalq problemlərin həllini; mədəniyyət və təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı; irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, hamı üçün insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına universal hörmət və riayət edilməsini təşviq edir.”

56-cı maddədə isə bildirilir ki, “Təşkilatın bütün Üzvləri 55-ci maddədə göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün Təşkilatla əməkdaşlıqda birgə və müstəqil fəaliyyət göstərməyi öhdələrinə götürürlər.”

BMT Nizamnaməsi öhdəlikləri ümumi şəkildə müəyyən edir. Bu öhdəliklər Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində (1948), Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda (1966) və İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda (1966) daha dolğun şəkildə göstərilmişdir.

İnsan hüquqlarına dair beynəlxalq sənədlər, bir qayda olaraq:

- 1) universal xarakter daşıyır;
- 2) ümumiyyətlə məcburidir;
- 3) irqindən, cinsindən, inancından, dilindən asılı olmayaraq hər kəsə şamil edilir;
- 4) qanunvericilik və institutların milli modellərinin inkişafı üçün başlanğıc nöqtəsidir;
- 5) müstəqil fəaliyyət göstərmir, milli qanunvericilik aktlarının qəbulunu tələb edirlər.

Bu prinsip ATƏM-in sənədlərində daha da inkişaf etdirilmişdir. ATƏM iştirakçı dövlətlərinin Vyana Görüşünün Yekun Sənədində dövlətlərə “*təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə öz vətəndaşlarının insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının inkişafına və müdafiəsinə fəal töhfə vermək hüququna hörmətlə yanaşmağı*”

tapşırır, “*İştirakçı dövlətlərin ATƏM sənədlərinin müddəalarının icrasını müşahidə etmək və həyata keçirilməsinə töhfə vermək və bu məqsədlə başqalarına qoşulmaq hüququnu*” nəzərdə tutur.

İştirakçı dövlətləri “*fərdlərin birləşmək hüququndan, o cümlədən insan hüquqlarını və əsas azadlıqları təşviq etmək və qorumaq məqsədi daşıyan qeyri-hökumət təşkilatları, o cümlədən həmkarlar ittifaqları və insan hüquqlarına nəzarət qrupları yaratmaq, onlara qoşulmaq və fəaliyyətlərində səmərəli iştirak etmək hüququndan istifadə etməsinə icazə verilməsini təmin etmək*” öhdəliyi qoyan ATƏM-in Kopenhagen Görüşünün Sənədi (10.4-cü bənd) insan hüquqlarına riayət olunmasına nəzarət edən qrupların yaradılmasını da nəzərdə tutur.

5.9.Xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetməsi prinsipi

Bütün xalqlar öz siyasi statusunu, sosial, iqtisadi və mədəni inkişafını kənar müdaxilə olmadan sərbəst şəkildə müəyyən etmək hüququna malikdirlər. Öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi insan hüquqlarına hörmət prinsipi kimi dövlətin hüquqlarına deyil, xalqın hüquqlarına aiddir. İnsan hüquqlarına dair paktlar insanların öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun insan hüquqları ilə əlaqəsini müəyyən etmişdir (1-ci maddə). Nəticə etibarilə, beynəlxalq hüquq onun subyektı olmayan şəxslərin hüquqlarını təsbit edir və dövlətlərin üzərinə onların hüquqlarına hörmət etmək və onları təmin etmək vəzifəsi qoyur. Öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi tarixdə mühüm rol oynamış, xalqların müstəmləkə asılılığından azad olmasına kömək etmişdir. Tarix göstərir ki, milli eqoizm bu gün də bir çox ölkələrdə milli, etnik və dini zəminli silahlı münaqişələrin əsasını təşkil edir.

Öz müqəddəratını təyinetmə prinsipindən çoxsaylı sui-istifadə

halları, onun bəzi aspektlərinin müəyyən edilməməsi ilə bağlıdır. Prinsip BMT Nizamnaməsində belə formulə edilmişdir: *“Millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipinə hörmət əsasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək, ümumi sülhün möhkəmləndirilməsi üçün digər müvafiq tədbirlər görmək”* (1.2-ci maddə).

Müasir dövrdə öz müqəddəratını təyinetmə problemi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Milli, etnik və dini icmaların öz kimliyini qorumaq kimi qanuni istəyindən xalqın, millətin və dövlətin birliyini pozmaq üçün istifadə olunur. Eyni zamanda, insan hüquqları kobud və kütləvi şəkildə pozulur. Bu cür hərəkətlər tarixi tərsinə çevirir, feodalizmi və hətta tayfaçılığı bərpa edir. BMT təcrübəsində müstəqil dövlət qurmaq hüququnu özündə ehtiva edən öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi, müstəmləkə xalqlarının müstəqillik hüququ kimi başa düşülür. Bu anlayış “Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqilliyin verilməsi haqqında Bəyannamə”də (1960) öz əksini tapmışdır.

Xarici işğal və ya irqçi rejimlərin əsarəti altında olan xalqların da öz müqəddəratını təyin etmək hüququ vardır. BMT-nin Miniliyin Bəyannaməsində (2000) *“müstəmləkə hökmranlığı və yadelli işğalı altında qalan xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”*ndan bəhs edilir. Müasir dünya nizamını yalnız dövlətlər şəklində təşkil olunmuş xalqlar sistemi kimi təsəvvür etmək olar. Öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun subyekti hər hansı etnik, sosial və ya dini icma deyil, məhz xalqdır. Nəticə etibarilə, öz müqəddəratını təyin etmək hüququ bir xalqa, yəni kifayət qədər böyük və ardıcıl bir cəmiyyətə aiddir. Etnik, dini, linqvistik azlıqların demokratik dövlət çərçivəsində mədəni muxtariyyət maraqlarına hörmət hüququ vardır. Müvafiq azlıqların hüquqları beynəlxalq hüquqda təsbit edilmişdir. Eyni zamanda, azlıqların da ərazisində yaşadıkları dövlət qarşısında müəyyən öhdəlikləri vardır. Demokratik dövlətlərdə siyasi azlıqlar da qanunun aliliyi çərçivəsində fəa-

liyyəət göstərməlidirlər. Onların törətdiyi silahlı münaqişələr, istər vətəndaş müharibələri, istərsə də inqilablar olsun, insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulmasına səbəb olur və sülhə təhlükə yaradır. Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqilliyin verilməsi haqqında Bəyannamə xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu təsdiqləməklə yanaşı, bir ölkənin milli birliyini və ərazi bütövlüyünü qismən və ya tamamilə məhv etməyə, pozmağa yönəlmiş hər hansı bir cəhdin BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsipləri ilə bir araya sığmadığını da qeyd etmişdir.

Öz müqəddəratını təyinetmə və ərazi bütövlüyü prinsipi arasındakı əlaqə yeni müstəqil dövlətlər üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu əlaqə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin təcrübəsində öz əksini tapmışdır. Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamə (1970) ərazi bütövlüyü prinsipi və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi arasındakı əlaqəni xüsusi qeyd etmişdir. Demokratik dövlətlərdə öz müqəddəratını təyinetmə hüququ demokratik yolla, qanun çərçivəsində həyata keçirilməlidir. BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyası öz müqəddəratını təyinetmə prinsipinə demokratik dövləti ondan ayrılmaq yolu ilə məhv etmək hüququnun daxil olduğunu qəbul etmir. Digər beynəlxalq qurumlar, eləcə də beynəlxalq hüquq sahəsində bir çox nüfuzlu alimlər bu mövqeyi müdafiə edirlər. Öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi təkcə ərazi bütövlüyü prinsipi ilə deyil, həm də beynəlxalq hüququn digər prinsipləri ilə, ilk növbədə insan hüquqlarına hörmət prinsipi ilə bağlıdır.

Doktrina və təcrübədə öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi çox vaxt birdəfəlik fəaliyyət prinsipi, öz dövlət mövcudluğunun formasını seçmək hüququ kimi başa düşülür. Lakin prinsipin məzmunundan belə çıxır ki, söhbət xalqın öz siyasi statusunu azad şəkildə müəyyən etmək daimi hüququndan gedir. Öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun əsas məqsədi xalqa demokratik yolla, kənar müdaxilə olmadan cəmiyyətin və dövlətin mahiyyətini, onun daxili və

xarici siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək imkanı yaratmaqdır. Bütün xalqlar kənar müdaxilə olmadan öz siyasi statusunu, sosial, iqtisadi və mədəni inkişafını sərbəst şəkildə müəyyən etmək hüququna malikdirlər.

Xalqları öz müqəddəratını təyinetmə hüququndan məhrum edən istənilən zorakı hərəkətlərdən çəkinmək dövlətlərin öhdəliyi və borcudur. **Öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu tətbiq edən xalqların BMT-nin məqsədlərinə uyğun olaraq yardım almaq və axtarmaq hüququ vardır.** Eyni zamanda, dövlətlər dinindən, irqindən və dərisinin rəngindən asılı olmayaraq, bütün xalqı təmsil edən hökumətləri olan dövlətlərin parçalanmasına, siyasi birliyinin və ya ərazi bütövlüyünün pozulmasına səbəb olan hərəkətləri müdafiə etməməlidirlər.

Bu prinsip aşağıdakı sənədlərdə öz əksini tapmışdır:

– *Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqilliyin verilməsi haqqında Bəyannamə (1960);*

– *Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966);*

– *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966);*

– *BMT Baş Assambleyası tərəfindən BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətləri və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamə (1970);*

– *ATƏM-in Yekun Aktında əks olunmuş, iştirakçı dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərində rəhbər tutacaqları Prinsiplər Bəyannaməsi (1975).*

ATƏM-in Yekun Aktının Prinsiplər Bəyannaməsi xalqların öz müqəddəratını həll etmək üçün xüsusi hüququnu vurğulayır. Müstəmləkə asılılığı problemi praktiki olaraq həll olunsada, millətlərin və xalqların bərabərliyi, öz müqəddəratını təyinetmə prinsipləri öz əhəmiyyətini itirməmişdir, çünki:

– öz müqəddəratını təyinetmənin subyektı dövlətlər deyil, xalqlardır;

– Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə (1970) xalqların hüquqları belə qeyd olunur: “suveren və müstəqil dövlətin yaradılması, azad dövlətə sərbəst daxil olmaq və ya onunla birləşmək və ya xalqın sərbəst şəkildə müəyyən etdiyi hər hansı digər siyasi statusun təsis edilməsi bu xalqın öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu həyata keçirməsidir”;

– öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun məzmununda iqtisadi aspektlərin əhəmiyyətini daha çox qeyd edirlər (öz sərvətləri üzərində sərəncam vermək, mədəni inkişafı həyata keçirmək hüququ);

– öz müqəddəratını təyin etmənin müasir normativ məzmununa həm xalqların və millətlərin hüquqları, həm də dövlətlərin müvafiq öhdəlikləri daxildir.

Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi onların hüququdur, lakin vəzifəsi deyil, ona görə də onun həyata keçirilməsi çoxşaxəli ola bilər. Öz müqəddəratını təyin etmə xalqların öz tarixi, coğrafi, mədəni, dini və digər adət-ənənə və ideyalarına ən uyğun inkişaf yolunu seçmək hüququ deməkdir.

5.10. Dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi

Dövlətlər BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq bir-biri ilə əməkdaşlıq etməlidirlər. Dövlətlərin iqtisadi, siyasi və sosial sistemlərindəki müxtəlif fərqlərdən asılı olmayaraq, beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq iqtisadi sabitliyə və tərəqqiyə, xalqların ümumi rifahına yardım etmək məqsədilə beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif sahələrində bu fərqlərlə bağlı ayrı-seçkiliyə əsaslanmayan beynəlxalq əməkdaşlıq etmək vəzifəsi vardır.

Bu məqsədlə dövlətlər sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasında digər dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməyə; hamı üçün insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara ümumbəşəri hörmət və onlara əməl olunmasının bərqərar edilməsində, irqi ayrı-

seçkiliyin və dini dözümsüzlüyün bütün formalarının aradan qaldırılmasında əməkdaşlıq etməyə; iqtisadi, sosial, mədəni, texniki və kommersiya sahələrində beynəlxalq əlaqələrini suveren bərabərlik və müdaxilə etməmək prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirməyə; BMT ilə əməkdaşlıq etməklə BMT Nizamnaməsinin müvafiq müddəalarında nəzərdə tutulmuş birgə və fərdi tədbirlər görməyə borcludurlar.

ATƏM-in Yekun Aktı iştirakçı dövlətlərə münasibətdə bu prinsipin məzmununu tamamlayır. İştirakçı dövlətlər BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq bütün sahələrdə bir-biri ilə əməkdaşlıq edirlər. ATƏM dövlətləri əməkdaşlığı inkişaf etdirərkən qarşılıqlı anlaşma və etimadı, öz aralarında dostluq və mehriban qonşuluq münasibətlərini, beynəlxalq sülhü, təhlükəsizliyi və ədaləti təşviq etməyə dəvət edir. Onlar xalqların rifahını yaxşılaşdırmaq üçün səy göstərməyə və iqtisadi, elmi, texniki, sosial, mədəni və humanitar sahələrdə qarşılıqlı fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsinə yardım etməyə borcludurlar.

Əməkdaşlıq ideyası BMT Nizamnaməsində tam şəkildə öz əksini tapmışdır. Prinsip kimi o, 1970-ci il Bəyannaməsi ilə formalaşdırılmışdır. Əməkdaşlığın əsas istiqamətləri belə müəyyən edilmişdir:

- təhlükəsizliyin və sülhün qorunması;
- insan hüquqlarına ümumi hörmətin təmin edilməsi;
- sosial, iqtisadi, mədəni sahələrdə, həmçinin texniki və ticarət sahələrində müxtəlif beynəlxalq əlaqələrin qurulması;
- BMT ilə əməkdaşlıq və BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qəbul edilməsi;
- bütün dünyada, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artım səviyyəsinin yüksəldilməsinin təşviq edilməsi.

Bir dövləti başqa bir dövlətlə müəyyən növ əməkdaşlığa məcbur etmək, onu dostluğa məcbur etmək qədər çətindir. Bu müddəadan çıxış edərək bəzi hüquqşünaslar əməkdaşlıq prinsipi-

nin hüquqi mahiyyətini inkar edirlər. Lakin bu prinsip əslində digər prinsiplərə nüfuz edən ideya xarakteri daşıyır. Bütün prinsiplər və normalar əməkdaşlıq prinsipinə uyğun olaraq tətbiq edilməlidir.

Dövlətlər BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq bir-biri ilə əməkdaşlıq etməlidirlər. Əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə dövlətlər qarşılıqlı anlaşma və etimadı, öz aralarında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirməli, xalqların rifahını yaxşılaşdırma-lıdırlar. BMT Nizamnaməsinə əsasən, dövlətlər *“iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlıq həyata keçirməyə”*, həmçinin *“beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumağa və bu məqsədlə təsirli kollektiv təd-birlər görməyə”* borcludurlar.

Hüquqi kateqoriya kimi əməkdaşlıq prinsipi BMT Nizamnaməsinin müddəalarından, o cümlədən 55 və 56-cı maddələrindən irəli gəlir. 55-ci maddədə BMT üzvləri üçün iki növ öhdəlik müəyyən edilir: birincisi, BMT-nin məqsədlərinə nail olmaq üçün dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək öhdəliyi; ikincisi isə həmin məqsədlərə nail olmaq üçün BMT ilə əməkdaşlıq etmək öhdəliyidir.

Əməkdaşlığın konkret formaları dövlətlərin ehtiyacları, ərazi resursları, daxili qanunvericilikləri və beynəlxalq öhdəlikləri əsa-sında müəyyən olunur. Dövlətlərin BMT prinsiplərinə uyğun fəa-liyyət göstərmək öhdəliyi onların müxtəlif beynəlxalq problemlə-rin həllində birgə əməkdaşlıq etməsini tələb edir, çünki bu, beynəl-xalq sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üçün vacibdir.

Əməkdaşlıq prinsipi beynəlxalq ekologiya hüququnda da öz ifa-dəsini tapır. Məsələn, Stokholm Bəyannaməsi (1972) və Rio Bə-yannaməsində (1992) dövlətlər qlobal miqyasda Yer kürəsinin eko-sisteminin sağlam vəziyyətinin qorunması, mühafizəsi və bərpası məqsədilə qarşılıqlı əməkdaşlıq etmək öhdəliyi götürmüşlər. Bu, qlobal tərəfdaşlıq ruhunda həyata keçirilən xüsusi sahəvi əmək-daşlıq prinsipidir.

5.11. Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi

Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi (*pacta sunt servanda*) prinsipinə əsasən, dövlətlər öz beynəlxalq öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməyə borcludurlar.

Prinsipin bir neçə aspekti vardır:

– beynəlxalq öhdəliklər beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə və digər imperativ normalarına uyğun olmalıdır;

– özbaşına, birtərəfli qaydada öhdəliyin yerinə yetirilməsindən imtina etmək yolverilməzdir;

– *Pacta sunt servanda* prinsipinə uyğun olaraq, beynəlxalq öhdəliyin pozulması halında dövlət müqavilənin icrasından imtina etdikdə məsuliyyət daşıyır.

Bu prinsipin başqa bir aspekti milli və beynəlxalq normativ aktlar arasında ziddiyyətlərin (toqquşmaların) həllidir. Dövlətlər öz suveren hüquqlarını, o cümlədən qanun və qaydalar qəbul etmək hüququnu həyata keçirərkən beynəlxalq hüquqdan irəli gələn öhdəliklərə əməl etməlidirlər. Beynəlxalq normaların əksəriyyəti daxili mexanizmlər vasitəsilə tətbiq edilir.

Bu prinsip beynəlxalq hüquqla eyni vaxtda yaranmışdır və onun olmaması beynəlxalq hüququn mövcudluğunu mümkün etməz, çünki belə halda hüquqdan danışmaq düzgün olmazdı. BMT Nizamnaməsi ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir; dövlətlərin BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq götürdüyü öhdəliklər digər öhdəliklərlə ziddiyyət təşkil etdikdə, Nizamnamədən irəli gələn öhdəliklərin üstünlüyü təmin edilir (103-cü maddə).

1970-ci il Bəyannaməsi isə bir addım irəli gedərək müəyyən etmişdir ki, öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi yalnız Nizamnaməyə uyğun olaraq qəbul edilmiş öhdəliklərə şamil edilir. ATƏM-in Yekun Aktı (1975) qeyd edir ki, dövlətlər suveren hüquqlarından, o cümlədən qanun və inzibati qaydalarını yaratmaq

hüququndan istifadə edərkən beynəlxalq hüquqdan irəli gələn öhdəliklərə riayət etməlidirlər.

Bu prinsip vicdanlılıq prinsipi ilə sıx bağlıdır. O, normativ aktların yaradılması və həyata keçirilməsi proseslərini idarə edir. Normativləri tətbiq edərkən, normanın tətbiqindən təsirlənən dövlətlərin və beynəlxalq birliyin maraqlarının vicdanla aydınlaşdırılmasını, faktiki halların vicdanla müəyyən edilməsini, tətbiq oluna-caq normaların vicdanla seçilməsini, normanın həyata keçirilməsinin əslində onun ruhuna və hərfinə uyğun olmasını, həmçinin hüquqdan sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasını nəzərdə tutur.

Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi dövlətçiliyin inkişafı və müqavilələrin bağlanması ilə bağlı yaranmış, beynəlxalq hüquqi adət şəklində formalaşmışdır. Bununla belə, subyektlərin ümumi qəbul edilmiş davranış norması kimi bu prinsip BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuşdur. Nizamnamənin Preambulasında BMT üzvlərinin *“ədalətin və müqavilələrdən və beynəlxalq hüququn digər mənbələrindən irəli gələn öhdəliklərə hörmətin bərqərar ola bildiyi şərait yaratmaq”* məqsədi göstərilir. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində isə deyilir: *“Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri təşkilata üzvlükdən irəli gələn hüquq və üstünlükləri kollektiv şəkildə təmin etmək üçün bu Nizamnaməyə uyğun olaraq üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməlidirlər.”*

Bu prinsip universal xarakter daşıyır və bu universallıq aşağıdakıları göstərir:

a) *Müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasına* (1969) əsasən, *“qüvvədə olan hər bir müqavilə onun tərəfləri üçün məcburidir və onlar tərəfindən vicdanla yerinə yetirilməlidir”* (26-cı maddə). Bundan əlavə, *“tərəf müqavilənin yerinə yetirilməməsinə bəraət olaraq daxili qanunvericiliyinin müddəalarına istinad edə bilməz”* (27-ci maddə);

b) Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannaməyə (1970) əsasən, hər bir dövlət BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq üzərinə götürdüyü öhdəlikləri, beynəlxalq hüququn ümumi qəbul edilmiş norma və prinsiplərindən irəli gələn öhdəlikləri, həmçinin beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməyə borcludur. Bu müddəə ilə qeyd olunan prinsipin əhatə dairəsi nəzərəcarpacaq dərəcədə genişləndirilib;

c) *ATƏM-in 1975-ci il Yekun Aktının Prinsiplər Bəyannaməsinə* əsasən, iştirakçı dövlətlər beynəlxalq hüquq çərçivəsində tərəf olduqları müvafiq beynəlxalq hüquqi müqavilələrdən və ya digər müqavilələrdən irəli gələn öhdəlikləri, həmçinin beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsip və normalarından irəli gələn öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməyə razılaşmışlar.

Vicdanlılığın hüquqi məzmunu 1969-cu il Müqavilələr hüququ haqqında Vyana Konvensiyasının mətnindən irəli gəlir. Müqavilənin müddəalarının tətbiqi əsasən onun təfsiri ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan, vicdanla şərh edilən müqavilənin tətbiqinin də vicdanlı olacağı güman edilir.

Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi yalnız etibarlı müqavilələrə şamil edilir. Bu o deməkdir ki:

- prinsip yalnız vicdanla bağlanmış və bərabərhüquqlu münasibətlərə əsaslanan beynəlxalq müqavilələrə tətbiq olunur;

- hər hansı qeyri-bərabər müqavilə könüllü bağlanılmadığı üçün, dövlətin suverenliyini və BMT Nizamnaməsini pozduğundan həyata keçirilə bilməz;

- BMT Nizamnaməsinə zidd olan hər hansı müqavilə etibarsız sayılır, heç bir dövlət ona istinad etməməli və ondan faydalanmamalıdır (BMT Nizamnaməsinin 103-cü maddəsi);

- heç bir müqavilə beynəlxalq hüququn məcburi normasına zidd ola bilməz (Müqavilələr hüququ haqqında Konvensiyanın 53-cü maddəsi).

5.12.Dinc yanaşı yaşamaq prinsipi

Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin siyahısı qəti deyil. Beynəlxalq hüquq inkişaf etdikcə yeni prinsiplər formalaşır, mövcud prinsiplərin məzmunu isə daha da təkmilləşdirilir. Məsələn, bu gün ətraf mühitin mühafizəsi prinsipinin yaranmasından danışılır.

1970-ci il Bəyannaməsi qəbul edilərkən dinc yanaşı yaşamaq prinsiplərinin məcəllələşdirilməsi təklif olunmuşdur, lakin Bəyannamədə dinc yanaşı yaşamaq prinsipi müstəqil prinsip kimi göstərilənməmişdir. Bir çox dövlətlər “dinc yanaşı yaşamaq” ifadəsinin marksist ideologiyaya əsaslanan termin olduğunu əsas gətirərək, ondan istifadə edilməsinə qarşı çıxmışlar. Bu prinsipin əleyhdarları onun yalnız müharibənin olmaması demək olduğunu iddia edirdilər.

Müxtəlif sosial sistemlərə və dinlərə malik dövlətlərin dinc yanaşı yaşaması problemi həmişə beynəlxalq münasibətlərdə mərkəzi yer tutmuşdur. Dinc yanaşı yaşamaq ideyası H. Qrotsidən başlayaraq beynəlxalq hüququn nüfuzlu alimlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Qloballaşma şəraitində, dünyanın müxtəlifliyinin qorunması vəzifəsinin kəskinləşdiyi bir dövrdə bu prinsip yeni məna kəsb etmişdir. BMT-nin Minilliyin Bəyannaməsində bildirilir ki, cəmiyyətlər daxilində və cəmiyyətlər arasında fərqlərdən qorxmaq olmaz, onları inkar etmək olmaz; əksinə, bu fərqlər bəşəriyyətin dəyərli sərvəti kimi qorunmalıdır.

Dinc yanaşı yaşamaq prinsipi beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin, ilk növbədə güc tətbiq etməmək və əməkdaşlıq prinsiplərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Sülh və əməkdaşlıq ayrılmazdır: sülh əməkdaşlıq üçün zəruri şərtidir və dövlətlərin əməkdaşlığı olmadan sülh təmin edilə bilməz. Dinc yanaşı yaşamanın suveren bərabərlik, öz müqəddəratını təyinetmə, müdaxilə etməmək və insan hüquqlarına hörmət prinsiplərində əks olunan aspektləri sülh və əməkdaşlığı təmin etmək üçün vacibdir.

Dinc yanaşı yaşamaq prinsipi ilə beynəlxalq hüquq üzrə öhdəlik-

lərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi arasında əlaqə üzvi xarakter daşıyır. Dinc yanaşı yaşamaq hüququn aliliyi və beynəlxalq hüquq qaydasının səmərəliliyi üçün zəruri şərtidir. Lakin beynəlxalq hüquqa hörmət edilmədən dinc yanaşı yaşamaq mümkün deyil.

Nəticə etibarilə, dinc yanaşı yaşamaq prinsipi beynəlxalq hüququn dövlətlər arasında fərqlərə baxmayaraq sülh və əməkdaşlıq ideyasını təcəssüm etdirir. Bu ideya beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin məzmununu müəyyən edir və bir çox beynəlxalq hüquqi aktlarda öz əksini tapmışdır. BMT Nizamnaməsi dinc yanaşı yaşama prinsiplərini əks etdirən sənəddir. Bununla belə, ifadə diplomatik praktikada daha az istifadə olunur.

VI fəsil. BEYNƏLXALQ HÜQUQDA ƏHALİ

6.1. Beynəlxalq hüquqda əhali anlayışı

Beynəlxalq hüquqda əhali, beynəlxalq hüququn subyekti kimi, dövlətin əsas əlamətlərindən biri hesab edilir (Montevideo Konvensiyasının 1-ci maddəsi). Qeyd etmək lazımdır ki, burada əhali sayı əhəmiyyətli deyil. Məsələn, əhali sayı Nauruda müstəqillik qazandığı 1968-ci ildə təxminən 3 min nəfər, San Marinoda isə 2011-ci ildə 32 075 nəfər olmuşdur. “Cırtıdan” dövlətlərin BMT-yə üzv qəbul edilməməsi ilə bağlı fikirlər XX əsrin 90-cı illərində aradan qalxdı. Andorra, Lixtenşteyn, Monako, San Marino, Nauru və Palau kimi kiçik dövlətlər bu dövrdə BMT-yə üzv qəbul edildi.

Montevideo Konvensiyası daimi əhalini nəzərdə tutur, lakin **ümumi “əhali” anlayışı** yalnız müəyyən bir dövlətin vətəndaşlarını deyil, həm də xarici vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxsləri, bir neçə vətəndaşlığı olan şəxsləri, həmçinin miqrasiyaya aid xüsusi hüquqi statusu olan şəxsləri, qaçqınları, sığınacaq axtaranları və miqrant işçilərini əhatə edir.

Diplomatik toxunulmazlığa malik şəxslər əhaliyə daxil edilmir.

Əhalinin belə geniş tərifı dövlətin öz ərazisi daxilində bütün şəxslər və əşyalar üzərində yurisdiksiyasını həyata keçirmək hüququndan irəli gəlir. Dövlətin öz ərazisində və ya yurisdiksiyasında olan bütün şəxslərin insan hüquqlarına hörmət etmək öhdəliyi beynəlxalq insan hüquqları sənədlərində öz əksini tapmışdır. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktın (1966) 2-ci maddəsi hər iki komponenti ehtiva edir: *“Dövlət öz ərazisində və ya yurisdiksiyasında olan bütün şəxslərin bu Paktla tanınan hüquqlarına hörmət etməyi və təmin etməyi öhdəsinə götürür...”*. Bu müddəə İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın (1950)

1-ci maddəsində də nəzərdə tutulmuşdur: *“Razılığa gələn Tərəflər öz yurisdiksiyaları daxilində hər kəsə bu Konvensiyanın I Bölməsində təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları təmin edəcəklər.”*

“Əhali” termini milli və beynəlxalq hüquqda müxtəlif mənələrdə istifadə olunur. Beynəlxalq hüquqda əhali dövlətin ərazisində yaşayan şəxslərin (fərdlərin) məcmusu kimi başa düşülür. Dövlətin tam və müstəsna suverenliyi onun ərazisinə şamil edildiyindən, orada yaşayan şəxslər dövlətin tam və müstəsna yurisdiksiyası altındadırlar və dövlət öz milli qanunvericiliyində onların müvafiq hüquqi statusunu müəyyən edir.

Hər hansı bir dövlətin əhalisi anlayışına aşağıdakılar daxildir:

- a) həmin dövlətin vətəndaşları/təbəələri;
- b) əcnəbilər: xarici dövlətlərin vətəndaşları, təbəələri; vətəndaşlığı olmayan şəxslər (apatridlər);
- c) ikili və ya daha çox vətəndaşlığı olan şəxslər (bipatridlər).

Dövlət öz əhalisi üzərində üç növ yurisdiksiyanı həyata keçir: qanunvericilik, icra (inzibati) və məhkəmə. Belə ki, dövlətin ərazisində yerləşən və onun əhalisini təşkil edən fiziki şəxslərin hüquqi statusunun tənzimlənməsi bu dövlətin müstəsna səlahiyyətinə daxildir.

Beynəlxalq hüquq dövlətlərin əhalisinin hüquqi statusu ilə bağlı məsələləri birbaşa tənzimləməsə də, bu sahədə müəyyən rol oynayır. Məsələn, dövlətlər müqavilələr əsasında vətəndaşlıq kateqoriyasına aid şəxslərin statusunun müəyyən edilməsi və daxili normativ aktların bir-biri ilə ziddiyyətinin aradan qaldırılması ilə bağlı məsələləri tənzimləyirlər. Dövlətlər müəyyən beynəlxalq sazişlərin tərəfdarı və beynəlxalq təşkilatların üzvü olduqları üçün onlara aid olan öhdəliklərə malikdirlər. Bu öhdəliklər isə milli hüquqda öz əksini tapır.

6.2. Vətəndaşlığın əldə edilməsi

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin (1948) 15-ci maddəsi hər kəsin vətəndaşlıq hüququnu təsbit edir və heç kimin öz vətəndaşlığından və ya vətəndaşlığını dəyişdirmək hüququndan özbaşına məhrum edilməməsini təmin edir. Uşaq Hüquqları Konvensiyasının (1989) 7-ci maddəsi isə hər bir uşağa vətəndaşlıq əldə etmək hüququnu verir. Avropa Şurasının 1997-ci il Vətəndaşlıq haqqında Konvensiyası vətəndaşlığın əsas prinsiplərinin siyahısını genişləndirərək, vətəndaşlıqdan özbaşına məhrum etmənin qadağan edilməsi, vətəndaşsızlığın qarşısının alınması və ər-arvadın vətəndaşlıq məsələlərində bərabərliyi prinsiplərini daxil etmişdir.

Vətəndaşlar, adətən, dövlət əhalisinin ən böyük hissəsini təşkil edir və onların hüquqi statusu dövlət tərəfindən müəyyən edilir və ondan asılıdır. Ənənəvi olaraq, dövlətlərin daxili hüququnda vətəndaşlıq fərdin müəyyən dövlətlə qarşılıqlı hüquq və vəzifələrinin mövcudluğu ilə ifadə olunan sabit hüquqi münasibət kimi qəbul edilir. Vətəndaşlıq haqqında Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsində vətəndaşlıq, şəxsin etnik mənşəyi göstərilmədən, onunla dövlət arasında hüquqi əlaqə kimi müəyyən edilir.

“Təbəə” termini vətəndaşlıqdan əvvəl tətbiq edilirdi və şəxsin monarxa tabe olmasını bildirirdi. Hazırda “təbəə” termini “vətəndaşlıq” termini ilə bərabər tutulur. Bir sıra monarxiyalarda (məsələn, Belçika, İspaniya, Hollandiya) bu termindən ümumiyyətlə imtina edilmiş, konstitusiya və qanunvericilikdə istifadə olunmur və “vətəndaşlıq” termini ilə əvəz edilmişdir.

“Vətəndaş” termini ilk dəfə Fransanın İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsində (1789) təsbit olunmuş və sonralar şəxsin dövlət mənsubiyyətini göstərən hüquqi status kimi qəbul edilmişdir.

Vətəndaşlığın əldə edilməsinin filiasiya (doğum yolu ilə), naturalizasiya, optasiya və transfert üsulları mövcuddur.

Doğum yolu ilə vətəndaşlığın üç forması var: qan hüququ üzrə (*jus sanguinis*), torpaq hüququ üzrə (*jus soli*) və vərəsəlik üzrə.

Qan hüququ üzrə vətəndaşlıq valideynlərin vətəndaşlığına əsasən verilir; uşaq valideynlərindən birinin vətəndaşlığını əldə edir.

Torpaq hüququ üzrə isə uşaq ərazisində doğulduğu dövlətin vətəndaşlığını alır.

Vərəsəlik yolu ilə vətəndaşlığın əldə olunması bəzi Avropa dövlətlərinin qanunvericiliyində nəzərdə tutulub. Məsələn, Latviyanın qanunvericiliyinə əsasən, 17 iyun 1940-cı ilədək vətəndaş olmuş şəxslər vətəndaşlıq hüquqlarını öz törəmələrinə verə bilirlər.

Naturalizasiya – şəxsin öz arzusu ilə vətəndaşlığa daxil olmasıdır. Naturalizasiya prosedurunda qeydiyyat və vətəndaşlığın bağışlanması qaydaları fərqləndirilir.

Optasiya – dövlətlərin sərhədləri dəyişdikdə şəxsin vətəndaşlığını seçməsi deməkdir və bu proses dövlətlərin beynəlxalq müqavilələri ilə tənzimlənir.

Transfer isə dövlətin ərazisinin bir hissəsinin digər dövlətə keçməsi zamanı əhalinin vətəndaşlığının dəyişdirilməsidir.

Vətəndaşlığın əldə edilməsində qan hüququ (*jus sanguinis*) və torpaq hüququ (*jus soli*) prinsipləri əsas götürülür. Qan hüququna görə, uşaq valideynlərinin vətəndaşlığını əldə edir, torpaq hüququna əsasən isə vətəndaşlıq dövlətin ərazisində doğulma faktı ilə müəyyən olunur. Bu prinsiplər çox vaxt təmiz formada tətbiq edilmir, əksər hallarda hər iki prinsipi nəzərə alan qarışıq sistemlər mövcuddur.

Qan hüququ prinsipinin vurğulanması xüsusilə Avropa dövlətlərinə xasdır və bunu Qədim Roma hüquq ənənəsinə aid etmək olar. Torpaq hüququ prinsipi isə daha çox Amerika, Avstraliya və Yeni Zelandiya kimi ölkələrdə üstünlük təşkil edir. Bu isə tarixi baxımdan Avropa ölkələrinin yeni ərazilərin mənimsənilməsi və həmin ərazilərin əhalisinin formalaşmasında öz əhalilərinin hesabına rol oynaması ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının “Vətəndaşlıq haqqında” Qanunu vətəndaşlığın əldə edilməsinin üç əsas formasını nəzərdə tutur:

- ölkənin ərazisində və ya ölkə vətəndaşından doğulduqda;
- ölkənin vətəndaşlığına qəbul edildikdə;
- ölkənin beynəlxalq müqavilələrində göstərilmiş əsaslar olduqda.

Azərbaycan qanunvericiliyi həm torpaq hüququ (*jus soli*), həm də qan hüququ (*jus sanguinis*) prinsiplərini ehtiva edir. Torpaq hüququ prinsipi, valideynlərinin vətəndaşlığından və ya vətəndaşsızlığından asılı olmayaraq, Respublikanın ərazisində doğulan şəxslərə tətbiq olunur.

Beynəlxalq hüquqda diplomatik toxunulmazlığa malik şəxslərin övladlarına münasibətdə vətəndaşlıq əldə etmə prinsiplərinin tətbiq edilməməsinə imkan verən xüsusi qaydalar mövcuddur. *Diplomatik münasibətlər haqqında (1961) və Konsulluq münasibətləri haqqında Vyana Konvensiyalarının (1963)* vətəndaşlığın əldə edilməsinə dair müvafiq fakültativ protokollarında, qəbul edən dövlətin qanunlarının diplomatik nümayəndəliklərin, konsulluq idarələrinin işçiləri və onların ailə üzvlərinə şamil edilməməsi ilə bağlı müddəalar yer almışdır.

6.3.Beynəlxalq hüquqda naturalizasiya məsələləri

Naturalizasiya zamanı şəxs vətəndaşlığı müstəqil olaraq seçir. Vətəndaşlığa qəbuletmə prosesi dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə tənzimlənir və vətəndaşlığın əldə edilməsi üçün müəyyən tələblər qoyulur (məsələn, ölkədə müəyyən müddət yaşayış, dil bilikləri və s.).

Naturalizasiyanın iki növü fərqləndirilir:

- qeydiyyat yolu ilə vətəndaşlığın əldə edilməsi;
- vətəndaşlığın bağışlanması.

Qeydiyyat yolu ilə vətəndaşlıq əlavə şərtlər olmadan, şəxsin

ərizəsi əsasında vətəndaşlığın əldə edilməsidir.

Fəxri vətəndaşlığın bağışlanması isə, adətən, dövlət başçısı tərəfindən şəxsə müəyyən xidmətlərinə görə fəxri vətəndaşlıq verilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, İsraildə bu üsul vətəndaşlığın əldə edilməsinin bir formasıdır.

Azərbaycan Respublikasının "Fəxri vətəndaşlığı haqqında" Qanunu (2000) dünya birliyi, Azərbaycan dövləti və ya Azərbaycan xalqı qarşısında xüsusi xidmətləri olan şəxslərə fəxri vətəndaşlıq verilməsini nəzərdə tutur.

Vətəndaşlığın naturalizasiya yolu ilə əldə edilməsi üçün daxili qanunvericilikdə müəyyən şərtlər nəzərdə tutulur. Məsələn, **oturaqlıq senzi, dil bilikləri** və s. Azərbaycan Respublikasının Vətəndaşlıq haqqında Qanununa əsasən, şəxsin ölkə vətəndaşlığına qəbul edilməsi üçün o, son beş il ərzində ölkənin ərazisində fasiləsiz və qanuni əsaslarla daimi yaşamalıdır, qanuni gəlir mənbəyinə malik olmalıdır, üzərinə Azərbaycan Konstitusiyası və qanunlarına riayət etmək öhdəliyi götürməli, həmçinin Azərbaycan dilini bilməsi barədə sənəd təqdim etməlidir.

Vətəndaşlığa yalnız əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslər qəbul edilə bilər və bu zaman onların mənşəyi, irqi, milli mənsubiyyəti, təhsili, cinsi, dini mənsubiyyəti, siyasi və digər əqidələri nəzərə alınmır. Vətəndaşlığa qəbul olunmaq istəyən şəxs müvafiq vəsaitlə müraciət etməlidir. Azərbaycan Respublikasında oturaqlıq senzi 5 il təşkil edir, İsveçrədə bu müddət 12 il, İspaniyada 10 il, Braziliyada isə 30 ildir. Vətəndaşlıq haqqında Avropa Konvensiyası əcnəbinin vətəndaşlığa qəbulu üçün maksimum yaşayış müddətinin ərizə verilməzdən əvvəl 10 ili keçməməsini müəyyən etmişdir.

Şəxs il ərzində ölkə ərazisini üç aydan artıq olmamaq şərti ilə tərk etmədikdə, onun ölkədə daimi yaşayışı fasiləsiz sayılır. Qanunda keçmiş SSRİ vətəndaşı olan, pasport və digər sənədlərə malik şəxslər üçün xüsusi istisnalar nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, bu

şəxslər 2006-cı il yanvarın 1-dək ölkə ərazisinə daxil olub burada daimi yaşayırlar və başqa dövlətin vətəndaşlığına malik deyillərsə, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığına qəbul edilə bilirlər. Əgər şəxsin şəxsiyyətini təsdiq edən etibarlı sənədləri yoxdursa, onun digər dövlətin vətəndaşlığına malik olmaması və ölkə ərazisində daimi yaşaması faktı məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir. Lakin könüllü olaraq vətəndaş olduğu dövlətin vətəndaşlığından çıxan şəxslərə bu müddəalar tətbiq edilmir.

Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər oturaqlıq senzi (5 il yaşamaq müddəti) tələbi olmadan vətəndaşlığa qəbul edilə bilirlər. Belə hallar aşağıdakı kateqoriyaları əhatə edir:

- texnika, elm, mədəniyyət və ya idman sahələrində yüksək nailiyyətlərə malik olan şəxslər;
- ölkə üçün xüsusi maraq kəsb edən şəxslər;
- digər müstəsna hallar.

Bu şəxslərin ölkə vətəndaşlığına qəbul edilməsinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmalıdır. İstisna hallara həmçinin dövlətimiz qarşısında xüsusi xidmətləri olmuş şəxslər daxildir. Onlar oturaqlıq və dil tələblərindən azad edilərək vətəndaşlığa qəbul edilə bilirlər.

Vətəndaşlığa qəbul olunmaq istəyən şəxslər üçün müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur. Əgər şəxs Konstitusiyada təsbit olunmuş dövlət quruluşunun zorakılıqla dəyişdirilməsinə çağırış edərsə; ölkənin ərazi bütövlüyünün pozulması ilə bağlı hərəkətlərə təşviq göstərsə; ictimai asayişin qorunmasına, dövlət təhlükəsizliyinə, əhəlinin sağlamlığına və məənəviyyatına zərər verən fəaliyyətlərlə məşğul olarsa; dini, irqi və milli ayrı-seçkiliyi təbliğ edərsə; terrorçuluq fəaliyyəti ilə əlaqəli olarsa, onun vətəndaşlığa qəbul olunması üçün verilmiş ərizəsi rədd edilir. Ölkə vətəndaşlığına qəbul haqqında qərarı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti qəbul edir.

Naturalizasiya prosesində irəli sürülən tələblərdən biri dövlətin rəsmi dillərindən birini bilməkdir. Bundan əlavə, digər əlavə tələb-

lər də qoyula bilər. Məsələn, Böyük Britaniya vətəndaşlığının əldə olunması üçün şəxs ölkənin tarixini bilmək məcburiyyətindədir.

Geniş yayılmış tələblərdən biri də yaşayış yerinin mövcudluğu-
dur. Bir çox ölkələrin qanunvericiliyində və təcrübəsində evli
qadınların vətəndaşlıq hüququ ilə bağlı daha yumuşaq, çevik tələb-
lər müəyyən olunmuşdur.

Bir çox ölkələrdə vətəndaşlığa qəbul olunmaq üçün qanun dövlətə sədaqət andı içməyi şərt kimi müəyyən edir. *Azərbaycan Respublikasının “Vətəndaşlıq haqqında” Qanununa* əsasən, vətəndaşlığı qəbul edən şəxs aşağıdakı məzmununda and içir: “*Mən, (Soyadı, Adı, Atasının adı), Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olaraq, hər hansı xarici dövlət qarşısında onun vətəndaşlığı ilə bağlı öhdəliklərimin olmadığına, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına tabe olacağıma, Azərbaycan dövlətinə sədaqətlə xidmət edəcəyimə, onun müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qoruyacağıma, Azərbaycan xalqının adət-ənənələrinə və mədəniyyətinə hörmət edəcəyimə and içirəm.*”

And içmə mərasimi Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı önündə, Konstitusiyaya əl basmaqla, təntənəli şəraitdə keçirilir.

Bundan əlavə, bəzi dövlətlərin qanunvericiliyində ölkənin iqtisadiyyatına müəyyən məbləğdə sərmayə qoymuş və ya həmin ölkədə daşınmaz əmlak əldə etmiş şəxslərin vətəndaşa çevrilməsi nəzərdə tutulmuşdur (məsələn, Antiqua və Barbuda, Dominikan və s.). İnvestisiya yolu ilə vətəndaşlığın əldə edilməsi Avropa ölkələrində də geniş yayılmışdır. Məsələn, Portuqaliya və Böyük Britaniyada “qızıl viza” proqramları buna aiddir.

Vətəndaşlığın əldə edilməsi bəzi hallarda bir neçə mərhələdən ibarət olur. Adətən bu mərhələlər yaşayış hüququnun alınması, daimi yaşayış hüququnun əldə edilməsi və nəhayət, vətəndaşlığın verilməsi proseslərini əhatə edir.

Beynəlxalq müqavilələr əsasında vətəndaşlığın əldə edilməsi və dəyişdirilməsi (optasiya) sülh müqavilələrinin, ərazi məsələ-

lərinə dair xüsusi sazişlərin bağlanması zamanı həyata keçirilir. Bu hallar iki və ya daha çox dövlətin bir dövlətə birləşməsi nəticəsində yeni dövlətlərin yaranması ilə bağlı ola bilər (məsələn, ADR və AFR-in birləşməsi), eləcə də bir dövlətin parçalanması və bir neçə dövlətin yaranması hallarında (məsələn, SSRİ-nin dağılması).

Transfer (ərazinin bir dövlət tərəfindən digər dövlətə keçirilməsi) halında, həmin ərazidə yaşayan əhali seçim hüququna malik olur. Bu hüquq şəxslərə öz vətəndaşlığını seçmək imkanı verir: ya əvvəlki vətəndaşlığında qalmaq, ya da yeni dövlətin vətəndaşlığını qəbul etmək. Bu seçimin nəticəsində şəxs seçdiyi dövlətin ərazisində yaşayacaqdır. Praktikada seçim hüququ, adətən, nikah zamanı, ikili vətəndaşlığın aradan qaldırılması, həmçinin digər oxşar hallarda da yaranır.

Nisbətən nadir hallarda baş verən **köçürmə (ərazilərin mübadiləsi) zamanı** bir dövlətdən digərinə keçən ərazinin əhalisi, onların razılığı nəzərə alınmadan, müvafiq olaraq əvvəlki vətəndaşlıqdan yeni dövlətin vətəndaşlığına keçirilir. Bundan əlavə, əhəlinin kütləvi miqrasiyası hallarında, yəni xalqın tarixi yaşayış yerlərindən zorla köçürülməsi zamanı müvafiq dövlətlər arasında xüsusi beynəlxalq müqavilənin qəbul edilməsi tələb olunur.

Vətəndaşlığın ən mühüm beynəlxalq hüquqi məsələlərindən biri **dövlətlərin varisliyi** ilə bağlıdır. Müqavilələrə, dövlət əmlakına və borclara münasibətdə varislik mövcud olsa da, vətəndaşlıqla bağlı belə bir varislik yoxdur. Bu məsələlər maraqlı dövlətlər tərəfindən müstəqil qaydada və ya ikitərəfli razılaşmalar əsasında həll olunur.

Vətəndaşlığın müstəsna qaydada əldə edilməsinin üsullarından biri də **vətəndaşlığın bərpa edilməsidir**. Vətəndaşlığın bərpası əvvəl vətəndaş olmuş şəxslərə münasibətdə tətbiq edilir, xüsusi dövlət daxili aktı ilə həyata keçirilir və naturalizasiyanın bir forması kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan Respublikasının “Vətəndaşlıq haqqında” Qanununa əsasən, əvvəllər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmuş və ya valideynlərindən biri Respublikanın vətən-

daşı olmuş şəxslər müəyyən şərtlərlə vətəndaşlığa bərpa edilə bilərlər. Bu, həmin şəxslərin və ya onların valideynlərinin vətənə bağlılığını və əlaqələrini nəzərə alaraq həyata keçirilir.

6.4. Beynəlxalq hüquqda vətəndaşlığın itirilməsi

Vətəndaşlığın itirilməsi ilə bağlı müasir beynəlxalq hüquq vətəndaşlıqdan özbaşına məhrum etmənin və ya dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi prinsipini rəhbər tutur.

Vətəndaşlığın itirilməsi:

a) vətəndaşlıqdan könüllü çıxma (ekspatriasiya) nəticəsində;
b) denaturalizasiya, yəni vətəndaşlıqdan çıxarılan şəxslərin dövlət tərəfindən məcburi şəkildə vətəndaşlıqdan məhrum edilməsi halında;

c) beynəlxalq müqavilənin müddəaları əsasında;

d) nikah, övladlığa götürmə və s. ilə əlaqədar vətəndaşlığa qəbul zamanı vətəndaşlığı dəyişdirərkən mümkündür.

Ekspatriasiya (latınca *ex patria* – “vətənin sərhədlərindən kənarda”), yəni öz istəyi ilə vətəndaşlıqdan çıxmaq azaddır və dünyanın bir çox dövlətlərində icazə verilir. Vətəndaşlıqdan çıxmaqla bağlı ciddi məhdudiyyətlər yalnız müharibə dövründə tətbiq edilir. Vətəndaşlıqdan çıxmanın icazəverici sistemi maraqlı şəxsin müraciəti əsasında səlahiyyətli dövlət orqanının qəbul etdiyi qərar əsasında vətəndaşlığa xitam verilməsindən ibarətdir.

Əksər dövlətlərdə denaturalizasiya xüsusi daxili qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq həyata keçirilir və şəxsin ona vətəndaşlıq verən dövlətlə əlaqəsinin itirilməsi prinsipinə əsaslanır.

Denaturalizasiya vətəndaşlığa qəbul zamanı saxta məlumatların verilməsi, qadağan edilmiş təşkilatlara üzvlük və s. səbəblərdən də mümkün olur.

Vətəndaşlıqdan məhrumetmə dövlətin ən yüksək vəzifəli şəxsi (məsələn, prezident), dövlət hakimiyyətinin ali orqanının qərarı

ilə və ya məhkəmənin qərarı ilə baş verə bilər. Bu, adətən, vətəndaşlığı naturalizasiya yolu ilə əldə etmiş şəxslərə tətbiq edilir.

Vətəndaşlıq haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 18-ci maddəsi vətəndaşlığın itirilməsi hallarını nəzərdə tutur. Qanun qəbul edilərkən “*Vətəndaşsızlığın ixtisar edilməsi haqqında*” *Konvensiyanın* (1961) müddəaları nəzərə alınmışdır.

Vətəndaşlığın itirilməsi hallarına aşağıdakılar aiddir:

- ölkə vətəndaşının könüllü olaraq digər dövlətin vətəndaşlığını əldə etməsi;

- vətəndaşın xarici dövlətlərin dövlət, həmçinin bələdiyyə orqanlarında, könüllü olaraq silahlı qüvvələrində, həmçinin digər silahlı birləşmələrində xidmət etməsi;

- Azərbaycan vətəndaşının davranışının ölkənin təhlükəsizliyinə ciddi zərər vurməsi;

- vətəndaşın terror fəaliyyətində iştirak etməsi, həmçinin konsultasiya quruluşunun zorla dəyişdirilməsi ilə bağlı hərəkətləri həyata keçirməsi;

- vətəndaşın dini ekstremist fəaliyyətdə, o cümlədən dini düşmənçiliklə dini məzhəblərin yayılmasında, dini ayinlərin icrası bəhanəsi ilə xarici dövlətdə baş verən silahlı münaqişədə iştirak etməsi, həmin münaqişəyə digər şəxsləri cəlb etməsi, cəlb etmə məqsədilə sabit qrup yaratması, dini təhsil adı altında digər dövlətlərdə hərbi təlim keçməsi;

- vətəndaşlığı əldə etmiş şəxsin vətəndaşlığın əldə edilməsi üçün zəruri olan məlumatları qəsdən saxtalaşdırması, saxta sənəd təqdim etməsi.

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıqdan çıxma ilə bağlı problemlər olduqda, məhkəmə tərəfindən həll edilir. Ölkə vətəndaşlığından çıxmaq barədə müraciət etmiş şəxsin dövlət qarşısında yerinə yetirilməmiş öhdəlikləri, ölkədə hüquqi və fiziki şəxslərin qanuni mənafeləri ilə bağlı əmlak öhdəlikləri varsa, vətəndaşlıqdan çıxmaq haqqında müraciəti rədd edilə bilər. Əgər müraciət edən

şəxs törədilmiş cinayətlə bağlı təqsirləndirilən şəxsdirsə, yaxud barəsində qüvvəyə minmiş, icra edilməli məhkəmə hökmü varsa, həmçinin şəxsin vətəndaşlıqdan çıxması dövlət təhlükəsizliyi mənafeələrinə ziddirsə, vətəndaşlıqdan çıxmağa yol verilmir. Qeyd olunan hallar aradan qaldırıldıqdan sonra şəxsin müraciətinə baxılır.

6.5. Çoxvətəndaşlıq

Dövlətlər tərəfindən qan hüququ və torpaq hüququ prinsiplərinin müxtəlif kombinasiyonlarından istifadə edilməsinə görə, bir şəxsin həm doğumla, həm də naturalizasiya yolu ilə bir neçə dövlətin vətəndaşlığını əldə etməsinə yol verilir. Bir neçə dövlətin, yəni iki və daha çox dövlətin vətəndaşı olan şəxslərə **bipatridlər** deyilir. Bir neçə dövlətin vətəndaşlığına malik olan şəxs bu dövlətlərin hər biri tərəfindən yalnız öz vətəndaşlığına malik hesab edilir.

Avropa Şurasının “Çoxvətəndaşlıq hallarının sayının azaldılması və çoxvətəndaşlıq hallarında hərbi mükəlləfiyyət haqqında” Konvensiyası (1963) doğum, habelə nikaha daxil olma hallarında vətəndaşlıq avtomatik əldə edildikdə çoxvətəndaşlıq imkanını nəzərdə tutur (14-cü maddə). Bütün digər hallarda çoxvətəndaşlıq tamamilə dövlətlərin mülahizəsindən asılıdır.

Vətəndaşı olmadığı dövlətin ərazisində olan çoxvətəndaşlığı olan şəxslərə münasibətdə “səmərəli vətəndaşlıq” anlayışından istifadə edilir. **“Səmərəli vətəndaşlıq”** şəxsin daimi yaşadığı dövlətin vətəndaşlığıdır. Daimi yaşayış yerinin müəyyən edilməsi çətin olarsa, o zaman ən çox faktiki əlaqə meyarından istifadə olunur.

Eyni meyarlar **silahlı qüvvələrdə xidmət edib-etməmək məsələsinə** də aiddir. Vətəndaşlıq haqqında Avropa Konvensiyası hərbi xidmət və alternativ mülki xidmətin nəzərə alınması qaydalarını müəyyən edir. Şəxslər vətəndaşı olmadıqları üçüncü dövlətin ərazisində daimi yaşayırlarsa, onlar öz vətəndaşı olduqları dövlətlərdən

hansında hərbi xidmət və ya alternativ mülki xidməti yerinə yetirməyi seçə bilirlər. Bu halda, vətəndaşı olduqları digər dövlətlərə münasibətdə hərbi öhdəliyini yerinə yetirmiş hesab ediləcəklər.

Bir sıra hallarda vətəndaşlıq məsələləri ikitərəfli müqavilələrlə tənzimlənir. Bəzi dövlətlər, adətən, çoxvətəndaşlığı qadağan edir (Almaniya, İsveç, Yaponiya, Cənubi Afrika və s.), bir çox dövlətlər isə çoxvətəndaşlığa, yeni vətəndaşlıq əldə edərkən keçmiş vətəndaşlıqdan imtina etməməyə icazə verir (Böyük Britaniya, Türkiyə, İtaliya, Fransa, İsrail və s.). Digər dövlətlər birbaşa çoxvətəndaşlığı tanıyır (Argentina, Albaniya, Ermənistan, Braziliya, Lixtenşteyn, Yəmən, Qazaxıstan, Kanada və s.).

ABŞ-da qarışıq yanaşma tətbiq olunur: bir tərəfdən, doğumla əldə edilmiş çoxvətəndaşlıq məqbuldur (məsələn, uşaq ABŞ-da xarici valideynlərdən doğulubsa), digər tərəfdən isə Amerika vətəndaşlığını qəbul edərkən vətəndaş andı içmək zamanı digər dövlətə sadıqlıqdan imtina etmək tələb olunur. Lakin bu imtina əsasları yoxlanılmır və şəxsin başqa dövlət qarşısındakı vətəndaşlıq öhdəliklərini qanuni olaraq ləğv etmir.

Azərbaycan Respublikasında isə çoxvətəndaşlıq qəbul edilmir.

6.6. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər

Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinə əsasən, **əcnəbi** – ölkənin vətəndaşı olmayan, başqa dövlətin vətəndaşlığına malik şəxslər kimi qəbul edilir. Əcnəbilərə şəxsi və ərazi yurisdiksiyaları tətbiq olunur. Ərazi yurisdiksiyası əcnəbinin başqa bir dövlətin ərazisində olması ilə bağlıdır. Şəxsin vətəndaşı olduğu dövlətin şəxsi yurisdiksiyası isə diplomatik və konsul müdafiəsi vasitəsilə həyata keçirilir.

“Əcnəbilər” termini əsasən dövlətlərin daxili qanunvericiliyində, eləcə də beynəlxalq publik və xüsusi hüquqda xarici vətən-

daşın şəxsi statusunun müəyyən edilməsində və xarici vətəndaşlarla rəftar rejiminin tənzimlənməsində istifadə olunur.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 4 sayılı Protokolunun 4-cü maddəsi və 7 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsi, habelə “Əcnəbilərin yerli səviyyədə ictimai həyatda iştirakı haqqında Konvensiya” (1992) əcnəbilərin kollektiv şəkildə göndərilməsinin qadağan edilməsinə həsr olunmuşdur. Yaşadıqları ölkənin vətəndaşı olmayan şəxslərə münasibətdə “İnsan Hüquqları Bəyannaməsi”ndə (1985) də ümumi göstərişlər mövcuddur. Bundan əlavə, “Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında Cenevrə Konvensiyası”nın III Bölməsinin II hissəsində – “Münaqişə tərəfinin ərazisində olan əcnəbilər” bölməsində, silahlı münaqişələr zamanı əcnəbi vətəndaşlara dair xüsusi müddəalar öz əksini tapmışdır.

Xarici vətəndaşların hüquqi rejimi – onların dövlətin daxili qanunvericiliyi və beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş hüquq və vəzifələrinin əhatə dairəsini müəyyən edir. Adətən, **xarici vətəndaşlar üçün üç rejim müəyyən edilir:**

Milli rejim – ümumi qəbul edilmiş rejimdir və xarici vətəndaşların hüquqlarını yerli vətəndaşlarla bərabərləşdirir.

Əlverişli rejim – müqavilə xarakterlidir və razılaşan dövlətin xarici vətəndaşlarına, bu dövlətin ərazisində hüquqi baxımdan ən əlverişli vəziyyətdə olan üçüncü bir dövlətin vətəndaşları üçün nəzərdə tutulmuş hüquq və öhdəliklərin verilməsi ilə bağlıdır. Bu rejim, adətən, ticarət və investisiya müqavilələrində “ən əlverişli şərait” (*most favoured nation clause*) kimi istifadə olunur.

Xüsusi rejim isə, bir qayda olaraq, müqavilə xarakteri daşıyır və milli rejimdən istər yaxşı, istərsə də pis mənada kənarlaşmaları özündə əks etdirir. Regional birliklər çərçivəsində də xüsusi rejimlər tətbiq olunur. Məsələn, MDB-də iştirakçı dövlətlərin vətəndaşlarının bəzi istisnalarla sərbəst hərəkətinə dair belə bir rejim mövcuddur.

Bu rejimlər çərçivəsində bəzi hüquqlar qarşılıqlılıq prinsipi əsa-

sında verilir.

XIX əsrdə və XX əsrin birinci yarısında beynəlxalq hüquq doktrinası və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər təcrübəsi **“beynəlxalq hüquqda əcnəbilərlə rəftarın minimum standartı”** anlayışını formalaşdırmışdır. Bu anlayışın mahiyyəti – xarici vətəndaşların, hansısa bir dövlətin ərazisində olarkən, həmin dövlətin öz vətəndaşlarının belə hüquqlarının mövcudluğundan asılı olmayaaraq, ümumi, standartlaşdırılmış minimum hüquq və təminatlara arxalana bilməsi ideyasına əsaslanır. Bu standartın əsas məqsədi “mədəni xalqların” – ilk növbədə Avropa dövlətlərinin, həmçinin Amerika, Asiya və Afrikanın qondarma sivilizasiya meyarlarına cavab verən ayrı-ayrı dövlətlərinin vətəndaşlarının mülkiyyət maraqlarının qorunması zərurətindən irəli gəlirdi.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra əcnəbilərlə rəftarın minimum standartları insan hüquqları sahəsində hüquq normalarının formalaşdırılmasına təsir göstərmiş və eyni zamanda investisiya münasibətləri sahəsinə keçmişdir. Bu zaman həmin standartlar **“xarici investisiyalara bərabər münasibət”** adı altında istifadə olunmağa başlanılmışdır.

Müasir beynəlxalq hüquqda, beynəlxalq insan hüquqları müqavilələrindən irəli gələn, əcnəbi vətəndaşlarla rəftarın minimum standartlarına aşağıdakılar daxildir: hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin tanınması, humanist rəftar standartları, saxlanılma hallarında lazımi hüquqi prosedurların təmin edilməsi, məhkəmələrə maneəsiz çıxış hüququ, şəxsin həyatının və azadlığının cinayət əməllərindən qorunması, mülkiyyətin qanunsuz müsadirəsinin qadağan edilməsi və s.

Bundan əlavə, xarici vətəndaşların özbaşına fərdi və ya kollektiv şəkildə ölkədən çıxarılması, ekstradisiya ilə bağlı məhdudiyyətlər kimi müdafiə mexanizmləri də tətbiq olunur.

Dövlətlər arasında sərbəst hərəkət hüququ ilə bağlı hərəkət azadlığı minimum standartlara tam şəkildə şamil edilmir. Siyasi hüquq-

lar, eləcə də əcnəbilərin yerləşdikləri dövlətin siyasi həyatında iştirakı, yığıncaqlar və birləşmək hüquqları isə əksər hallarda məhdudlaşdırıla bilər.

Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinə əsasən, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin ölkəyə daxilolma hüququ bəzi hallarda qadağan edilə və ya məhdudlaşdırıla bilər. Bu hallara aşağıdakılar daxildir: ictimai asayişin və milli təhlükəsizliyin qorunması ilə bağlı; şəxsin insanlıq və sülh əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri və digər ağır cinayətlər törətməsi; məhkumluğun qanunla müəyyən edilmiş qaydada götürülməməsi və ya ödənilməməsi və s.

Hər bir vətəndaşlığı və ya təbəəliyi olmayan və hər hansı bir vətəndaşlıq və ya təbəəliyə mənsub olduğunu təsdiq edə biləcək sübutu olmayan şəxs **“vətəndaşlığı olmayan şəxs” (apatrid)** adlandırılır.

Beynəlxalq hüquqda vətəndaşsızlığa iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşma, vətəndaşlığın itirilməsi və dövlətlərin varisliyi məsələləri ilə bağlı vətəndaşsızlığın qarşısının alınması prinsipinin həyata keçirilməsidir. *“Vətəndaşsızlığın azaldılması haqqında” Konvensiya (1961)* fərdlərə Konvensiya çərçivəsində nəzərdə tutulan güzəştlərlə bağlı BMT sisteminə daxil olan müvafiq quruma birbaşa müraciət etmək imkanı verir (11-ci maddə). BMT Baş Assambleyasının 30 noyabr 1976-cı il tarixli, № 31/36 sayılı Qətnaməsinə əsasən, bu qurum BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı olaraq müəyyən edilmişdir.

İkinci yanaşma isə apatridlərin hüquqi statusu ilə bağlıdır. *BMT-nin “Vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusu haqqında” Konvensiyasının (1954)* məqsədi, apatridlərin hüquqlarının və hüquqi vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsidir. Adətən, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu əcnəbilərin statusuna bərabər tutulur. Bununla belə, müəyyən hüquqlar baxımından onlar yaşadıkları dövlətin vətəndaşları ilə eyni hüquqlara malik ola bilərlər.

6.7. Qaçqınlar

Qaçqınlar 1951-ci il yanvarın 1-dək baş vermiş hadisələr nəticəsində və irqi, dini mənsubiyyət, vətəndaşlıq, müəyyən sosial qrupa mənsubiyyət və ya siyasi əqidəsinə görə təqib olunmaq qorxusu ilə vətəndaşı olduğu ölkədən kənarda olan və bu səbəbdən həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya belə himayədən istifadə etmək istəməyən şəxslər hesab olunurlar. Əgər şəxsin müəyyən bir vətəndaşlığı yoxdursa və bu hadisələr nəticəsində adətən yaşadığı ölkədən kənarda qalır və oraya dönə bilmirsə və ya dönmək istəmirsə, o da qaçqın kimi qəbul olunur (*Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyanın* 1-ci maddəsinin “A” bəndinin 2-ci yarımbəndi). Konvensiyanın 33-cü maddəsinə əsasən, **qaçqınların qovulması və ya məcburi qaytarılması (refoulement) qadağan edilmişdir**. Bu müddəa beynəlxalq humanitar hüquqda mühüm qoruyucu prinsip kimi tanınır.

Ümumilikdə, qaçqınların hüquqi rejimi vətəndaşlığı olmayan şəxslərin rejiminə yaxındır. Ümumi qayda olaraq, əgər Konvensiyada daha əlverişli rejim nəzərdə tutulmayıbsa, qaçqınlar digər əcnəbilərlə eyni hüquqlardan istifadə edə bilirlər. Bununla yanaşı, müəyyən hallarda qaçqınlara onların yerləşdikləri ölkədə yerli vətəndaşlarla eyni hüquqlar verilməlidir. Bu hüquqlara, məsələn, müəlliflik hüququ, ədalət mühakiməsinə çıxış, ibtidai təhsil almaq hüququ, sosial yardım və təminat, ərzaq və yaşayış şəraitinə çıxış, əmək hüquqları və s. daxildir.

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu ilə bağlı milli qanunvericilik adətən qaçqınlara milli rejim tətbiq edir. Bununla yanaşı, Afrika və Latin Amerikasına regionlarında qaçqın statusunun müəyyənləşdirilməsi üçün *1951-ci il Qaçqınların Statusu haqqında Konvensiyadan* daha geniş əsaslara əsaslanan regional yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, 1969-cu il Afrika Qaçqınlar Konvensiyası qaçqın statusunun verilməsi üçün xarici təcavüz, işğal, xarici

hökmranlıq və ya ictimai qaydanın ciddi şəkildə pozulması hallarını əsas kimi qəbul edir. 1984-cü il Qaçqınlar haqqında Kartaxena Bəyannaməsi (Latın Amerikası) isə ümumi zorakılıq, xarici təcavüz, daxili münaqişələr, insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması və ictimai asayişin pozulması kimi hallar əsasında qaçqın statusunun tanınmasını nəzərdə tutur.

Qaçqınların üç əsas kateqoriyası mövcuddur:

1. **Konvensiya qaçqınları** – 1951-ci il Konvensiyasına uyğun olaraq qaçqın statusu almış şəxslər;

2. **Humanitar qaçqınlar** – 1951-ci il Konvensiyasının bütün tələblərinə tam cavab verməyən, lakin dövlət tərəfindən müdafiəyə ehtiyacı olduğu qənaətinə gəlinən şəxslər;

3. **Mandat qaçqınları** – BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının (UNHCR) Nizamnaməsindəki meyarlara uyğun gələn və BMT Baş Assambleyası və ya Təhlükəsizlik Şurasının qərarları əsasında UNHCR-in himayəsinə qəbul edilən şəxslər.

“Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən, qaçqın – Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan, milli mənsubiyyəti, irqi, dini etiqadı, siyasi əqidəsi və ya müəyyən sosial qrupa mənsub olması səbəbindən təqib olunmaq təhlükəsi ilə üzləşən şəxs hesab edilir. Qaçqın statusu sülh əleyhinə cinayətlər, hərbi cinayətlər, digər ağır və xüsusilə ağır cinayətlər törətmiş şəxslərə verilmir.

Qaçqınlar, bir qayda olaraq, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə eyni hüquq və azadlıqlardan istifadə edir, həmçinin onlarla eyni vəzifə və məsuliyyətlərə malik olurlar.

6.8. Sığınacaq axtaranlar şəxslər

Sığınacaq hüququ, əsasən, siyasi səbəblərə görə verildiyinə görə, bu hüquq bəzən **siyasi sığınacaq hüququ** adlandırılır. Sığınacaq hüququ *Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin* 14-

cü maddəsində əksini tapmışdır: *“Hər kəsin başqa ölkələrdə təqiblərdən sığınacaq axtarmaq və ondan istifadə etmək hüququ vardır. Bu hüquq qeyri-siyasi cinayət törətmək və ya BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə zidd hərəkətlərə görə real olaraq təqib olunduğu halda tətbiq edilə bilməz.”*

Sığınacaq axtaran şəxs, daimi yaşadığı və ya vətəndaşı olduğu dövlətdə dini, siyasi və digər inanclarına, ictimai fəaliyyətinə və elmi baxışlarına görə təqiblərə məruz qalan və bu səbəbdən başqa dövlətdən müdafiə (sığınacaq) istəyən şəxsdir. Belə şəxslər qaçqın statusu ala bilirlər.

Beynəlxalq hüquqda iki növ sığınacaq tanınır:

1. **Ərazi sığınacağı** – sığınacaq verən dövlətin ərazisində təqib olunan şəxsə mühafizə təmin edildikdə;

2. **Diplomatik sığınacaq** – diplomatik nümayəndəliyin ərazisində, hərbi gəminin göyərtəsində və ya sığınacaq verən dövlətin hərbi bazasında mühafizə təmin edildikdə.

Ərazi sığınacağı universal səviyyədə *Ərazi Sığınacağı Haqqında Bəyannamə* (1967), regional səviyyədə isə Latın Amerikasında *Karakas Konvensiyası* (1954) ilə tanınır.

Sığınacaq hüququ *Avropa İttifaqının Əsas Hüquqlar Xartiyasının* 18-ci maddəsində əks olunmuşdur və sığınacaq siyasəti Birliyin və üzv dövlətlərin birgə səlahiyyətinə aid edilmişdir. Avropa İttifaqının Fəaliyyəti Haqqında Müqavilənin 78-ci maddəsi, Aİ təsisatlarına beynəlxalq müdafiəyə ehtiyacı olan hər hansı üçüncü ölkə vətəndaşına adekvat statusun verilməsini nəzərdə tutan sığınacaq, əlavə müdafiə və müvəqqəti müdafiə sahəsində, **geri qaytarmamaq prinsipinə hörmətlə yanaşmaq** şərt ilə, ümumi siyasət hazırlamaq səlahiyyəti verir. Bu siyasətə aşağıdakılar daxildir:

- apatridlər də daxil olmaqla üçüncü ölkə vətəndaşları üçün vahid sığınacaq statusunun və əlavə müdafiənin müəyyən edilməsi;
- həmin vahid statusun verilməsi və geri götürülməsi üçün ümumi prosedurların tətbiqi;

– sığınacaq və ya əlavə müdafiə üçün müraciətə baxmağa məsul olan üzv dövlətin müəyyən edilməsi məqsədilə meyarların və mexanizmlərin formalaşdırılması;

– sığınacaq, əlavə və ya müvəqqəti müdafiə üçün vəsatət vermiş şəxslərin axınını idarə etmək məqsədilə üçüncü ölkələrlə tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması.

Diplomatik sığınacaq yalnız Latin Amerikas regionunda tanınır və bu, aşağıdakı sənədlərdə öz əksini tapmışdır:

- *Sığınacaq haqqında Havana Konvensiyası (1928)*,
- *Siyasi Sığınacaq haqqında Montevideo Konvensiyası (1933)*,
- *Siyasi Sığınacaq və Qaçqınlar haqqında Montevideo Müqaviləsi (1939)*,
- *Diplomatik Sığınacaq haqqında Karakas Konvensiyası (1954)*.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi *Kolumbiya v. Peru* işi üzrə Peru hakimiyyəti tərəfindən hərbi çevriliş hazırlamaqda ittiham olunan Peru vətəndaşı Aya de la Torreyə Kolumbiyanın Limadakı səfirliyində sığınacaq verilməsi ilə bağlı Kolumbiya və Peru arasında yaranmış mübahisəyə dair qərarında (20 noyabr 1950) qeyd etmişdir ki, diplomatik sığınacaq ərazi suverenliyi prinsipindən ciddi şəkildə kənara çıxır. Belə sığınacaq yalnız konkret hallarda hüquqi əsas olduqda və müdafiə edən dövlət beynəlxalq adət hüququna istinad etdikdə, həmin dövlət diplomatik sığınacaq vermək hüququna malik olduğunu və şəxsin olduğu dövlətin bu sığınacağa hörmət etmək öhdəliyinə malik olduğunu sübut etməlidir.

Dövlətin sığınacaq verdiyi şəxslərə münasibətdə müəyyən öhdəlikləri vardır:

- Dövlət sığınacaq verdiyi şəxsləri geri qaytara bilməz;
- Sığınacaq verilmiş şəxsin hüquqları digər dövlətlərdə pozulduqda, bu statusu vermiş dövlət onun diplomatik müdafiəsini təmin etməlidir;
- Sığınacaq verilmiş şəxsin fəaliyyəti ilə bağlı dövlət məsuliyyət

daşıyır, yəni status vermiş dövlət həmin şəxs tərəfindən tərk etdiyi dövlətin əleyhinə zorakılıq hərəkətləri və aktları törədilməsinə yol verməməlidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 70-ci maddəsinin I hissəsində sığınacaq hüququnun verilməsi şərtləri öz əksini tapmışdır:

“Hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə siyasi sığınacaq verir.”

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinə əsasən, siyasi sığınacaq verilməsi məsələsi ölkə Prezidentinin səlahiyyətinə aiddir.

6.9. Əməkçi miqrantlar

Əmək miqrasiyası üzrə ilk beynəlxalq müqavilə Fransa və İtaliya arasında bağlanmış müqavilədir (1904). Sonradan əmək miqrasiyasının və əməkçi miqrantların hüquqlarının beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi həm ikitərəfli, həm də universal və regional səviyyədə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilmişdir. BMT-nin *Əməkçi Miqrantlar haqqında Konvensiyası (1949)*, *Miqrasiya sahəsində sui-istifadə halları və əməkçi miqrantlara bərabər imkanların və davranışın təmin edilməsi haqqında Konvensiya (1975)* kimi sənədlər bu kateqoriyalı miqrantların müəyyən edilməsinə və onların hüquqlarının müdafiəsi rejiminin yaradılmasına mühüm təsir göstərmişdir.

1975-ci il Konvensiyasına uyğun olaraq, **“əməkçi miqrant”** termini işə qəbul olunaraq işləyənlər istisna olmaqla, hər hansı bir iş əldə etmək məqsədilə bir ölkədən digər ölkəyə qanuni olaraq miqrant işçi kimi daxil olan şəxs deməkdir.

Beynəlxalq və regional səviyyələrdə qəbul edilmiş beynəlxalq

aktların əksəriyyəti ölkəyə daxil olan, dövlətin ərazisində qalmaq üçün qanuni əsasları olmayan əməkçi miqrantların şərti müdafiəsindən çıxış edir. Sənədi və daimi statusu olmayan əməkçi miqrantlar da daxil olmaqla, mümkün qədər geniş insanları əhatə edən yeganə sənəd BMT çərçivəsində qəbul edilmiş *“Bütün əməkçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Konvensiyadır (1990)*. Bu Konvensiyaya əsasən, **“işçi miqrant”** termini vətəndaşı olmadığı dövlətdə ödənişli fəaliyyətlə məşğul olacaq, məşğul olan və ya məşğul olmuş şəxs deməkdir (2-ci maddənin 1-ci bəndi).

Ayrı-ayrı regional birliklər çərçivəsində belə formalaşmada iştirak edən dövlətlərin vətəndaşlarının sərbəst hərəkətini və məşğulluğunu təmin etmək üçün xüsusi hüquqi rejim yaradılır.

Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsinə əsasən, əməkçi miqrant ödənişli işlə məşğul olmaq üçün bir ölkədən digərinə qanuni yolla gələn fiziki şəxsdir. Əməkçi miqrantların və ölkə vətəndaşlarının əmək şəraiti fərqli olmamalıdır.

VII fəsil. BEYNƏLXALQ HÜQUQDA ƏRAZI

7.1. Beynəlxalq hüquqda ərazinin anlayışı və növləri

Beynəlxalq hüquqda ərazi dedikdə, müəyyən hüquqi rejimə malik məkan – Yer kürəsinin bir hissəsi (quru, su əraziləri, yerin təki, hava məkanı), həmçinin kosmos və göy cisimləri başa düşülür.

Hüquqi rejim, müəyyən bir ərazinin beynəlxalq hüquq və dövlətlərin qanunvericiliyində tanınan, həmin ərazidən digərlərindən fərqli istifadə qaydalarını müəyyən edən və şərtləndirən spesifik xüsusiyyət və cəhətlər toplusudur.

Məlum olan ən qədim beynəlxalq müqavilələrdən biri Mesopotamiyada yerləşən Laqaş və Umma şəhər-dövlətlərinin hökmdarları arasında bağlanmışdır (təxminən e.ə. 3100-cü il). Bu müqavilə onların arasında mövcud olan dövlət sərhədini təsdiqləmiş və həmin sərhədin toxunulmazlığını elan etmişdir.

Sivilizasiyanın, istehsal vasitələrinin və rabitənin inkişafı nəticəsində dövlətlər ənənəvi olaraq yalnız quru ərazisi ilə məhdudlaşmayan məkanlardan da fəal şəkildə istifadə etməyə başlamışlar. Xüsusilə açıq dəniz məkanları və obyektləri, hava məkanları, eləcə də Arktika və Antarktika kimi ərazilərin istifadəsi genişlənmişdir. XX əsrin ikinci yarısından etibarən isə kosmik məkanlardan da geniş istifadə olunmağa başlanmışdır.

Ərazilərin hüquqi statusu daxili qanunvericilik və beynəlxalq hüquq normaları əsasında müəyyən edilir. Beynəlxalq hüquqda ərazilərlə bağlı olaraq “beynəlxalq hüquqi rejim” termini istifadə olunur. **Məhz hüquqi rejimin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ərazilər aşağıdakı kimi təsnif olunur:**

- dövlət əraziləri;
- beynəlxalq hüquqi rejimli ərazilər;

– qarışıq hüquqi rejimli ərazilər.

Dövlətin ərazisi onun torpaq, su və hava məkanını, eləcə də onların altında yerləşən yerin təkini əhatə edir. Bu məkan daxilində dövlət öz suveren hakimiyyətini və yurisdiksiyasını həyata keçirir. Dövlət ərazisi müvafiq dövlətin mövcudluğunun maddi əsasını təşkil edir və tam şəkildə onun suverenliyi altındadır. Dövlət ərazilərinin hüquqi statusunun əsasını isə milli hüquq normaları müəyyən edir.

Qarışıq hüquqi rejimli ərazilər – kontinental şelf və xüsusi iqtisadi zona kimi məkanlar dövlətin ərazisinə daxil olmasa da, sahilyanı dövlətlər bu ərazilərdə milli qanunvericilik və beynəlxalq müqavilələr əsasında müəyyən suveren hüquqlara malikdirlər.

Beynəlxalq hüquqi rejimli ərazilər isə (ərazi sularından kənarda yerləşən açıq dənizlər, beynəlxalq dəniz dibi sahəsi, müəyyən beynəlxalq boğazlar, çaylar və kanallar, Antarktika, kosmos və göy cisimləri) heç bir dövlətin yurisdiksiyasına daxil deyildir və bütün dövlətlərin ümumi istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu ərazilərin hüquqi rejimi əsasən beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir.

Beynəlxalq hüquqi rejimə malik məkanlar, heç bir dövlətin suveren hüquqlarına tabe olmamaları ilə xarakterizə olunur və bu səbəbdən bütün bəşəriyyətin ümumi istifadəsi üçün açıqdır. Ənənəvi olaraq beynəlxalq hüquqi rejimli ərazilərə dövlət ərazisindən kənarda yerləşən, heç bir dövlətin yurisdiksiyasına daxil olmayan, lakin bütün dövlətlərin ümumi istifadəsində olan quru və su məkanları daxildir.

Müasir beynəlxalq dəniz hüququna əsasən, bu ərazilərdə yerləşən müstəsna iqtisadi zona və kontinental şelf kimi məkanlarda yaradılan süni adalar, qurğular və digər tikililər sahilyanı dövlətin suverenliyinə tabedir. Bundan əlavə, dövlətlər arasında bağlanmış beynəlxalq müqavilələr əsasında müəyyən ərazilərə və ya onların bir hissələrinə münasibətdə xüsusi beynəlxalq hüquqi rejim tətbiq oluna bilər. Belə ərazilərə silahsızlaşdırılmış və neytrallaşdırılmış

ərazilər daxildir. Məsələn, Antarktikada beynəlxalq hüquqi rejim *Antarktika Müqaviləsi* (1959) ilə müəyyən edilmişdir. Beynəlxalq rejimli məkanlara klassik nümunələrdən biri də Yer sərhədlərindən kənarda yerləşən kosmik fəza, o cümlə-dən Ay və digər göy cisimləridir. Kosmik fəza beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına uyğun olaraq, bütün bəşəriyyətin maraqları naminə istənilən dövlət üçün tədqiqat və istifadə məqsədilə açıqdır.

Dövlət ərazisinin bir hissəsi olmayan və dövlətlərin tam suverenliyi altında olmayan, lakin sahilyanı (qonşu) dövlətlərin müəyyən fəaliyyətlər həyata keçirdikləri ərazilər **qarışıq hüquqi rejimli məkanlar** kimi fərqləndirilir.

Bu kateqoriyaya **bitişik zonalar, kontinental şelf və müstəsna iqtisadi zonalar** aiddir. Bu ərazilərdə sahilyanı dövlətlərə bəzi üstün hüquqlar tanınır. Onlar təbii canlı və mineral ehtiyatların kəşfiyyatı, işlənilməsi və mühafizəsi məqsədilə müəyyən suveren hüquqlardan istifadə edə bilirlər.

Qarışıq hüquqi rejimli ərazilərlə bağlı münasibətlər *Kontinental şelf haqqında Konvensiya* (1958), *BMT-nin Dəniz Hüququ haqqında Konvensiyası* (1982), eləcə də sahilyanı dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Qarışıq rejimli məkanlara həmçinin **beynəlxalq çaylar, beynəlxalq boğazlar, beynəlxalq kanallar və beynəlxalq müqavilələrlə xüsusi hüquqi status verilmiş bəzi ərazilər** (məsələn, Spitsbergen arxipelaqı) daxildir.

Beynəlxalq hüquqda müvəqqəti (keçid) hüquqi rejimli ərazilər də ayrıca kateqoriya kimi fərqləndirilir. Bu qrupa aşağıdakılar daxildir:

- özünüidarə olunmayan ərazilər;
- mandat altında olan və etibar edilmiş ərazilər;
- statusu müəyyən edilməmiş ərazilər;
- heç kimə məxsus olmayan ərazilər;
- habelə birgə suverenliyin (ilk növbədə kondominiumun) həyata keçirildiyi ərazilər.

Keçid hüquqi rejiminə malik ərazilərə tarixən mövcud olmuş **müstəmləkə əraziləri, protektoratlar və dominionlar** da aiddir.

BMT Baş Assambleyasının “Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına istiqlaliliyyətin verilməsi haqqında Bəyannamə”sinə uyğun olaraq, bu ərazilərin müstəqilliyə doğru keçidi beynəlxalq nəzarət altında həyata keçirilir. Bəyannamənin icrasının vəziyyəti üzrə Xüsusi Komitənin 2023-cü ilin may ayına olan məlumatına əsasən, 17 özünüidarə olunmayan ərazi qeydə alınmışdır. Bu ərazilərə, məsələn, Amerika Samoası, Fransız Polinezyası, Bermud adaları və digərləri daxildir. Həmin ərazilər müvafiq olaraq ABŞ, Fransa və Böyük Britaniya tərəfindən idarə olunur.

Mandat əraziləri 1914–1918-ci illər Birinci Dünya Müharibəsində məğlub olmuş dövlətlərin – əsasən Almaniya və Osmanlı imperiyasının – keçmiş müstəmləkə və mülklərini əhatə edirdi. Bu ərazilər *Versal Sülh Müqaviləsinə* əsasən, Millətlər Cəmiyyəti tərəfindən qalib dövlətlərə xüsusi şərtlərlə idarə etmək üçün verildi. Mandat əraziləri üç qrupa bölündü və Böyük Britaniya, Fransa, Belçika, Cənubi Afrika İttifaqı, Avstraliya, Yeni Zelandiya və Yaponiya tərəfindən idarə olunmağa başlandı. Bu idarəçilik həmin ərazilərin özünüidarə qabiliyyətinə malik olmaması ilə əsaslandırılırdı. Lakin faktiki olaraq bu sistem müstəmləkəçilik rejimindən ciddi fərqlənmirdi və yalnız müvəqqəti xarakter daşıyırdı.

BMT Nizamnaməsinin qəbul olunmasından sonra mandat əraziləri BMT-nin qəyyumluq sistemi çərçivəsində qəyyumluq əraziləri kimi tanınmağa başlandı və onların idarə olunması BMT Qəyyumluq Şurası tərəfindən həyata keçirilirdi. Qəyyumluq sisteminə daxil olan sonuncu ərazi olan Palau 1994-cü ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra Qəyyumluq Şurası faktiki olaraq fəaliyyətini dayandırmışdır.

Statusu müəyyən edilməmiş ərazilər (neytral ərazilər də adlanır) hərbi əməliyyatların aparılması və hərbi bazaların yerləşdirilməsi qadağan edilmiş ərazilərdir. Məsələn, İraq və Səudiyyə

Ərəbistanının sərhədində yerləşən, su mənbələri və mədəni dəyərləri ilə zəngin olan bu ərazi hər iki dövlətin köçəri tayfaları üçün açıqdır.

Müasir kondominium (birgə suverenlik) ərazilərinə Lüksemburq və Almaniya arasında yerləşən Mosel çayı (1816-cı ildə statusu müəyyən edilmişdir), həmçinin Oman və Acman arasında, ətraf ərazilərlə birlikdə Xadt kəndi aiddir.

Etibar edilən ərazilər (icarəyə verilmiş ərazilər kimi də tanınır) isə dövlətlər arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən müvəqqəti icarəyə verilir. Bu icarə daha çox sülh danışıqlarının nəticəsi olaraq, məcburi güzəşt xarakteri daşıyır. Bu ərazilər adətən strateji və coğrafi baxımdan əlverişli mövqeyə malik olur. Nümunələrə Port-Artur, Syanqan, Böyük Britaniyanın Kiprdə yerləşən hərbi-dəniz bazası, Baykonur (Qazaxıstan), Quantanamo (ABŞ-ın Kubadakı hərbi-dəniz bazası) və digər ərazilər daxildir.

Bundan əlavə, **şərti ərazi anlayışına** başqa ölkələrdə yerləşən səfirliklərin əraziləri, dövlət bayrağı altında olan dəniz, çay, hava və kosmik gəmilər (stansiyalar), dövlət mülkiyyətində olan və açıq dənizdə və ya kosmosda yerləşən kabellər, boru kəmərləri və digər obyektlər daxil edilir. Hərbi gəmilər şərti olaraq hər yerdə dövlət ərazisi kimi qəbul edilir.

7.2. Dövlət ərazisi və onun hüquqi rejimi

Dövlətin mühüm əlamətlərindən biri onun tarixən formalaşmış ərazisinin olmasıdır. Dövlət ərazisi – yer səthinin və ona bilavasitə bitişik olan, müəyyən bir dövlətə məxsus hava məkanının və yeraltı sahənin bir hissəsidir – həmin dövlətin öz suveren hüquqlarını həyata keçirdiyi məkan kimi təsbit edilir.

Dövlət ərazisinin hüquqi mahiyyətinin əsasını təşkil edən və onu digər ərazi kateqoriyalarından keyfiyyətə fərqləndirən amil dövlət suverenliyidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da

qeyd edilir ki, suverenlik dövlətin bütün ərazisinə şamil olunur.

Dövlət suverenliyi ərazi üstünlüyü ilə bağlıdır və dövlətin öz ərazisi daxilində hakimiyyətinin tamlığı və müstəsnalığını ifadə edir. Ərazi üstünlüyü dövlətə sərhədləri daxilində olan bütün şəxslər və təşkilatlar üzərində öz yurisdiksiyasını həyata keçirmək, orada müəyyən hüquqi qaydalar müəyyənləşdirmək imkanı verir. Bundan başqa, dövlət müstəsna publik hüquq sahibliyi əsasında bu ərazidən öz maraqları naminə və qanunvericiliyinə uyğun olaraq istifadə edir. Dövlət öz ərazisində xarici dövlətlərin qanun və qaydalarının tətbiqinə yalnız öz razılığı ilə və ehtiyac duyduğu dərəcədə icazə verə bilər.

Dövlətin ərazi üstünlüyü onun yurisdiksiyasından fərqləndirilməlidir. Beynəlxalq hüquq doktrinasında “yurisdiksiya”, “ərazi üstünlüyü”, “suverenlik” və “səlahiyyət” anlayışları sinonim olmasalar da, semantik mənalarına görə bir-birinə yaxın terminlər kimi geniş istifadə edilir.

Dövlətin ərazi üstünlüyü başqa bir dövlətin orqanlarının fəaliyyətindən başqa, onun ərazisində yerləşən bütün şəxslər və təşkilatlar üzərində ali hakimiyyət kimi, yaxud bir dövlətin öz ərazisində bütün şəxslər və təşkilatlar üzərində suveren hakimiyyəti həyata keçirməsi (imperium) və bu əraziyə ali ictimai-hüquqi sahibliyi (dominium) kimi müəyyən olunur. Ərazi üstünlüyü dövlətin öz ərazisinə münasibətdə səlahiyyəti kimi başa düşülə bilər. Dövlətin öz ərazisində ali hakimiyyət orqanı kimi üstünlüyü onun yurisdiksiyasını əhatə edir; yəni məhkəmə və inzibati orqanlarının müəyyən ərazidə bütün işlərə baxmaq və həll etmək hüququnu ifadə edir. Yurisdiksiya dövlətin ərazi üstünlüyünün tərkib hissələrindən biridir və onun suverenliyinin mühüm elementidir. Ərazi üstünlüyü isə yurisdiksiya anlayışından daha genişdir, çünki yurisdiksiya bəzi hallarda dövlətin ərazisindən kənara da çıxır.

Dövlət ərazisinin məkanca üfüqi sərhədi dövlətin sərhədləri adlanır. Dövlət sərhədi xətləri adətən qonşu dövlətlərlə bağlanan bey-

nəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir. Lakin dövlətlərarası münasibətlər praktikasında sərhədyanı dövlətlərin müqavilələri ilə təsbit olunmayan, tarixi əsasən malik sərhədlər də mövcuddur. Uzun müddət ərzində praktikada belə sərhədlərin müəyyən edilməsi beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan adət hüququ formasında qəbul olunmuşdur. Məsələn, keçmiş SSRİ-nin yaradılması zamanı Çar Rusiyasının quberniyaları arasında mövcud olan sərhədlər əsas götürülmüşdür.

Dövlətin quru ərazisinin sərhədləri beynəlxalq müqavilələrə və daxili qanunvericiliyə uyğun olaraq müəyyən edilir. *Azərbaycan Respublikasının “Dövlət sərhədi haqqında” Qanununa* əsasən, “*dövlət sərhədi dövləti ərazisinin hüdudlarını müəyyən edən xətt və həmin xətt üzrə keçən şaquli səthdir*”. Buraya su, quru, dəniz və hava əraziləri, eləcə də yerin təki daxildir. Dövlət sərhədi ölkənin dövlət suverenliyinin ərazi hüdudu kimi qəbul edilir.

“*Yerin təki haqqında*” *Azərbaycan Respublikası Qanununa* əsasən, “**Yerin təki**” – *yer qabığının yer səthindən və ya torpaq qatından, su obyektlərinin (sututarların) dibindən aşağıda yerləşən, öyrənilməsi və istifadəsi mümkün olan dərinliklərdəki uzanan süxurlardan, mineral-xammal ehtiyatlarından, enerji daşıyıcılarından (neft, qaz və s.), təbii və süni boşluqlardan, eləcə də geoloji və texnogen törəmələrdən ibarət hissəsidir.*

Dövlətin su ərazisinə çaylar, göllər, su anbarları, boğazlar və dövlət sərhədləri daxilində yerləşən digər su hövzələri daxildir. Əgər dövlət sahil dövlətidirsə, onun su ərazisinə daxili dəniz suları (liman, buxta, körfəzlər, o cümlədən tarixi körfəzlərin suları) və ərazi dənizi – yəni həmin dövlətin sahillərinə bitişik və eni 12 dəniz milinədək olan sahə də daxil edilir (*BMT-nin Dəniz Hüququ Konvensiyasının 3-cü maddəsi*). *Azərbaycan Respublikasının “Dövlət sərhədi haqqında” Qanununa* görə, *Azərbaycan Respublikasının ərazi suları dövlətin suverenliyi altında olan, quru ərazisinə və daxili sularına bitişik, dəniz zolağı, sərhəd çayları və digər sututar-*

ların ölkənin sahilindən qonşu dövlətlə sərhədə qədər olan hissəsini əhatə edir. Daxili sulara liman akvatoriyaları, dəniz limanlarının hidrotexniki və digər qurğularının dənizə doğru ən uzaq nöqtələrindən keçən xətlə məhdudlaşan sahələr, həmçinin tamamilə Azərbaycanın sahillərinə aid olan körfəzlərin və buxtaların suları daxildir.

Dövlətin hava ərazisinə quru və su ərazilərinin üstündə yerləşən hava məkanı daxildir. Hava məkanının yuxarı həddi hazırda beynəlxalq konvensiyalarda müəyyən edilməmişdir. Hüquq doktrinasında dövlətin hava məkanının yuxarı sərhədi, kosmosdan – ümumi istifadədə olan beynəlxalq ərazidən ayıran xəyali müstəvi kimi müəyyən edilən adət normasına əsasən tənzimlənir.

Hava məkanı ilə kosmos arasındakı sərhədin dəniz səviyyəsindən 100–110 km hündürlükdə olması Beynəlxalq Aviasiya Federasiyası tərəfindən qeyri-rəsmi olaraq tövsiyə edilmişdir. Bu hündürlüyün seçilməsi Karman xətti ilə bağlıdır. Alman fizik T. Karman 1956-cı ildə müəyyən etmişdir ki, 100 km hündürlükdə atmosfer o qədər seyrəkdir ki, istənilən uçan qurğu həmin səviyyəyə çatdıqda, onun hərəkətini saatda 7,9 km-ə bərabər olan birinci kosmik sürətlə davam etdirməsi lazımdır ki, yerə düşməsin. Bu sərhəd xətti təxminən 10 km həcmində dəyişə bilər və dövlətlərin hava məkanının yuxarı sərhədini, yəni atmosferin kosmosa keçdiyi xətti ifadə edir.

Hər bir dövlətin ərazisi təkcə onun hakimiyyəti altında olan sahə deyil, dövlət ərazini müxtəlif yollarla həm əldə etmək, həm də özgəninkiləşdirmək hüququna malikdir. Dövlət ərazisinə sərəncam vermək (məsələn, ərazinin bir hissəsinin başqa dövlətə verilməsi) adətən iki yolla həyata keçirilir: bir tərəfdən özgəninkiləşdirən dövlətin ərazisinin dəyişdirilməsi yolu ilə, digər tərəfdən isə qəbul edən dövlət tərəfindən onun alınması yolu ilə. Dövlət ərazisi əldə etməsinin konkret üsulunun hüquqa uyğun olması, yəni beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə və normalarına uyğun olması, böyük əhəmiyyət daşıyır.

Dövlət ərazisinin əldə edilməsinin aşağıdakı üsullarını ayırmaq mümkündür:

1. Digər dövlətin suverenliyi altında olmayan (*terra nullius*) ərazilərin dövlətə birləşdirilməsi və akkressiya, yəni təbii səbəblərdən və ya süni şəkildə yaranmış torpaq sahəsinin əldə edilməsi. Bu üsulları həyata keçirən dövlət ərazinin ilk sahibi sayıldığından, bu üsullar ilkin üsullar adlanır.

2. Uzunmüddətli sahiblik – bu üsul dövlətlər arasında mübahisə yaranan hallarda tətbiq edilir; beynəlxalq hüquqda sahibliyin konkret şərtləri müəyyən edilməmişdir. Birincisi, kifayət qədər uzun müddət ərzində ərazi üzərində faktiki suverenliyin həyata keçirilməsi; ikincisi isə əldə edən dövlətin vicdanlı davranışı nəzərə alınır.

3. Ərazinin ilhaq edilməsi (birləşdirilməsi, anneksiyası) – maraqlı dövlətin başqa bir publik qurumun suverenliyinə tabe olmayan (*terra nullius* deyil) əraziləri ələ keçirmək üçün hərəkətlər etməsi, orada səmərəli hakimiyyəti həyata keçirməsi və bu hakimiyyəti davam etdirmək niyyətini ifadə edir. Bununla yanaşı, ərazinin ilhaq yolu ilə əldə edilməsi, yəni bir dövlətin başqa dövlətin ərazisini onun iradəsinə zidd olaraq birtərəfli qaydada mənimsəməsi, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan güc tətbiq etməmək və güclə hədələməmək prinsipinə ziddir (BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsi). Məsələn, formal olaraq Osmanlı Türkiyəsinin ərazisi sayılan Bosniya və Herseqovina 1878-ci ildə Avstriya-Macaristan tərəfindən işğal edilmiş və 1908-ci ildə özünə birləşdirilmişdir.

4. Təcavüzkar dövlətin ərazisi üzərində sərəncam verilməsi – təcavüzkar müharibə üçün məsuliyyətin bir formasıdır və bu, qalib və məğlub dövlətlər arasında münasibətlərdə tətbiq olunur. Məsələn, İkinci Dünya Müharibəsində Almanıyanın məğlubiyyətindən sonra antihitler koalisiyası 1 avqust 1945-ci il Potsdam konfransında qərar verərək Königsberq şəhərinin və ona bitişik

olan Şərqi Prussiyanın SSRİ-nin xeyrinə Almaniyadan ayrılmasına qərar verdi.

5. Ərazinin güzəşti (sessiya) – bir dövlətin öz ərazisinin bir hissəsini digər dövlətə verməsi deməkdir. Adətən, bu köçürülən ərazinin sakinlərinin razılığı tələb olunmur. Ərazi sessiyasının əsasında alqı-satqı müqaviləsi, bağışlama müqaviləsi və ya dövlətlər arasında başqa razılaşma dayanır. Sessiya həm ödənişli, həm də ödənişsiz ola bilər. Ödənişli sessiyanın ən məşhur nümunələrindən biri 1867-ci ildə Rusiya imperiyasının Alyaska yarımadasını ABŞ-a satmasıdır.

6. Ərazi mübadiləsi – ərazi əldə etmənin nisbətən nadir formasıdır, çünki burada iki dövlət qarşılıqlı olaraq bir-birindən müəyyən ərazi hissələrini alır. Nümunə kimi SSRİ ilə Norveç arasında Protokolu (24 dekabr 1963) göstərmək olar. Bu protokol Borisoglebskaya və Skogfosskaya su elektrik stansiyalarının istismarı və saxlanması üçün zəruri olan torpaq sahələrinin pulsuz istifadəsinin qarşılıqlı təminatını nəzərdə tuturdu.

7. Ərazi artımı (akkressiya) – təbii səbəblərdən (məsələn, çay və ya dəniz çöküntüləri nəticəsində) və ya süni yolla (məsələn, sahilyanı suların doldurulması ilə) yaranan yeni torpaq sahəsinin mövcud dövlət ərazisinə əlavə edilməsidir. Çünki yeni torpaq artıq həmin dövlətin mövcud sərhədləri daxilində yaranır, mülkiyyət məsələsi adətən mübahisəsiz olur. Akkressiya, xüsusilə ada və sahilyanı dövlətlər üçün (məsələn, Yaponiya, İndoneziya) mühüm və aktualdır.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, millətlər və xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ BMT Nizamnaməsində və insan hüquqları haqqında 1966-cı il beynəlxalq paktlarda təsbit edildi. Bu hüququn həyata keçirilməsi nəticəsində ərazi dəyişiklikləri artdı. Öz müqəddəratını təyin etmə müxtəlif formalarda olur: silahlı mübarizə, parlament qərarı, plebisit (yəni müəyyən ərazinin dövlət mənsubiyyəti ilə bağlı ümumxalq səsverməsi).

Plebissit Böyük Fransız İnqilabı zamanı yaranıb və geniş istifadə olunub. Uğurlu nümunələrdən biri Eritreyanın müstəqillik qazanmasıdır. 1993-cü ilin aprelində Eritreya əhalisi referendum keçirdi və 99,8% səs verərək müstəqilliyi dəstəklədi. Mayda BMT Baş Assambleyası Eritreyanı üzv kimi qəbul etdi.

Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipinin həyata keçirilməsində əsas çətinliklər beynəlxalq hüququn bütün əsas prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqədə olması və onlardan birinin həyata keçirilməsinin digərlərinin fəaliyyətinə xələl gətirməməsi ilə bağlıdır. Bu halda xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi dövlətlərin ərazi bütövlüyü, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipləri ilə birlikdə tətbiq edilməlidir.

Dövlət ərazisindən kənarda yerləşən dəniz, hava məkanları, kosmik gəmilər, habelə beynəlxalq ərazi daxilində boru kəmərləri, digər tikililər (süni adalar) və avadanlıqlar (qazma qurğuları və s.) şərti olaraq dövlət ərazisi sayılır. Dövlət müvafiq əraziyə və onun üzərində yerləşən sərvətlərə sahiblik, istifadə və sərəncam vermək müstəsna hüququna malikdir.

7.3.Dövlətin yurisdiksiyası

Yurisdiksiya (lat. *jurisdictio*) məhkəmə və ya digər dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinin sərhədini bildirir. “Yurisdiksiya” anlayışı əsasən dövlətlə bağlı işlədilsə də, yalnız dövlətlə məhdudlaşmır. Məsələn, dövlət daxilində sahədə “yurisdiksiya” dedikdə, adətən məhkəmə orqanlarının müəyyən kateqoriya işlərə baxmaq səlahiyyətləri nəzərdə tutulur. Dövlətin yurisdiksiyası dövlət suverenliyinin təzahürüdür və əsasən dövlətlərarası münasibətlərdə istifadə olunur. Dövlət cinayət, mülki və inzibati yurisdiksiya sahələrini müəyyən edir.

Həcminə görə tam yurisdiksiya (həm qanunvericilik, həm də

icraedici yurisdiksiyanı əhatə edir) və məhdud yurisdiksiya; **məkan meyarı üzrə** isə ərazi və ekstrateritorial (əksərazi) yurisdiksiya fərqləndirilir. Burada söhbət ölkə sərhədləri daxilində və ondan kənarda həyata keçirilən yurisdiksiyadan gedir.

Yurisdiksiyanın müəyyən edilməsi dedikdə, dövlətin öz səlahiyyətlərini həyata keçirməsini mümkün hesab etdiyi və tələb etdiyi məkanın, səlahiyyətlərin ünvanlandığı şəxslərin dairəsinin, eləcə də səlahiyyətlərin predmetinin müəyyən edilməsi başa düşülür.

Yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi isə dövlətin öz hüquqi göstərişlərini məcburi tədbirlərlə təmin etməsi deməkdir.

Beynəlxalq hüquqi sənədlərdə “yurisdiksiya” termini işlədilsə də, onun məzmunu açıqlanmır və iştirakçı dövlətlərin müqavilənin son məqsədlərinə nail olmaq üçün bu və ya digər obyektə münasibətdə qəbul etməli və həyata keçirməli olduqları tədbirlər nəzərdə tutulur. Bəzi sənədlərdə isə iştirakçı dövlətlərin suveren hakimiyyəti müəyyən obyektlərə və ya ərazilərə aid etməsi, yəni ərazi üstünlüyü aspektində yurisdiksiyaya baxılır. Məsələn, BMT-nin Dəniz Hüququ üzrə Konvensiyasının (1982) 56-cı maddəsində göstərilir ki, sahil dövlətinin müstəsna iqtisadi zonada Konvensiyanın müvafiq müddəalarında nəzərdə tutulan süni adaların, qurğuların və tikintilərin yaradılması və istifadəsi, dəniz elmi tədqiqatları, dəniz mühitinin mühafizəsi və qorunması sahəsində yurisdiksiyası vardır.

Bəzi konvensiyalar isə cinayət qanununun zamana, məkana və şəxslərə görə qüvvəsinin mövcud prinsiplərindən çıxış edərək cinayət yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi imkanını müəyyən edir (məsələn, *Mülki Aviasiyanın Təhlükəsizliyi Əleyhinə Qanunsuz Aktlarla Mübarizə haqqında Konvensiya* (1971); *Beynəlxalq Müdafiədən İstifadə Edən Şəxslər və Diplomatik Agentlər Əleyhinə Cinayətlərin Qarşısının Alınması və Cəzalandırılması haqqında Konvensiya* (1973)).

Bəzi beynəlxalq sənədlərdə yurisdiksiya məhkəmə orqanlarının səlahiyyətlərinə daxil olan prosessual tədbirlər kompleksi kimi qəbul edilir (məsələn, *Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutu*).

Beynəlxalq hüquq doktrinasında “yurisdiksiya”, “ərazi üstünlüyü”, “suverenlik” və “səlahiyyət” anlayışlarının məna və əhəmiyyəti yaxın olduğundan, onların bir-birindən fərqləndirilməsi və nisbəti mübahisəlidir. Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Tribunalın fəaliyyət göstərdiyi dövrdə “yurisdiksiya” və “səlahiyyət” anlayışlarının nisbəti ilə bağlı sual ortaya çıxdı. Tadiç işi üzrə Apellyasiya Məhkəməsinin qərarında hakimlər qeyd etdilər ki, yurisdiksiyanın iki hüquqi mənası mövcuddur: birincisi, yurisdiksiya yalnız predmet sahəsində məhkəmə səlahiyyətlərinin zaman, məkan və şəxslər üzrə həcmi ifadə edir (bu mənada “yurisdiksiyanı” “səlahiyyət” adlandırmaq daha məqsədəuyğundur); ikincisi isə, yurisdiksiya səlahiyyət daxilində qanunu məcburi şəkildə təsdiq etmək və həyata keçirmək deməkdir, yəni sözün əsl mənasında yurisdiksiyadır.

Dövlətin yurisdiksiyası və səlahiyyətlərinin nisbəti onun əsas fəaliyyət istiqamətlərinin həyata keçirilməsində özünü göstərir və bu istiqamətlər dövlətin daxili və xarici funksiyalarını ifadə edir. Dövlətin səlahiyyətləri çərçivəsində daxili funksiyalarını həyata keçirməsi, adətən, yurisdiksiyanın müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Lakin dövlətin beynəlxalq münasibətlər sahəsində xarici funksiyaları ilə bağlı “yurisdiksiya” termini o qədər də tətbiq olunmur. Buna görə də səlahiyyətlərin məzmunu yurisdiksiyanın məzmunundan daha genişdir.

Səlahiyyət (kompetensiya) subyektin hüquq və səlahiyyətlərinin kompleksidir, yurisdiksiya isə dövlətin yalnız hüquqi səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsidir.

Avropa Şurasının “Beynəlxalq hüquqda dövlət təcrübəsinə dair sənədlərin təsnifatı üzrə Nümunəvi Plan”ında(1968-ci ildə qəbul

edilmiş, 1972-ci ildə yenidən işlənmiş) yurisdiksiyanın üç növü fərqləndirilir: *jurisdiction to prescribe* (müəyyən etmək yurisdiksiyası), *jurisdiction to adjudicate* (məhkəmə yurisdiksiyası, yəni qərar vermək yurisdiksiyası) və *jurisdiction to enforce* (icra yurisdiksiyası, yəni icra etmək yurisdiksiyası). Müəyyən etmək yurisdiksiyası dövlətin fiziki və hüquqi şəxslər üçün məcburi olan normaları müəyyən etmək səlahiyyətidir; məhkəmə yurisdiksiyası dövlətin fiziki və hüquqi şəxsləri öz məhkəmələri və digər orqanları tərəfindən verilən qərarlara, yəni hüquq tətbiqi aktlarına tabe etmək səlahiyyətidir; məcbur edici yurisdiksiya isə dövlətin hüquqa və onun tətbiqi aktlarına riayət edilməsini təmin etmək səlahiyyətidir.

Yurisdiksiyanın təsnifatı:

- **subyektlərinə görə** – beynəlxalq və dövlət yurisdiksiyası;
- **hakimiyyət xarakterinə görə** – məhkəmə, icra (inzibati) və qanunvericilik yurisdiksiyası;
- **həcminə görə** – tam və məhdud yurisdiksiya (dövlət öz ərazisində tam yurisdiksiyanı həyata keçirir, dənizdə isə xüsusi iqtisadi zona və kontinental şelfdə məhdud yurisdiksiya tətbiq olunur);
- **dövlətin yurisdiksiyasının məkanda qüvvəsinə görə** – ərazi və əksərazi yurisdiksiya;
- **hüquq normalarının şəxslər dairəsinə təsirinə görə** – fərdi və universal yurisdiksiya fərqləndirilir.

Universal yurisdiksiya cinayət hüququ sahəsində dövlətə beynəlxalq birliyin mənafeyi naminə müəyyən cinayətlərə münasibətdə milli yurisdiksiyanı həyata keçirməyə imkan verir. Müxtəlif alim və ekspertlər tərəfindən universal yurisdiksiya sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının tədqiqi nəticəsində hazırlanmış *Prinston Universal Yurisdiksiya Prinsiplərində* (2001-ci ildə BMT-nin müzakirəsinə təqdim edilmiş, lakin qəbul olunmamışdır) qeyd olunur ki, universal yurisdiksiya cinayətin törədildiyi ərazidən, şübhəli şəxsin və ya zərərçəkmişin vətəndaşlığından və digər

xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, cinayətlərin xarakterinə əsaslanır.

Dövlət universal yurisdiksiya prinsipi əsasında öz ərazisindən kənarda, xarici ölkə vətəndaşı tərəfindən digər xarici dövlətə qarşı törədilmiş cinayətlərə münasibətdə yurisdiksiyasını həyata keçirə bilər. Bu prinsip Nürnberq prosesindən sonra beynəlxalq birliyi narahat edən cinayətlərlə mübarizədə geniş tətbiq olunmağa başladı. Universal yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi bu cinayətlərin ümumbəşəri dəyərlərə zidd olması və insansevərlik prinsiplərini pozması ilə əsaslandırılır. Bu fundamental dəyərlər bütün dövlətlərin cinayət hüquq sistemlərinin əsasını təşkil edir. Bu cinayətlərə piratçılıq, köləlik, hərbi cinayətlər, sülh əleyhinə cinayətlər, insanlığa qarşı cinayətlər, soyqırım və işgəncə kimi ağır cinayətlər aiddir.

Prinston prinsiplərinə əsasən universal yurisdiksiyaya istinad edilərkən aşağıdakı məqamlar nəzərə alınmalıdır: milli qanunvericilikdə müvafiq müddələrin olmaması; məsuliyyət rejiminin müdafiə olunması; cinayət təqibinə müddətin tətbiq edilməməsi; dövlətlərin məsuliyyət rejimini müdafiə etmə öhdəliyi ilə amnistiyanın uyğun gəlməməsi; milli yurisdiksiyaların kolliziylərinin tənzimlənməsi və *Non Bis In Idem* prinsipi.

Prinston prinsiplərində təqsirləndirilən şəxsin rəsmi mövqeyi belədir ki, dövlət və ya hökumət başçısı, yaxud məsul dövlət məmuru olması onu cinayət məsuliyyətindən azad etmir və ya cəzanı yüngülləşdirmir. Fəaliyyətdə olan dövlət başçılarının beynəlxalq cinayət təqibindən toxunulmazlığı beynəlxalq adət hüququ, diplomatların toxunulmazlığı isə beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir. Bu toxunulmazlığın “maddi-hüquqi” və “prosesual” aspektləri arasında mühüm fərqlər mövcuddur. Maddi-hüquqi toxunulmazlıq dövlət başçılarını, diplomatları və digər vəzifəli şəxsləri beynəlxalq hüquqa əsasən, vəzifə səlahiyyətləri çərçivəsində törətdikləri ağır cinayətlərdən cinayət məsuliyyətindən azad edir.

Prinston prinsipləri isə maddi-hüquqi toxunulmazlığı rədd edir.

Hazırda milli məhkəmələrdə icraat zamanı prosessual toxunulmazlıq dövlət başçısı və ya digər vəzifəli şəxs vəzifədə olduqda, yaxud diplomat qəbul etdiyi ölkədə akkreditə olunduğu müddətdə tətbiq edilir.

Prinston prinsiplərinin maddi-hüquqi toxunulmazlığı inkar etməsi Nürnberq Nizamnaməsinə uyğundur. Nürnberq Nizamnaməsində qeyd olunur: *“Müttəhimlərin rəsmi mövqeyi – dövlət başçıları və ya müxtəlif hökumət departamentlərinin məsul işçiləri kimi mövqeləri – bəraət qazandırmaq və ya cəzanın yüngülləşdirilməsi üçün əsas sayılmır”* (7-ci maddə).

Bundan əlavə, Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının və Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının nizamnamələrində müharibə cinayətləri, soyqırım və insanlığa qarşı cinayətlər üzrə maddi-hüquqi toxunulmazlıq nəzərdə tutulmur.

Bu nizamnamələrin heç birində prosessual toxunulmazlıq məsələsinə toxunulmur. Beynəlxalq adət hüququ isə prosessual toxunulmazlıqla bağlı belə mövqedən çıxış edir ki, dövlət başçıları vəzifədə olduqları müddətdə “dövlətin fəaliyyətlərinə” görə qeydşərtsiz immunitetə malikdirlər. Qəbul edən dövlətdə akkreditə olunmuş diplomatlar isə öz rəsmi vəzifələrini yerinə yetirərkən **qeyri-məhdud ex officio** toxunulmazlıq hüququna malikdirlər. Ona görə də dövlət başçısı, diplomat və ya digər vəzifəli şəxs vəzifədə olarkən cinayət təqibindən immunitetə malikdir, lakin rəsmi statuslarını itirdikdən sonra toxunulmazlıqları aradan qalxır və cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilirlər.

Prinston prinsipləri prosessual toxunulmazlığın təmin etdiyi qorumanı ləğv etməyi nəzərdə tutmur, lakin prinsipcə prosessual toxunulmazlığı təsdiq etmir.

Təcrübədə prosessual toxunulmazlıqlardan kənara çıxmalar da baş verir. Məsələn, Slobodan Miloşeviç vəzifədə olarkən Beynəlxalq Keçmiş Yuqoslaviya Tribunalı (ICTY) ona qarşı ittiham irəli

sürmüşdü.

Prinsiplərdə dövlətlərin təslim etməkdən imtina etməsi üçün əsaslar öz əksini tapmışdır. Belə ki, dövlət və ya onun məhkəmə orqanları əgər təslim ediləcək şəxsin ölüm cəzası, işgəncə və ya digər qəddar (ləyaqəti alçaldan və ya qeyri-insani) cəza və ya rəftara məruz qalacağına, yaxud şəxsin qanunçuluğun pozulduğu nümayiş xarakterli məhkəmə prosesinə məruz qalacağına dair ciddi ehtimal olduqda və bunun əksini təsdiq edən təminatlar təqdim edilmədikdə, təslim etmə xahişini rədd etməlidirlər.

Zərurət yarandıqda dövlət universal yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi məqsədilə milli qanun qəbul etməli və universal yurisdiksiya müddəalarını gələcək müqavilələrinə daxil etməlidir.

Universal yurisdiksiya cinayət hüququnun Cenevrə Konvensiyaları (1949) ilə müəyyən edilmiş, xüsusilə ağır cinayətlərin təqib edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş müstəsna mexanizmdir. Universal yurisdiksiya humanitar hüququn ciddi pozulmasında şübhəli bilinən şəxsin istənilən ölkənin məhkəməsində və ya tribunalında məsuliyyətə cəlb edilməsinə imkan verir. Bu sistem səlahiyyətli və səmərəli beynəlxalq məhkəmə orqanları olmadıqda yaranan boşluğu aradan qaldırmağa kömək edir. Prinsip Cenevrə Konvensiyalarının əsasən hərbi cinayətlər və insanlıq əleyhinə cinayətlər kateqoriyasına aid olan bütün ciddi pozuntularına tətbiq edilir. Dövlətlər işgəncələr, qul ticarəti, hava gəmilərinin tutulması və ya qaçırılması, bəzi terror aktları ilə bağlı konvensiyalarda nəzərdə tutulmuş konkret cinayətlərlə bağlı universal yurisdiksiyaya müraciət edə bilirlər. Dövlətlərin milli məhkəmələrə hərbi cinayətlərlə bağlı universal yurisdiksiya verməsi hüququ adət hüququ normasına çevrilmişdir. Cinayət hüququnun ümumi qəbul edilmiş prinsipləri dövlət məhkəmələrinin yurisdiksiyasını milli ərazidə törədilən cinayətlərlə və ya qurbanların və ya təqsirləndirilən şəxslərin onun vətəndaşları olması ilə məhdudlaşdırır. Lakin insanlıq əleyhinə və hərbi cinayətlərin törədildiyi şərait onların törədildiyi ölkənin əra-

zisində mühakimə edilməsini və baxılmasını çətinləşdirir.

Universal yurisdiksiya əsasında hərbi cinayətlərin, insanlıq əleyhinə və işgəncə cinayətlərinin qurbanları Cenevrə Konvensiyaları (1949) və İşgəncələrə qarşı Konvensiya (1984) ilə nəzərdə tutulmuş qaydalar əsasında digər dövlətlərin milli məhkəmələrinə şikayət verə bilərlər. Hazırda bu prosedur beynəlxalq səviyyədə ağır cinayətlərlə bağlı ən səmərəli hüquqi müdafiə vasitəsi hesab olunur. Lakin belə şikayətlərin nəticəsiz qalmaması üçün dövlətlər öz qanunvericiliklərini beynəlxalq öhdəliklərinə uyğunlaşdırmalıdır.

Latın dilindən tərcümədə *superanus* (və ya *supremus*) “ən yüksək” mənasını verir və ərazi üzərində mütləq və qeyri-məhdud hakimiyyəti ifadə edir. Suverenlik dövlətdə daxili və beynəlxalq aspektləri olan siyasi-hüquqi xüsusiyyətdir. Suverenliyin daxili təzahürü və tərkib hissəsi ərazi üstünlüyüdür (ərazi suverenliyi). Belə üstünlük onu bildirir ki, dövlətin ərazisi yalnız bir dövlətin tam və müstəqil hakimiyyəti altındadır. Dövlətin öz ərazisi üzərində müstəsna səlahiyyəti beynəlxalq münasibətlərlə bağlı məsələlərin əksəriyyətinin həllində əsas çıxış nöqtəsidir.

Dövlətin ərazi üstünlüyü onun sərhədləri daxilində olan bütün şəxslərə və təşkilatlara münasibətdə ali hakimiyyət deməkdir. Ərazi üstünlüyü dövlətin yurisdiksiyasını da özündə ehtiva edir. *Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Daimi Palatasının 1927-ci ildə “Lotus” işi* üzrə qərarında göstərilir ki, beynəlxalq hüquq dövlətə əsas məhdudiyyət olaraq digər dövlətin ərazisində öz hakimiyyətinin hər hansı elementlərini tətbiq etməyi qadağan edir. Bu mənada, yurisdiksiya ərazi ilə bağlıdır və dövlətin ərazisindən kənarda yalnız beynəlxalq müqavilə və ya adət hüququndan irəli gələn xüsusi icazəverici norma mövcud olduqda həyata keçirilə bilər.

Qüvvədə olan beynəlxalq hüquqa əsasən, dövlətin yurisdiksiyası onun ərazisindən kənarda olan dəniz, hava və su gəmilərinə; kosmik gəmilərə, stansiyalara və digər kosmik obyektlərə;

dənizlərdə və onun təkinə yerləşən süni adalara və qurğulara; Antarktikada elmi stansiyalara; həmçinin diplomatik və konsul nümayəndəliklərinin binalarına da şamil olunur. Bu ərazilər dövlətlə hüquqi əlaqəsini saxlayır və buna görə də bəzi hallarda dövlət ərazisi kimi qəbul edilir, yəni “şərti ərazilər” və ya “kvaziərazilər” adlanırlar.

Yurisdiksiya dövlətin ərazi üstünlüyünün elementlərindən biridir və onun suverenliyinin tərkib hissəsini təşkil edir. Ərazi üstünlüyü yurisdiksiyadan daha geniş anlayışdır, lakin yurisdiksiya yalnız dövlətin ərazi üstünlüyü ilə məhdudlaşmır, bəzi hallarda ondan kənara çıxır.

Ekserazi yurisdiksiyası bir dövlətin öz ərazisi xaricində olan şəxslər, əmlak və hərəkətlər üzərində yurisdiksiyasını həyata keçirməsidir. Bu anlayış ölkədən xaricə çıxan şəxslərin, transmilli korporasiyaların sayının artması, bank və birja əməliyyatlarının, transmilli cinayətlərin çoxalması, qeyri-qanuni miqrasiyanın genişlənməsi, həmçinin internetdən qanuni və qeyri-qanuni məqsədlərlə istifadə edilməsinin və kibercinayətkarlığın yayılması ilə bağlıdır.

7.4. Dövlət sərhədi

Dövlət sərhədi – dövlət ərazisini və dövlət suverenliyinin məkan həddini müəyyən edən xətt və onun boyunca şaquli səthdir. Quruda sərhədlər relyef xətləri, xarakterik təbii nöqtələr və ya nişanlar üzrə müəyyən edilir. Dənizdə sərhəd, ərazi sularının xarici həddinə uyğun olaraq, qonşu dövlətlər arasında razılaşma ilə təyin olunur. Çaylarda sərhəd adətən forvartenin ortası və ya çayın ortası ilə müəyyən edilir. Dövlət sərhədləri beynəlxalq müqavilələr əsasında müəyyən edilir. İlk növbədə delimitasiya məsələsi həll olunur, yəni mübahisəli ərazilərin hüquqi mənsubiyyəti təsbit edilir.

Delimitasiya – dövlət sərhədlərinin ümumi keçmə istiqamətinin xəritə üzərində işarələnməsi yolu ilə müqavilə əsasında müəyyən

edilməsidir. Bu mərhələdən sonra **demarkasiya** mərhələsi başlayır, yəni sərhəd xətlərinin yerində sərhəd nişanları ilə işarələ-nərək çəkilməsi prosesi həyata keçirilir. Quruda dövlət sərhədi aydın görünən sərhəd nişanları, sütunlar, piramidalar və s. vasitə-silə; suda isə düzülmələr, nişanlar və digər vasitələrlə işarə edilir.

“Dövlət sərhədi haqqında” Qanuna uyğun olaraq, dövlət sər-hədi:

- quruda relyef xətləri və aydın görünən səmt göstəriciləri üzrə;
- Xəzər dənizində dövlətin ərazi sularının xarici sərhədi üzrə;
- çaylarda, o cümlədən kiçik çaylarda çayın və ya onun əsas qolunun ortası ilə;

- göllərdə və digər su hövzələrində dövlət sərhədinin bu hövzə-lərin sahillərinə toxunduğu iki nöqtə arasında çəkilən düz xətt üzrə müəyyən edilir.

Sahillərin konfiqurasiyası və ya çayın yatağı yerini dəyişdikdə dövlət sərhədi dəyişmir.

Dövlət sərhədləri, gəmiçilik üçün yararlı olan çaylarda çayın əsas farvaterinin və ya talveqinin (ən dərin hissəsinin) ortası üzrə, naviqasiya mümkün olmayan çaylarda və digər su axarlarında isə onların ortası və ya çayın əsas qolunun ortası üzrə müəyyən edilir.

Sərhəd göllərində dövlət sərhədi sahilləri birləşdirən bərabər məsafədə yerləşən orta, düz və ya digər xətt üzrə (quru sərhədinin çıxış nöqtələrini gölün və ya digər su hövzəsinin sahilləri ilə birləş-dirən düz xətt boyunca) müəyyən edilir. Çay, su axarı, göl və ya di-gər su hövzəsindən keçən dövlət sərhədi bu obyektlərin sahil kon-turları və ya su səviyyəsi dəyişdikdə, yaxud çayın və ya su axarları-nın məcrası başqa istiqamətə yönəldikdə hərəkət etmir, yəni dəyiş-mir.

Beynəlxalq hüquqda demarkasiya aparılmadığı üçün müəyyən edilməmiş sərhədlər, yəni formalaşmış **de-fakto sərhədlər** də mövcuddur. Belə sərhədlər əsasən Afrika və Asiya qitələrində mü-şahidə olunur. Məsələn, hazırda Pakistan və Əfqanıstan arasında

tam hüquqi və faktiki sərhəd mövcud deyil. Adətən sərhədlərin hüquqi cəhətdən müəyyən edilməməsi, tənzimlənməmiş sərhəd mübahisələrinin olması ilə əlaqədardır.

Sərhədlərin müəyyən edilməsinin dörd əsas üsulu fərqləndirilir:

1. Astronomik üsul – sərhədlər meridianlar və paralellər üzrə müəyyən edilir (məsələn, Cənubi və Şimal Koreya arasındakı sərhəd 38-ci paralel üzrə keçir);

2. Oroqrafik üsul – sərhədlər yerli relyef nəzərə alınmaqla müəyyən edilir (əksər dövlətlər arasında sərhədlər bu üsulla müəyyən edilmişdir);

3. Geometrik üsul – sərhədlər düz xətlər üzrə müəyyən edilir (məsələn, Misir və Sudan, Misir və Liviya arasında sərhədlər bu üsulla müəyyən olunmuşdur);

4. Qarışıq üsul – yuxarıda göstərilən bir neçə metodun birgə tətbiqi ilə sərhədlərin müəyyən edilməsidir.

Dövlət sərhədinin rejimi milli qanunvericilik və beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir və aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- sərhədin saxlanılması və mühafizəsi;
- nəqliyyat vasitələrinin və şəxslərin sərhədi keçməsi qaydaları;
- malların və şəxslərin sərhəddən keçirilməsi prosedurları;
- sərhəd zonasında təsərrüfat və digər fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi;
- sərhəd hadisələrinin həlli və qarşısının alınması.

Dövlət sərhədi rejimindən sərhəd rejimi, sərhəd zonasının, dövlət sərhədinə çıxışı olan ərazi sularının və daxili suların rejimi fərqləndirilməlidir.

Sərhəd rejimi sərhədin mühafizəsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksidir. Bu rejim dövlət sərhədinin qorunması, onun qanunsuz keçilməsinin qarşısının alınması və dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədi daşıyır.

Sərhəd zonası adətən beş kilometrdən çox olmayan enə malik-

dir. Lakin bəzi hallarda, məsələn, “Dövlət sərhədi haqqında” Qanuna uyğun olaraq, bu en bir kilometrədən çox ola bilər. Belə hallarda sərhədboyu zolaq quru sahələrdə dövlət sərhədi xətti boyunca, sərhəd çaylarının və göllərinin sahilləri boyunca müəyyən edilir. Dövlət sərhədinin mühafizəsi məqsədilə sərhəd boyunca texniki çəpərlər, körpülər, yollar və digər mühüm obyektlər tikilə bilər.

Sərhəd rejimi, həmçinin dövlət sərhədini keçərkən qanunsuz fəaliyyətlərin qarşısının alınması və dövlət rejiminə riayət olunmasının təmin edilməsi məqsədi daşıyır.

“Dövlət sərhədi haqqında” Qanuna uyğun olaraq, sərhədboyu zonada yerləşən daxili sular və ərazi, adalar sərhəd mühafizə orqanlarının nəzarəti altındadır. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda sərhədboyu rejim sərhəd mühafizə orqanları tərəfindən təmin edilir. Üzmə vasitələrinə sərhəd mühafizə orqanları tərəfindən “Üzmə vasitəsinin qeydiyyat vəsiqəsi” verilir. Bu vasitələrdə havadan görünən yerlərə tanınma nişanları vurulur, gövdələrinə isə qeydiyyat nömrələri yazılır. Üzmə vasitələri yalnız müəyyən edilmiş körpülərdən, yerləşmə üçün nəzərdə tutulmuş məntəqələrdən və xüsusi müəyyən olunmuş yerlərdən istifadə edə bilərlər. Bu yerlərdən kənarda dayanmaqları, sərnişinlərin minib-düşməsi, yük yığılması və boşaldılması yalnız fəlakət və digər fəvqəladə hallar istisna olmaqla, qadağandır.

Beynəlxalq istifadədə olan dövlət ərazilərinə adətən aşağıdakılar daxildir: qeyri-məhdud sayda dövlətin istifadə etdiyi su əraziləri, beynəlxalq boğazların müəyyən hissələri, arxipelaq suları, beynəlxalq kanallar, eləcə də beynəlxalq naviqasiya üçün istifadə olunan çaylar. Bundan əlavə, xüsusi statusu beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilən ərazilər də beynəlxalq istifadədə olan dövlət ərazisi hesab olunur. Bu qəbildən olan ərazilərə, məsələn, Şpitsberqen arxipelaqı aiddir.

7.5. Beynəlxalq çaylar

Ümumi mənada **beynəlxalq çaylar** dedikdə, iki və ya daha çox ölkənin ərazisindən keçən və ya dövlətlərin ərazilərini ayıran çaylar nəzərdə tutulur. Beynəlxalq hüquqda beynəlxalq çaylar aşağıdakı qruplara bölünür:

- a) dənizə çıxışı olan beynəlxalq gəmiçilik çayları;
- b) mənəbindən dənizə çıxmada bir neçə dövlətin ərazisindən axan transsərhəd çaylar;
- c) sərhəd çayları (sahilyanı dövlətlər arasında sərhəd bu çaylar boyunca keçir).

Bu təsnifat nisbidir, çünki eyni beynəlxalq çay müxtəlif kateqoriyalara aid edilə bilər.

Dənizlə birbaşa əlaqəsi olan və müxtəlif ölkələr, o cümlədən qeyri-sahil dövlətlər tərəfindən beynəlxalq su nəqliyyatı üçün istifadə edilən **gəmiçilik çayları** xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də belə çayların (Dunay, Reyn, Nil, Niger, Konqo, Senegal, Amazon və s.) beynəlxalq hüquqi rejiminə dair ilk normalar əsasən onların gəmiçilik məqsədilə istifadəsinin tənzimlənməsinə yönəlmişdi.

Qərbi Avropanın əsas çay marşrutları üzrə gəmiçilik azadlığı Vyana Konqresi (1815) tərəfindən tanınmışdır. Sonralar Reyn (1868) və Dunay (1948) çayları ilə bağlı xüsusi beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır. Dunay ölkələri tərəfindən imzalanmış *“Dunayda Gəmiçilik Rejimi haqqında Konvensiya”nın* (1948) 1-ci maddəsində qeyd olunur ki, Dunayda naviqasiya bütün dövlətlərin ticarət gəmiləri, vətəndaşları və malları üçün azad və açıq olmalıdır; bütün tərəflərə eyni naviqasiya və ticarət rüsumları, eləcə də gəmiçilik şərtləri tətbiq edilməlidir. Sahilyanı ölkələr Dunay çayının öz milli hissələrini gəmiçilik üçün əlverişli vəziyyətdə saxlamağı, orada gəmiçiliyin təmin olunması və təkmilləşdirilməsi məqsədilə zəruri tədbirlər görməyi öhdələrinə götürmüşlər. Konven-

siyanın müddəalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək məqsədilə xüsusi orqan – Dunay Komissiyası yaradılmışdır. Bu komissiyanın tərkibinə hər bir Dunay ölkəsindən bir nümayəndə daxildir (5-ci maddə).

XX əsrin ikinci yarısında **beynəlxalq su axarlarından** qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə istifadə, eləcə də bu axarların çirkənlənmədən və digər antropogen təsirlərdən qorunması məsələlərinin həlli istiqamətində mühüm addımlar atılmış və universal, həmçinin regional xarakterli bir sıra beynəlxalq hüquqi aktlar hazırlanmışdır. BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş *“Beynəlxalq Su Axarlarının Qeyri-Naviqasiya İstifadəsi Hüququ Haqqında Konvensiya”* (1997) hələ qüvvəyə minməsə də, onun bir sıra müddəaları ümumi beynəlxalq hüququn adət normaları kimi tətbiq olunur.

Konvensiya beynəlxalq su axarlarından istifadə ilə bağlı əsas prinsipləri müəyyən edir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- su axarından ədalətli və əqlabatan istifadə;
- onun istifadəsi, inkişafı və mühafizəsində bütün su axarı dövlətlərinin iştirakı;
- beynəlxalq su axarlarından istifadə zamanı digər dövlətlərə əhəmiyyətli zərər vurulmasının yolverilməzliyi;– su axarlarının optimal istifadəsi və adekvat mühafizəsinə nail olunması məqsədilə dövlətlər arasında əməkdaşlıq və s.

“Beynəlxalq su axarları” anlayışı “beynəlxalq çay” anlayışından daha geniş mənə daşıyır. 1997-ci il Konvensiyasının 2-ci maddəsinə əsasən, bu anlayış fiziki qarşılıqlı əlaqə nəticəsində vahid, bütöv təşkil edən və adətən ümumi sonluğa malik olan yerüstü və yeraltı (qrunt) su sistemlərini əhatə edir.

Regional sazişlər sırasında 2003-cü ildə düzəlişlər edilmiş *“Transsərhəd Su Axarlarının və Beynəlxalq Göllərin Mühafizəsi və İstifadəsi Haqqında Konvensiya”*nı (1992) xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu Konvensiya iştirakçı dövlətlərə aşağıdakı öhdəlikləri qoyur:

- suların çirklənməsinin qarşısının alınması;
- su ehtiyatlarının rəşional idarə olunması;
- ekosistemlərin mühafizəsi və bərpaşının təmin edilməsi;
- transsərhəd təsirlərin qarşısının alınması və onlara nəzarət məqsədilə bütün zəruri tədbirlərin görülməsi.

Bir çox çaylar (Reyn, Dunay, Nil, Bramaputra və s.) iki və ya daha çox dövlətin ərazisindən tamamilə və ya qismən keçir. Beynəlxalq çaylar və ya onların hissələri müvafiq dövlətin ərazisinin bir hissəsi olmaqla və onun suverenliyi altında yerləşməklə yanaşı, həm milli qanunvericilik, həm də sahilyanı dövlətlər arasında bağlanmış beynəlxalq müqavilələr əsasında hüquqi rejimə malikdir. Məsələn, Dunay çayının hüquqi rejimi *“Dunayda Naviqasiya Rejimi haqqında Konvensiya”* (1948), Reyn çayının hüquqi rejimi isə *“Reyn üzrə Naviqasiya haqqında Konvensiya”* (1919, sonralar 1979-cu ildə düzəliş edilmiş) ilə tənzimlənilir. Bu sazişlər istənilən dövlətin qeyri-hərbi xarici ticarət gəmiləri üçün beynəlxalq çaylarda üzmə azadlığını nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, xarici gəmilər sahilyanı dövlətlərin və müvafiq beynəlxalq müqavilələrin müəyyən etdiyi üzmə qaydalarına riayət etməyə borcludurlar. Qeyri-sahil dövlətlərin hərbi gəmilərinin beynəlxalq çaylarda naviqasiyası isə əksər hallarda qadağan edilir.

Sərhəd çaylarına xüsusi hüquqi rejim tətbiq olunur. Bir qayda olaraq, bu çaylarda yalnız sahilyanı dövlətlərin gəmiləri sərbəst naviqasiya hüququna malikdir.

7.6. Beynəlxalq göllər

Beynəlxalq göllər – Dünya Okeanı ilə birbaşa əlaqəsi olmayan və iki və ya daha çox dövlətin sərhədində yerləşən su hövzələridir.

Beynəlxalq göllər yalnız coğrafi deyil, həm də geoloji xüsusiyyətlərinə görə təsnif edilməlidir. **Mənşəyinə görə** onları təbii və süni göllər kimi ayırmaq mümkündür. **Təbii göllər** isə öz növbə-

sində yerüstü və yeraltı olmaqla iki əsas kateqoriyaya bölünür. Yerüstü təbii göllər aşağıdakı növləri əhatə edir: buzlaq, moren, çay, sahil, dağ, krater, tektonik, bənd, sel və çuxur gölləri.

Moren gölləri buzlaqların hərəkəti nəticəsində əmələ gələn və su ilə dolmuş çökəkliklərdir. Bu göllər son dərəcə qeyri-sabit və təhlükəli hesab olunur; ərimə nəticəsində yığılan su istənilən an aşağıya axa bilər. Bununla belə, bu cür göllərin füsunkar gözəlliyi, təhlükələrinə baxmayaraq, ekstremal istirahət həvəskarlarını cəlb edir. Məsələn, Titikaka gölü (Cənubi Amerikada yerləşir) dağlıq beynəlxalq göllərə aiddir.

Tektonik mənşəli beynəlxalq göllərə Lago Maggiore (İtaliya və İsveçrə sərhədində), Prespa gölü (Makedoniya, Yunanıstan və Albaniya ərazisində yerləşir) və digər oxşar göllər daxildir.

Buzlaq mənşəli beynəlxalq göllərə isə Konstans gölü (Boden gölü, İsveçrə), Buenos-Ayres gölü (Çili və Argentina sərhədində), Çud-Pskov gölü (Rusiya və Estoniya sərhədində) və s. aiddir.

Ekoloji baxımdan beynəlxalq gölləri iki əsas kateqoriyaya ayırmaq mümkündür:

- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə daxil olan beynəlxalq göllər;

- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə daxil olmayan beynəlxalq göllər.

Beynəlxalq göllərin sahilboyu zonalarında həm milli parklar, həm də qoruqlar mövcuddur. Sahillərində qoruq əraziləri yerləşən beynəlxalq göllərə Konstans, Xanka, Şkoder və digər göllər aiddir.

Mədəni baxımdan beynəlxalq göllər YUNESKO-nun Ümumdünya İrsinə daxil olanlar və daxil olmayanlar olaraq fərqləndirilir. Məsələn, Ohrid gölü YUNESKO-nun Ümumdünya İrs siyahısına daxildir.

Beynəlxalq göllərin adlarına gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, əksər beynəlxalq göllərin tək bir adı mövcuddur. Lakin dünyada iki və ya daha çox adı olan beynəlxalq göllər də vardır. Məsələn,

belə iki adlı beynəlxalq göllərə Albert (ikinci adı Nyantsa), Laqoa-Mirin (ikinci adı Laquna-Merin) və Ubsu-Nur (ikinci adı Uvs-Nuur) gölləri daxildir.

Beynəlxalq gölləri həm kəşf edildikləri zamana, həm də kəşf edən şəxsə görə növlərə ayırmaq mümkündür. Məsələn, Afrikanın Viktoriya gölünü 1858-ci ildə ilk dəfə avropalı səyyah Con Henniq Speke (1827–1864) kəşf etmişdir. Bundan əlavə, dünya miqyasında beynəlxalq sahillərində hərbi əməliyyatların keçirildiyi göllər də mövcuddur. Məsələn, Çud-Pskov gölünün sahilində 1242-ci il aprelin 5-də məşhur Buz döyüşü baş vermişdir.

Beynəlxalq göllər siyasi aspektdən də təsnif edilməlidir, çünki dünyada həm mübahisəli ərazidə yerləşən, həm də mübahisəsiz beynəlxalq göllər mövcuddur. Məsələn, Tiveriad gölü texniki baxımdan beynəlxalq göllər kateqoriyasına aid deyil, çünki o, tamamilə İsrail ərazisi ilə əhatə olunub. Lakin gölün sahilində yerləşən və İsrail ilə Suriya arasında mübahisəli olan Qolan təpələri ərazisi nəzərə alınarsa, Tiveriad gölü bəzi baxışlara görə beynəlxalq status qazana bilər.

Sərhəd göllərinin aşağıdakı kateqoriyaları fərqləndirilir:

– Açıq dənizlə təbii əlaqəsi olan göllər. Məsələn, Malavi gölü (Nyasa) Şire və Zambezi çayları vasitəsilə Hind Okeanına, Skitari gölü Boyana çayı ilə Adriatik dənizinə, Mirim gölü isə Cənubi Atlantik Okeanına təbii yolla birləşir;

– Açıq dənizlə süni əlaqəsi olan, naviqasiya üçün əlverişli hala gətirilmiş göllər. Belə göllərə misal olaraq, Böyük Göllər sistemi göstərilə bilər ki, bu göllər Müqəddəs Lourens çayı ilə süni kanal vasitəsilə Atlantik Okeanına birləşdirilmişdir;

– Beynəlxalq çaylarla əlaqəli göllər. Məsələn, dünyanın ən böyük beynəlxalq çayı olan Nil çayı ilə birləşən Viktoriya, Edvard və Albert gölləri bu kateqoriyaya daxildir.

Sərhəd göllərinə xüsusi hüquqi qaydalar tətbiq edilir. Sərhəd gölləri, məsələn, Xanka və Xəzər dənizi, iki və ya daha çox dövlət-

tin sərhədini təşkil edir. Beynəlxalq hüquqa əsasən, bu göllərdə sərbəst naviqasiya hüququ yalnız sahilyanı dövlətlərin gəmilərinə məxsusdur. Qeyri-sahil dövlətlərinin hərbi gəmilərinin sərhədyanı göllər boyunca hərəkəti isə qadağan olunur.

Xəzər dənizi həcmi və geoloji xüsusiyyətlərinə görə dəniz sayılır, lakin axarlarının olmaması səbəbindən göl kimi də qiymətləndirilir. Xəzər dənizi ilə bağlı məsələlər “Xəzər Dənizinin Hüquqi Statusu haqqında” Konvensiya (12 avqust 2018, Aktau) ilə tənzimlənir və bu sənəddə dəniz statusu əsas götürülmüşdür. Konvensiya Xəzər dənizinin sahil dövlətləri arasında sektorla bölünmə prinsipini qoruyub saxlamış və müəyyən etmişdir ki, Xəzər dənizinin akvatoriyası daxili sular, ərazi suları, balıqçılıq zonaları və ümumi su məkanına bölünür. Sahil dövlətlərinin suverenliyi onların quru ərazisi və daxili sularının hüdudlarından kənarda yerləşən və “bitişik ərazi suları” adlanan dəniz zolağına, həmçinin həmin zolağın dibi, təki və üzərində olan hava məkanına şamil olunur. Ərazi sularının eni 15 dəniz milindən artıq ola bilməz.

“Transsərhəd su axarlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında Konvensiya” (1992) tərəflərin üzərinə istənilən transsərhəd təsirin qarşısını almaq, ona nəzarət etmək və azaltmaq üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmək öhdəliyi qoyur. Bu tədbirlər aşağıdakılardır:

a) Transsərhəd təsiri olan və ya ola biləcək suyun çirklənməsinin qarşısını almaq, ona nəzarət etmək və azaltmaq;

b) Su ehtiyatlarının ekoloji cəhətdən səmərəli və rəşional idarə edilməsini təmin etmək, onların azalmasının qarşısını almaq və ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş transsərhəd sulardan istifadəni təşkil etmək;

c) Transsərhəd təsiri olan və ya ola biləcək fəaliyyətlərdə transsərhəd sulardan ağılabatan və ədalətli şəkildə, xüsusən onların transsərhəd xarakteri nəzərə alınmaqla istifadəsini təmin etmək;

d) Ekosistemlərin mühafizəsini və zərurət yarandıqda bərpasını təmin etmək.

7.7. Şpitsberqen arxipelaqının hüquqi rejimi

Şpitsberqen (Norveç dilində Svalbard) Şimal Buzlu Okeanında, 74° ilə 81° şimal enlikləri və 10° ilə 35° şərq uzunluqları arasında yerləşən, Norveç Krallığının ərazisinə daxil olan arxipelaqdır.

Bu arxipelaqın beynəlxalq hüquqi rejimi ilkin olaraq Paris Sülh Konfransında qəbul edilmiş və doqquz ölkə, İngiltərə, Danimarka, İtaliya, Hollandiya, Norveç, ABŞ, Fransa, İsveç və Yaponiya, tərəfindən imzalanmış 9 fevral 1920-ci il tarixli Şpitsberqen Müqaviləsi ilə müəyyən edilmişdir. Müqaviləyə əsasən, Norveç arxipelaqı təşkil edən bütün adalar, o cümlədən Ayı adası üzərində “tam və mütləq suverenlik” hüququna malikdir.

Eyni zamanda, razılığa gələn tərəflərin gəmilərinə və vətəndaşlarına arxipelaqın ərazisində və onun ərazi sularında eyni şərtlərlə “balıq və ovçuluq hüququ”nun həyata keçirilməsinə icazə verilir. Bundan əlavə, Müqavilənin iştirakçısı olan ölkələrin vətəndaşları yerli qanun və qaydalara uyğun olaraq Svalbardın sularına, fyordlarına və limanlarına, o cümlədən gəmiçilik, sənaye, dağ-mədən və ticarət əməliyyatları üçün bərabər sərbəst giriş hüququna malikdirlər (2 və 3-cü maddələr).

Qeyd etmək lazımdır ki, Svalbard Müqaviləsinin 9-cu maddəsinə əsasən, Norveç öz ərazisində dəniz bazası yaratmamağı, belə bir yaradılmasına icazə verməməyi və bu ərazilərdə hərbi məqsədlər üçün istehkamlar tikməməyi öhdəsinə götürmüşdür. Bu, arxipelaqın tam demilitarizasiyasını təmin edir. Əslində, Şpitsberqen arxipelaqının hüquqi rejimi dövlət ərazisinin hüquqi rejimindən fərqlənir. Norveç sahil dövləti kimi arxipelaqa bitişik ərazidə 200 mil enində balıq mühafizə zonası yaratmış, dənizin bioloji ehtiyatlarından istifadə edilməsinə nəzarət edir.

2003-cü ildən etibarən, ərazi dənizinin eni 4 mildən 12 milə qədər artırılmışdır. Xarici balıqçılıq gəmiləri üçün isə xüsusi icazə qaydaları müəyyən edilmişdir.

7.8. Arktikanın hüquqi rejimi

Arktika (yunan dilində “arktikos” – şimal) Avrasiya və Şimali Amerikanın kənarlarını, adalarla birlikdə Şimal Buzlu Okeanını əhatə edən, Yer kürəsinin Şimal qütb dairəsinə, həmçinin Atlantik və Sakit okeanlara bitişik olan coğrafi ərazidir. Bu baxımdan, Şimal qütb dairəsinin cənubundan keçən coğrafi paralel Arktika məkanlarının cənub sərhədi hesab olunur.

Bu ərazi uzun müddətdir canlı və cansız dəniz ehtiyatlarının istifadəsinə, həmçinin müdafiə forpostlarının yaradılmasına xidmət edir. Arktikada kəşf edilmiş zəngin neft və qaz enerji ehtiyatları mövcuddur. Arktika bölgəsindən Şimali Amerika ilə Asiya arasında ən qısa hava yolu olan çarpaz qütb hava yolları, həmçinin Şərqi Asiya ilə Avropa arasında ən qısa dəniz yolu sayılan **Şimal Dəniz Yolu** keçir.

Arktikanın hərbi məqsədlər üçün istifadəsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bütün bunlar Arktikada torpaq və su məkanlarından istifadənin təkcə milli deyil, eyni zamanda beynəlxalq hüquq çərçivəsində tənzimlənməsi zərurətini yaradır.

Hazırda Arktikanın hüquqi rejimini müəyyən edən universal beynəlxalq müqavilə mövcud deyil. Arktika məkanlarının faktiki hüquqi rejiminə dair, bir çox ölkələr tərəfindən səssiz şəkildə qəbul edilmiş **qütb sektorları konsepsiyası** üstünlük təşkil edir. Bu konsepsiyaya əsasən, beş Arktika dövləti – Danimarka, Kanada, Norveç, Rusiya və ABŞ – Arktika sahillərindən şimalda yerləşən, sahilin qərb və şərqinin ən ucqar nöqtələrindən keçən meridianlar arasında yerləşən sektor daxilində, həmçinin Arktika sahillərinin şimalındakı ada torpaqlarını da öz suveren əraziləri hesab edirlər. Yalnız Kanada və SSRİ öz qütb sektorları daxilində dövlətlərin suveren hüquqlarını təsbit edən xüsusi daxili normativ aktlar qəbul etmişlər. SSRİ 1935-ci ildə Müqaviləyə qoşulduqdan sonra şimal sərhədlərində dəyişiklik edərək, şimal qütb sektorunu Norveçin su-

verenliyi altında olan adalardan yan keçməklə müəyyən etmişdir.

Bu arxipelaqda dəniz məkanlarının statusunu müəyyən edən beynəlxalq dəniz hüququnun normaları qüvvədədir. Dəniz Hüququ Konvensiyası (1982) dövlətlərin ərazi yurisdiksiyasını əsasən kontinental şelfə aid edir, şelfdən kənar zonanı isə beynəlxalq sular hesab edir. Arktikada kontinental şelfin hüquqi rejimi 5 Arktika dövləti arasında mübahisə doğurmur və 200 mil enindəki zolaqla bağlı problem yaranmır. Lakin Şimal qütbünə bitişik dəniz rayonlarının, eləcə də 200 mildən kənardakı kontinental şelfin statusu ilə bağlı fikir ayrılıqları mövcuddur. ABŞ və Yaponiya kimi bəzi dövlətlər hesab edir ki, bu Arktika məkanları Dünya okeanının digər rayonları kimi bərabər hüquqa malik olmalı və Dəniz Hüququ Konvensiyası (1982) əsasında tənzimlənməlidir. Digər dövlətlər isə bildirirlər ki, Arktika məsələsi Dəniz Hüququ üzrə BMT Konfransında müzakirə mövzusu olmamışdır və onun hüquqi rejimi 1982-ci il Konvensiyadan əvvəl formalaşmışdır.

Qütb sektorlarının yan sərhədləri müvafiq ölkələrin dövlət sərhədləri hesab edilmir; qütb sektorunda dövlətin ərazisi yalnız ərazi sularının xarici sərhədi ilə məhdudlaşır. Buna baxmayaraq, sahilyanı dövlətlərin iqtisadi və təhlükəsizlik maraqlarını, həmin ərazilərdə gəmiçiliyin çətinliyini və digər amilləri nəzərə alaraq, sektorlarda ərazi sularının rejimindən çox da fərqlənməyən hüquqi rejim tətbiq olunur. Qütbəyanı dövlətlər qütb sektorunda təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması üçün icazə rejimi tətbiq edirlər.

7.9. Antarktinin hüquqi rejimi

Antarktika, 60° cənub enliyindən cənubda yerləşən Yer kürəsinin ərazisidir və Antarktika qitəsini, şelf buzlaqlarını və ona bitişik dənizləri əhatə edir. Antarktikanın hüquqi statusu, qırxa yaxın dövlətin iştirak etdiyi Antarktika Müqaviləsi (1959) ilə müəyyən edilir. Bu saziş 1995-ci ildə müddətsiz elan olunmuşdur. Müqavi-

lənin müddəalarına əsasən, Antarktikada dövlətlərin bütün ərazi iddiaları “dondurulur”. Müqavilə mövcud ərazi iddialarını inkar etmir, ancaq onları dondurur və yeni iddiaların irəli sürülməsini qadağan edir. Antarktikadan yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə olunmasına icazə verilir.

Antarktikada hərbi bazaların və istehkamların yaradılması, hərbi manevrlərin keçirilməsi, eləcə də hər hansı bir silah növünün sınaqdan keçirilməsi qadağandır. Bundan əlavə, Antarktikada nüvə partlayışları və radioaktiv tullantıların atılması da qadağan edilmişdir. Beləliklə, Antarktika silahsızlaşdırılmış ərazi kimi tanınır. Bununla yanaşı, Müqavilə Antarktikadan hərbi personalın və ya texnikanın yalnız elmi tədqiqatlar və ya digər dinc məqsədlər üçün istifadəsini istisna edir.

Müqavilənin tətbiqinə ciddi nəzarət olunur. İştirakçı dövlətlərdən hər biri istənilən vaxt Antarktikanın istənilən ərazisinə daxil olmaq hüququna malik olan öz müşahidəçilərini təyin edə bilər. Bütün dövlətlərin Antarktika stansiyaları, qurğuları, avadanlıqları, gəmiləri və təyyarələri yoxlama üçün açıqdır. Antarktika stansiyalarının müşahidəçiləri və elmi işçiləri öz vətəndaş olduqları dövlətin yurisdiksiyasına tabedir.

Antarktika ən böyük təbii qoruq və təbii ehtiyatlar məskəni hesab edilir. Burada filiz xammalı, o cümlədən mis, dəmir sulfid və molibden aşkar edilmişdir. Antarktikanın canlı və mineral ehtiyatlarının hüquqi rejimi *“Antarktika dəniz canlı ehtiyatlarının mühafizəsi haqqında Konvensiya” (1980)*, *“Antarktika mineral ehtiyatlarının işlənməsinin idarə edilməsi haqqında Konvensiya” (1988)* və digər sənədlərlə tənzimlənir.

VIII fəsil. TANIMA VƏ HÜQUQ VARİSLİYİ

8.1. Tanımanın anlayışı və tanıma nəzəriyyələri

Tanıma bir dövlətin başqa dövləti beynəlxalq hüququn subyekti kimi qəbul etməsi və onunla rəsmi əlaqələr qurmaq niyyətini bildirməsidir. Həmçinin tanıma həmin dövlətdə və ya onun müəyyən bir hissəsində özünü təsbit etmiş hakimiyyəti bu dövlətin və ya müvafiq ərazinin rəsmi nümayəndəsi kimi qəbul etməyi əhatə edir.

Tanıma yeni dövlətin mövcudluğunu asanlaşdırır və digər dövlətlərlə siyasi və iqtisadi əlaqələrin normallaşmasına səbəb olur. Tanıma dövlətin suverenliyini əldə etməsi nəticəsində beynəlxalq hüquq subyektliliyini tam həyata keçirməsini təmin edir. Yeni dövlətin beynəlxalq səviyyədə tanınmaq hüququ vardır ki, bu da BMT Nizamnaməsi və beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən irəli gəlir. Bu prinsiplərə əsasən, bütün dövlətlər bir-biri ilə dostluq münasibətlərini inkişaf etdirməyə, xalqların suveren bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə prinsiplərinə hörmət etməyə borcludurlar.

İndiyə qədər beynəlxalq hüquqda tanımanın vahid, ümumi qəbul edilmiş tərfi yoxdur. Onun müxtəlif doktrina və konsepsiyaları mövcuddur. 1949-cu ildə BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının gündəliyinə daxil edilmiş tanıma institutu isə hələ də məcəlləşdirilməmişdir.

Beynəlxalq hüquqda tanıma ilə bağlı iki əsas nəzəriyyə mövcuddur: konstitutiv və deklarativ.

Konstitutiv nəzəriyyəyə əsasən, tanıma aktı dövlətə beynəlxalq hüququn subyekti statusunu verir, hökumətə isə beynəlxalq münasibətlərdə bu statusu təmsil etmək hüququnu tanıyır. Bu nəzəriyyə “Müqəddəs Alyans” dövründə formalaşmış və əsasən kimin tam hüquqlu beynəlxalq subyekt hesab olunmasını, kimin isə pro-

tektorat şəklində mövcudluğunu müəyyən edən “sivil” dövlətlərin kiçik qrupunun ideologiyasını və siyasətini dəstəkləmişdir.

Tanımanın konstitutiv nəzəriyyəsinə görə, əgər dövlət digər dövlətlər tərəfindən tanınmayıbsa, o zaman beynəlxalq hüququn subyekti sayılmır. Bu yanaşmada dövlətin beynəlxalq hüquq subyektliliyi onun digər dövlətlər tərəfindən diplomatik tanınmasına bağlıdır. Lakin bu nəzəriyyənin zəif tərəfi ondan ibarətdir ki, beynəlxalq hüququn subyekti kimi qəbul olunmaq və hökumətin bu subyekti təmsil etməsi üçün tələb olunan tanınma sayının konkret şəkildə müəyyən edilməməsidir. Praktikada isə dövlətlər digər dövlətlərlə və ya konstitusiyaya zidd yolla hakimiyyətə gəlmiş hökumətlərlə münasibətlər qura bilirlər, yəni rəsmi tanınma olmadan da beynəlxalq hüququn subyekti kimi səmərəli təmsilçilik mümkündür.

Müasir beynəlxalq münasibətlər praktikasında tanımanın konstitutiv nəzəriyyəsi mühafizəkarlığı səbəbindən artıq əvvəlki kimi dominant mövqeyə malik deyil. Paris Konqresi (1856) bu konsepsiyanı rədd edərək, dövlətlərin güclü dövlətlərin razılığı olmadan beynəlxalq aləmə müstəqil çıxış hüququnun olduğunu təsdiqlədi. Bu konqres vasitəsilə Türkiyənin Avropa dövlətləri ilə əməkdaşlıq aparmaq hüququna da “icazə” verildi.

Tarixdə uzun müddət Rusiya dövlət kimi tanınmadı, 1949-cu ildə isə ABŞ və bir sıra Avropa ölkələri Çin Xalq Respublikasını tanımaqdan imtina etdilər.

Konstitutiv nəzəriyyəyə əsasən, dövlətin beynəlxalq hüquqi tanınması onun beynəlxalq hüququn subyekti kimi hüquqlarına təsir edən aktdır.

Bu nəzəriyyənin praktik tətbiqinə Kosovonun tanınması məsələsində rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Əfqanıstan Kosovonun müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət olmuş, 2008-ci ilin aprel ayının 18-dək isə ABŞ, İtaliya, Almaniya, Belçika, Peru, Avstriya, Xorvatiya, Macarıstan, Kanada, Avstraliya, Cənubi Koreya və Norveç

kimi 37 dövlət Kosovo müstəqilliyini tanımışdır. Digər tərəfdən, Rusiya, Çin, Hindistan, İspaniya, Yunanıstan və bir sıra digər dövlətlər Kosovonun müstəqilliyini tanımaqdan imtina etmiş, onun birtərəfli elan edilməsini beynəlxalq hüququn pozulması kimi qiymətləndirmişlər. Daha sonra BMT Təhlükəsizlik Şurasında Kosovonun statusu ilə bağlı qərar bloklandı.

Konstitutiv nəzəriyyənin əsas ziddiyyəti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq təcrübədə bir qrup dövlət yeni qurumu tanıdığı halda, digər bir qrup bunu qəbul etməyə bilər. Bu isə beynəlxalq hüquqda tanımanın vahid və universal məzmununun olmaması ilə nəticələnir.

Deklarativ nəzəriyyə konstitutiv nəzəriyyənin əksidir. Bu nəzəriyyəyə görə, tanıma dövlətin suverenliyini təsdiq edir, lakin onu yaratmır və tanınmadan əvvəl mövcud olan hüquqlara təsir göstərmir. Deklarativ nəzəriyyənin mahiyyəti ondadır ki, tanıma yalnız beynəlxalq hüquqda yeni subyektin mövcudluğunu bildirmək məqsədi daşıyır. Yəni tanıma dövlətin yaranmasının təsdiqi kimi çıxış edir, lakin beynəlxalq hüququn yeni subyektinin yaradılması demək deyil.

Məsələn, Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsinin 12-ci maddəsində belə deyilir: *“Bir dövlətin siyasi mövcudluğu onun digər dövlətlər tərəfindən tanınmasından asılı deyil. Tanınmazdan əvvəl də dövlətin öz bütövlüyünü və müstəqilliyini qorumaq hüququ vardır.”*

Deklarativ tanıma nəzəriyyəsi, dövlətin yaranması üçün zəruri və kifayət şərtlər kimi sabit sərhədlərin və daimi əhalinin mövcudluğunu, suverenliyə malik dövlət idarəetmə sisteminin qurulmasını, həmçinin digər dövlətlərlə əlaqələr qurmaq imkanını əsas götürür. Bu nəzəriyyə ilk dəfə 1648-ci ildə qəbul edilmiş Vestfal müqaviləsi ilə formalaşmışdır. Bu yanaşma çərçivəsində müstəqilliyini əldə etmiş İsveçrə və Hollandiya kimi dövlətlər tanınmışdır. Deklarativ nəzəriyyənin əsas prinsipləri isə beynəlxalq hüquqda ən geniş

qəbul edilmiş sənədlərdən biri olan Montevideo Konvensiyasının 3-cü maddəsində təsdiq olunmuşdur.

Deklarativ nəzəriyyəyə əsasən, tanıma dövlətin müəyyən faktiki davranışlarının nəticəsi kimi qəbul olunur və bu faktiki vəziyyətə beynəlxalq hüquqi status verir. Beləliklə, tanıma onun beynəlxalq hüquqi fakta çevrilməsini təmin edir. Bu nəzəriyyəyə görə, dövlətin beynəlxalq hüquq subyekti kimi mövcudluğu digər dövlətlərin təsdiqindən asılı deyil. Nəticədə, istənilən dövlət özünü suveren elan edə və beynəlxalq hüququn müstəqil iştirakçısına çevrilə bilər.

Tobar doktrinası adını 1907-ci ildə bu konsepsiyayı təklif etmiş Ekvadorun xarici işlər nazirindən almışdır. Bu doktrina, qeyri-konstitusion yolla hakimiyyətə gəlmiş hökumətlərin tanınmaması ilə materikin dövlətləri arasında daxili siyasi çəkişmələrə dolayı müdaxiləni nəzərdə tuturdu. Belə müdaxilə, faktiki olaraq, konstitusiyaya zidd yolla yaranmış hökumətlərin beynəlxalq tanınmasından imtina etməklə həyata keçirilə bilərdi. Tobar doktrinası 1907 və 1923-cü illərdə Qvatemala, Honduras, Kosta-Rika, Nikaraqua və Salvador arasında bağlanmış müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. Lakin bu doktrina Latin Amerikası və digər regionlarda geniş təsdiqini tapmamışdır, çünki o, dövlət suverenliyinə müdaxilə və daxili işlərə qarışma kimi qəbul olunurdu. Müasir beynəlxalq təcrübədə isə hökumətin tanınması onun öz ərazisində effektiv hakimiyyət və öhdəlikləri yerinə yetirmək qabiliyyətinə əsaslanır. Buna görə də Tobar doktrinası hazırda əhəmiyyətini itirmiş hesab olunur.

Estrada doktrinası 1930-cu ildə Meksikanın xarici işlər naziri C.Estrada tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu doktrinaya əsasən, xarici dövlətlərin yeni bir hökuməti tanımaq üçün xüsusi bir akt verməsi tələb olunmur. Yeni hökumətin yaranması yalnız diplomatik münasibətlərin qurulması məsələsi kimi qiymətləndirilir və bu münasibətlərin davam etdirilməsi hökumətin təbii qəbulunu ifadə edir. Meksika hökuməti bu prinsipə əsaslanaraq, öz diplomatlarının yeni

hakimiyyətə akkreditasiyası prosesini həmin hökumətin tanınması kimi qəbul etmişdir. Estrada doktrinası dövlətlərin daxili işlərinə qarışmaqdan çəkinmə prinsipi üzərində qurulduğundan, daha əvvəlki Tobar doktrinası ilə müqayisədə beynəlxalq hüquqda daha mütərəqqi və tolerant bir yanaşma sayılır.

Hər iki doktrinanın Latın Amerikasına regionunda yaranması təsadüfi deyildir; çünki bu regionda dövlət çevrilişləri və konstitusiyaya zidd siyasi hərəkətlər daha geniş yayılmışdır. Hər bir doktrina öz dövründə dövlətlərin və hakim təbəqələrin maraqlarına uyğun gəlirdi. Lakin müasir dövrdə bu doktrinalar artıq geniş tətbiq olunmur. Beynəlxalq hüququn subyektləri beynəlxalq hüququn ümumi qəbul edilmiş norma və prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir, yaxud ən azı belə fəaliyyət göstərməlidirlər.

Konstitutiv nəzəriyyə İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl geniş yayılmışdı və dövlətlərin beynəlxalq hüquq subyekti kimi tanınmasını önə çəkirdi. Buna qarşı olaraq, deklarativ nəzəriyyə beynəlxalq hüququn yeni subyektlərinin yaranması üçün tanınmanın zəruri olmadığını vurğulayaraq, böyük dövlətlərin siyasətinə qarşı tarazlıq yaratdı.

SSRİ-nin və Yuqoslaviyanın dağılması nəticəsində yaranan yeni dövlətlərin tanınması məsələsi Avropa İttifaqı tərəfindən xüsusi yanaşma ilə tənzimləndi. Bu məqsədlə Aİ “*Şərqi Avropada və Sovet İttifaqında yeni dövlətlərin tanınması haqqında*” və “*Yuqoslaviya haqqında*” bəyannamələr qəbul etdi. Aİ Şurasının xarici işlər nazirlərinin Brüsseldə keçirilən iclasında (16 dekabr 1991) Sovet İttifaqı və Şərqi Avropada yaranan yeni dövlətlərin rəsmi tanınması məsələsi müzakirə olundu. Orada **“on ikilik” adlanan dövlətlər qrupu** bu məsələdə ümumi mövqe müəyyən etdi. Rəsmi tanınma üçün razılaşdırılan əsas meyarlar aşağıdakılardır:

– BMT Nizamnaməsinin müddəalarına, Helsinki Yekun Aktı və Paris Xartiyası əsasında qəbul edilmiş öhdəliklərə, o cümlədən qanunun aliliyi, demokratiya və insan hüquqları sahəsində öhdə-

liklərə riayət edilməsi;

– ATƏM çərçivəsində etnik və milli qrupların, azlıqların hüquqlarının təminatı;

– Bütün sərhədlərin toxunulmazlığına hörmət; sərhədlərin yalnız dinc və ümumi razılıq əsasında dəyişdirilməsi;

– Tərkisiləh və nüvə silahlarının yayılmaması ilə bağlı öhdəliklərin qəbul edilməsi, təhlükəsizlik və regional sabitliklə bağlı bütün müvafiq öhdəliklərə riayət edilməsi;

– Dövlət varisliyi və regional mübahisələrin, zərurət yarandıqda arbitraja müraciət etməklə, razılaşma yolu ilə həll olunması.

Nazirlər həmçinin vurğuladılar ki, təcavüz yolu ilə yaranan dövlətlərin tanınması qəbul edilməyəcəkdir. Bununla yanaşı, tanıma aktının qonşu dövlətlərə təsiri nəzərə alınaraq, bu prinsiplərə hörmət göstərilməsi həm Avropa İttifaqı adından, həm də ayrı-ayrı üzv dövlətlər tərəfindən diplomatik münasibətlərin qurulması üçün hüquqi zəmin yaradır.

Müasir beynəlxalq hüquqda dövlətlərin tanınması ilə bağlı ənənəvi meyarlara əlavə olaraq, **legitimlik meyarı** da ortaya çıxmışdır. Yeni dövlət yalnız o halda qanuni sayılır ki, onun yaranması beynəlxalq hüququn fundamental prinsiplərinə və *jus cogens* normalarına zidd olmasın. Əgər yeni dövlətin yaranması beynəlxalq hüququn ümumi qəbul edilmiş prinsiplərini pozursa, o zaman bu qurum beynəlxalq hüquqi tanınma iddiasında ola bilməz və qeyri-qanuni hesab edilir.

Hazırda beynəlxalq hüquqda tanıma institutu formal şəkildə tənzimlənmişdir. XXI əsrdə isə çox sayda siyasi qurum tamhüquqlu dövlət statusu əldə etmək istəyir. Bu məsələnin həlli üçün beynəlxalq hüquq yeni dövlətlərin subyekt kimi tanınması üçün müəyyən meyarlara riayət edilməsini tələb etməlidir.

8.2. Tanımanın formaları

Rəsmi tanımanın iki forması vardır: *de-facto* və *de-jure*. Bu formalar dövlətlərin və hökumətlərin tanınmasında istifadə olunur. Onlar arasındakı əsas fərq qarşılıqlı münasibətlərdə tanıyan və tanınan dövlətlər üçün yaratdıqları hüquqi nəticələrin həcmi ilə bağlıdır: **faktiki (*de-facto*) tanıma** zamanı hüquqi nəticələr daha məhdud olur. Bu fərqi müəyyən edən dəqiq normalar və ya hansı hallarda tanımanın konkret formasının tətbiq ediləcəyi barədə ümumi qəbul olunmuş qaydalar yoxdur. Təcrübə göstərir ki, tanınmanın bu formalarının tətbiqi əsasən siyasi mülahizələrə əsaslanır.

De jure və ya **tam diplomatik tanıma** o zaman baş verir ki, tanıyan dövlət bu qərarında şübhə etmir və tanınan dövlətlə siyasi, iqtisadi və digər münasibətlər qurmaq niyyətində olur. *De jure* tanıma, tərəflərin dərhal diplomatik münasibətlər qurması və diplomatik nümayəndəliklərini qarşılıqlı şəkildə mübadilə etməsi demək deyil. Lakin bu tanıma, tanıyan dövlətin tanınan dövlətin qanunvericiliyinə hörmət etməsi və bəzi hallarda onu tətbiq etməsi öhdəliyini yaradır. *De jure* tanıma adətən deklarasiya, notalar mübadiləsi və ya beynəlxalq sazişlər vasitəsilə ifadə olunur. Diplomatik münasibətlərin qurulması da *de jure* tanıma hesab edilir. Yeni yaranmış dövlətin *de jure* tanınmaq hüququ vardır. Çox vaxt *de jure* tanıma dövlətlərin bu barədə rəsmi bəyanatları ilə müşayiət olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasını müstəqil dövlət kimi tanıdıqlarını rəsmi olaraq bəyan etmiş dövlətlər aşağıdakılardır:

– Türkiyə Cümhuriyyəti – 9 noyabr 1991-ci il (Bakanlar Kurulu kararı ilə);

– Rumıniya – 11 dekabr 1991-ci il;

– Pakistan – 13 dekabr 1991-ci il;

– İsveçrə – 23 dekabr 1991-ci il;

– İran – 25 dekabr 1991-ci il;

– ABŞ – 23 yanvar 1992-ci il;

– Rusiya – 10 aprel 1992-ci il.

De-facto tanıma tam olmayan tanıma formasıdır və onun motivləri adətən göstərilmir. Əksər hallarda, tanıyan dövlət yeni dövlətin və ya hökumətin stabilliyinə əmin olmadıqda, *de-facto* tanımaya üstünlük verir. Bu tanıma rəsmi akt, birtərəfli sənəd (bəyanat, nota) və ya ikitərəfli müqavilə (protokol, nota mübadiləsi) vasitəsilə açıq şəkildə ifadə edilə bilər.

De-facto münasibətlər əsasən iqtisadi, mədəni və digər maraqlara, daha az hallarda isə siyasi maraqlara əsaslanaraq formalaşır. Faktiki tanıma ilkin və müvəqqəti xarakter daşıyır və geri çağırıla bilər. Bu tanımanın hüquqi nəticələri konkret hallardan asılı olaraq müxtəlif ola bilər; bəzən bu nəticələr *de-jure* tanıma ilə eyni səviyyədə olur. *De-jure* tanıma isə qəti xarakter daşıyır və geri çağırıla bilməz. Tanımanın hər iki formasının geriyə qüvvəsi mövcuddur və bu, tanınan dövlətin tanınmasınadək qəbul etdiyi hüquqi aktlara da şamil edilir. Beynəlxalq hüquq tarixində bir dövlətin digər dövləti daim yalnız *de-facto* tanıması hallarına rast gəlinmir.

De-facto tanıma müvəqqəti xarakter daşıyır – ya sonradan ləğv olunur, ya da *de-jure* tanımaya keçir. Bu tanımadan sonra münasibətlərin həcmi əsasən beynəlxalq sazişlərlə müəyyən edilir və tanıyan tərəfin siyasi iradəsindən asılı olur. Bu tanıma forması bir çox hallarda üçüncü dövlətlər tərəfindən, metropoliya ilə münaqişə yaşayan və azadlıq uğrunda mübarizə aparan xalqların müvəqqəti hökumətlərinə münasibətdə istifadə olunmuşdur.

Bəzi hallarda dövlətlər, hökumətlər və ya digər hakimiyyət orqanları müəyyən konkret məsələnin həlli üçün bir-biri ilə rəsmi ünsiyyətə girməli olurlar, lakin bir-birilərini tanımaq istəmirlər. Bu hallarda *ad hoc* (yəni, “bu hal üçün”) tanınmadan istifadə olunur. Bəzən belə təmasların məqsədi beynəlxalq müqavilələrin bağlanması ola bilər. Məsələn, Vyetnamda müharibənin başa çatması ilə bağlı danışıqlarda, 1973-cü ildə, ABŞ, Vyetnam Demokratik Respublikası, Vyetnam Respublikası və Cənubi Vyetnam Respublikası arasında

Paris sazişləri imzalanmışdı. Lakin həmin tərəflərin bəziləri bir-birlərini rəsmi şəkildə tanımırdılar. Belə hallarda tanımanın olmaması imzalanmış müqavilənin hüquqi qüvvəsinə təsir göstərmir.

Ad hoc tanıma, adətən, beynəlxalq təşkilatların, xüsusi missiyaların, komitələrin və işçi qruplarının fəaliyyətində tətbiq olunur. Bu tanıma forması BMT, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi və digər beynəlxalq təşkilatların praktikasında da istifadə edilir. Tarixdə bir-birini rəsmi şəkildə tanımayan dövlətlərin eyni beynəlxalq konfranslarda iştirak etməsi və ya müəyyən sahələrdə yeni qurumlarla münasibət qurması hallarına rast gəlinmişdir. Belə münasibətlər vətəndaşların hüquqlarının qorunması, təbii fəlakətlər zamanı humanitar yardımın göstərilməsi və s. məqsədlərlə həyata keçirilə bilər.

Tanıma institutunun tətbiqi şərtləri:

– Beynəlxalq hüququn subyektlərinin tanınması məsələsinin qaldırılması *“zəruri və arzu olunan” olmalıdır (Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının Əsasnaməsinin 18-ci maddəsi);*

– Tanıma institutunun məcəllələşdirilməsi ilə bağlı dövlətlərin iradələrinin əlaqələndirilməsi və dövlətlər üçün ümumi davranış qaydalarının qəbul edilməsi tələb olunur;

– Beynəlxalq hüquqda tanıma institutunun aktuallığı mübahisəsizdir, çünki yalnız beynəlxalq hüququn yeni subyektinin tanınması inteqrasiya prosesləri üçün daha geniş imkanlar açır və bununla beynəlxalq hüququn mütərəqqi inkişafına töhfə verir;

– Beynəlxalq hüququn subyektlərinin tanınması sahəsində geniş beynəlxalq müqavilə təcrübəsi, adətlər, elmi konsepsiya və doktrinlər mövcuddur;

– Tanıma institutunun məcəllələşdirilməsi ümumi beynəlxalq hüququn institutlarının və sahələrinin müqavilələrdə vahid formada möhkəmləndirilməsinə və inkişafına kömək edir.

Hazırda tanıma institutu beynəlxalq hüququn adət normaları və hamılıqla tanınmış prinsipləri, bir sıra çoxtərəfli və ikitərəfli Sazişlər, beynəlxalq qurum və təşkilatların qətnamələri, eləcə də ayrı-

ayrı ölkələrin müvafiq sənədləri ilə tənzimlənməkdə davam edir. Tanıma institutunun məcəllələşdirilməsinin və təhlilinin çətinliyi onun ideoloji və siyasi xarakter daşması ilə bağlıdır. Beynəlxalq hüquq tarixinin müxtəlif dövrlərində beynəlxalq hüququn subyektlərinin tanınması üçün müxtəlif meyarlar və əsaslar mövcud olmuşdur.

Beynəlxalq münasibətlər tarixində bir dövlətin tanımadığı dövlətlərin nümayəndələri ilə çoxsaylı əlaqələrinin olduğu hallar da mövcuddur; məsələn, Serbiya və Kosovo arasında belə əlaqələrə rast gəlmək mümkündür.

Əlbəttə, *ad hoc* tanıma istənilən təmasların olmamasından və tanınamadan daha səmərəlidir. İşgüzar əlaqələr, rəsmi ünsiyyət və hökumət səviyyəsində faktiki münasibətlərin müxtəlif formaları beynəlxalq əməkdaşlığa və bir sıra kəskin mübahisəli problemlərin sülh yolu ilə həllinə kömək edir. *Ad hoc* tanıma bəzən dövlətin digər dövlətlə hüquq münasibətlərinə daxil olmaqla onu tanınamaması barədə bəyanatı ilə müşayiət olunur.

Bəzən tanıma onu açıq şəkildə göstərən hərəkətlər vasitəsilə də həyata keçirilə bilər (məsələn, **“susmaqla tanıma”**). Buna nümunə olaraq yeni dövlətlə diplomatik münasibətlərin qurulması, ikitərəfli müqavilənin bağlanması və ya inqilab nəticəsində hakimiyyətə gələn yeni hökumətlə əlaqələrin davam etdirilməsi göstərilə bilər. Lakin bir beynəlxalq müqavilədə və ya beynəlxalq təşkilatda bir-birini tanımayan beynəlxalq hüquq subyektlərinin iştirakı faktı tanınma kimi qəbul edilmir.

8.3. Tanımanın növləri

Ənənəvi olaraq **tanımanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir:** dövlətlərin və hökumətlərin, qiyamçıların və ya döyüşən tərəflərin, müqavimət təşkilatlarının və emiqrasiyada olan hökumətlərin tanınması.

Təcrübədə bu tanınmanın növləri arasında aydın xətt çəkmək olduqca çətinidir. Məsələn, öz azadlığı uğrunda mübarizə aparan bir xalq döyüşən tərəf kimi tanına bilər. Ölkə ərazisinin əksər hissəsində qurulmuş və döyüşən tərəf kimi tanınmış hakimiyyət, silahlı qüvvənin köməyi ilə devirdiyi ənənəvi hökumətdən çox az fərqlənir.

Tanım konkret şəraitdən, tanıyan dövlətin siyasi niyyətlərindən və digər hallardan asılıdır. Dövlətin tanınması məsələsi o zaman yaranır ki, bir neçə dövlətin birləşməsi nəticəsində yeni dövlət yaranır, ya da bir dövlətin dağılması nəticəsində yerində daha bir neçə kiçik dövlət meydana çıxır, yaxud nəhayət, hər hansı bir dövlətin tərkibindən yeni dövlət ayrılır.

Dövlətin tanınması məsələsi inqilab nəticəsində dövlət və ictimai sistemdə köklü dəyişikliklərlə də bağlı ola bilər. Lakin praktikada belə hallarda, xüsusən də inqilab ciddi ərazi dəyişikliklərinə səbəb olmadıqda, daha çox yeni hökumətin tanınmasına müraciət edilir. Məsələn, 1949-cu ildə Çin Xalq Respublikası elan edildikdən sonra SSRİ Çin Xalq Respublikasının özünü deyil, onun hökumətini tanıdı.

Qeyri-konstitusion yollarla hakimiyyətə gələn hökumətlərin tanınması üçün meyarlar hazırlamaq cəhdləri uğurlu olmadı. Hökumət ölkə ərazisində və ya onun böyük hissəsində hakimiyyəti səmərəli şəkildə həyata keçirdikdə, vəziyyətə nəzarət etdikdə onun tanınması məsələsinə baxılır. Əgər dövlət çevrilişi nəticəsində hakimiyyət forması, məsələn, monarxiyadan respublikaya dəyişir və müvafiq olaraq dövlətin rəsmi adı da dəyişirsə, onda yeni hökumətin tanınması dövlətin tanınması formasında həyata keçirilə bilər.

Hökumətin tanınması yanlış təfsir oluna biləcəyi üçün bəzi dövlətlər hökumətlərin hər hansı rəsmi tanınmasından çəkinmək siyasətini qəbul etmişlər. Bu siyasət Estrada doktrinasından irəli gəlir. Təcrübədən göründüyü kimi, bu, üstüörtülü və ya nəzərdə tu-

tulan tanıma hesab olunur, çünki belə vəziyyətlərdə adətən yeni hökumətlə diplomatik münasibətlər və ya rəsmi təmasların digər formaları saxlanılır. Bir qayda olaraq, hökumətlər və dövlətlər eyni vaxtda tanınırlar. Yeni hökumətin tanınmasının əsas meyarları onun səmərəliliyi, yəni müvafiq ərazidə faktiki dövlət hakimiyyətinə malik olması və bunu müstəqil şəkildə həyata keçirməsidir. Bu halda hökumət həmin dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə vahid nümayəndəsi kimi tanınır.

Birinci Dünya Müharibəsi zamanı Antanta ölkələri öz hərbi və siyasi maraqlarına əsaslanaraq, Çexiya, Slovakiya və Polşa hərbi hissələrinin Antantanın silahlı qüvvələrinin tərkibində iştirakını ləqallaşdırmaq üçün onları müttəfiq və birgə döyüşən tərəf kimi tanıdılar.

Müstəmləkə sisteminin ləğvi zamanı milli azadlıq hərəkatlarının həm ayrı-ayrı dövlətlər, həm də hökumətlərarası təşkilatlar – ilk növbədə onlara müşahidəçi statusu verən BMT tərəfindən tanınması geniş yayılmışdır. Belə tanımanın özəlliyi ondan ibarət idi ki, o, millətə və ya xalqa deyil, milli azadlıq hərəkatlarına verilirdi və bu termin hərəkatın özünə deyil, ona rəhbərlik edən və mübarizə aparan təşkilatlara aid edilirdi (məsələn, Cənub-Qərbi Afrika Xalq Təşkilatı – SWAPO). Əlcəzairin Milli Azadlıq Cəbhəsi və Anqola Azadlıq uğrunda Xalq Hərəkatı bu xalqların müstəmləkə hökmranlığının ləğvi və müstəqil dövlətlərin yaradılması uğrunda mübarizəsinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə kömək etmişdir.

Milli azadlıq hərəkatlarının BMT, onun xüsusi orqanları və digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınması hallarına da rast gəlinir. Məsələn, BMT Cənub-Qərbi Afrika Xalq Təşkilatını Namibiya xalqının yeganə təmsilçisi, Fələstin Azadlıq Təşkilatını isə Fələstin xalqının yeganə qanuni təmsilçisi kimi tanımışdır.

Xalq öz müstəqilliyini yaratmaq uğrunda mübarizəyə başladığı andan və bu mübarizəyə rəhbərlik edən, vahid mərkəzdə birləşmiş hakimiyyət strukturları yaratdığı andan beynəlxalq hüququn sub-

yekti hesab olunur. Öz dövlətinin yaradılması uğrunda mübarizəyə rəhbərlik edən milli azadlıq orqanının tanınması həmin xalqın yaranmaqda olan dövlət kimi qəbul edilməsi və mübarizə aparan xalqların beynəlxalq hüquq subyektivliyinin ifadəsi sayılır. Bu halda milli azadlıq orqanı yeni yaranmış dövlətin hökumətinə bərabər tutulur.

Üsyançı və ya döyüşən tərəf kimi tanıma XIX əsrdə və müəyyən dərəcədə XX əsrin birinci yarısında geniş tətbiq edilmişdir. Üsyançıların və döyüşçülərin tanınması təcrübəsi keçən əsrin birinci yarısında, Avropa və Amerikada burjua-demokratik hərəkatlar dövründə inkişaf etmişdir. Üsyançı və döyüşçü kimi tanımaq, üsyanın, vətəndaş müharibəsinin və ya milli azadlıq hərəkatının daxili xarakterli münaqişədən beynəlxalq xarakterli münaqişəyə çevrilməsi demək idi.

Üsyançıların tanınması o deməkdir ki, onları tanıyan dövlət hökumətə qarşı üsyan faktını qəbul edir və üsyançılara cinayətkar kimi yanaşmır. Tanıyan dövlətlər tez-tez üsyançılar üçün sığınacaq hüququ, humanitar yardım almaq hüququ və onların hərbi fəaliyyətləri ilə bağlı minimum beynəlxalq status kimi müəyyən hüquqları tanıdıqlarını bildirirdilər.

Üsyançı və döyüşən tərəf anlayışları arasında dəqiq fərq yoxdur. Bu cür tanımanın əsas məqsədlərindən biri üsyançıların nəzarətində olan ərazidə tanıyan dövlətin maraqlarının müdafiəsini təmin etməkdir. Hələ 1823-cü ildə Böyük Britaniya, öz dövlətlərini yaratmaq üçün Türkiyəyə qarşı vuruşan yunanları döyüşən tərəf kimi tanımışdı.

Döyüşən tərəf kimi tanındıqda beynəlxalq hüquqların dairəsi bir qədər genişlənir. Bu halda üsyançılar, demək olar ki, dövlətlər kimi beynəlxalq humanitar hüququn, o cümlədən neytrallıq prinsiplərinin tələbləri ilə əhatə olunurlar. Tanıma, dövlət ərazisinin əhəmiyyətli hissəsinin üsyançıların davamlı nəzarətində olma-

sını və hərbi intizamla beynəlxalq humanitar hüququn tələblərinə əməl edilməsini təmin edən silahlı qüvvələrə səmərəli komandanlığın mövcudluğunu tələb edir.

Üsyançı tərəfin tanınmasına misal olaraq, 1896-cı ildə İspaniya hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparan ABŞ-ın Kubanı tanımasını göstərmək olar. 1823-cü ildə İngiltərə Osmanlı İmperiyasından ayrılmaq uğrunda mübarizə aparan Yunanıstanı tanımışdır; keçən əsrin 60-cı illərində İngiltərə və Fransa öz aralarında müharibə aparan Cənubi və Şimali Amerikadakı tərəfləri; 1937-ci ildə isə Böyük Britaniya frankoçu üsyançıları döyüşən tərəf kimi tanımışdır. Belə tanıma, istisnalar olsa da, adətən diplomatik münasibətlərin qurulmasına səbəb olmur.

Üsyançı və ya döyüşçü kimi tanınan üsyançılar, onları tanımış xarici hökumətlər qarşısında bu dövlətlərin əmlakının məhv edilməsi, müsadirə edilməsi və s. hallara görə məsuliyyət daşıyırlar. Üsyançılar öz ərazilərini ayırmaq istədikdə isə yeni dövlətin tanınması məsələsi yaranır. Bu məsələ yalnız onlar mərkəzi hökuməti özbaşına, kənardan dəstək almadan devirdikdə və dövlət ərazisinin əsas hissəsinə nəzarəti bərpa etdikdə aktuallaşır.

Müqavimət orqanlarının tanınmasına II Dünya Müharibəsi zamanı Antihitler koalisiyasına daxil olan ölkələrin işğalçılara qarşı vuruşan bir sıra Avropa xalqlarının yaratdığı müqavimət orqanlarının tanınmasını misal göstərmək olar. Bəzi hallarda bu cür qurumların tanınması onların səlahiyyətlərinin tanınması kimi qəbul edilirdi. Əslində isə bu, təcrübədə onların hökumət kimi tanınmasına keçid idi və II Dünya Müharibəsindən sonra bəzi Avropa dövlətlərinin (Polşa, Yuqoslaviya, Fransa və s.) beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı. Fransanın Müqavimət Hərəkatı tanınan orqanlara aiddir.

Tanınmanın bir növü də **emiqrant və sürgündə olan hökumətlərin tanınması**dır. II Dünya Müharibəsi illərində milli azadlıq və ya müqavimət orqanlarının tanınması ilə yanaşı, işğal nəticəsində

öz ərazilərindən kənarda qalmış hökumətlərin tanınması da baş verdi. Bu dövrdə Sovet İttifaqı, ABŞ və Böyük Britaniya hökumətləri faşist Almaniyasının işğalı altında olan Avropa ölkələrinin mühacirətdə olan hökumətləri ilə diplomatik əlaqələr saxlayırdılar. Bu hökumətlər ümumi düşmənlə mübarizəyə yönəlmiş bir çox müttəfiqlik aktlarında iştirak edirdilər.

Mühacirətdə olan hökumətlərin hamısı müqavimət hərəkətinə səmərəli nəzarət və faktiki rəhbərlik göstərə bilmədi. Mühacirət hökumətlərinin legitimliyinin müəyyən edilməsində əsas meyar onların formalaşmasının və digər dövlətlər tərəfindən tanınmasının konstitusiyaya uyğunluğu ilə yanaşı, öz xalqları ilə gündəlik ünsiyyətdə olmaqda və onların mübarizəsinə rəhbərlik etməkdə göstərdikləri fəaliyyətlərin səmərəliliyidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, öz xalqı tərəfindən devrilmiş və başqa ölkəyə qaçmış hökumətlərin tanınması müasir beynəlxalq hüququn prinsiplərinə ziddir.

8.4. Beynəlxalq hüquqda varislik anlayışı və beynəlxalq müqavilələrə münasibətdə varislik

Yeni beynəlxalq hüquq subyektlərinin yaranması və əvvəlki subyektlərin mövcudluğunun dayandırılması beynəlxalq münasibətlərdə həmişə beynəlxalq hüququn subyektləri arasında müəyyən problemlər yaratmış və yaratmaqda davam edir. Belə ki, yeni subyektin yaranması avtomatik olaraq əraziyə, beynəlxalq müqavilələrə, dövlət əmlakına, dövlət borclarına və aktivlərinə, dövlət arxivlərinə, habelə mədəni sərvətlərə və beynəlxalq təşkilatlara üzvlüklə bağlı problemlər yaradır.

Hal-hazırda dövlətlərin varisliyi məsələləri iki beynəlxalq konvensiyada məcəllələşdirilmişdir: *Müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin varisliyi haqqında (1978) Konvensiyası* və *Dövlətlərin dövlət əmlakı, dövlət borcları və dövlət arxivlərinə münasibətdə varis-*

liyi haqqında (1983) Vyana Konvensiyası. Bu konvensiyalar hələ də qüvvəyə minməsələr də, varislik problemləri zamanı mənbə kimi çıxış edir, onlara istinad olunur və beynəlxalq hüququn subyektləri arasında getdikcə daha geniş istifadə olunur.

Beləliklə, 1978 və 1983-cü il Vyana Konvensiyaları dövlətlərin varisliyində ümumi məcburi normalar yaratmasa da, dövlətlər özləri üçün müsbət cəhətlərini tapır və bu cəhətləri ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrə daxil edirlər.

Qeyd olunan müqavilələr qüvvəyə minmədiyindən, beynəlxalq hüququn subyektləri varisliklə bağlı problemləri adət hüququ əsasında və tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə həll edirlər. **“Tam varislik” və “qismən varislik”** anlayışları fərqləndirilir. Əgər hüquq subyektliyi tamamilə məhv edilirsə, bu zaman dövlətlərin tam varisliyi yaranır. Dövlət müəyyən ərazisini itirirsə, o, beynəlxalq subyekt kimi qalır və bu vəziyyət qismən varislik kimi xarakterizə olunur.

Qismən varislik aşağıdakı hallarda yaranır:

- üsyan və müstəqilliyin əldə edilməsi nəticəsində subyektin ərazisinin bir hissəsi ayrılır və həmin hissə ayrıca subyektə çevrilir;
- bir subyekt sessiya yolu ilə digərinin ərazisinin bir hissəsini əldə edir;
- suveren dövlət federativ dövlətə qoşulduqda müstəqilliyinin bir hissəsini itirir, suverenlik və ya protektorata tabe olur və ya yarımsuveren dövlət suverenlik əldə edir.

Beləliklə, **dövlətlərin varisliyi müqavilə ilə müəyyən edilmiş sərhədlərə, öhdəliklərə, hüquqlara və sərhəd rejiminə toxunmur.** Bu yanaşma beynəlxalq sabitliyin qorunması zərurəti ilə bağlıdır.

Sərhədlər, adətən, *uti possidetis* prinsipi əsasında müəyyən edilir; yəni müstəmləkələrin və ya sələf dövlətlərin inzibati sərhədləri, müstəmləkəçiliyin ləğvi və ya mövcud dövlətin yerinə yeni dövlətin yaranması zamanı həmin yeni dövlətlərin sərhədlərinə çevrilir.

Məsələn, MDB-nin yaranması haqqında Minsk Sazişi (1991) və

Alma-Ata Deklarasiyasına (1991) əsasən, birlik daxilində dövlətlər bir-birinin ərazi bütövlüyünü və mövcud ərazi toxunulmazlığını tanımalı və hörmət etməlidirlər. 1992-ci il tarixli müqaviləyə əsasən isə Çexiya ilə Slovakiya arasında sərhəd inzibati sərhəd boyunca müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası 2017-ci ildə “Müqavilələr hüququ haqqında” Konvensiyaya qoşulmuşdur. Konvensiyaya əsasən, **“müqavilə” termini** dövlətlər arasında yazılı formada bağlanan, beynəlxalq hüquqla tənzimlənən və bir sənəddə və ya əlaqəli olan iki və daha çox sənəddə əks olunan, konkret adı nə olmasından asılı olmayaraq, beynəlxalq razılaşmanı ifadə edir. Başqa sözlə, müqavilə anlayışı sənədin adından asılı olmayaraq, dövlətlər arasında hüquqi öhdəlik yaradan hər hansı bir razılaşmanı əhatə edir.

“Dövlətlərin varisliyi” hər hansı ərazinin beynəlxalq münasibətlərinə görə məsuliyyət daşıyan dövlətin digər dövlət tərəfindən əvəz edilməsidir.

Dövlətlərin hüquq varisliyi zamanı əraziyə münasibətdə qüvvədə olan müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklər və ya hüquqlar, varis dövlətin öz ərazisinə münasibətdə bu müqavilələrin qüvvədə saxlanılması haqqında birtərəfli bəyanatına baxmayaraq, varis dövlətin və ya həmin müqavilələrdə iştirak edən digər dövlətlərin öhdəliyinə və ya hüququna çevrilmir.

Dövlətlərin varisliyində, əgər müqavilə varis dövlətə özünü həmin müqavilənin tərəfi hesab etmək imkanını verirsə, varis dövlət hüquq varisliyi barədə məlumat verə bilər.

Dövlətlərin hüquq varisliyi zamanı, əgər müqavilə varis dövlətin həmin müqavilənin iştirakçısı sayılmasını nəzərdə tutursa, bu müddəə yalnız varis dövlətin yazılı şəkildə açıq razılığı ilə qüvvəyə minir.

Bir dövlətin beynəlxalq münasibətlərinə görə məsuliyyət daşdığı ərazisinin bir hissəsi və ya onun ərazisinin bir hissəsi olmayan hər hansı ərazi digər dövlətin ərazisinə çevrildikdə, dövlətlərin va-

risliyinin obyektı olan əraziyə münasibətdə sələf dövlətin müqavilələri varislik tarixindən etibarən qüvvəsini itirir.

Varis dövlətin müqavilələri isə dövlətlərin varisliyinin obyektı olan əraziyə münasibətdə varislik tarixindən etibarən qüvvəyə minir. Ancaq müqavilənin həmin əraziyə tətbiq olunmasının müqavilənin obyektı və məqsədləri ilə ziddiyyət təşkil etməsi, yaxud digər şəkildə müəyyən edilməsi və ya onun qüvvəsini köklü şəkildə dəyişməsi halları istisna təşkil edir.

Yeni müstəqillik qazanmış dövlət varislik zamanı, həmin müqavilənin hüquq varisliyinin obyektı olan əraziyə münasibətdə qüvvədə olmasına baxmayaraq, hər hansı müqaviləni qüvvədə saxlamağa və ya onun iştirakçısına çevrilməyə məcbur deyildir. Yeni müstəqil dövlət, varislik haqqında bildirişlə, dövlətlərin varisliyi zamanı dövlətlərin varisliyinin obyektı olan əraziyə münasibətdə öz statusunu qüvvədə olan hər hansı çoxtərəfli müqavilənin iştirakçısı kimi müəyyən edə bilər.

Əgər müqavilədə məhdud sayda dövlətlər iştirak edərsə və müqavilənin müddəalarına, eləcə də obyektinə və məqsədinə uyğun olaraq digər dövlətlərin həmin müqavilədə iştirak etməsi üçün bütün iştirakçı dövlətlərin razılığı tələb olunursa, yeni müstəqil dövlət yalnız belə razılıq olduqda həmin müqavilənin iştirakçısı statusunu əldə edə bilər.

Çoxtərəfli müqavilə ilə bağlı varislik barədə bildiriş yazılı şəkildə verilməlidir. Bildirişi dövlətin yüksək vəzifəli şəxsləri – dövlət və ya hökumət başçısı, həmçinin xarici işlər naziri imzalaya və təqdim edə bilər. Əgər bu imzalar mövcud deyilsə, bildirişi çatdıran dövlətin nümayəndəsinin etimadnaməsinin təqdim olunması tələb oluna bilər.

Varislik barədə bildiriş yeni müstəqil dövlət tərəfindən depozitariyə, depozitari yoxdursa, üzvlərə və ya müqavilə bağlayan dövlətlərə göndərilir. Depozitari və ya bütün üzvlər bildirişi aldıqdan sonra yeni müstəqil dövlətin varisliyi qəbul edilmiş hesab olunur.

İki və ya daha çox ərazinin birləşməsi nəticəsində yaranan müstəqil dövlət hüquq varisliyi zamanı qüvvədə olmuş müqavilənin iştirakçısı sayılır. Bu zaman müqavilənin bütün əraziyə tətbiqinin müqavilənin obyektinə və məqsədlərinə uyğun olması və ya onun fəaliyyət şərtlərini əsaslı şəkildə dəyişdirməməsi, eləcə də həmin əraziyə münasibətdə müqavilənin məcburiliyi barədə razılığın verilməsi tələb olunur. Yeni yaranmış dövlət müqaviləni imzalayarkən və ya sələf dövlət tərəfindən bu müqavilənin bir və ya bir neçə əraziyə aid edilməsi niyyəti ifadə olunmuşsa, bu müqavilə yeni dövlətin bütün ərazisinə şamil edilir.

8.5. Dövlət mülkiyyətinə və dövlət borclarına münasibətdə varislik məsələləri

Vyana Konvensiyasının (1983) 8-ci maddəsinə əsasən, sələf dövlətin dövlət mülkiyyəti dedikdə, dövlətlərin varisliyi zamanı daxili hüquqa uyğun olaraq mövcud olan mülkiyyət, hüquq və mənafeələr başa düşülür. Beynəlxalq hüquq dövlət mülkiyyətinə münasibətdə əsasən **bölünmə və birləşdirmə** prinsipindən çıxış edir. Dövlətlərin bir neçə müstəqil dövlətə bölündüyü halı MDB-nin timsalında daha aydın görmək olar.

“SSRİ-nin xarici dövlət borclarına və aktivlərinə münasibətdə Müqavilə” (4 dekabr 1991) və “Keçmiş SSRİ-nin xaricdə olan mülkiyyəti haqqında MDB Dövlət Başçılarının Sazişi” (30 dekabr 1991) əsasında keçmiş SSRİ-nin xaricdə olan bütün əmlakının bölüşdürülməsi meyarları və prinsiplərinin işlənib hazırlanması üçün Dövlətlərarası komissiyaanın ekspertlər qrupu yaradıldı. Hər bir dövlətin ərazisində olan daşınmaz əmlak yeni yaranmış dövlətə keçdi.

Dövlət mülkiyyətinə münasibətdə hüquq varisliyinin problemlərindən biri **varis dövlətə keçən mülkiyyətə görə kompensasiya** məsələsidir. Vyana Konvensiyasına (1983) əsasən, prinsipcə mül-

kiyyət, maraqlı dövlətlər arasında başqa hal razılaşdırılmamış və ya müvafiq beynəlxalq orqanın qərarı ilə fərqli qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, kompensasiyasız keçməlidir. Konvensiya həmçinin varis və sələf dövlət arasında ədalətli kompensasiyaya da yol verir. Sələf dövlət varis dövlətə keçən mülkiyyətə ziyan vurulmaması və ya dağıdılmaması üçün bütün tədbirləri görməlidir. Hüquq varisliyi sələf dövlətin ərazisində yerləşən və sələf dövlətin daxili qanunvericiliyinə uyğun olaraq üçüncü dövlətə məxsus olan mülkiyyət, hüquq və maraqlara şamil edilmir.

Dövlətlər bir dövlətdə birləşdikdə sələf dövlətlərin bütün mülkiyyəti varis dövlətə, **dövlət bir neçə dövlətə parçalandıqda** sələf dövlətin daşınmaz əmlakı ərazisində yerləşdiyi varis dövlətə keçir. **Sələf dövlətin ərazisindən kənarda yerləşən daşınmaz əmlak “ədalətli paylarla” varis dövlətlərə keçir.** Sələf dövlətin hüquq varisliyinin obyektı olan ərazilərə münasibətdə fəaliyyəti ilə bağlı daşınar əmlakı varis dövlətə keçir, digər daşınar əmlak ədalətli paylarla bölünür. Ancaq dövlətlərin razılığı ilə başqa qaydalar da müəyyən edilə bilər.

Dövlət öz ərazisinin bir hissəsini başqa dövlətə verdikdə, dövlət əmlakı bu dövlətlər arasında bağlanmış müqavilə əsasında ötürülür. Belə bir razılaşma olmadıqda, sələf dövlətin verilmiş ərazidə yerləşən daşınmaz əmlakı varis dövlətə keçir, sələf dövlətin həmin əraziyə münasibətdə fəaliyyəti ilə bağlı daşınar əmlakı da varis dövlətə keçir.

Dövlət ərazisinin bir hissəsi ayrıldıqda və varis dövlət yaranıqda və ya bu hissə başqa dövlətə birləşdirildikdə, sələf dövlətin həmin ərazidə yerləşən daşınmaz əmlakı varis dövlətə keçir. Eyni əraziyə münasibətdə sələf dövlətin fəaliyyəti ilə bağlı daşınar əmlak da varis dövlətə keçir, digər daşınar əmlak isə ədalətli paylarla bölüşdürülür. Bütün bu məsələlərdə sələf dövlət və varis dövlət mülkiyyətin verilməsi ilə bağlı müxtəlif qaydalar üzrə razılığa gələ bilərlər.

Dövlət əmlakına münasibətdə varislik haqqında müddəalar nüvə silahlarına şamil edilmir. *Nüvə Silahlarının Yayılmaması haqqında Müqaviləyə* (1968) əsasən, nüvə dövlətlərinin hər biri (Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Çin) nüvə silahlarını və ya digər nüvə partlayıcı qurğularını “heç kimə” ötürməməyi, qeyri-nüvə dövlətləri isə bu silahları və qurğuları “heç kimdən qəbul etməməyi” öhdələrinə götürürlər. Müqavilənin bu müddəaları nüvə silahları ilə bağlı hər hansı varisliyi istisna edir.

MDB çərçivəsində, keçmiş SSRİ-nin dövlət əmlakına münasibətdə varislik məsələlərinə dair qəbul edilmiş müqavilə və qərarlardan göründüyü kimi, hesablama predmeti, ilk növbədə, bu əmlakın xaricdə yerləşən hissəsi olmuşdur. MDB dövlət başçılarının Sazişinə (30 dekabr 1991) və keçmiş SSRİ-nin xaricdə olan bütün əmlakının bölüşdürülməsi haqqında Sazişə (6 iyul 1992) əsasən, iştirakçılar hər bir tərəfin hüquq və mənafeləri, habelə bu əmlakın yerləşdiyi dövlətlərin qanunları nəzərə alınmaqla, öz payı üzərində mülkiyyət, istifadə və sərəncamvermə hüququnu təsdiq edirdilər.

SSRİ-nin ərazisindən kənarda olan daşınar və daşınmaz əmlakı, habelə varislik zamanı keçmiş İttifaqın, onun dövlət orqanlarının və digər strukturlarının mülkiyyətində, istifadəsində və sərəncamında olan, xaricdə yerləşən investisiyalar şəklindəki əmlak aşağıdakı paylarda bölüşdürülmüşdür:

Azərbaycan – 1,64%; Ermənistan – 0,80%; Belarus – 4,13%; Qazaxıstan – 9,86%; Qırğızıstan – 0,45%; Moldova – 1,29%; Rusiya – 61,34%; Tacikistan – 0,83%; Türkmənistan – 0,70%; Özbəkistan – 3,27%; Ukrayna – 16,37%. Gürcüstan, Latviya, Litva və Estoniyanın birgə 4,77% payı isə bu sazişlə əhatə olunmamışdır.

Keçmiş SSRİ-nin xarici dövlət borcunun ödənilməsində iştirak öhdəliyi, ona çəkilən xidmət xərclərini də əhatə edir və göstərilən paylara uyğun olaraq dövlətlərin hər biri mülkiyyət hüququnu həyata keçirir.

8.6. Dövlət arxivlərinə münasibətdə hüquq varisliyi

Vyana Konvensiyasının (1983) 20-ci maddəsinə əsasən, sələf dövlətin dövlət arxivlərinə sələf dövlət tərəfindən fəaliyyətini həyata keçirdiyi dövrdə yaratdığı və ya əldə etdiyi, istənilən müddətli və istənilən növ sənədlər daxildir. Bu sənədlər daxili qanunvericiliyə uyğun olaraq sələf dövlətə məxsus olmalı və müxtəlif məqsədlər üçün bilavasitə və ya onun nəzarəti altında arxiv kimi saxlanılmalıdır. Konvensiya arxivlərin hüquq varisliyinin bütün formalarını tənzimləyir.

Dövlətlər birləşdikdə, sələf dövlətin arxivləri varis dövlətə keçir. **Ərazinin bir hissəsi verildikdə, ərazinin bir hissəsi ayrıldıqda və ya dövlət bölündükdə**, sələf dövlət öz arxivlərinin varis dövlətin həmin əraziləri normal idarə etməsi üçün zəruri olan hissəsini (“inzibati arxivlər”) və yalnız bu ərazilərə aid olan hissəsini (“tarixi arxivlər”) varis dövlətə verir. Sələf dövlət, verilmiş sənədlərin tituluna və ya mənasının aydınlaşdırılmasına xidmət edən məlumatları da varis dövlətə təqdim edir. Varis və sələf dövlətlər, verilmiş ərazilərlə bağlı maraqları əhatə edən arxiv sənədlərinin surətinin çıxarılmasına bir-birinə icazə verirlər. Sələf və varis dövlətlər arasında sələf dövlətin arxivlərinə dair bağlanmış müqavilələr, bu dövlətlərin xalqlarının inkişaf tarixi və mədəni irsi haqqında məlumat almaq hüquqlarına zərər vurmamalıdır.

Keçmiş SSRİ-nin dövlət arxivlərinə münasibətdə Hüquq Varisliyi haqqında Sazişə uyğun olaraq, keçmiş Rusiya İmperiyasının və SSRİ-nin ali dövlət strukturlarının fəaliyyəti nəticəsində yaradılmış, onların ərazisindən kənarda dövlət arxivlərində saxlanılan fondların bütövlüyü və bölünməzliyi prinsipindən çıxış edərək, dövlətlər bu sənədli materiallar kompleksinə sahiblik hüququna iddia etmirlər. Bütün varis dövlətlər bu arxiv materialları ilə maraqlanırlar; arxivlər öz səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə, bir qayda olaraq, bölünə bilməzlər və ya hissələrə ayrıla bilməzlər. Ancaq

mülkiyyətin digər formalarından fərqli olaraq, onlar müasir texniki vasitələrdən istifadə olunaraq təkrarlana, surətləri çıxarıla və s. edilə bilər. Sazişə uyğun olaraq, üzv dövlətlərin arxiv fondlarının tam məzmununa böyük əhəmiyyət verilir. Onlar qanunvericiliklərinə uyğun olaraq dövlət arxivlərinin və keçmiş SSRİ-nin sahəvi arxiv fondları da daxil olmaqla, onların ərazisinə aid olan arxivlərin keçməsinə qarşılıqlı şəkildə qəbul edirlər.

Həmçinin, dövlətlərin hər birinin ərazisində yaradılmış və müxtəlif dövrlərdə onun sərhədlərindən kənarda olan fondların qaytarılması hüququ da tanınır. Sənədlər kompleksinin ayrılması fiziki olaraq mümkün olmadıqda, hər bir dövlətin bu sənədlərə çıxış və surətini almaq hüququ vardır. Dövlətlər MDB dövlətlərinin dövlət arxiv müəssisələri tərəfindən verilmiş arxiv arayışlarının hüquqi qüvvəsini öz ərazilərində qəbul edirlər.

Arxivlərə sahiblik edən dövlət tərəfindən Sazişin üzvü olan digər dövlətin maraqlarına toxunan arxiv sənədlərindən istifadə etmək hüququ xarici dövlətlərə, onların fiziki və ya hüquqi şəxslərinə verildikdə, sənədlərdən maraqları toxunan dövlətin də istifadə hüququ saxlanılır.

IX fəsil.

BEYNƏLXALQ MÜBAHİSƏLƏRİN HƏLL EDİLMƏSİNİN DİNC VASİTƏLƏRİ

9.1. Beynəlxalq mübahisə və situasiya anlayışları

Mübahisələrin həlli vasitələri beynəlxalq hüququn institutudur və sahələrarası xarakter daşıyır. Bu institutun normalarına beynəlxalq hüququn müxtəlif sahələrində, məsələn, beynəlxalq humanitar hüquqda, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnda, beynəlxalq təşkilatlar hüququnda rast gəlinir. Bu normalar əsasən prosessual xarakter daşıyır və mahiyyət etibarilə mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipinin həyata keçirilməsinin prosessual ifadəsidir.

“Beynəlxalq mübahisə” termini, adətən, dövlətlər arasında qarşılıqlı iddialara istinad etmək üçün istifadə olunur. Beynəlxalq mübahisələr bir sıra iqtisadi, sosial-siyasi, ideoloji, hərbi və beynəlxalq hüquqi amillərə əsaslanır. Ən ümumi formada, beynəlxalq mübahisə – beynəlxalq hüququn iki və ya daha çox subyekti arasında yaranan və mövcud ziddiyyətləri əks etdirən konkret siyasi-hüquqi münasibət kimi qəbul edilə bilər. Mübahisə yarandığı andan etibarən mövcud olduğu bütün dövr ərzində, beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli prinsipi beynəlxalq hüququn ümumi qəbul edilmiş imperativ prinsipi kimi fəaliyyət göstərməlidir.

BMT Nizamnaməsi münaqişə münasibətlərini müəyyən etmək üçün **“mübahisə”** və **“situasiya”** anlayışlarından istifadə edir. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinə əsasən, *“Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri beynəlxalq mübahisələrini beynəlxalq sülhə, təhlükəsizliyə və ədalətə xələl gətirməyəcək şəkildə sülh yolu ilə həll etməlidirlər.”* Dövlətlər arasında toqquşmalara və ya mübahisəyə gətirə bilən beynəlxalq situasiya anlayışı BMT Nizamnaməsində müəyyən edilməmişdir. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Daimi Palatasının 30 avqust 1924-cü il tarixli *Mavrommatis*

Palestine Concessions (Greece v. Britain) işində beynəlxalq mübahisə “iki şəxsin hüquq və ya fakt məsələləri üzrə hüquqi mövqelərinin və ya maraqlarının münaqişəsi” kimi müəyyən edilmişdir.

Beynəlxalq hüquq doktrinasına və Təhlükəsizlik Şurasının, eləcə də Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin təcrübəsinə əsasən, **mübahisə o zaman baş verir ki**, dövlətlər eyni predmetlə bağlı qarşılıqlı iddialar irəli sürürlər. **Situasiya o zaman yaranır ki**, dövlətlər arasında müəyyən gərginliklər yaransa da, dövlətlərin maraqlarının toqquşması qarşılıqlı iddiaların irəli sürülməsi ilə xarakterizə olunmur. “Situasiya” “mübahisə”yə nisbətən daha geniş anlayışdır. Həm mübahisəni, həm də situasiyanı xarakterizə edən ümumi əlamət dövlətlərin maraqlarının toqquşmasıdır.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının münaqişəni “mübahisə” və ya “situasiya” kimi müəyyən etməsinin hüquqi nəticələri eyni deyil. BMT Nizamnaməsinin 27-ci maddəsinə əsasən, Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü və mübahisənin tərəfi olan dövlət qərarlar qəbul olunan zaman səsvermədə iştirak etməməlidir. Bu müddəa situasiyaya şamil edilmir. Təhlükəsizlik Şurası mübahisənin və ya oxşar xarakterli situasiyanın istənilən mərhələsində uyğun nizamlanma metodları və prosedurlar tövsiyə edə bilər. Təhlükəsizlik Şurası nizamlanma vasitələrini tövsiyə edərkən mübahisənin həlli üzrə tərəflərin artıq qəbul etdikləri hər hansı proseduru nəzərə almalıdır. BMT Nizamnaməsinin 37 və 38-ci maddələrinə əsasən, Təhlükəsizlik Şurası tərəflərə mübahisənin həlli üçün vasitələr tövsiyə edə bilər. Bu müddəa situasiyaya aid deyil. İş yalnız mübahisə ilə bağlı Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə göndərilə bilər, situasiya ilə bağlı deyil.

Beynəlxalq mübahisələrin müxtəlif əsaslara görə təsnifatı verilir: mübahisənin obyektinə və ya predmetinə görə, beynəlxalq birlik üçün təhlükə dərəcəsinə görə, yayılma coğrafiyasına görə və subyektlərin sayına görə.

BMT Nizamnaməsi beynəlxalq mübahisələrin bir çox növləri-

nin həlli üçün müəyyən prosedurları nəzərdə tutur: “davamı beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına təhlükə yarada biləcək mübahisə”; “beynəlxalq mübahisələr”; “hər hansı bir mübahisə”, yəni beynəlxalq sülhün qorunmasına birbaşa təhlükə yarada bilməyən mübahisə; “yerli mübahisələr”; “hüquqi xarakterli mübahisələr”.

Dövlətlər öz mübahisələrini beynəlxalq hüquq və ədalət əsasında həll etməyə borcludurlar. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Statutunun 38-ci maddəsinə əsasən, mübahisələri beynəlxalq hüquq əsasında həll edərkən:

1. Mübahisə edən dövlətlər tərəfindən aydın şəkildə tanınan qaydaları müəyyən edən həm ümumi, həm də xüsusi beynəlxalq konvensiyalar;

2. Ümumi təcrübənin sübutu kimi hüquq norması kimi tanınan beynəlxalq adətlər;

3. Sivil xalqlar tərəfindən tanınan hüququn ümumi prinsipləri;

4. 59-cu maddədə göstərilən qeyd-şərtlə, hüquq normalarını müəyyən etmək üçün köməkçi vasitə kimi məhkəmə qərarlarını və müxtəlif millətlərin publik hüquq üzrə ən ixtisaslı mütəxəssislərinin doktrinalarını rəhbər tuturlar.

BMT Nizamnaməsində hüquqi və siyasi mübahisələr dəqiq fərqləndirilmir. BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Statutunun 36-cı maddəsinin 2-ci bəndində hüquqi xarakterli mübahisələr barədə təsəvvür yaradan meyarların siyahısı vardır. BMT-nin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin yurisdiksiyası altında olan hüquqi mübahisələrə müqavilənin təfsiri, istənilən beynəlxalq hüquq məsələsi, müəyyən edildiyi təqdirdə beynəlxalq öhdəliyin pozulmasını təşkil edəcək faktın mövcudluğu, beynəlxalq öhdəliyin pozulmasına görə ödənilməli olan kompensasiyanın xarakteri və həcmi aiddir.

9.2. Danışıqlar və məsləhətləşmələr mübahisələrin həll edilməsinin dinc vasitələri kimi

BMT Nizamnaməsinin 33-cü maddəsində (VI fəsil. Mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi) qeyd edilir ki, beynəlxalq təhlükəsizliyə və sülhə təhlükə yarada biləcək mübahisədə iştirak edən tərəflər bu mübahisəni dinc vasitələrlə həll etməyə çalışmalıdırlar. Tərəflər ilk olaraq danışıqlara, vasitəçiliyə, barışdırma, araşdırma prosedurlarına, arbitraj və məhkəməyə, regional orqanlara və ya sazişlərə müraciət etməklə, öz seçimi ilə digər vasitələrdən də istifadə etməklə həll etməlidirlər. Təhlükəsizlik Şurası zəruri hesab etdiyi hallarda tərəflərdən mübahisəni yuxarıda qeyd olunan vasitələrlə həll etməyi tələb edir.

Beynəlxalq mübahisələrin həlli yollarını **hüquqi və diplomatik** olaraq təsnif etmək olar.

Mübahisələrin həllinin **hüquqi üsullarına beynəlxalq istintaq komissiyaları, beynəlxalq arbitraj və beynəlxalq məhkəmə aiddir.**

Diplomatik (barışdırıcı) üsullara danışıqlar, məsləhətləşmələr, xeyrixah xidmətlər, vasitəçilik, beynəlxalq təşkilatlara müraciət və s. aiddir. Beynəlxalq mübahisələr yalnız beynəlxalq hüququn bütün digər prinsiplərinə (məsələn, dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinə) hörmət əsasında deyil, həm də dövlətlərin mübahisələrin həlli yollarını azad seçmələrini təmin etməklə həll edilməlidir. Dövlətlərin tərəf olduqları mövcud və ya gələcək mübahisələrin həlli prosedurlarının tətbiqini sərbəst şəkildə razılaşdırmaları suveren bərabərlik prinsipinə zidd hesab edilməməlidir.

Birbaşa danışıqların məzmunu mübahisə edən tərəflərin birbaşa əlaqə yaratmaq və aralarında razılığa gəlmək yolu ilə fikir ayrılıqlarının həllini müəyyən etməsindən ibarətdir. Danışıqlar fikir ayrılıqlarının həlli üçün ən əlverişli, sadə və ümumi vasitədir. Danışıqlar mübahisənin predmetinə görə (sülh, siyasi, ticarət və s.);

iştirakçıların sayına görə (çoxtərəfli və ikitərəfli); təmsilçilik səviyyəsinə görə (dövlətlərarası, hökumətlərarası, idarələrarası) və digər əsaslarla bölünə bilər. Danışqlar həm şifahi, həm də yazılı şəkildə aparılır.

Birbaşa danışqlarda konkret məqsədlər, iştirakçıların tərkibi, danışqlarda təmsilçilik səviyyəsi, təşkilati formaları və digər prosessual məsələlər mübahisə edən tərəflər tərəfindən razılaşdırılır. Müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsip və normalarına uyğun olaraq, danışqlar bərabər əsasda, maraqlı tərəflərin suveren iradəsinin pozulması istisna edilməklə aparılmalıdır. Danışqlar mövzundan asılı olmayaraq, heç bir ilkin ultimatum şərtləri, məcburiyyət, diktə və hədəflər olmadan başlamalı və davam etməlidir.

Danışqların müsbət nəticəsi ya mübahisənin mahiyyəti üzrə birbaşa həllində, ya da mübahisənin həllinin digər dinc vasitələrdən istifadə edilməsində razılığın əldə olunmasında ifadə oluna bilər. Lakin danışqlar müəyyən razılığa gətirib çıxarmasa, tərəflər fikir ayrılıqlarının qarşılıqlı məqbul həlli yollarının axtarışını davam etdirməyə borcludurlar.

Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həllinə dair demək olar ki, bütün sazişlərdə danışqlar məqsədə çatmaq üçün ilk addım kimi tanınır: *Beynəlxalq toqquşmaların sülh yolu ilə həlli üzrə Haaqa Konvensiyasında* (1899, 1907), *BMT Nizamnaməsində* (33-cü maddə), *Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli üzrə Ümumi Aktda* (1949), *Mübahisələrin sülh yolu ilə həllinə dair Manila Bəyannaməsində* (1982) və s.

Danışqlar iştirakçıların dairəsinə görə fərqlənir: dövlət başçıları, hökumət başçıları, xarici işlər nazirlərinin, diplomatik missiya rəhbərlərinin danışqları və xüsusi təyin edilmiş şəxslərin iştirakı ilə aparılan danışqlar mümkündür. Danışqlar rəsmi və qeyri-rəsmi şəkildə aparıla bilər.

Danışqlar müntəzəm diplomatik kanallar vasitəsilə və ya xüsusi təşkil edilən müşavirələr şəklində, yazılı – məktubların mübadiləsi

formasında da mümkündür. Danışıkların nəticələri müqavilə olmayan birgə bəyanatlarda öz əksini tapır. Danışıklar şifahi, birbaşa təmaslar vasitəsilə və yazılı – notalar, məktublar və s. mübadiləsi yolu ilə, ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlər, o cümlədən beynəlxalq konfranslar çərçivəsində aparıla bilər. Beynəlxalq hüquq danışıklarının müddəti üçün vaxt məhdudiyyəti qoymur. Əgər bu, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına təhlükə yaradan mübahisədirsə, tərəflər onun tez bir zamanda həlli üçün səy göstərməlidirlər.

Danışıkların uğurlu olması üçün mübahisə edən tərəflərin müzakirə olunan problemləri həll etmək üçün xoş niyyəti olmalıdır, mübahisənin həlli yolları qarşılıqlı axtarılmalı, qarşılıqlı güzəştlər və kompromislər tətbiq olunmalıdır. Danışıkların müsbət nəticələnməsi tərəflərin qarşılıqlı güzəştləri, tərəflərdən birinin öz tələblərindən imtina etməsi və ya digər tərəfin tələblərinin tanınması yolu ilə, yaxud birtərəfli güzəşt əsasında mümkündür.

Məsləhətləşmələr mahiyyətə danışıkların növlərindən biridir və təşkil edilməsinin sadəliyi, daha az formal olması ilə fərqlənir. Bir çox müqavilələrdə mübahisələrin danışıklar və məsləhətləşmələr yolu ilə həlli barədə müddəalar vardır. Çox vaxt dövlətlər müntəzəm məsləhətləşmələr haqqında xüsusi müqavilələr imzalayırlar. Məsləhətləşmələrin məqsədləri qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər üzrə dövlətlər arasında məlumat və fikir mübadiləsi, müzakirə olunan problemlərin mahiyyəti üzrə dövlətlərin mövqelərinin razılaşdırılması, bu və ya digər problemin həlli üzrə razılaşdırılmış addımların müəyyən edilməsi, konkret problemin həlli üçün birgə tədbirlər barədə təkliflərin hazırlanması və dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara təqdim edilməsindən, dövlət başçılarının və digər qurumların iclaslarının gündəliyi layihələrində təkliflərin formalaşdırılmasından ibarətdir.

Məsləhətləşmələr II Dünya Müharibəsindən sonra çoxlu sayda ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə öz əksini tapmaqla mübahi-

sələrin sülh yolu ilə həlli vasitəsi kimi istifadə olunmağa başladı. Məsləhətləşən tərəflər görüşlərin tezliyini əvvəlcədən müəyyən edə və məsləhət komissiyaları yarada bilərlər. Məsləhətləşmələrin bu xüsusiyyətləri mübahisə edən dövlətlər tərəfindən kompromis həll yollarının axtarışına, onların arasında təmasların davamlılığına, həmçinin yeni mübahisələrin və böhran vəziyyətlərinin yaranmasının qarşısının alınmasına və əldə edilmiş razılaşmaların həyata keçirilməsinə kömək edir. Tərəflərin könüllü razılığına əsaslanan məcburi məsləhətləşmələr proseduru məsləhətləşmələrin ikili funksiyasından istifadə etməyə imkan verir: mübahisələrin müstəqil həlli vasitəsi kimi və mümkün mübahisələrin və münaqişələrin qarşısının alınması məqsədilə, həmçinin şəraitdən asılı olaraq, mübahisə edən tərəflərin digər həll vasitələrindən istifadə etmək barədə razılığa gəlməsi üçün vasitə kimi.

Məcburi və fakültativ məsləhətləşmələr fərqləndirilir. Tərəflərin hər bir konkret halda qarşılıqlı razılığı əsasında müraciət etdikləri məsləhətləşmələr fakültativ məsləhətləşmələr adlanır. Məcburi məsləhətləşmələr isə tərəflərin əvvəlcədən sazişlə razılaşdıqları halda, sazişin iştirakçıları arasında fikir ayrılığı yarandıqda tətbiq olunur. Bir sıra çoxtərəfli konvensiyalarda məsləhətləşmələrin məqsədləri və ya müddələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı yarana biləcək istənilən məsələlər üzrə məsləhətləşmələr aparmaq öhdəliyi nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, *Bakterioloji (bioloji) silahların və toksinlərin hazırlanmasının, istehsalının və ehtiyatının yığılmasının qadağan edilməsi və onların məhv edilməsi haqqında Konvensiyanın* (1972) V maddəsində, eləcə də *Kimyəvi silahların hazırlanması, istehsalı, yığılması və istifadəsinin qadağan edilməsi və məhv edilməsi haqqında Konvensiyanın* (1993) IX maddəsində tərəflərin məsləhətləşmələr aparmaq öhdəliyi öz əksini tapmışdır.

9.3.Xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik

Xeyirxah xidmətlər mübahisənin həllinin geniş yayılmış üsuludur. Mübahisədə iştirak etməyən üçüncü tərəf – öz təşəbbüsü, müvafiq dövlətlərin və ya digər bir tərəfin xahişi ilə – mübahisənin həlli prosesinə daxil olur. Xeyirxah xidmətlərin məqsədi tərəflər arasında əlaqələrin qurulması və ya bərpasıdır. Xeyirxah xidmətləri göstərən tərəf mübahisə edən tərəflər arasında qarşılıqlı ünsiyyəti və əlaqəni asanlaşdırır, lakin tərəf kimi danışıqlarda iştirak etmir. Bu xidmətlər dövlət, beynəlxalq təşkilat, tanınmış ictimai və ya siyasi xadimlər tərəfindən göstərilə bilər.

Xeyirxah xidmətlərin təklifi mübahisə edən tərəflər tərəfindən qeyri-dost hərəkət kimi qəbul edilməməlidir. Xidmət göstərən şəxs danışıqlarda vasitəçilik və əlaqələndirmə funksiyalarını yerinə yetirir, tərəflər arasında dialoq və anlaşmanın təmin olunmasına kömək edir.

Təhsil sahəsində ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə haqqında Konvensiyanın (1960) iştirakçısı olan dövlətlər arasında yarana biləcək mübahisələri həll etmək məqsədilə Barışıq və Xeyirxah Xidmətlər Komissiyasının yaradılması haqqında Protokola uyğun olaraq, YUNESKO nəzdində Barışdırma və Xeyirxah Xidmətlər Komissiyası yaradılmışdır. Konvensiyanın üzvü olan dövlətlər arasında onun təfsiri və tətbiqi ilə bağlı fikir ayrılıqlarının qarşılıqlı məqbul həlli yollarının axtarılması bu Komissiyaya həvalə edilmişdir. Komissiya, YUNESKO-nun Baş Konfransı tərəfindən yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə və qərəzsizliyə malik şəxslər arasından seçilən 11 üzvdən ibarətdir. Protokolun iştirakçısı olan dövlət, əgər digər protokol üzvü olan dövlətin Konvensiyanın müddəalarını tətbiq etmədiyini düşünürsə, yazılı müraciət vasitəsilə həmin dövlətin diqqətini məsələyə cəlb edə bilər. Məlumatı alan dövlət, həmin məlumatın alındığı tarixdən etibarən üç ay ərzində şikayət edən dövlətə yazılı izahatlar və ya bəyanatlar təqdim etməlidir. Komissiya

lazım bildiyi informasiyanı əldə etdikdən sonra faktları müəyyənləşdirir və fikir ayrılığı olan dövlətlərə öz xeyirxah xidmətlərini göstərir ki, tərəflər Konvensiyaya hörmət prinsipi əsasında məsələni dostcasına həll edə bilsinlər.

2015-ci ildə BMT-nin Baş Katibi bir sıra beynəlxalq mübahisə və münaqişələrdə, xüsusilə Mali Respublikasında, xeyirxah xidmətlər göstərmişdir.

Vasitəçilik mübahisələrin həllinin elə bir üsuludur ki, üçüncü tərəf mübahisələrin tərəflərinin qarşılıqlı iddialarını razılaşdırmaq və tərəflərin qəbul etməsi üçün özünün xüsusi təklifini irəli sürmək məqsədilə iştirak edir. Dövlətlər beynəlxalq münasibətlərində bu dinc vasitədən çox fəal istifadə edirlər. BMT-nin təcrübəsində xeyirxah xidmətlər və vasitəçilik çox vaxt BMT Baş katibi və ya onun Təhlükəsizlik Şurasının və ya BMT Baş Assambleyasının qətnəmələri əsasında fəaliyyət göstərən xüsusi nümayəndələri tərəfindən həyata keçirilir.

Mübahisədə olan dövlətlərin hər biri özü vasitəçi dövləti seçir. Bu dövlətlər bir-biri ilə birbaşa əlaqəyə girməli və mübahisə predmeti üzrə danışıqlar aparmalıdırlar. Bu müddət ərzində mübahisə edən tərəflər bir-biri ilə əlaqəyə girmirlər. Vasitəçilik, xeyirxah xidmətlər kimi, danışıqlarda üçüncü dövlətin iştirakını nəzərdə tutur. Ancaq onlar arasında fərqlər də vardır.

Birincisi, vasitəçiliyə mübahisə edən tərəflərin razılığı ilə müraciət edilir, xeyirxah xidmətlərdən isə mübahisə edən dövlətlərdən birinin razılığı ilə istifadə edilə bilər. Beynəlxalq su axarlarının qeyri-naviqasiya istifadəsi hüququ haqqında Konvensiyanın 33-cü maddəsinə (Nyu-York, 21 may 1997-ci il) uyğun olaraq, əgər maraqlı tərəflər onlardan birinin təşəbbüsü ilə danışıqlar yolu ilə razılığa gələ bilmirlərsə, vasitəçiliklə bağlı üçüncü tərəfə birgə müraciət edə bilərlər.

İkincisi, vasitəçiliyin məqsədi təkcə təmasları asanlaşdırmaq deyil, həm də tərəflərin mövqelərini uyğunlaşdırmaqdır. Vasitəçi mü-

bahisənin həllinin öz variantını hazırlaya və tərəflərə təklif edə bilər. Bəzən müqavilənin tərəfləri konkret müqavilə üzrə mübahisələrə münasibətdə vasitəçilik prosedurunu əvvəlcədən nəzərdə tuturlar.

Davamlı üzvi çirkləndiricilər haqqında Konvensiyanın 9-cu maddəsinə (22 may 2001) əsasən, Katiblik tərəflərin, hökumətlər arasında təşkilatların və qeyri-hökumət təşkilatlarının təqdim etdiyi məlumatlar da daxil olmaqla, davamlı üzvi çirkləndiricilər haqqında məlumatlara münasibətdə vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirir.

Dağlıq Qarabağla bağlı Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə yardım etmək məqsədilə Fransa, Rusiya və ABŞ-ın həmsədrliyi ilə vasitəçi Minsk qrupu yaradılmışdır. Belə ki, 1992-ci ildə ATƏM-in Helsinki görüşündə Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı Minsk konfransının çağırılması barədə qərar qəbul edilmişdir. Minsk qrupu 1994-cü ildə ATƏM-in Budapeşt Zirvə toplantısında yaradılmış və həmsədrlik institutu təsis edilmişdir. Minsk qrupu 2022-ci ildə ləğv edilmişdir.

9.4.Beynəlxalq istintaq komissiyaları

Araşdırma – keçmişdə baş vermiş faktların müəyyən edilməsi üçün beynəlxalq hüquqi prosedurdur. Araşdırma (istintaq proseduru) dövlətlərarası fikir ayrılığının əsasını təşkil edən konkret halların və faktiki məlumatların, tərəflərin, üçüncü dövlətlərin nümayəndələri və/və ya beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə yaratdığı beynəlxalq orqan tərəfindən araşdırılmasından və mübahisə edən dövlətlərə müvafiq hesabatların təqdim edilməsindən ibarət olan, sülh yolu ilə həllin beynəlxalq hüquqi vasitəsidir.

Beynəlxalq istintaq komissiyaları mübahisə edən dövlətlər tərəfindən paritet əsasda, bəzən üçüncü tərəfin də iştirakı ilə yaradılan orqanlardır. **BMT Nizamnaməsinin 33-cü maddəsində bu dinc vasitələr “araşdırma” və “barışıq” terminləri ilə müəyyən**

edilir. Dövlətlərin xüsusi beynəlxalq orqan – istintaq komissiyası yaratmaq hüququ vardır; onun vəzifəsi mübahisənin faktiki tərəfinin müəyyən edilməsindən və onun həll şərtlərinin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Komissiyanın qərarları adətən tövsiyə xarakterlidir. Komissiyanın üzvlərini mübahisə edən tərəflər təyin edir və ya birlikdə seçirlər. Komissiyaların yaradılması, səlahiyyətləri və iş qaydası çoxtərəfli müqavilələrlə və ya dövlətlərin ikitərəfli sazişləri ilə müəyyən edilir.

İstintaq komissiyaları tərəflər arasında xüsusi razılıq əsasında yaradılır; araşdırılmalı olan faktlar, komissiyanın fəaliyyət qaydası və müddəti, səlahiyyətləri, komissiyanın yerləşdiyi yer, icraatın dili və s. əvvəlcədən müəyyən edilir. Beynəlxalq istintaq komissiyalarının yaradılması və fəaliyyəti qaydası 1899 və 1907-ci illərin Haaqa konvensiyaları ilə tənzimlənmişdir. Tərəflər başqa razılığa gəlmədikdə, Daimi Arbitraj Məhkəməsi üzvlərinin ümumi siyahısından komissiyaya iki komissar təyin olunur; onlardan yalnız biri həmin dövlətin vətəndaşı ola bilər. Konvensiyaya uyğun olaraq, belə komissiyaların məqsədi qərəzsiz və vicdanlı istintaq vasitəsilə faktların aydınlaşdırılmasıdır.

Əksər beynəlxalq müqavilələr təhqiqat komissiyasının yaradılması üçün aşağıdakı proseduru nəzərdə tutur: tərəflərdən hər biri öz vətəndaşını və digər dövlətin bir vətəndaşını komissiyanın tərkibinə təyin edir, bu üzvlər isə öz növbəsində komissiyanın sədri olan beşinci üzvü seçirlər. Komissiya tərəfindən araşdırma çəkişmə şəraitində aparılır. Tərəflər müəyyən edilmiş müddətlərdə faktları komissiyaya bildirir, zəruri sənədləri, habelə dinlənəcək şahidlərin və ekspertlərin siyahısını təqdim edirlər. Komissiya tərəflərdən əlavə materiallar tələb edə bilər. Prosesdə şahidlər dindirilir, protokol tərtib olunur. Tərəflər bütün izahatları və sübutları təqdim etdikdən, bütün şahidlər dinləndikdən sonra istintaq başa çatmış elan edilir və komissiya hesabat tərtib edir. Komissiyanın hesabatı faktları müəyyən etməklə məhdudlaşır və heç bir hökm və ya arbit-

raj qüvvəsinə malik deyil. Tərəflər komissiyanın qərarından öz mülahizələri ilə istifadə etmək hüququna malikdirlər.

Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli vasitəsi kimi istintaq komissiyaları ilə beynəlxalq cinayətlər haqqında məlumatların araşdırılması üçün yaradılan istintaq komissiyaları fərqlidirlər. Keçmiş Yuqoslaviya, Liviya, Sudan, Livan və Fələstinin işğal olunmuş ərazilərindəki vəziyyətlərlə bağlı son illərdə belə komissiyalar yaradılmışdır. Bu komissiyaların bəzilərinin fəaliyyəti ad hoc beynəlxalq tribunalın (Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Tribunal (1993); Livan üzrə Xüsusi Tribunal (2009)) yaradılması ilə yekunlaşmış və ya mövcud beynəlxalq cinayət institutlarında (Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi) həbs orderlərinin hazırlanması üçün sübuta çevrilmişdir. Bu istintaq komissiyaları beynəlxalq məcburiyyət formalarıdır və tamamilə fərqli prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərirlər.

İstintaq proseduru Cenevrə konvensiyalarında (1949) bir tərəfin digər tərəfin konvensiyaların müddəalarını pozması faktları ilə bağlı bəyanatlarının araşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

BMT praktikasında **faktaraşdırma proseduruna** böyük əhəmiyyət verilir. Baş Assambleya faktların araşdırılması üsulları ilə bağlı bəzi qətnamələrində mübahisələrin sülh yolu ilə həlli üçün istintaq prosedurunun vacibliyini qeyd etmişdir. BMT-nin “Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində faktların araşdırılması haqqında” Bəyannaməsi (9 dekabr 1991) ondan çıxış edir ki, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması ilə bağlı funksiyalarını yerinə yetirərkən Təhlükəsizlik Şurası və Baş Assambleya istənilən vəziyyət və mübahisə ilə bağlı ətraflı məlumata malik olmalıdır. Bəyannamə faktaraşdırıcı missiyaların yaradılmasını tənzimləyir. Belə missiyaların göndərilməsi barədə qərarlar Təhlükəsizlik Şurası və ya Baş Assambleya tərəfindən qəbul edilə bilər. Bu missiyaların hər hansı bir dövlətin ərazisinə göndərilməsi üçün həmin dövlətin əvvəlcədən razılığı tələb olunur. Bəyannamə

missiyaların təşkili və aparılması üçün ilk növbədə Baş Katibin xidmətlərindən istifadə etməyi tövsiyə edir. Baş Katib missiyalara cəlb olunmuş ekspertlərin siyahılarını tərtib edir və yeniləyir. Bununla belə, Təhlükəsizlik Şurasının və ya Baş Assambleyanın hər hansı xüsusi yardımçı orqanından da istifadə edilə bilər.

İstintaq komissiyalarının qərarları tərəflər üçün məcburi qüvvəyə malik deyildir. Tərəflər onunla razılaşa və ya onu qəbul etməkdən imtina edə bilərlər. Ancaq bir sıra sazişlər mövcuddur ki, belə komissiyaların qərarları məcburi xarakter daşıyır (məsələn, *Dunayda gəmiçilik rejimi haqqında Konvensiya (1948)*).

İstintaq komissiyalarından dövlətlər hazırda geniş istifadə etmirlər. Ancaq tarixdə onun tətbiqi ilə bağlı nümunələr mövcuddur. Məsələn, 1899 və 1907-ci il konvensiyaları əsasında Daimi Arbitraj Məhkəməsi çərçivəsində dənizdəki insidentlərlə bağlı beş istintaq komissiyası yaradılmışdır.

9.5. Barışdırıcı komissiyalar

Barışdırıcı komissiyalar beynəlxalq münasibətlərdə istintaq komissiyalarından bir qədər gec yaranmışdır. İlk dəfə ABŞ və Kanada arasında 1909-cu il Sərhəd Suları haqqında Müqaviləyə əsasən yaradılmışdır. Barışdırıcı komissiyalar işin faktiki tərəfini aydınlaşdırmaqla məhdudlaşmır, mübahisənin həllinə səy göstərir və bu məqsədlə təkliflər verir. Barışdırma prosedurunu tətbiq edərkən tərəflər, istintaq komissiyasında olduğu kimi, bərabər əsasda öz tövsiyələrini hazırlayan beynəlxalq barışdırma komissiyası yaradırlar.

Barışdırma komissiyasının nəticələri mübahisə tərəfləri üçün hüquqi məcburi deyil. Barışdırıcı komissiyanın yaradılması və fəaliyyəti proseduru 1949-cu ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən yenidən işlənmiş Ümumi Aktda (1928) müəyyən edilmişdir. Aktda nəzərdə tutulur ki, tərəflər arasında mübahisələrə

tərəflərin yaratdığı daimi və ya müvəqqəti xüsusi barışdırıcı komissiyada baxıla bilər. Beş nəfərdən ibarət komissiyanın tərkibinə mübahisə edən tərəflərin yalnız bir vətəndaşı daxil ola bilər. Komissiyanın digər üç üzvü mübahisə tərəflərinin razılığı ilə üçüncü dövlətlərin vətəndaşları arasından seçilir. Barışdırıcı komissiyada iş çəkişmə əsasında aparılır, qərarlar isə komissiya üzvlərinin səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Barışdırıcı komissiyalar haqqında müddəalar bir çox ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilə və konvensiyalarda nəzərdə tutulmuşdur. *BMT çərçivəsində Dövlətlər arasında mübahisələrin həlli üzrə Nümunəvi Qaydalar (1995)* işlənib hazırlanmışdır. Nümunəvi Qaydalar yalnız dövlətlərin yazılı razılığı əsasında tətbiq edilir. Barışdırıcı komissiyanın qərarları məsləhət xarakteri daşıyır. Razılaşmanın müxtəlif mərhələlərində tərəflər BMT Baş katibindən barışıq prosedurunun həyata keçirilməsində onlara köməklik göstərməsini xahiş edə bilərlər.

Belə bir komissiya Kanada və ABŞ arasında, Kanada tərəfinin atmosferi kükürd dioksid emissiyaları ilə çirkləndirməsi ilə bağlı yaradılmışdır. ABŞ 1928-ci ildə Sərhəd Suları Müqaviləsi (1909) ilə yaradılmış Beynəlxalq Birgə Komissiyadan Vaşinqton ştatında əmlaka dəyən zərərin həcmi və təzminat məbləğini müəyyən etməyi xahiş etdi. 1931-ci ilin fevralında Komissiya yekdilliklə Kanadanın 1932-ci ilin yanvarına qədər ABŞ-a vurduğu zərəre görə 350.000 ABŞ dolları məbləğində təzminat müəyyən etdi. ABŞ Kanadanın təzminat məbləği ilə razılaşdı. Bundan əlavə, Komissiya Kanada şirkətindən gələcəkdə oxşar hadisələrin qarşısını almaq üçün havaya kükürd dioksid emissiyalarının buraxılmasının azaldılmasını təmin etmək məqsədilə müvafiq texniki tədbirlər görməyi tələb etdi. Daha sonra çirklənmə davam etdi və tərəflər Komissiyanın hesabatı əsasında qərar verən arbitraja müraciət etmək qərarına gəldilər.

Barışıq komissiyalarının bir növü də **sərhəd komissarlarıdır**, yəni qonşu sərhədləri olan dövlətlər tərəfindən ümumi sərhədlərdə

qaydanın və sərəhəd rejiminin pozulması ilə bağlı faktların araşdırılması və həlli məqsədilə təyin edilmiş şəxslərdir. Komissarlar baş vermiş hadisələri araşdırır, ancaq pozuntular ciddi xarakter daşıdıqda, onlar diplomatik yolla həll edilir. Komissarların qəbul etdiyi qərarlar məcburi və qətidir. Komissarlar öz rəsmi funksiyalarını yerinə yetirərkən şəxsi toxunulmazlıqdan istifadə edirlər və onların daşdıqları rəsmi sənədlər də toxunulmazdır.

9.6.Beynəlxalq Arbitraj

Beynəlxalq arbitraj – dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında mübahisəyə bir və ya bir neçə arbitr tərəfindən baxılması üçün tərəflərin razılığı ilə yaradılan münsiflər məhkəməsidir. Arbitrajın qərarı tərəflər üçün adətən məcburidir. **Daimi arbitraj** və ya konkret işə baxmaq üçün yaradılmış arbitraj (**ad hoc arbitraj**) fərqləndirilir. Daimi arbitraj daimi fəaliyyət göstərən arbitraj orqanı tərəfindən həyata keçirilir. Dövlətlər hər hansı bir müqavilənin təfsiri ilə bağlı məsələlərdən irəli gələn bütün mübahisələri və ya mübahisələrin müəyyən kateqoriyaları üzrə gələcəkdə yarana biləcək fikir ayrılıqlarını əvvəlcədən arbitraja təqdim etməyi öhdələrinə götürürlər.

Mübahisələrin beynəlxalq arbitraj baxışına verilməsinin üç əsas üsulu fərqləndirilir:

- mövcud mübahisənin arbitraja verilməsi barədə xüsusi saziş (kompromis);
- müxtəlif müqavilələrdə müqavilənin təfsiri və ya tətbiq edilməsi ilə bağlı yarana biləcək mübahisələrin arbitraja verilməsi barədə xüsusi müddəa (qeyd-şərt);
- tərəflər arasında yarana biləcək istənilən mübahisələrin arbitraj araşdırılmasına verilməsini nəzərdə tutan ümumi arbitraj müqavilələri (məcburi arbitraj).

Daimi arbitraj orqanlarının yurisdiksiyasının iki növü vardır: kö-

nüllü və məcburi. **Könüllü arbitraj** zamanı tərəflərin arbitraj orqanına müraciət etməsi üçün qarşılıqlı razılıq tələb olunur. **Məcburi arbitrajda** isə mübahisənin tərəflərindən birinin tələb etməsi kifayətdir. Məcburi arbitraj bu və ya digər müqaviləyə arbitraj qeyd-şərtinin daxil edilməsi yolu ilə rəsmiləşdirilir. Bəzən tərəflər həyati vacib maraqlarına, müstəqilliyinə və ya şərafinə aid olan mübahisələrin arbitraj baxışına aid olmaması barədə qeyd-şərtlər edirlər.

Hazırda əsas beynəlxalq arbitraj orqanı, mübahisələrin sülh yolu ilə həlli üzrə 1899 və 1907-ci il Haaqa Konvensiyalarına uyğun yaradılmış Münsiflər Məhkəməsinin Daimi Palatasıdır. Haaqa Konvensiyalarının hər bir iştirakçısı olan dövlət, gələcək mübahisələri həll etmək üçün seçilə biləcək arbitrlərin siyahısını təqdim edir.

Konkret mübahisəni həll etmək üçün tərəflər **ad hoc arbitraj** yaradırlar. Bu halda mübahisə tərəflərin arbitraj razılaşması əsasında arbitraj məhkəməsinə verilir. Razılaşmada arbitrlərin və ya konkret şəxslərin arbitr kimi təyin edilməsi qaydası, mübahisələrin həlli proseduru, icraatın yeri, dili və digər məsələlər müəyyən edilir. Mübahisələrin arbitraj vasitəsilə həlli məhkəmə üsuluna bənzəyir, arbitrajın qərarı da məhkəmənin qərarı kimi məcburidir, lakin arbitrajda mübahisəyə baxacaq şəxslərin tərkibini tərəflər özləri seçirlər. Hazırda bir çox beynəlxalq müqavilələrdə mübahisələrin həlli vasitələrindən biri kimi arbitraja müraciət etmək nəzərdə tutulur.

Arbitraj bir şəxsdən (mütləq üçüncü dövlətin vətəndaşı) və ya bir qrup şəxsdən (üçüncü dövlətlərin vətəndaşları və ya mübahisə edən tərəflərin və üçüncü dövlətlərin vətəndaşları) ibarət ola bilər. Məsələn, Beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi haqqında Ümumi Akt (1928) müəyyən edir ki, ad hoc arbitraj beş üzvdən ibarət ola bilər: tərəflərin hər biri bir üzv təyin edir, digər iki arbitr və superarbitr üçüncü dövlətlərin vətəndaşları arasından mübahisə edən tərəflərin ümumi razılığı ilə seçilir.

Arbitraj prosesi adətən iki hissədən ibarətdir: yazılı istintaq və müzakirələr. Məhkəmənin müşavirləri bağlı qapılar arxasında ke-

çirilir. Mübahisə arbitraj proseduru davam etdiyi müddətdə tərəflər mübahisənin baxılmasına mənfi təsir göstərə biləcək hərəkətlərdən çəkinməlidirlər. Qərar səs çoxluğu ilə qəbul olunur və əsaslandırılmalıdır.

9.7. Mübahisələrin beynəlxalq məhkəmələrdə həlli

Beynəlxalq məhkəmə mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsinin nisbətən yeni vasitəsidir. İlk məhkəmə Piter Bon Hoqenbaxın hərbi cinayətlərə görə cəzalandırılması məqsədilə 1474-cü ildə yaradılmışdır. Məhkəmə ittiham olunan şəxsin günahkar olduğunu müəyyən etdi, onu cəngavər rütbəsindən məhrum etdi və bununla da onun cəzadan toxunulmazlığını təmin edən məcburi imtiyazları ləğv etdi.

Müasir tarixdə ilk beynəlxalq məhkəmə 1921-ci ildə Millətlər Liqasının Nizamnaməsinə uyğun olaraq yaradılmış Beynəlxalq Ədalət Mühakiməsinin Daimi Palatası olmuşdur. Palata 20 il ərzində 150 mübahisəyə dair qərar çıxarmış və 28 məsləhət xarakterli rəy vermişdir. Palatanı BMT Nizamnaməsi və ayrıca beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılmış Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi əvəz etmişdir. 1982-ci ildə BMT-nin Dəniz Hüququ Konvensiyası əsasında Dəniz Hüququ üzrə Beynəlxalq Tribunal yaradılmışdır.

Beynəlxalq təşkilatlar da bir sıra məhkəmə orqanları yaratmışlar: Aİ Məhkəməsi, MDB İqtisad Məhkəməsi, Avrasiya İttifaqı Məhkəməsi və s. Beynəlxalq məhkəmənin tərkibi əvvəlcədən formalaşır və tərəflərin iradəsindən asılı deyil. Onun səlahiyyətləri təsis aktında müəyyən edilir. Məhkəmələr həmçinin gündəlik fəaliyyətlərini təmin etmək üçün zəruri qaydalar qəbul edirlər. Məhkəmə qərarları tərəflər üçün məcburidir və adətən şikayətə məruz qala bilməz. Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə qərarları beynəlxalq hüququn normaları deyildir və adətən presedent xarakteri daşıyırlar. Aİ Məhkəməsinin qərarları istisna təşkil edir; onlar Aİ institut-

ları tərəfindən qəbul edilən sənədlər olmaqla, Aİ-nin təsis müqavilələri ilə birbaşa ifadə edildiyi üçün “ikinci dərəcəli” Avropa hüququ aktları sayılır.

Beynəlxalq mübahisələrin həlli üzrə əsas məhkəmə orqanı olan **BMT-nin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi** Haaqada yerləşir və universal xarakterə malik ümumi yurisdiksiya məhkəməsidir. Onun yurisdiksiyası ikili xarakter daşıyır:

– **Mübahisəli işlər üzrə yurisdiksiya** (*ratione personae*): Məhkəmə dövlətlərin öz təşəbbüsləri ilə, suverenliklərini həyata keçirmək məqsədilə təqdim etdikləri mübahisələri həll edir. Bu halda dövlətlər könüllü şəkildə Məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul etmiş olurlar.

– **Məhkəmənin məcburi yurisdiksiyası** (*ratione materiae*): Bəzi dövlətlər Məhkəmənin yurisdiksiyasının məcburi, yəni avtomatik tətbiq edilməsini qəbul edirlər. Bu, əsasən ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə tərəflər arasında yaranan mübahisələrin həllində tətbiq olunur.

Əlavə olaraq, xüsusi mübahisələr üzrə Məhkəmənin *ratione materiae* yurisdiksiyası tərəflər arasında bağlanmış xüsusi sazişlə (kompromis) də təsdiqlənə bilər. Bu, Məhkəmənin müəyyən konkret işə baxmaq səlahiyyətini təmin edir.

BMT-nin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin forum prorogatum yurisdiksiyası mübahisənin tərəflərindən yalnız birinin, yəni iddiaçının təşəbbüsü ilə, cavabdeh dövlətin ilkin razılığı olmadan işin Məhkəməyə təqdim edilməsinə imkan verir. Bu mexanizm aşağıdakı kimi işləyir:

- İddiaçı dövlət Məhkəməyə ərizə verir, baxmayaraq ki, cavabdeh dövlət hələ Məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul etməmişdir;
- Bu mərhələdə Məhkəmənin işə baxmaq səlahiyyəti yoxdur;
- Məhkəmənin Reqlamentinin 38-ci maddəsinin 5-ci bəndinə əsasən, bu ərizə cavabdeh dövlətə göndərilir;
- Cavabdeh dövlət Məhkəmənin yurisdiksiyasını birbaşa şəkildə

taniya bilər (məsələn, yazılı şəkildə razılıq verməklə) və ya dolayı yolla tanıya bilər – məsələn: cavab sənədi təqdim etməklə, məhkəmə prosesində iştirak etməklə.

Əgər cavabdeh bu cür davranışlarla razılıq verdiyini ifadə edərsə, Məhkəmə bu əsasla yurisdiksiya əldə edir və işə baxa bilər.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin digər bir funksiyası da **məşvərətçi rəy** verməkdir. Bu yurisdiksiya mübahisəli işlərdən fərqli olaraq hüquqi məsləhət xarakteri daşıyır və aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

– BMT-nin Baş Assambleyası və Təhlükəsizlik Şurası Məhkəmədən istənilən hüquqi məsələ üzrə rəy istəyə bilər;

– ECOSOC, BMT-nin Himayəçilik Şurası, Baş Assambleyanın sessiyalararası Komitəsi, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, FAO, UNESCO, İKAO, ÜST, Ümumdünya Bankı və digər orqanlar yalnız öz fəaliyyət sahələri ilə bağlı hüquqi məsələlər üzrə Məhkəmədən məşvərətçi rəy ala bilərlər.

Bu rəylər hüquqi baxımdan məcburi xarakter daşımır, lakin onlar beynəlxalq hüququn inkişafı və tətbiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi 15 nəfərdən ibarət tərkibdə təşkil olunur. Hakimlərə qarşı yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmaq tələbi irəli sürülür. Hakimlər BMT-yə üzv olan dövlətlərdən seçilir, lakin onların namizədliyini yalnız Məhkəmənin Statutunu qəbul etmiş dövlətlər irəli sürə bilərlər. Hakimlərin seçilməsi proseduru iki mərhələdən ibarətdir. Əvvəlcə bütün hakimlər ayrı-ayrılıqda BMT-nin Baş Assambleyası və Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən müstəqil şəkildə seçilir. İkinci mərhələdə isə namizədlərin hər iki orqanda topladığı səslər müqayisə edilir və səs çoxluğu əsasında qərar qəbul olunur. Eyni dövlətdən olan namizədlər arasında daha çox səs toplamış ən yaşlı namizəd seçilmiş sayılır.

Hakimlər müxtəlif dövlətlərin vətəndaşları olmalıdır. Eyni zamanda onların müxtəlif hüquq sistemlərini təmsil etməsinə də

diqqət yetirilir. Hakimlərin səlahiyyət müddəti 9 ildir. Hər üç ildən bir keçirilən seçkilərlə 5 hakim yeniləri ilə əvəz olunur. Hakimlərin yenidən seçilmək hüququ da mövcuddur. Hakimlər diplomatik toxunulmazlıq hüququna malikdirlər və pedaqoji, elmi və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla, heç bir ödənişli işlə məşğul ola bilməzlər.

Hakimin səlahiyyətlərinə xitam verilməsinin əsaslarına aşağıdakılar aiddir: öz istəyi ilə istefa verməsi; Məhkəmə tərəfindən səlahiyyətlərinə xitam verilməsi; səlahiyyət müddətinin başa çatması. Məhkəmənin sədri və vitse-sədri 3 il müddətinə seçilir və yenidən seçilmək hüququna malikdirlər. Seçkilər gizli səsvermə yolu ilə, mütləq səs çoxluğu prinsipi əsasında keçirilir. Məhkəmənin katibi də gizli səsvermə və səs çoxluğu prinsipi ilə 7 il müddətinə seçilir və yenidən seçilmək hüququna malikdir. Katibin müavini də eyni qayda ilə seçilir.

Məhkəmənin yurisdiksiyasına BMT Nizamnaməsində, eləcə də qüvvədə olan müqavilə və konvensiyalarda açıq şəkildə nəzərdə tutulmuş və tərəflərin ona verdiyi bütün məsələlər daxildir. İştirakçı dövlətlər bəzi hallarda xüsusi razılaşma olmadan *ipso facto*, yəni eyni öhdəliyi qəbul etmiş digər dövlətlərə münasibətdə Məhkəmənin yurisdiksiyasının bütün hüquqi mübahisələrdə məcburi olduğunu elan edə bilirlər. Bu hallara aşağıdakılar daxildir:

- a) müqavilələrin təfsiri;
- b) beynəlxalq hüquqla bağlı olan istənilən məsələ;
- c) beynəlxalq öhdəliyin pozulmasına səbəb ola biləcək faktın mövcudluğu;
- d) beynəlxalq öhdəliyin pozulması ilə bağlı ödənilməli kompensasiyanın xarakteri və həcmi.

Belə bəyanatlar qeyd-şərtsiz ola bilər və ya müəyyən dövlətlərə, müəyyən müddətə və ya qarşılıqlı münasibətə tabe edilə bilər. Bu bəyanatlar BMT-nin Baş katibinə təqdim olunur və onun tərəfindən saxlanılır. Baş katib həmin bəyanatların surətlərini Nizam-

namənin iştirakçılmasına və Məhkəmənin Qeydiyyatçısına göndərir.

Məhkəmə ona təqdim olunmuş mübahisələri beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq həll edir. Bu zaman o, aşağıdakılara əsaslanır:

- ümumi və xüsusi beynəlxalq müqavilələrə;
- beynəlxalq adət hüququna;
- sivil xalqlar tərəfindən tanınmış hüququn ümumi prinsiplərinə;
- hüquq normalarının müəyyən edilməsində müstəqil vasitə

kimi, Nizamnamənin 59-cu maddəsində nəzərdə tutulan qeyd-şərtlə, məhkəmə qərarlarına və müxtəlif millətlərin publik hüquq üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssislərinin doktrinalarına.

Bundan əlavə, tərəflərin razılığı olduqda, Məhkəmə mübahisəni *ex aequo et bono* (xeyirxahlıq və ədalət prinsipləri əsasında) həll etmək hüququna da malikdir.

Fransız və ingilis dilləri Məhkəmənin rəsmi dilləridir. Qərar, işin hansı dildə aparılmasına razılıq verilmişsə, həmin dildə çıxarılır. Əgər Məhkəmədə tətbiq ediləcək dillə bağlı razılığa gəlinə bilməzsə, hər bir tərəf mühakimənin hansı dildə aparılacağını özü müəyyən edir. Bu halda, Məhkəmə iki mətn arasından hansını autentik hesab edəcəyini müəyyənləşdirir. Məhkəmə istənilən tərəfə onun vəsatəti əsasında digər dillərdən istifadə olunmasına da icazə verə bilər.

Məhkəmədə iş ya tərəflərin yazılı razılığı əsasında, ya da Katibin adına verilmiş yazılı ərizə ilə başlanılır. Hər iki halda mübahisənin predmeti və tərəfləri göstərilməlidir. Katib dərhal ərizəni maraqlı tərəflərə göndərir və BMT-nin üzvlərini Baş Katib vasitəsilə məlumatlandırır.

Məhkəmə tərəflərin hüquqlarını təmin etmək məqsədilə istənilən müvəqqəti tədbirləri görə bilər. Son qərar çıxarılanadək bu tədbirlər barədə tərəflərə və BMT Təhlükəsizlik Şurasına məlumat verilir. Tərəflər Məhkəmədə nümayəndələri ilə təmsil olunurlar. Bununla yanaşı, onlar müvəkilləri və vəkillərini də cəlb edə bilərlər.

Mühakimə icraatı iki hissədən ibarətdir: yazılı və şifahi his-

sələrdən. Yazılı icraat Məhkəməyə və tərəflərə təqdim olunan məlumatlar, memorandumlardan, kontrmemorandumlardan, tələb olunarsa onlara verilmiş cavablardan, habelə bütün təsdiqedicə sənədlərdən ibarətdir. **Şifahi icraat** isə Məhkəmənin şahidləri, ekspertləri, nümayəndələri, müvəkkilləri və vəkilləri dinləməsi ilə həyata keçirilir.

Məhkəmədə işə sədrin, sədr olmadığıda isə sədr müavininin rəhbərliyi ilə baxılır. Hər iki şəxs sədrlik edə bilmədikdə, iştirak edən hakimlər arasında yaşca ən böyük hakim iclasa sədrlik edir. Məhkəmə işin qapalı baxılması barədə qərar çıxarmadıqda və tərəflər bunu tələb etmədikdə, işə açıq şəkildə – publik baxılır. Tərəflərdən birinin mülahizələrini təqdim etməməsi və ya iclasa gəlməməsi digər tərəfə işin onun xeyrinə həll edilməsini xahiş etmək hüququ verir. Əgər iddia kifayət qədər faktiki və hüquqi əsaslara malikdirsə, Məhkəmə bu xahişi təmin etməlidir. Məhkəmə son qərarı müşavirə yolu ilə qəbul edir və qərar səs çoxluğu ilə çıxarılır. Müşavirənin gedişi və məzmunu məxfi saxlanılır. Səsvermə zamanı səslər bərabər olduğda, sədrin və ya onu əvəz edən şəxsin səsi həlledici sayılır. İşə yenidən baxılma yalnız yeni aşkarlanmış hallar əsasında mümkündür.

9.8. Mübahisələrin beynəlxalq təşkilatlarda həll edilməsi

Beynəlxalq mübahisələrin həlli üzrə əsas beynəlxalq təşkilat **Birləşmiş Millətlər Təşkilatıdır (BMT)**. BMT-nin bu sahədə fəaliyyət göstərən əsas orqanları Baş Assambleya və Təhlükəsizlik Şurasıdır.

BMT Baş Assambleyası, mənşəyindən asılı olmayaraq, xalqlar arasında ümumi rifah və ya dostluq münasibətlərinə xələl gətirə biləcək, o cümlədən BMT Nizamnaməsinin pozulması nəticəsində yaranan istənilən vəziyyətin sülh yolu ilə həlli üçün tədbirlər tövsiyə edə bilər. BMT və ya Təhlükəsizlik Şurası, istənilən üzv dövlət tərəfindən BMT Baş Assambleyasının qarşısında qaldırılmış bey-

nəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması ilə bağlı məsələləri müzakirə edə və bu məsələlər üzrə tövsiyələr verə bilər. Əgər bu məsələlər tədbir görülməsi ilə bağlıdırsa, onlar müzakirədən əvvəl və ya sonra Təhlükəsizlik Şurasına təqdim olunur.

Baş Assambleya beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhdid yarada biləcək vəziyyətlərə Təhlükəsizlik Şurasının diqqətini yönəltmək hüququna malikdir. Lakin Təhlükəsizlik Şurası hər hansı vəziyyət və ya mübahisə ilə bağlı BMT Nizamnaməsi çərçivəsində öz funksiyalarını yerinə yetirdiyi halda və bu barədə Assambleyadan tövsiyə tələb etmədikdə, Baş Assambleya həmin vəziyyətlə bağlı tövsiyə vermək səlahiyyətinə malik deyildir.

BMT Təhlükəsizlik Şurası, zəruri hesab etdiyi hallarda, tərəflərdən mübahisələrini BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş dinc vasitələrlə həll etməyi tələb edə bilər.

BMT Təhlükəsizlik Şurası, vəziyyətin davam etməsinin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdid yaratdığını müəyyən etmək məqsədilə beynəlxalq ixtilaf və ya mübahisə ilə nəticələnə biləcək istənilən mübahisə və ya situasiyanı araşdırma bilər. BMT-nin istənilən üzvü, hər hansı bir mübahisə və ya situasiyanı BMT Baş Assambleyasının və ya Təhlükəsizlik Şurasının diqqətinə çatdırma bilər. Təhlükəsizlik Şurası mübahisənin və ya situasiyanın istənilən mərhələsində müvafiq prosedur və ya həll üsullarını tövsiyə etmək səlahiyyətinə malikdir. Münaqişə tərəfləri bunu özləri həll edə bilmədikdə, BMT Təhlükəsizlik Şurasına müraciət etməlidirlər.

Baş Assambleya davam edən, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasına təhlükə yarada biləcək situasiyaları nəzərdən keçirir və onların həlli üçün tövsiyələr verir. Ancaq mübahisəyə Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən baxılırsa və Şura bu barədə tədbir görürsə, Baş Assambleya mübahisə və ya situasiya ilə bağlı heç bir fəaliyyət həyata keçirmir. Təhlükəsizlik Şurası və Baş Assambleyanın mübahisələrin sülh yolu ilə həlli üzrə səlahiyyətləri bütün üzv dövlətlərə şamil edilir.

BMT Katibliyi mübahisələri ilk növbədə BMT Baş katibi vəsitəsilə həll edir. Baş katib Yaxın Şərqdə, Kiprdə, Əfqanıstanda, Eritreya probleminin həllində və digər oxşar vəziyyətlərin tənzimlənməsində iştirak etmişdir.

Beynəlxalq mübahisələrin həllində fəal iştirak edən digər mühüm beynəlxalq təşkilat **ATƏT**-dir. ATƏT çərçivəsində mübahisələrin sülh yolu ilə həllinin dörd əsas elementi fəaliyyət göstərir: ATƏT-in mübahisələrin tənzimlənməsi üzrə Mexanizmi (**La-Vallette mexanizmi**), Barışıq Komissiyası, Barışıq və Arbitraj üzrə Məhkəmə, həmçinin Barışıq proseduru.

Mübahisələrin ATƏT çərçivəsində həll edilməsinin əsasını 1991-ci ildə La-Valletdə qəbul edilmiş “Mübahisələrin dinc həlli üzrə Prosedur” təşkil edir. Bu Prosedur 1992-ci ildə ATƏM-in Stokholm görüşündə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. La-Vallette mexanizmi razılaşdırıcı və barışdırıcı orqan funksiyasını yerinə yetirir. Onun fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mexanizm mübahisənin tərəflərindən birinin birtərəfli müraciəti əsasında fəaliyyətə başlayır.

ATƏT-in mübahisədə tərəf olan hər bir üzvü mübahisənin digər tərəflərini məlumatlandırmaqla, ATƏT-dən mübahisənin tənzimlənməsi üzrə mexanizm yaradılmasını xahiş edə bilər. Belə mexanizm mübahisədə olan tərəflərin ümumi razılığı ilə, yüksək ixtisaslı namizədlər sırasından seçilən bir və ya bir neçə üzvdən ibarət olur. Bu təyinat institutu funksiyası Vyanada yerləşən Münaqişələrin Qarşısının Alınması üzrə Mərkəzə tapşırılmışdır. Siyahıya hər bir iştirakçı dövlətdən 4-dən çox olmamaq şərti ilə şəxslər daxil edilir.

Mexanizm yaradılarkən onun tərkibinə mübahisə edən dövlətlərin nümayəndələri daxil edilə bilər. Mexanizmin əsas vəzifəsi mübahisənin tərəflərinə mübahisənin tənzimlənməsi üçün uyğun prosedurların müəyyən edilməsində kömək etməkdir. Bu məqsədlə mexanizm tövsiyə xarakteri daşıyan ümumi və konkret iradlar və məsləhətlər verə bilər. Həmçinin, mexanizm mübahisənin tərəflə-

rindən birinin tələbi ilə mübahisənin mahiyyəti üzrə iradlar və məsləhətlər də verə bilər.

Əgər tərəflərdən biri mübahisənin onun ərazi bütövlüyü, milli müdafiəsi, quru ərazisi üzərində suverenliyi və ya digər rayonları üzərində yurisdiksiyası ilə bağlı olduğunu hesab edirsə, bu prosedur tətbiq edilə bilməz.

ATƏT-in tərkibində 1992-ci ildə La-Vallette Mexanizminə əlavə olaraq **Barışq Komissiyası** yaradıldı. ATƏT-in üzv dövlətləri arasındakı mübahisənin tərəfləri razılığa gəldikdə, mübahisə Komissiyaya verilə bilər. Üzv dövlətlər istənilən vaxt qarşılıqlı razılıq əsasında digər dövlətlərlə olan mübahisələrlə bağlı Komissiyanın barışdırıcı prosedurlarına razı olduqlarını bəyan edə bilərlər. Bu halda Komissiyaya birtərəfli qaydada müraciət etmək mümkündür.

Mübahisənin hər bir tərəfi La-Vallette siyahısından bir vasitəçi seçir, vasitəçilər isə Komissiyanın sədri olacaq üçüncü vasitəçini təyin edirlər. Komissiyanın qərarları tövsiyə xarakteri daşıyır. Lakin iştirakçı dövlət ümumi qaydada və ya konkret mübahisə ilə bağlı qarşılıqlı razılıq əsasında Komissiyanın təklif etdiyi hər hansı tənzimləmə şərtinin məcburi olması barədə bəyannamə verə bilər. Komissiya tərəflər arasındakı mübahisələri aydınlaşdırmağa və mübahisənin qarşılıqlı məqbul şərtlərlə həllinə nail olmağa çalışır.

Komissiya mübahisənin sülh yolu ilə həllinə kömək edə biləcək mümkün şərtlər təklif edə, həmçinin tərəflərin bu cür tövsiyələrlə razı olub-olmamaqları barədə Komissiyaya məlumat verməli olduqları müddəti müəyyən edə bilər. Əgər hər iki tərəf müəyyən edilmiş vaxt ərzində rəy bildirməzsə, Komissiyanın katibi hesabatını ATƏT-in Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsinə göndərir. Nazirlər Şurası və ya Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsi istənilən iki iştirakçı dövlətə barışq proseduruna müraciət etməyi və mübahisəni Razılaşma Komissiyasına göndərməyi əmr edə bilər.

ATƏT-in Barışq və Arbitraj üzrə Konvensiyası 1992-ci ildə qə-

bul edilmiş və 1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Konvensiya Məhkəmənin, Barışıq Komissiyasının və Arbitraj Tribunalının yaradılmasını nəzərdə tutur. Arbitraj Tribunalı mübahisədə olan tərəflərin qarşılıqlı müraciəti və ATƏT-in Nazirlər Şurasına Barışdırıcı Komissiyanın hesabatının təqdim edilməsindən sonra, 30 gün ərzində tərəflərin birtərəfli ərizəsi əsasında yaradıla bilər.

Konvensiyanın üzvü olan dövlətlər xüsusi ərizə ilə Arbitraj Tribunalının yurisdiksiyasını özləri üçün məcburi edə bilərlər. Konkret mübahisəyə baxmaq üçün Arbitraj Tribunalı mübahisənin tərəfləri tərəfindən təyin olunmuş arbitrlərdən və Tribunalın Rəyasət Heyətinin arbitr siyahısından seçdiyi arbitrdən ibarət tərkibdə işə baxır. Tribunal öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün mübahisə tərəfləri arasında faktaraşdırma və təhqiqat səlahiyyətlərinə malikdir. Mübahisə tərəflərinin tələbi ilə və başqa qərar qəbul edilmədikdə, dirləmələr qapalı keçirilir.

Arbitraj Tribunalının funksiyası beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq ona təqdim edilən mübahisələri həll etməkdir. Tribunalın qərarı qətidir və şikayət verilə bilməz.

Direktiv barışıq proseduru 1992-ci ildə Stokholmda qəbul edilmiş “Direktiv barışıq proseduru haqqında Əsasnamə” əsasında yaradılmışdır. Nazirlər Şurası və ya Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsi hər hansı iki iştirakçı dövlətə, ağılabatan müddət ərzində həll edə bilmədikləri mübahisənin həllində kömək etmək üçün barışığa müraciət edə bilər.

Barışıq və Arbitraj üzrə Konvensiyanın üzvü olan tərəflər arasında mübahisə olduqda, Şura və Komitə Konvensiyada nəzərdə tutulmuş barışıq müddəalarının tətbiqi barədə göstəriş verə bilər. Mübahisənin tərəfləri Şura və ya Komitə çərçivəsində bütün müzakirələrdə iştirak etmək üçün istənilən hüquqlardan istifadə edə bilərlər, lakin qərar qəbul edilməsində iştirak edə bilməzlər.

Əgər mübahisəyə onun həllinin digər prosedurlarla, tərəflərin razılığı ilə ATƏT-dən kənar prosedurlarda baxılırsa (məsələn, tə-

rəflər müəyyən mübahisələrin yalnız danışıqlar yolu ilə həll edilməsini nəzərdə tutmuşdursa) və mübahisənin tərəflərindən biri hesab edirsə ki, mübahisə onun ərazi bütövlüyü, milli müdafiəsi, quru ərazisi üzərində suverenlik hüququ və ya digər rayonlar üzərində yurisdiksiyası ilə bağlıdır, bu Əsasnamə tətbiq olunmayacaqdır.

Mübahisənin tərəfləri öz xərclərini özləri ödəyirlər. Şura və Komitə, barışıq haqqında müddəalarla nəzərdə tutulmuş istənilən hesabatlarla yanaşı, Komissiyadan barışıqın nəticələri barədə hesabat təqdim etməsini tələb edə bilər. Tərəflərin başqa razılaşması olmadığı halda, hesabatda tətbiq olunan müddəalara uyğun olaraq konfidensial hesab edilən məsələlər əks etdirilmir.

Ərəb Dövlətləri Liqasının Paktına uyğun olaraq, Liqanın Şurasının arbitraj və barışıq orqanı funksiyaları vardır və qərarlar səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Liqanın Şurasının həll etdiyi mübahisələr iki kateqoriyaya bölünür:

1. Dövlətlərin suverenliyinə, müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə aid olmayan mübahisələrlə bağlı mübahisə edən tərəflər bu mübahisənin həlli üçün Şuraya müraciət etdikdə, onun qərarı qəti və məcburi xarakter daşıyır. Bu halda mübahisə edən dövlətlər Şuranın müzakirələrində və qərar qəbul edilməsində iştirak etmirlər;

2. Liqanın üzvü olan və ya Liqanın üzvü olan dövlətlə digər dövlət arasında müharibəyə gətirib çıxara biləcək mübahisələr. Bu halda Şura özü təşəbbüs göstərə və istənilən belə mübahisənin həllində xidmətlərini təklif edə bilər.

Təcrübədə mübahisələrə və münaqişə situasiyalarına Liqanın dövrü keçirilən Dövlət və Hökumət Başçılarının Konfransında baxılır. Təcrübədə həmçinin, tərkibinə adətən Liqanın Baş katibi, Şuranın sədri və Liqanın üzvü olan bir sıra dövlətlərin nümayəndələrinin daxil olduğu vasitəçilik və barışıq üzrə komissiyaların yaradılması mübahisələrin həllinə kömək edir.

Afrika İttifaqının Xartiyasına uyğun olaraq, mübahisələrin danışıqlar, vasitəçilik, barışıq və arbitraj yolu ilə həll edilməsi nəzər-

də tutulur. İttifaq çərçivəsində Vəsitiçilik, Barışıq və Arbitraj üzrə Komissiya fəaliyyət göstərir. Rəhbər orqanlar – Dövlət və Hökumət Başçıların Assambleyası və Nazirlər Şurası – mübahisə və münaqişələrin tənzimlənməsində, o cümlədən ərazi və sərhəd mübahisələrinin həllində mühüm rol oynayırlar. İttifaq çərçivəsində mübahisələrin həlli məqsədilə çox vaxt istintaq və razılaşdırma komissiyaları yaradılır.

Amerika dövlətləri arasında mübahisələrin həlli sistemi **Amerikaarası Dövlətlər Təşkilatının** Nizamnaməsində möhkəmləndirilmişdir. 1948-ci ildə qəbul edilmiş “Mübahisələrin Sülh Yolu ilə Həlli haqqında Amerika Müqaviləsi” (Boqota Paktı) təcrübədə demək olar ki, tətbiq edilməmişdir. Paktın bütün Amerika dövlətləri tərəfindən qəbul olunmaması və bir çox dövlətlərin Pakta tətbiq dairəsini məhdudlaşdıran qeyd-şərtlər irəli sürməsi səbəbindən o, praktiki əhəmiyyətini itirmişdir.

Təşkilatın Nizamnaməsində mübahisələrin sülh yolu ilə həlli üzrə nəzərdə tutulmuş sistemə 1985-ci il Kartaxena Düzəliş Protokolu ilə dəyişikliklər edilmiş, “Mübahisələrin Sülh Yolu ilə Həlli üzrə Amerikaarası Komissiya” ləğv edilmiş və Daimi Şuranın səlahiyyətləri gücləndirilmişdir. Daimi Şura Liqanın üzvü olan dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin saxlanılmasını izləməli və bununla bağlı onların arasında yaranan mübahisələrin sülh yolu ilə həllinə yardım göstərməlidir.

Mübahisənin istənilən tərəfi Daimi Şuradan mübahisənin tənzim olunması üçün xeyirxah xidmətlərin göstərilməsini xahiş edə bilər. Daimi Şura tərəflərə yardım göstərir və mübahisənin sülh yolu ilə həlli üçün uyğun hesab etdiyi prosedurları tövsiyə edə bilər. Həmçinin tərəflərin razılığı ilə *ad hoc* komissiya yarada bilər. Bu komissiyaların səlahiyyətləri isə hər bir konkret halda Daimi Şuranın tərəflərlə razılaşması əsasında müəyyən edilir.

Daimi Şura mübahisənin tərəflərinin razılığı ilə mübahisəni araşdırma bilər; bu zaman istənilən mübahisə edən dövlətin ərazisin-

də, onun hökumətinin razılığı ilə faktları araşdırı bilər. Təvsiyə edilən proseduru tərəflər qəbul etmədikdə və ya tərəflərdən biri mübahisənin təklif olunan üsulla həll edilə bilməyəcəyini bildirdikdə, Daimi Şura bu barədə Baş Assambleyaya məlumat verir.

Mərkəzi Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsində mübahisələrin sülh yolu ilə həllinə dair müddəalar, o cümlədən Mərkəzi Amerika Məhkəməsinin təsis edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

MDB çərçivəsində mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi 1993-cü il Nizamnaməsində nəzərdə tutulur. Birliyin Dövlət və Hökumət Başçıları Şurası sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına təhdid yarada biləcək mübahisənin istənilən mərhələsində tərəflərə mübahisənin həlli üçün müvafiq prosedur və metodları təvsiyə etmək səlahiyyətinə malikdir.

MDB Nizamnaməsi iştirakçı dövlətlər arasındakı mübahisələrin və münaqişələrin sülh yolu ilə həllinə dair yanaşmaların normativ əsasını təşkil edir. Nizamnaməyə əsasən, həll edilməli olan mübahisələrə aşağıdakılar daxildir:

- insan hüquqlarının pozulmasına səbəb ola biləcək millətlər-
arası və konfessiyalararası münaqişələr;
- üzv dövlətlər arasında yaranan mübahisələr;
- birlikdə sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına təhdid yarada
biləcək davam edən mübahisələr.

Bundan əlavə, MDB-nin İqtisad Məhkəməsi üzv dövlətlərin iqtisadi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı yaranan mübahisələrə, habelə üzv dövlətlərin qarşılıqlı müqavilələri çərçivəsində onun yurisdiksiyasına aid edilmiş digər mübahisələrə baxır.

X fəsil.

BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ MƏSULİYYƏT

10.1. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin anlayışı

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət – beynəlxalq hüququn hüquq pozan subyektinin, yəni dövlətin və ya digər beynəlxalq hüquq subyektinin törətdiyi beynəlxalq hüquq pozuntusu nəticəsində qarşı tərəfə vurulmuş ziyanı aradan qaldırmaq və ya kompensasiya etmək hüquqi öhdəliyidir. Bu məsuliyyət beynəlxalq müqavilələr və ümumi beynəlxalq hüquq qaydaları ilə tənzimlənir. Sadəcə desək, beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət, beynəlxalq hüququn normalarını pozan tərəfin pozuntunun nəticələrini kompensasiya etməyi üzərinə götürməsi deməkdir. Bu, həm ziyanın ödənilməsi, həm də hüquqi vəziyyətin əvvəlki vəziyyətə qaytarılması kimi tədbirləri əhatə edə bilər.

Dövlət müəyyən davranış standartlarına əməl etmədən və belə qarşılıqlı fəaliyyət çərçivəsində gördüyü qanunsuz hərəkətlərə görə məsuliyyət daşımadan beynəlxalq hüququn digər subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqədə ola bilməz. Əks halda, bu, beynəlxalq səviyyədə heç bir məhdudiyyət və ya nəzarətin olmaması demək olardı. Dövlətlərarası öhdəliklərin yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyətin rədd edilməsi ilə dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarına əməl etmək öhdəliyi də aradan qalxmış olur. Beynəlxalq hüququn ən qədim prinsipi olan beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi BMT Nizamnaməsində “*BMT-nin bütün üzvləri beynəlxalq öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməyə borcludur*” (2-ci maddənin 2-ci bəndi) kimi ifadə olunmuşdur.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin obyektiv və subyektiv elementləri fərqləndirilir. Subyektiv element – subyektin və ya onun nümayəndələrinin hüquq pozuntusu törətməsində təqsirinin olmasıdır, subyekt tərəfindən beynəlxalq hüquq öhdəliklərinin pozul-

ması isə obyektiv elementdir.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət kifayət qədər spesifikliyə malikdir. O, hüquq məsuliyyətinin xüsusi növüdür. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin məqsədləri aşağıdakılardır:

a) potensial pozuntunun qarşısının alınması (profilaktik funksiya);

b) dövlətin öz vəzifələrini düzgün yerinə yetirməsi (hüquq-mühafizə funksiyası);

c) zərər çəkmiş şəxsə dəymiş maddi və mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsinin təmin edilməsi (kompensasiya funksiyası);

d) öz öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməsi (qanun və əsəyişin pozulmasının qarşısının alınması və qorunması).

BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının yaradılmasından sonra dövlətin məsuliyyəti məsələlərinin məəllələşdirilməsi prosesində yeni mərhələ başlandı. 1949-cu ildə BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası ilk sessiyasında məəllələşdiriləcək institutlardan biri kimi dövlətin məsuliyyətini seçdi. Komissiya 53-cü sessiyasında (2001) dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd əməllərinə görə məsuliyyətinə dair 59 maddədən ibarət **Maddələr Layihəsini**, eləcə də onlara şərtləri qəbul etmişdir. Layihənin maddələri aşağıdakı dörd hissəyə bölünmüşdür: I hissə: Dövlətlərin hüquqa zidd əməli: I fəsil. Ümumi prinsiplər, II fəsil. Davranışın dövlətə aid edilməsi, III fəsil. Beynəlxalq hüquqi öhdəliyin pozulması, IV fəsil. Dövlətin başqa dövlətin hərəkətləri ilə bağlı məsuliyyəti, V fəsil. Hüquqa uyğun olmamanı istisna edən hallar; II hissə: Dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinin məzmunu: I fəsil. Ümumi prinsiplər, II fəsil. Zərərin ödənilməsi, III fəsil. Ümumi beynəlxalq hüququn imperativ normalarından irəli gələn öhdəliklərin ciddi şəkildə pozulması; III hissə: Dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinin həyata keçirilməsi: I fəsil. Dövlətin məsuliyyətə çağırılması, II fəsil. Əks tədbirlər; IV hissə: Ümumi müddəalar.

BMT Baş Assambleyası 12 dekabr 2001-ci il tarixli 56/83 sayılı

qətnamə ilə Komissiyanın hazırladığı “Beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətlərə görə dövlətin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsi”ni qəbul etdi. Dövlətin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsinin müddəaları beynəlxalq məhkəmə orqanları tərəfindən tətbiq edilmişdir.

Layihənin müddəaları Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, Dəniz Hüququ üzrə Beynəlxalq Tribunal, beynəlxalq arbitraj məhkəmələri (Daimi Arbitraj Məhkəməsi Palatası, İnvestisiya mübahisələrinin tənzim edilməsi üzrə Beynəlxalq Mərkəz), Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı tərəfindən yaradılmış qruplar, ÜTT-nin Apellyasiya Orqanı, İnsan Hüquqları üzrə Afrika Komissiyası, Aİ Ədalət Məhkəməsi, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) və İnsan Hüquqları üzrə Amerikalıların Məhkəmənin qərarlarında tətbiq olunmuşdur.

Maddələr Layihəsinin müəyyən müddəalarının beynəlxalq məhkəmə institutları tərəfindən tətbiqi onun təsdiq imkanlarını artırır.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət müasir beynəlxalq hüquqda hər hansı dövlət və ya beynəlxalq hüququn digər subyekti tərəfindən törədilmiş cinayətlə, yaxud qanuni fəaliyyət nəticəsində bir dövlətin digər dövlətə vurduğu zərərlə bağlı yaranır. Bəzi hallarda bu əməllər bilavasitə yalnız qanunu pozan dövlətə və zərər çəkmiş dövlətə aid ola bilər, digər halda isə bütün beynəlxalq birliyin hüquq və mənafeələrinə toxuna bilər.

Beynəlxalq hüquq elminə görə, beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət beynəlxalq hüququn subyekti tərəfindən beynəlxalq öhdəliyin pozulması nəticəsində onun üçün baş verən mənfi hüquqi nəticələr kimi başa düşülür.

BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası beynəlxalq məsuliyyətin məzmununu beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətin müxtəlif hallarda beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq yarada biləcəyi nəticələr, məsələn, zərərin ödənilməsi və cavab sanksiyaları baxımından əməlin nəticələri kimi müəyyən etmişdir. Beynəlxalq-

hüquqi məsuliyyət beynəlxalq hüquq normalarına əməl olunmasını təmin edən zəruri hüquqi vasitə və pozulmuş beynəlxalq münasibətləri bərpa etmək vasitəsidir. Nəticə nöqteyi-nəzərindən bu, pozulmuş hüququn bərpası, maddi ziyanın ödənilməsi və qanuni fəaliyyətlə bağlı zərərli nəticələr yarandıqda müvafiq zərərin ödənilməsi öhdəliyi ilə dövlətə qarşı hər hansı sanksiyaların və digər kollektiv və ya fərdi xarakterli tədbirlərin tətbiq edilməsində ifadə oluna bilər.

Beynəlxalq hüququn subyektlərinin məsuliyyəti beynəlxalq sülhün qorunması və möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlığın təmin edilməsi ilə bağlıdır və beynəlxalq hüquq qaydalarına ciddi riayət edilməsini tələb edir. O, beynəlxalq münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi vasitəsidir və beynəlxalq hüququn fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına kömək edir. Beynəlxalq hüquqda hüquqi məsuliyyət dövlətin beynəlxalq öhdəliklərini pozan hüquqa zidd hərəkətləri nəticəsində yaranır. Dövlətin məsuliyyəti məsələsi beynəlxalq hüquqda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətlərin məsuliyyəti ilə bağlı qaydalar yalnız beynəlxalq hüququn müəyyən sahəsini deyil, bütün beynəlxalq hüquq münasibətlərini əhatə edir.

Dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti hazırda həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən beynəlxalq hüququn ən mühüm prinsiplərindən biri kimi qəbul edilir. Subyektin beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətinin onun beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətinə səbəb olması kimi ümumi prinsip formalaşmışdır.

Məsuliyyət məsələlərini tənzimləyən bəzi ümumi qaydalar beynəlxalq müqavilələrdə, eləcə də BMT və digər beynəlxalq təşkilatların qətnamələrində təsbit edilmişdir. BMT Nizamnaməsinin 39, 41 və 42-ci maddələri sülh və təhlükəsizliyə qarşı beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə görə məsuliyyətin həyata keçirilməsi prosedurlarını müəyyən edir. Kosmik obyektlərin vurduğu zərəre görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında Konvensiyada (1972), Aparteid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Bey-

nəlxalq Konvensiyada (1973), habelə Soyqırımın qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyada (1948) bu beynəlxalq müqavilələrin pozulmasına görə məsuliyyət müəyyən edilmişdir.

Beynəlxalq məsuliyyətin məzmunu zərərin ödənilməsi və cavab sanksiyaları baxımından əməlin nəticələri kimi müəyyən edilir. Beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasının hüquqi nəticələri çoxşaxəlidir və pozuntunun xarakterindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Bu hüquqi nəticələrə, məsələn, hüquq pozuntusu törədən dövlətin dəymiş zərəri ödəmək öhdəliyi, zərər çəkmiş dövlətin dövlətə beynəlxalq hüququn icazə verdiyi tədbirləri tətbiq etmək hüququ, digər dövlətlərin zərər çəkmiş dövlətə yardım göstərmək hüququ, beynəlxalq təşkilatın təşkilat qarşısında öhdəliyini pozan dövlətə qarşı müəyyən tədbirlər görmək və s. aiddir.

Universal hüquq-mühafizə orqanlarının olmaması beynəlxalq məsuliyyət institutunda zərərçəkmiş subyektlərin hüquqlarının müdafiəsinin əhəmiyyətini artırır. Buna görə də beynəlxalq hüquq doktrinasında artıq məsuliyyət daşıyan dövlətin öhdəliklərindən çox, zərərçəkmiş dövlətin hüquqları ön plana çıxarılır. Bu hüquqlar arasında beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətin tanınması hüququ, dəymiş ziyanın ödənilməsi hüququ və həmçinin beynəlxalq-hüquqi sanksiyaların tətbiqi hüququ qeyd olunur.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət təkcə zərərin aradan qaldırılması və pozulmuş beynəlxalq hüquq qaydasının bərpası öhdəliyi deyil, həm də zərəre görə real kompensasiya, beynəlxalq hüququn zərər çəkmiş subyektlərinin hüquqlarının həyata keçirilməsidir.

Məsuliyyətin yalnız qanun pozuntusuna yol vermiş dövlətin öhdəliyi kimi başa düşülməsi belə nəticəyə gətirib çıxarır ki, o, faktiki olaraq bu öhdəliyi yerinə yetirməsə belə, pozuntu törədildiyi andan məsuliyyət daşıyır. Beynəlxalq hüququn pozulması hüquqi faktdır və səlahiyyətli orqan və ya şəxsin konkret faktların müəyyən edildiyini bildirməsi zəruridir.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət:

1. təqsirkar dövlətə beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan sanksiyaların tətbiqini nəzərdə tutur;
2. beynəlxalq hüquq pozuntularının törədilməsinə görə yaranır;
3. beynəlxalq hüquq qaydasının təmin edilməsinə yönəlmişdir;
4. cinayət törətmiş subyekt üçün müəyyən mənfi nəticələr yaradır.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət beynəlxalq hüquq normalarına əməl olunmasını təmin edən zəruri hüquqi vasitə, onların bərpası vasitəsidir. Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətlərinə görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti dedikdə, əsasən, beynəlxalq hüququn subyektinin beynəlxalq hüquq normasının pozulması nəticəsində dəymiş zərərin aradan qaldırılması hüquqi öhdəliyi başa düşülür. Dövlətin məsuliyyəti onun bu pozuntuların mənfi nəticələrini aradan qaldırmaq və müxtəlif formalarda məsuliyyət daşımaq öhdəliyini, habelə ona qarşı potensial məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin məqsədləri:

- qabaqlayıcı (potensial pozuntuların qarşısının alınması, öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi üçün tərəflərin gələcək davranışlarına təsir göstərmək);
- təminat (təqsirkarı öhdəliklərini lazımi şəkildə yerinə yetirməyə təşviq etmək);
- kompensasiya və ya bərpaedici (zərərçəkmiş subyektə dəymiş maddi və qeyri-maddi zərərin ödənilməsini təmin etmək).

Bir sıra beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətlər dövlətin bir neçə dövlətə münasibətdə və ya bütövlükdə beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında məsuliyyətinə səbəb olur. Hüquqların əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bütün dövlətlər onların müdafiəsində qanuni marağı olan subyekt hesab edilə bilər. Dövlətlərin *erga omnes* öhdəliklərinə təcavüz və soyqırım aktlarına yol verilməməsi, habelə insan hüquq-

larının, o cümlədən köləlikdən və irqi ayrı-seçkilikdən müdafiəyə aid prinsip və normaların pozulmaması daxildir.

Beynəlxalq hüquq pozuntusunun elementləri – hərəkət və ya hərəkətsizlikdən ibarət olan beynəlxalq hüquqa zidd əməl:

- a) dövlətə aid edilir;
- b) dövlətin beynəlxalq-hüquqi öhdəliyini pozur.

“Dövlətə aid edilmək”:

- dövlət orqanlarının davranışını;
- dövlət hakimiyyəti funksiyalarını həyata keçirən şəxslərin və ya qurumların davranışını;
- digər dövlətlərin sərəncamına verilmiş orqanların davranışını;
- dövlət rəhbərliyinin davranışını, rəsmi hakimiyyət orqanları olmadıqda və ya hakimiyyəti həyata keçirmək iqtidarında olmadıqda onların davranışlarını;
- üsyançı və ya digər hərəkətlərin davranışını;
- həmçinin dövlətin beynəlxalq hüquqi öhdəliyinin pozuntusu kimi qəbul edilən davranışları əhatə edir.

Dövlətin əməli, mənşəyindən və ya xarakterindən asılı olmayaaraq, onun öhdəliyinin tələblərinə uyğun gəlməməlidir.

Hazırda beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətlə bağlı **“obyektiv hüquqi məsuliyyət”** konsepsiyasından istifadə olunur. Bu konsepsiya görə, dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti təqsirindən və vurulmuş ziyandan asılı olmayaraq, beynəlxalq hüquq normasının pozulması faktı nəticəsində yaranır.

Dövlətlərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti məsuliyyət üçün əsasların yetərliliyi, beynəlxalq hüquqpozmalara görə məsuliyyət növlərinin və formalarının törədilmiş əmələ mütənasibliyi prinsipləri əsasında həyata keçirilir.

Dövlətə aid edilən davranış həm hərəkət, həm də hərəkətsizlikdən ibarət ola bilər. Məsələn, Korfu Boğazı işi üzrə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Albaniyanın məsuliyyəti üçün kifayət qədər əsas olduğu qənaətinə gəlmişdir, “çünki o, öz ərazi sularında mina-

ların olduğunu bildirdi və ya bilməli idi, lakin bu barədə üçüncü dövlətləri xəbərdar etməmişdir”.

Doktrina və beynəlxalq təcrübədə beynəlxalq məsuliyyətlə bağlı “aktiv hərəkətlər” və “hərəkətsizlik” kateqoriyaları arasında əsaslı fərq yoxdur. Bundan əlavə, praktikada dövlətin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti müəyyən edilərkən işin hallarının məcmusundan “hərəkətsizliyi” ayırmaq çətin ola bilər.

Mütənasiblik prinsipinin həyata keçirilməsi konkret beynəlxalq hüquq pozuntusunun elementlərindən asılı olaraq təcrübədə çətinliklər yaradır. Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsi bu prinsipin tətbiqinə dair müəyyən yanaşmalar işləyib hazırlamışdır. Bu prinsipin məzmununun təhlili bir sıra mühüm şərtləri qeyd etməyə imkan verir:

– Beynəlxalq hüququn subyekti eyni beynəlxalq hüquq pozuntusuna görə iki dəfə məsuliyyətə cəlb edilməməlidir;

– Silahlı qüvvədən (hərbi sanksiyalardan) təcavüz aktları olmayan beynəlxalq hüquq pozmalarına cavab olaraq istifadə edilməməlidir;

– Pozuntu törətmiş dövlətlərin sayı çox olduqda, məsuliyyətin həcmi onların hər birinin vurduğu ziyanla müəyyən edilir;

– Zərərçəkmiş dövlətlərə ödəniləcək kompensasiyanın məbləği onlara dəymiş ziyana görə müəyyən edilir;

– Tətbiq edilən məsuliyyət və məcburetmə tədbirlərinin intensivliyi ilə qorunan dəyərlər arasında ağlabatan balans olmalıdır;

– Beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin həyata keçirilməsi onun məqsədlərindən kənara çıxmamalı, eyni zamanda müasir beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsiplərinə riayət edilməlidir.

Qarşılıqlıq, ədalətlik və məqsədəuyğunluq prinsiplərinə əsaslanaraq, mütənasiblik prinsipi həm sanksiyalar tətbiq edən subyektlərin öhdəliklərini müəyyən edir, həm də onlara yuxarıda göstərilən tələblər çərçivəsində adekvat məcburetmə vasitələrini seçmək hü-

ququ verir. BMT Nizamnaməsi sülhə təhlükə yarandıqda, sülhün pozulması və ya təcavüz aktları zamanı beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin geniş spektrini müəyyən edir. Konkret tədbirlərin seçimi isə konkret situasiyalarda onların məzmunu və məqsədyönlülüyü əsasında müəyyən edilir.

10.2. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin subyektləri

Beynəlxalq hüquq beynəlxalq məsuliyyətin subyektlərinin dairəsini müəyyən edir. Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsinin müddəalarına uyğun olaraq, beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətlərə görə beynəlxalq məsuliyyətin subyektləri **dövlətlərdir**. Dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti onun beynəlxalq aləmdəki mövqeyi ilə bağlıdır. Dövlət subyekt kimi müəyyən fəaliyyətlərə görə məsuliyyət daşmalıdır. Burada dövlətlər və formalaşma prosesində olan dövlətlər, o cümlədən öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun həyata keçirilməsi üçün silahlı mübarizə vəziyyətində olan xalqlar nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin subyektləri yalnız **beynəlxalq publik hüququn subyektləridir**. Bu subyektlər dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləridir. Bəzi hallarda, məsələn, insanlıq əleyhinə cinayət törədərkən fiziki şəxslər də subyekt ola bilərlər. Fiziki şəxslərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti xarakterinə görə beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin məsuliyyətindən fərqlənir və xüsusi növ kimi qeyd edilə bilər.

Beynəlxalq təşkilatlar da beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin subyekti ola bilər. Beynəlxalq təcrübədə beynəlxalq təşkilatların vəzifəli şəxslərinin və əməkdaşlarının fəaliyyətinə görə məsuliyyəti ilə bağlı müəyyən normalar mövcuddur. Beynəlxalq təşkilat, üzvü olub-olmamasından asılı olmayaraq, dövlətlər qarşısında həmin təşkilatın orqanlarının hüquqazidd hərəkətlərinə, məsələn, hərbi və ya siyasi fəaliyyətləri nəticəsində dəyən zərərə görə məsu-

liyyət daşıya bilər. Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti onların müqavilələrdən və digər hüquq mənbələrindən irəli gələn beynəlxalq öhdəlikləri pozmasından yaranır. Məsələn, kosmosun tədqiqi və istifadəsi haqqında müqavilələr kosmik fəaliyyətlə məşğul olan beynəlxalq təşkilatların bu fəaliyyət nəticəsində dəymiş ziyanı görə məsuliyyətini müəyyən edir (*Ay və digər göy cisimləri də daxil olmaqla, kosmosun tədqiqi və istifadəsi üzrə dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqqında Müqavilə, 1967*). Beynəlxalq təşkilatlar nüvə qurğularının və ya nüvə gəmilərinin operatoru kimi çıxış etdikdə, onların məsuliyyəti nüvə zərərinə görə məsuliyyət haqqında konvensiyalarda da müəyyən edilir.

Beynəlxalq təşkilatların maddi məsuliyyəti zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, onların vəsaitləri üzv dövlətlərin töhfələrindən ibarətdir. Burada maddi məsuliyyətin iki birləşdirilmiş variantı mümkündür:

1. təşkilatın və üzv dövlətlərin birgə məsuliyyətinin müəyyən edilməsi;

2. təşkilatın özünün məsuliyyətinin müəyyən edilməsi.

Birinci halda məsuliyyətlə bağlı iddialar həm təşkilata, həm də üzv dövlətlərə qarşı irəli sürülür. İkinci halda isə iddialar birbaşa təşkilata verilir və təşkilat öz üzvləri arasında məsuliyyət yükünün necə bölüşdürülməsinə qərar verir. Kosmik obyektlərin vurduğu zərərlərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında Konvensiya müştərək məsuliyyəti müəyyən edir.

Beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq ümumi və xüsusi hüquq çərçivəsində məsuliyyətin subyektləri kimi çıxış edə bilərlər. Beynəlxalq təşkilatın məsuliyyət daşımaları üçün onun təqsirli olması və beynəlxalq hüquq normasından irəli gələn öhdəliyi pozması lazımdır. **Beynəlxalq təşkilatlar həm siyasi, həm də maddi məsuliyyət daşıya bilərlər.** Məsələn, təşkilat dövlətlərin suveren hüquqlarını pozan və ya onların suverenliyinə təsir edən ayrı-seçkilik xarakterli qərarlar qəbul edərsə, siyasi məsuliyyət yarana bilər.

Beynəlxalq təşkilatın öz fəaliyyəti zamanı zərər vurmasına, məsələn, kosmosdakı fəaliyyətinə, beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməməsinə; artan təhlükə mənbəyi (məsələn, avtomobil, gəmi) tərəfindən ziyan vurulmasına; müqavilələrin pozulmasına, sanitariya normalara əməl edilməməsinə görə və s. məsuliyyəti yaranır.

Beynəlxalq təşkilat qəbul edən ölkənin qanunlarını pozduğuna görə məsuliyyətə cəlb oluna bilər. Bir çox ölkələrin hökumətləri beynəlxalq təşkilatların və onların əməkdaşlarının statusu ilə bağlı qanunvericilik aktları qəbul etmişlər. Bu aktların pozulmasına görə təşkilatlar məsuliyyətə cəlb oluna bilərlər. Beynəlxalq təşkilat onun icra orqanlarının və əməkdaşlarının hərəkətlərinin qanunsuzluğuna görə məsuliyyət daşıyır. Məsələn, 1965–1967-ci illərdə BMT Belçika, Yunanıstan, İtaliya, Lüksemburq və İsveçrə ilə BMT silahlı qüvvələrinin Konqodakı əməliyyatları nəticəsində bu ölkələrin vətəndaşlarına və onların əmlakına dəymiş zərərin ödənilməsinə dair sazişlər bağlamışdır.

Beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslər, dövlətin vətəndaşları, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri və digər fərdlər mövcud beynəlxalq müqavilələrə əsasən cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilərlər. Fərdlərin beynəlxalq cinayətlərə (məsələn, təcavüz, müstəmləkəçilik, irqçilik, soyqırım və s.) görə məsuliyyəti çox zaman onların həmin cinayətlərin dövlət səviyyəsində törədilməsi ilə əlaqəli olması şərti ilə müəyyən edilir. Fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyəti, həmçinin dəniz quldurluğu, pul əskinaslarının saxtalaşdırılması kimi beynəlxalq cinayət əməllərinə görə də tətbiq olunur. Bu hallarda ayrı-ayrı şəxslər və ya cinayətkar qruplar müstəqil şəkildə məsuliyyət daşıyırlar. Vəzifəli şəxslərin və dövlət orqanlarının belə cinayətlərdə iştirakı isə ağırlaşdırıcı hal kimi qiymətləndirilir. Şəxsin rəsmi statusu onu cinayət məsuliyyətindən azad etmir. Hətta hökumətin və ya yüksək vəzifəli şəxsin əmrindən irəli gələrək törədilən cinayət əməlləri də məsuliyyətdən azadlıq gətirmir. Bu səbəbdən belə şəxslərin cəzalandırılması həm beynəlxalq,

həm də milli yurisdiksiyalar çərçivəsində həyata keçirilir.

Beynəlxalq hüquqda beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət müddətlə məhdudlaşdırılmışdır. 1968-ci il “Müharibə və insanlığa qarşı cinayətlərə müddətin tətbiq edilməməsi haqqında” Konvensiyada qeyd olunur ki, bu cinayətləri törətməkdə və ya bu cinayətlərdə iştirakda təqsirli olan dövlət orqanlarının nümayəndələri və fiziki şəxslər cinayətin törədildiyi vaxtdan asılı olmayaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Təcavüzkar dövlətin beynəlxalq məsuliyyətindən irəli gələn iddiaların subyektləri beynəlxalq hüququn subyektləridir, yəni ilk növbədə dövlətlərdir. Bununla belə, məsuliyyət iddialarının subyekti kimi çıxış edə biləcək dövlətlərin dairəsi təkcə zərər çəkmiş dövlətlərlə məhdudlaşmır. Təcavüz, sülhün pozulması və digər beynəlxalq cinayətlər hallarında yalnız birbaşa zərər çəkmiş dövlət deyil, digər dövlətlər də məsuliyyətdən irəli gələn iddiaları qaldırmaq və onlara qarşı müvafiq tədbirlər görmək hüququna malikdirlər. Bu, beynəlxalq hüququn kollektiv müdafiə və sülhün qorunması prinsiplərinə əsaslanır.

10.3. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin əsasları

Beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin iki əsası fərqləndirilir:

– **hüquqi əsaslar** – müəyyən davranışın beynəlxalq hüquqpozma kimi tövsif edilməsi üçün hüquqi qüvvəyə malik beynəlxalq hüquq mənbələrinin məcmusudur;

– **faktiki əsaslar** – digər subyektlərə ziyan vuran konkret beynəlxalq hüquqpozmalardır.

“**Məsuliyyətin əsasları**” kateqoriyası ümumi hüquqi xarakter daşıyır və həm normativ (hüquqi), həm də hüquqi-faktiki əsasları özündə birləşdirir:

– **normativ (hüquqi) əsaslar** şəxsin məsuliyyətə cəlb olunmasının hüquqi əsasını təşkil edir. Burada əsas prinsip qanunun aliliyi-

dir: yəni müəyyən bir hərəkət və ya ondan çəkinmə hüquqi qiymətləndirmə olmadan məsuliyyətə səbəb ola bilməz. Beynəlxalq məsuliyyətin normativ əsasını beynəlxalq hüquqi aktlar təşkil edir ki, bunlar beynəlxalq öhdəlikləri müəyyən edir və pozulduqda beynəlxalq hüquqpozma sayılır. Bunlara daxildir: beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq adət hüququ, beynəlxalq məhkəmələrin qərarları, beynəlxalq təşkilatların nizamnamələri və üzv dövlətlər üçün məcburi olan qərarları, birtərəfli beynəlxalq hüquqi aktlar.

– **hüquqi-faktiki əsaslar** isə konkret faktiki hallara, yəni beynəlxalq hüquqpozmanın mövcudluğuna və digər subyektlərə dəymiş ziyana əsaslanır. Bu çərçivədə məsuliyyət yalnız hüquqi normaların mövcudluğu və həmin normanın pozulması halında yaranır. Normativ əsas məsuliyyətin hüquqi bazasını, hüquqi-faktiki əsas isə məsuliyyətin tətbiqi üçün hadisənin real səbəbini göstərir.

Beynəlxalq məsuliyyətin normativ əsasları ilə dövlətin davranışının beynəlxalq hüquqpozma kimi qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulan normalar arasında fərq qoymaq vacibdir. Beynəlxalq məsuliyyətin normativ əsası yalnız beynəlxalq hüquqi aktlardan ibarət ola bilər. Normativ əsas məsuliyyətin mövcudluğunu mümkün edir, lakin konkret hüquqi məsuliyyət münasibətlərinin yaranması üçün təkcə bu kifayət etmir. Məsuliyyətin həyata keçirilməsi üçün həm xüsusi hüquqi, həm də faktiki halların mövcudluğu zəruridir.

Hüquqpozma hüquqi fakt kimi məsuliyyətin həm hüquqi, həm də faktiki əsasını təşkil edir. Hüquq pozuntusunu səciyyələndirən müəyyən əlamətlər toplusu cinayətin tərkibini təşkil edir. Cinayət tərkibi ümumi hüquqi kateqoriyadır və buna görə də beynəlxalq hüquqa da şamil edilir. Cinayət tərkibi, adətən, beynəlxalq arbitraj və məhkəmə qərarlarında birbaşa qeyd olunmur, lakin çox vaxt konkret cinayətin mövcudluğunu müəyyən etmək üçün zəruri olan şərtlər toplusu göstərilir.

Cinayət tərkibi cinayət törədən şəxsin məsuliyyətə cəlb edil-

məsi üçün kifayət edən obyektiv və subyektiv əlamətlərin minimum məcmusudur. Cinayət tərkibinin bütün ünsürlərinin sübuta yetirilməsi zərərçəkmiş tərəfin üzərinə düşür. Zərərçəkmiş və ya səlahiyyətli beynəlxalq orqanlar tərəfindən cinayətin törədilməsinə münasibət bildirilməsi üçün, dövlətin beynəlxalq öhdəliyinin pozulması onun beynəlxalq-hüquqi aktında ifadə olunması kifayət-dir.

Beynəlxalq hüquqpozma müəyyən elementlərin məcmusudur: – dövlətin beynəlxalq müstəvidə qanunsuz əməli həm hərəkət, həm də hərəkətsizliklə ifadə oluna bilər. Bütün hüquq pozuntuları beynəlxalq hüquqla müəyyən edilmiş və yaradılmış nizama müəyyən ziyan vurur. Beynəlxalq öhdəliklərin pozulması beynəlxalq hüquq normalarına əməl olunmasına mane olur, onun qoruduğu dəyərlərə zərbə vurur. Buna görə də, əməl qanunsuzluğu cinayətin ziyan vurmalarını da əhatə edir; beynəlxalq hüquqpozmanı səciyyələndirən əsas əlamət beynəlxalq öhdəliyin pozulması faktıdır və bu, beynəlxalq diplomatik, məhkəmə və arbitraj təcrübəsində, eləcə də beynəlxalq hüquq doktrinasında geniş şəkildə qəbul edilir.

Beynəlxalq hüquqpozma dövlətin beynəlxalq öhdəliyini pozan qanunsuz hərəkət və ya hərəkətsizlik kimi müəyyən edilir. Dövlətin konkret əməlinin onun beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətinin əsası olub-olmaması məsələsi, dövlətin davranışında beynəlxalq hüquqpozmanın tərkibini təşkil edən elementlər toplusunun mövcudluğundan asılıdır.

Beynəlxalq hüquqpozmanın ümumi tərkibinə aşağıdakı elementlər daxildir:

a) hüquqazidd əməlin beynəlxalq hüquqla qorunan obyektlərə yönəldilməsi;

b) dövlətin və ya onun orqanlarının hərəkət və ya hərəkətsizliyində ifadə olunan qanunsuz davranış;

c) dövlətin qanunsuz davranışı nəticəsində dəymiş ziyan;

d) dövlətin qeyri-qanuni davranışı ilə yaranan zərərli nəticələr arasında səbəb əlaqəsi.

Bu elementlərin hər biri konkret hüquqpozuntusunun tərkib hissəsidir, yəni yalnız bu əlamətlərin mövcudluğu dövlətin davranışında beynəlxalq hüquqpozmanın elementlərinin olduğunu göstərir.

Dövlətin hərəkətinin beynəlxalq hüquqa zidd olması beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə, dövlətin konkret hərəkəti beynəlxalq hüquqi öhdəliyi pozmadıqca, beynəlxalq hüquqa zidd hesab edilə bilməz. Bu müddəa dövlətin daxili qanunvericiliyini pozmasına təsir göstərmir. Beynəlxalq hüquq praktikası bu mövqedən çıxış edir ki, dövlətin davranışının daxili qanunvericilik müddəalarına uyğunluğu həmin davranışın beynəlxalq hüquqa zidd mahiyyətini inkar etmək üçün əsas deyil.

Beynəlxalq Arbitrajın (İnvestisiyaların Tənzimlənməsi üzrə Beynəlxalq Təşkilat) “EDF International S.A. və başqaları Argentina Respublikası” işi üzrə qərarında göstərilir ki, cavabdehin hərəkətlərinin milli qanunvericiliyə uyğunluğu bu hərəkətlərin beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğunluğunu müəyyən etmir. 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsinə əsasən, müqavilənin yerinə yetirilməməsinə bəraət qazandırmaq üçün tərəf daxili qanunvericilik müddəalarına əsaslanı bilməz.

Dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinin mühüm şərti beynəlxalq hüquqa əsasən ona bu və ya digər davranışın aid edilməsinin mümkünlüyüdür. Ümumi qayda belədir ki, dövlətə beynəlxalq hüququn subyekti kimi yalnız onun idarəetmə orqanlarının və ya bu orqanların göstərişi, rəhbərliyi və ya nəzarəti altında fəaliyyət göstərən digər subyektlərin davranışı aid edilir. Dövlət orqanlarının davranışını dövlətə aid edən əsas prinsip ondan ibarətdir ki, həmin orqanın qanunvericilik, icra, məhkəmə və ya digər funksiyaları yerinə yetirməsindən asılı olmayaraq, beynəlxalq hüquq çərçivəsində onun davranışı həmin dövlətin hərəkəti kimi qəbul edilir.

Beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin faktiki əsasları məsuliyyətin nəyə görə əmələ gəldiyini göstərir. Buna görə məsuliyyətin

faktiki əsası kimi çıxış edən beynəlxalq hüquq-pozmanın elementləri aydın şəkildə müəyyən edilməlidir. Beynəlxalq Hüquq Komissiyası pozuntunun iki əsas elementini müəyyən etmişdir. Dövlətin məsuliyyəti ilə bağlı Maddələr Layi-həsinin 3-cü maddəsi “Beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətin elementləri” belə qeyd edir: “*Dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd hərəkəti o zaman mövcuddur ki: (a) hərəkət və ya hərəkətsizlikdən ibarət olan hər hansı davranış beynəlxalq hüquqa əsasən qanunsuz olsun və (b) belə davranış həmin dövlətin beynəlxalq öhdəliyinin pozulmasını təşkil etsin.*”

Beynəlxalq öhdəliyin pozulması o zaman baş verir ki, beynəlxalq hüququn subyektı kimi dövlətə aid edilən davranış həmin dövlətin beynəlxalq öhdəliyini yerinə yetirməməsi ilə nəticələnir. Beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətin mahiyyəti dövlətin faktiki davranışı ilə konkret beynəlxalq-hüquqi öhdəliyi arasındakı uyğunsuzluqda özünü göstərir. Bu davranış beynəlxalq məsuliyyətin yaranmasına səbəb olur.

Beynəlxalq-hüquqi öhdəliyin pozulmasının müəyyən edilməsi ilə yanaşı, dövlətlərin məsuliyyəti ilə bağlı pozuntunun kollektiv qanunsuz hərəkət kimi qəbul edilməsi üçün bu **hərəkətlərin törədilməsi vaxtının müəyyən edilməsi** xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə davranışın məzmunu müxtəlif ola bilər: hərəkət və ya hərəkətsizlik, qanunun qəbulu, inzibati və ya digər qərarın, məhkəmə qərarının qəbul edilməsi və icrası, iştirakçılığın həyata keçirilməsi.

Bütün hallarda beynəlxalq öhdəliyin pozulmasının müəyyən olunması yalnız dövlətin faktiki davranışının bu öhdəliyin tələb etdiyi davranışla müqayisəsi əsasında mümkündür.

10.4.Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin növləri və formaları

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyətin iki növü fərqləndirilir:

maddi və qeyri-maddi məsuliyyət. Qeyri-maddi məsuliyyəti siyasi məsuliyyət də adlandırırlar. Ancaq bu bölgü şərtidir, çünki bəzi

qeyri-maddi məsuliyyət növləri konkret maddi hərəkətlər şəklində çıxış edir.

BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının “Dövlətin Məsuliyyətinə Dair Maddələr Layihəsi”ndə məsuliyyətin aşağıdakı formaları müəyyən edilmişdir: restitusiya, kompensasiya və satisfaksiya.

Maddi məsuliyyətin formaları:

1. Təzminatlar – təcavüzdən zərər çəkmiş dövlətə dəymiş maddi zərərin natura və ya pul şəklində ödənilməsidir. Təzminatlar, adətən, restitusiya ilə birlikdə tətbiq edilir, həmçinin maddi kompensasiyanın natura şəklində ödənilməsi mümkün olmadığı hallarda istifadə olunur;

2. Fövqəladə təzminatlar – beynəlxalq pozuntu törətmiş dövlətin maddi sərvətlərinə sərəncamvermə səlahiyyətlərinin müvəqqəti məhdudlaşdırılmasından ibarət xüsusi yükümlülükdür;

3. Restitusiya – zərəərə səbəb olan əməlin törədilməsindən əvvəl mövcud olan vəziyyətin bərpasıdır və qanunsuz zəbt olunmuş əmlakın qaytarılması ilə ifadə oluna bilər.

Silahlı münaqişədən sonra ilkin hüquqi statusun bərpasına gəldikdə, restitusiya müharibə edən dövlət tərəfindən qanunsuz olaraq müsadirə edilmiş və düşmənin ərazisindən çıxarılmış əmlakın natura şəklində qaytarılması deməkdir. Məsələn, Müttəfiq dövlətlər və İtaliya arasında bağlanmış 10 fevral 1947-ci il tarixli sülh müqaviləsinə əsasən, İtaliya BMT-nin istənilən ölkəsinin ərazisindən apardığı əmlakı mümkün qədər qısa müddətdə qaytarmalı idi.

Restitusiya sülh dövründə də tətbiq oluna bilər. Məhkəmə-arbitraj təcrübəsində bəzən hüquqi restitusiya anlayışı işlədilir. Bu restitusiya növünə əsasən, məsuliyyət daşıyan dövlətdən hüquq sistemi çərçivəsində və ya zərərçəkmiş dövlətlə hüquqi münasibətlərinə hüquqi situasiyanı dəyişdirməsi tələb olunur. Belə hallara beynəlxalq hüquq normalarının pozulması ilə qəbul edilmiş konstitusion və ya qanunvericilik müddəalarının ləğv edilməsi və ya

dəyişdirilməsi, həmçinin hər hansı şəxsə və ya xaricinin əmlakına münasibətdə qəbul edilmiş qeyri-hüquqi inzibati və ya məhkəmə tədbirinin ləğv edilməsi və ya yenidən baxılması daxildir.

Bəzi hallarda həm maddi, həm də hüquqi restitusiya tətbiq edilə bilər. Məsələn, BMT-nin Münsiflər Məhkəməsinin Daimi Palatası 1993-cü ildə Çexoslovakiyanın Macarıstanın Budapeşt şəhərindəki Peter Pazmani Universitetinə onun tələb etdiyi daşınmaz əmlakı heç bir güzəşt, məcburi idarəçilik və ya sekvestr tətbiq edilmədən, bu tədbirlər tətbiq edilənədək olan vəziyyətdə qaytarması barədə qərar qəbul etdi.

– **Substitusiya** – fərdi xüsusiyyətlərə malik olan əşyaların geri qaytarılması mümkün olmadıqda tətbiq edilən restitusiya növüdür. Bu zaman tərəflərin razılığı ilə eyni növdə olan və ya məhv edilmiş əşyalara ekvivalent dəyərdə olan əşyaların verilməsi mümkündür.

– **Reparasiya** – maddi ziyanın pulla, əmtəələrlə və ya xidmətlərlə ödənilməsidir. Reparasiyanın həcmi və növü, adətən, beynəlxalq müqavilələr əsasında müəyyən edilir. Çox vaxt reparasiyanın məbləği müharibə nəticəsində vurulmuş ziyanla müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə az olur. Məsələn, Krım konfransının (1945) qərarına əsasən, Almaniyanın reparasiyası 20 milyard dollar təşkil edirdi ki, bu məbləğ müharibənin vurduğu ziyanla ümumiyyətlə müqayisə edilə bilməz.

Vyetnamda müharibənin dayandırılması və sülhün bərpası haqqında 27 yanvar 1973-cü il tarixli sazişlə ABŞ-a Vyetnam Demokratik Respublikasında və bütün Hind-Çin ərazisində müharibənin yaralarının sağaldılması və müharibədən sonrakı quruculuğa öz töhfəsini vermək öhdəliyi qoyulmuşdu. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin qərarı ilə ABŞ 1996-cı ildə İrana 1988-ci ildə amerikalı hərbiçilər tərəfindən İranın sərnəşin gəmisinin vurulmasına görə 131 milyon dollar kompensasiya ödəyib.

Reparasiyanı kontribusiyadan fərqləndirmək lazımdır.

Kontribusiya qalib dövlət tərəfindən, zərərçəkmiş və ya təcavüz-

kar dövlət olmasından asılı olmayaraq, hərbi xərclərin ödənilməsi qismində tətbiq edilir. Reparasiya isə hüququ pozan dövlət üzərinə hüquqa uyğun olaraq ziyanın ödənilməsi vəzifəsinin qoyulmasıdır. Hazırda kontribusiya beynəlxalq hüquqla qadağan edilmişdir.

– **Kompensasiya** – zərər çəkmiş dövlətə dəyən hər hansı qiymətləndirilə bilən zərərin, o cümlədən mənfəətin itirilməsinin ödənilməsidir. Restitusiya kompensasiyadan fərqlidir: restitusiya ilkin vəziyyətin bərpası formasında mövcuddur və bununla bağlı xərclərin çəkilməsini ehtiva edir. Kompensasiya isə vurulmuş zərəərə görə pulun ödənilməsi şəklində ifadə edilir.

Adi kompensasiya zərər çəkmişlərə ödənilməli olan məbləğə ekvivalent pul, malların tədarükü və xidmətlərin göstərilməsi yolu ilə maddi zərərin hüquq pozuntusuna yol vermiş dövlət tərəfindən ödənilməsidir. Adi kompensasiyanın xüsusi forması qeyri-qanuni məhv edilmiş və ya zədələnmiş əmlakın (məsələn, sənət əsərlərinin) oxşar və ya ekvivalent əşyalarla əvəz edilməsindən ibarət olan əvəzətmədir. Kompensasiya zərər çəkmiş fiziki və hüquqi şəxslərə nağd ödənişlər şəklində də tətbiq olunur.

Təqsirkar dövlət zərərin əvəzini ödəməyə borcludur və zərər çəkmiş subyektlərə maddi təzminatın ödənilməsi üçün vəsaitin mənbələrini müstəqil şəkildə axtarır və müəyyən edir. Təcavüz halında fəvqəladə təzminatlar və kompensasiyalar məcmu şəkildə tətbiq oluna bilər.

Keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda üzrə xüsusi beynəlxalq tribunalların nizamnamələrində qurbanlara kompensasiya ödənilməsi nəzərdə tutulmamışdı. Ancaq BMT-nin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin (BCM) Statutunda hərbi cinayətlər, insanlıq əleyhinə cinayətlər və genosid cinayətinin qurbanlarına vurulmuş ziyanın ödənilməsi və kompensasiya verilməsi nəzərdə tutulur (75-ci maddə). Həmçinin, zərərçəkmişlərin və onların ailələrinin maraqlarının təmin edilməsi üçün Məqsədli Fondun yaradılması da nəzərdə tutulmuşdur (79.1-ci maddə). Fond 2013-cü ildə Konqo Demokra-

tik Respublikasında və Uqandada 80 000 zərərçəkmişə yardım göstərmişdir.

Beynəlxalq hüquqa zidd olan əmələ görə məsuliyyət daşıyan dövlət belə əməllə vurduğu ziyanı ödəməlidir, çünki ziyan restitusiya ilə ödənilməyir. Kompensasiya isə əldən çıxmış gəlir də daxil olmaqla, maliyyə formasında hesablanan istənilən ziyandır. Satisfaksiyadan fərqli olaraq, kompensasiya beynəlxalq hüquqa zidd olan əməl nəticəsində dəymiş faktiki ziyanın ödənilməsinə yönəldilir. Pul ödənilməsi zərərçəkmiş dövlətin çəkdiyi ziyana uyğun olmalıdır. Məsələn, “Sayqa” gəmisi işində Sent-Vinsent və Qrenadina gəmini və onun heyətini qeyri-qanuni həbs edən və tutan Qvinyeyadan kompensasiya tələb etdi. BMT-nin Dəniz Hüququ üzrə Beynəlxalq Tribunalı faizlərlə birlikdə 2 123 357 ABŞ dolları məbləğində kompensasiya müəyyən etdi. Bu məbləğə gəmiyə vurulan ziyan, onun tutulması ilə bağlı xərclər, kapitanın və heyətin tutulması ilə əlaqədar xərclər daxil idi.

Siyasi məsuliyyət, bir qayda olaraq, hüququ pozan dövlətə məcburi tədbirlərin tətbiq olunması ilə müşayiət olunur və maddi məsuliyyətlə birlikdə tətbiq olunur, ancaq ayrılıqda da tətbiq oluna bilər.

Siyasi məsuliyyətin formaları:

– **Satisfaksiya və ya məmnunluq:** adi və fəvqəladə məmnunluğu fərqləndirirlər.

Adi məmnunluq – zərər çəkmiş dövlətin qanuni qeyri-maddi tələblərinin onun hüquqlarını pozmuş dövlət tərəfindən ödənilməsidir.

Fəvqəladə məmnunluq – beynəlxalq cinayət törətmiş dövlətin suverenliyi və hüquq qabiliyyəti ilə bağlı müəyyən edilən müxtəlif növ müvəqqəti məhdudiyyətlərdir. Məmnunluq, zərər çəkmiş dövlətin siyasi maraqlarına dəyən zərərin ödənilməsi ilə bağlı qeyri-maddi tələblərinin təmin edilməsidir. Fəvqəladə məmnuniyyət (yəni dövlətin suverenliyinin və hüquq qabiliyyətinin müvəqqəti məhdudlaşdırılması) dövlət orqanlarının fəaliyyətinin dayandırıl-

ması, siyasi sistemin yenidən təşkili və s. şəklində ola bilər.

Satisfaksiyanın məqsədi ilk növbədə zərər çəkmiş dövlətin şərafət və ləyaqətinə dəyən qeyri-maddi zərərin bərpasıdır. Beynəlxalq hüquq pozuntusu maddi ziyanə səbəb olmadıqda, təqsirkar dövlətin məsuliyyəti yalnız təminat yolu ilə həyata keçirilir. Ən xarakterik formalara **üzr istəmək; təəssüf, rəğbət və ya başsağlığı ifadəsi; rəsmi nümayəndələrin hərəkətlərinin rədd edilməsi; belə qanunsuz əməllərin təkrarlanmayacağına dair təminatlar; beynəlxalq öhdəliklərə əməl olunmasını təmin etməyə yönəlmiş xüsusi qanunların nəşri** və s. aiddir.

Çox vaxt beynəlxalq təcrübədə bir neçə satisfaksiya forması eyni vaxtda istifadə olunur. Üzr istəmə və digər təminat formaları dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Xüsusi hallarda üzr istəmək üçün xüsusi missiyalar göndərilir, üzrxahlıq isə zərərçəkmiş dövlətin bayrağının salamlanması, onun himninin ifası və s. mərasimlərlə müşayiət olunur. Bəzən xüsusi forma kimi simvolik ödəniş də edilir. Məsələn, 3 iyul 2003-cü ildə İtaliyanın baş naziri Berlusconi Avropa Parlamentində çıxış edərkən belə bir fikir söylədi ki, Almaniyanın deputatı olan Şults filmdə nasist mühafizəçi roluna çəkilə bilər və bu, Almaniya tərəfinin fikrincə, forma və məzmunca qəbul edilməz bir ifadə idi. Almaniyanın kansleri Şreder tələb etdi ki, Berlusconi üzr istəsin. Berlusconi öz köməkçisinin vasitəsilə Şultsdən üzr istədi. NATO isə 28 may 2011-ci ildə Hilmend əyalətində “Taliban” hərəkətinin döyüşçülərinin obyektlərinə hərbi hücumlar zamanı 18 dinc sakin öldüyü üçün 30 may 2011-ci ildə üzr istədi.

Fövqəladə məmnunluq beynəlxalq cinayət törətmiş dövlətin suverenliyi və hüquq qabiliyyəti ilə bağlı müxtəlif növ müvəqqəti məhdudiyyətlərdir. Onun məqsədi beynəlxalq pozuntunun səbəblərini aradan qaldırmaq və onun təkrarlanmasına qarşı təminatlar yaratmaqdır.

Fövqəladə təminatlar aşağıdakı hallarda tətbiq oluna bilər:

– pozuntu törədən dövlətin qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının səlahiyyətlərinin müvəqqəti dayandırılması və ya məhdudlaşdırılması;

– siyasi sistemin ayrı-ayrı elementlərinin yenidən təşkili; dövlət tərəfindən beynəlxalq cinayətin törədilməsinə şərait yaradan ictimai institutların ləğvi;

– ərazinin bir hissəsinin və ya hamısının müvəqqəti işğalı;

– elmi və istehsalat potensialından istifadəyə beynəlxalq nəzarət;

– sənayenin demilitarizasiyası, silahlı qüvvələrin ləğvi və ya ix-tisarı üzrə tədbirlər;

– gələcəkdə müəyyən silah növləri ilə təchiz edilməmək və istehsal edilməmək öhdəliyi.

Dövlətlərin məsuliyyəti fəvqəladə təzminatlar formasında olduqda məqsəd təkcə zərərçəkmiş şəxslərə dəyən mümkün maddi zərəri maksimum təmin etmək deyil, həm də beynəlxalq pozuntunun törədilməsinə şərait yaradan amilləri aradan qaldırmaqdır. Müvafiq olaraq, təqsirkar dövlətin muxtariyyətini məhdudlaşdırmaq üçün təzminat mənbələrinin seçimi zamanı müəyyən məhdudiyyətlər tətbiq edilə bilər. Hüquq pozuntusu törədən dövlətin maddi sərvətlərinin ölkədən çıxarılmasına qoyulan məhdudiyyətlər kimi fəvqəladə təzminatlar onun iqtisadiyyatının sülhə yönəldilməsinə xidmət edir.

Beynəlxalq təcrübədə məmnunluğun səciyyəvi xüsusiyyətləri onun ciddi rəsmi xarakteri, təntənəli olması və açıq şəkildə ifadə edilməsidir. Adi məmnuniyyətlər isə əsasən simvolik vəzifələrdən ibarətdir.

– **Repressaliyalar** – bir dövlət tərəfindən digər dövlətin qanunsuz hərəkətlərinə cavab olaraq, onun hüquq normalarına riayət etməyə məcbur edilməsi üçün tətbiq edilən siyasi və iqtisadi xarakterli məcburi hüquqi tədbirlərdir. Bu tədbirlər beynəlxalq hüquqla qorunan hüquqları məhdudlaşdıran məcbureddici tədbirlərdir. Silah-

lı münaqişələr zamanı hücumlara qarşı cavab tədbirləri bir şərtlə qanuni sayılır ki, hücumla mütənasib olsun və yalnız hərbi məqsədlərə və kombatantlara yönəlsin. Humanitar hüquq mülki şəxslərə və obyektlərə, o cümlədən yaralılara, xəstələrə, gəmi qəzasına uğrayanlara, tibb və din işçilərinə, mülki obyektlərə, mədəni sərvətlərə, mülki əhalinin yaşaması üçün zəruri olan obyektlərə, təbii mühitə, mülki müdafiə üçün nəzərdə tutulan təhlükəli qüvvələrə, binalara və avadanlıqlara qarşı repressiyaları qadağan edir.

Hazırda “repressaliyalar” termini əvəzinə daha çox “əks tədbirlər” və ya “sanksiyalar” anlayışlarından istifadə olunur. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə repressaliyalar iqtisadi və siyasi xarakterli məcburi tədbirlər kimi tətbiq edilir (məsələn, embarqo, boykot, pozucu dövlətin rəsmi nümayəndələrinin diplomatik üstünlük və immunitetlərdən müvəqqəti məhrum edilməsi və ya məhdudlaşdırılması və s.). Məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 25 sentyabr 1991-ci il tarixli 713(1991) sayılı qətnaməsi ilə Yuqoslaviya ərazisində baş verən hadisələrlə bağlı Yuqoslaviyaya silah embarqosu tətbiq olundu.

– **Retorsiyalar** – başqa bir dövlətin qeyri-dost hərəkətinə cavab olaraq dövlətin məcburi qanuni hərəkətləridir.

– **Tanımamaq** – qanunsuz hərəkətlərin yaratdığı vəziyyəti tanımaqdan imtina edilməsidir.

– **Beynəlxalq təşkilatda üzvlüyün dayandırılması və ya üzvlükdən xaric etmə.** BMT-nin üzvlüyündən xaric edilməsi BMT Nizamnaməsinin II Fəslə, 6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuşdur və Nizamnamənin prinsipləri sistematik şəkildə üzv dövlətə Baş Assambleya tərəfindən Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi ilə tətbiq edilir. Məsələn, Baş Assambleyanın 1971-ci il tarixli 2758 sayılı qətnaməsinə əsasən, Çin Respublikası (Tayvan) BMT üzvlüyündən çıxarılmışdır. 25 fevral 2022-ci ildə Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi “Ukraynaya silahlı müdaxilə ilə əlaqədar” Rusiya Federasiyasının Avropa Şurası orqanlarındakı hüquqlarını da-

yandırmaq barədə qərar qəbul etmişdir. 23 mart 2022-ci ildə isə Beynəlxalq Əmək Təşkilatı Ukraynada atəşkəs razılaşması və sülh nizamlanması əldə olunana qədər Rusiya ilə texniki əməkdaşlığı dayandırdı.

Beynəlxalq hüquq çərçivəsində hüquqi məsuliyyət, milli qanunvericiliyə uyğun olaraq hüquqi məsuliyyətdən fərqlənir. Bir sıra milli hüquq sistemlərində siyasi məsuliyyət, məmnunluq, təminat və digər bəzi beynəlxalq məsuliyyət formaları məsuliyyət növləri kimi qəbul edilmir. Məsuliyyət növləri cinayət törətmiş dövlətin məruz qaldığı məhrumiyyətin xüsusiyyətlərinin əksi kimi müəyyən edilmiş formalarda özünü göstərir.

İstənilən beynəlxalq hüquq pozuntusu aşağıdakı nəticələr toplusunu ehtiva edir:

1. pozucu dövlət tərəfindən status-quo ante-nun bərpası;
2. pozucu dövlətin məsuliyyəti;
3. status-quotun bərpası və məsuliyyətin həyata keçirilməsi;
4. zərər çəkmiş subyektlərin, zərurət olduqda, məsuliyyətin təmin edilməsi üçün məcburi vasitələrə müraciəti.

Beynəlxalq hüquq pozuntusunun hüquqi nəticələri arasında **status quo ante-nin bərpa edilməsi** mühüm yer tutur. O, hüququ pozan dövlətin vəzifələrini nəzərdə tutur:

a) **restitutio in pristinum** – doktrinada “restorasiya” adlanır və beynəlxalq hüququn zərərçəkmiş subyektlərinin qeyri-maddi hüquqlarının ilkin vəziyyətinin bərpa olunmasından və onun tərəfindən bütün əlverişsiz nəticələrin aradan qaldırılmasından ibarətdir (məsələn, qanunsuz işğalın dayandırılması, qeyri-qanuni saxlanılmış şəxslərin azad edilməsi, zərərçəkmiş dövlətlərə, onların hüquqi və fiziki şəxslərinə ziyan vuran məhkəmə qərarlarının ləğv edilməsi);

b) **restitutio in integrum** – doktrinada “naturada restitüsiya” adlanır və hüququ pozan dövlət tərəfindən ələ keçirilmiş fərdi əmlakları olan əmlakın (məsələn, arxivlərin, tarixi, bədii və digər də-

yərlərin) zərərçəkmiş dövlətə qaytarılmasından ibarətdir.

Dövlətlərarası münasibətlərdə restitusiya beynəlxalq hüquq pozuntusunun zərərli nəticələrinin aradan qaldırılmasında ilk addımdır və adətən satisfaksiya və reparasiya ilə yanaşı həyata keçirilir. Məhz buna görə də ona satisfaksiya və reparasiya ilə birlikdə məsuliyyətin forması qismində baxılır.

Zərərçəkmiş dövlətin təmin edilməsinin xüsusi forması **beynəlxalq məhkəmə tərəfindən pozuntu faktının tanınmasıdır. Bunu deklarativ qərarlar da adlandırırlar.** Deklarativ qərarlara BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin “Korfu boğazı” işi üzrə qərarında Britaniya Hərbi Dəniz Qüvvələrinin Albaniya sularında Albaniyanın icazəsi olmadan minaları təmizləməsinin beynəlxalq hüququn pozulması olduğunu göstərməsi misal ola bilər.

Beynəlxalq cinayətlərə görə dövlətin məsuliyyətinin xüsusi forması onun ərazisinin bir hissəsinin zərərçəkmiş subyektlərə onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə verilməsidir. Bununla belə, o, başqa yolla ödənilə bilməyən zərərin ödənilməsinə xidmət edə bilər.

Beynəlxalq cinayətə görə dövlət məsuliyyətinin xüsusi formalarından biri də suverenliyin məhdudlaşdırılmasıdır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Almaniya və Yaponiyanın məsuliyyət formaları məsələsi həll olundu. Almaniyanın məğlubiyyəti haqqında 5 iyun 1945-ci il tarixli Bəyanaməyə və 1 avqust 1945-ci il Berlin konfransının qərarlarına uyğun olaraq, Almaniyanın məsuliyyəti onun aşağıdakı vəzifələrində ifadə olundu: alman mərkəzi hökumətinin yerinə müvəqqəti fəaliyyət göstərməli olan Nəzarət Şurasının ali hakimiyyətini tanımaq; Nəzarət Şurası tərəfindən müəyyən edilmiş müharibədən sonrakı işğal rejiminə tabe olmaq.

Berlin konfransının qərarlarına əsasən, alman işğal rejiminin əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarət idi:

a) müharibə üçün istifadə oluna bilən bütün alman sənayesinin tamamilə tərkisilah edilməsi və demilitarizasiyası və ya ona nəzarət

edilməsi;

b) Milli Sosialist Partiyasının və onun şöbələrinin və nəzarət edilən təşkilatlarının ləğv edilməsi, bütün nasist institutlarının ləğvi və bütün nasist və militarist təbliğatın kökünün kəsilməsi;

c) Hitler rejimi üçün zəmin yaradan nasist qanunlarının ləğvi və ya irqi, dini və ya siyasi əqidəsinə görə ayrı-seçkiliyin təsbit edilməsi yolu ilə Almanıyanın siyasi həyatının demokratik əsasda yenidən qurulması; məhkəmə sisteminin yenidən təşkili; Nasist Partiyasının fəaliyyətində nominal iştirakçıların dövlət vəzifələrindən və məsul vəzifələrdən uzaqlaşdırılması.

Birbaşa hərbi iqtisadiyyat üçün zəruri olan metalların, kimya məhsullarının, maşınqayırma və digər məhsulların istehsalına məhdudiyyətlər və nəzarət, habelə reparasiyanın hesabına Almanıyanın dinc iqtisadiyyatı üçün lazım olmayan istehsal güclərinin və sənaye əsaslı avadanlıqlarının, ilk növbədə metallurgiya, kimya və maşınqayırma sənayesi avadanlıqlarının, götürülməsi nəzərdə tutulurdu.

Yaponıyanın məsuliyyəti də analoji formada həyata keçirilirdi. Yaponıyanın 2 sentyabr 1945-ci il tarixli Təslim Aktında imperatorun və Yaponiya hökumətinin dövlətin idarə edilməsində səlahiyyətinin Müttəfiq dövlətlərin Ali Baş Komandanına təbə olması nəzərdə tutulurdu. Komandan təslimin şərtlərinin həyata keçirilməsi üçün lazım hesab etdiyi addımları atmalı idi. 8 sentyabr 1951-ci il tarixli sülh müqaviləsi Yaponıyanın müharibədən sonra müəyyən edilmiş rejimdən irəli gələn öhdəliklərini təsdiqlədi və onun tərəfindən reparasiya ödənilməsi qaydasını, xüsusən də Müttəfiq dövlətlər üçün digər xammalın emal olunmasında, batmış gəmilərin qaldırılmasında və digər vasitələrlə yapon xalqına xidmətlər göstərmək qaydasını müəyyən etdi.

Almanıyanın, İtaliyanın, Yaponıyanın məsuliyyəti, əlavə olaraq, onların ərazilərinin bir hissəsindən məhrum edilməsini və zərərçəkmiş dövlətlərin beynəlxalq və milli məhkəmələr qarşısında tək cə vəzifəli şəxslərin deyil, həm də dövlətin cinayət əməllərində

fəal iştirak etmiş, beynəlxalq cinayətlərin törədilməsinə töhfə vermiş digər şəxslərin də çıxış etməsini və cəzalandırılmasını nəzərdə tuturdu.

Təqsirkar dövlət beynəlxalq hüquqpozmaları dayandırmaqdan və ya ondan irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirməkdən imtina etdikdə, təqsirkar dövlətə münasibətdə ona qarşı repressiyalar, diplomatik və konsulluq əlaqələrinin kəsilməsi, tanınmaması, həm də beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tətbiq edilə bilən məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi mümkündür (beynəlxalq təşkilatlara üzvlükdən irəli gələn hüquq və imtiyazların dayandırılması, üzvlükdən çıxarma, beynəlxalq təşkilatdan xaric edilməsi, kollektiv silahlı tədbirlər).

XX əsrin əvvəllərində konkret məhkəmə qərarlarında dövlətlərin məsuliyyət formalarını təyin etmək üçün tez-tez **“sanksiya”** terminindən istifadə edilirdi. Sanksiyalar beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən hüquq pozan dövlətə qarşı onun zərərçəkmiş subyektlərin hüquqlarını bərpa etməsi və öz beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün tətbiq edilən məcburi hüquqi tədbirlərdir.

Sanksiyalar iki yerə bölünür:

- kollektiv tədbirlər;
- fərdi tədbirlər.

Beynəlxalq-hüquqi sanksiyalar məsuliyyət formaları kimi deyil, onun çərçivəsindən kənarda həyata keçirilən məcbur etmə tədbirləri kimi qəbul edilir. Beynəlxalq-hüquqi sanksiyaların son məqsədi beynəlxalq hüquq qaydasının bərpasına şərait yaratmaq və qanunu pozan dövlətin məsuliyyətini həyata keçirməkdir.

“Sanksiya” termini əsasən zərərin ödənilməsində ifadə olunan məsuliyyət formalarına istinad etmək üçün istifadə edilmişdir. Bu terminin beynəlxalq hüquqpozmalarına cavab olaraq tətbiq edilən məcburiyyət tədbirləri mənasında istifadəsi beynəlxalq hüquqda təcavüzkar müharibənin cinayətkarlığı prinsipi

pinin formalaşması və Millətlər Cəmiyyətinin yaranması zamanı müəyyən edilmişdir. Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsinin 16-cı maddəsində və Cəmiyyətin orqanlarının hesabatlarında və qərarlarında “sanksiyalar” terminindən istifadə olunmasına başlanılmışdır. Bu, müasir beynəlxalq-hüquqi sanksiyalar institutunun formalaşmasının əsasını qoydu.

Məcburiyyət tədbirləri beynəlxalq hüquqi məsuliyyətin formaları deyil, yalnız pozulmuş öhdəliklərin qarşısının alınması və beynəlxalq hüquq qaydasının bərpası üçün zəruri vasitələr idi. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq təcrübədə “beynəlxalq-hüquqi sanksiyalar” termini, zərurət yarandıqda, qanunu pozan dövlətlərə qarşı tətbiq edilən məcburi tədbirlərə istinad etmək üçün geniş istifadə olunur. Ən çox görünən nümunələr BMT orqanlarının aktlarıdır, burada sanksiyalar nəzərdə tutulmuş müstəsna məcburiyyət tədbirləri adlanır.

BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə əsasən, hərəkətləri sülhə təhlükə və ya sülhün pozulmasını təşkil edən dövlətlərə qarşı yalnız BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarları əsasında kollektiv sanksiyalar tətbiq edilə bilər. Bu cür sanksiyalara iqtisadi münasibətlərin tam və ya qismən dayandırılması, rabitə, nəqliyyat və kommunikasiya fəaliyyətinin dayandırılması, diplomatik münasibətlərin kəsilməsi (BMT Nizamnaməsinin 41-ci maddəsi), habelə silahlı qüvvənin tətbiqi (Nizamnamənin 42-ci maddəsi), təcavüzkar dövlətə qarşı beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması və ya bərpa edilməsi üçün zəruri olan dəniz, hava və quru qoşunlarının hərəkətləri (BMT üzvlərinin silahlı qüvvələrinin nümayiş etdirilməsi, blokadalar və digər əməliyyatlar) aiddir.

Beynəlxalq hüquqi sanksiyalarla beynəlxalq hüquqi məsuliyyət arasındakı əlaqə məsələsini həll edərkən, müasir beynəlxalq hüququn xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Beynəlxalq hüquq normaları, məsələn, BMT Nizamnaməsi, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən beynəlxalq hüquqi sanksiyaların tətbiqi şərt-

lərini və qaydasını tənzimləyən bəzi digər beynəlxalq təşkilatların nizamnamələri, ayrı-ayrı ikitərəfli sazişlər və beynəlxalq adət normaları məsuliyyətin həcmi və formaları ilə bağlı konkret əlamətlər göstərmir, əksinə, məcburiyyət hüququnu dəqiq şəkildə təmin edirlər.

Başqa sözlə, **beynəlxalq publik hüquqda “hüquqi sanksiyalar” anlayışı məsuliyyət formaları ilə deyil, məcburiyyət tədbirləri ilə əlaqələndirilir.** Məsuliyyət formaları ilə sanksiyalar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, sanksiyalara görə məsuliyyət formalarının əsassız olaraq dəyişdirilməsi imkanı istisna edilir və təqsirkar dövlətin məsuliyyətindən irəli gələn öhdəliklərdən imtina etməsi ona qarşı artıq məcburetmə tədbirləri tətbiq edildiyinə görə məsuliyyətə cəlb olunur. Bu o deməkdir ki, beynəlxalq hüquqi sanksiyaların səbəb olduğu məhrumiyyətlər təqsirkar dövlətin məsuliyyətinin ifadə olunduğu məhrumiyyətlərdən fərqli xarakter daşıyır. Birincilər məsuliyyətdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutmur, lakin beynəlxalq hüququn zərər çəkmiş subyektlərinin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin nəticəsidir. Təsirə məruz qalan dövlətlər sanksiyaların tətbiqi zamanı zərərin məbləğinə daxil edilməli olan əhəmiyyətli xərclərə məruz qala bilərlər.

Beləliklə, **beynəlxalq hüquqi sanksiyalar** beynəlxalq hüquq-pozuntuların qarşısının alınması, beynəlxalq hüquq qaydasının bərpası, son nəticədə isə hüquq pozuntusunu törədən dövləti beynəlxalq məsuliyyətindən irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirməyə məcbur etmək vasitəsi kimi xidmət edən məcburedici tədbirlərdir.

Müasir beynəlxalq hüquq silahlı təcavüz aktlarının nəticələrinin bütün beynəlxalq ictimaiyyət üçün son dərəcə təhlükəli xarakter daşdığına görə onlara cavab olaraq beynəlxalq-hüquqi sanksiyaların həyata keçirilməsi üçün xüsusi rejim müəyyən edir. Belə hallarda Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə silahlı məcburiyyət də daxil olmaqla, bütün məcburiyyət tədbirlərindən istifadə qanuni

hesab edilir. Beynəlxalq hüquq beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün kollektiv məsuliyyət prinsipini qəbul edir, bütövlükdə BMT-nin məsuliyyətini, Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin məsuliyyətini özündə ehtiva edən BMT Təhlükəsizlik Şurasının məsuliyyətini, regional birliklərin məsuliyyətini nəzərdə tutur.

Dövlətin öz silahlı qüvvələrindən fərdi istifadəsinə yalnız BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş özünümüdafiə halında icazə verilir. Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə münaqişə tərəfləri arasında atəşkəs və barışıqı təmin etmək üçün hərbi müşahidəçilərin, qüvvələr kontingentinin münaqişə bölgələrinə göndərilməsi praktikasına geniş vüsət verilmişdir və bütün hərbi qüvvələr Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə formalaşdırılır, prinsipcə, onlar müxtəlif milli orduların bölmələrindən ibarət kollektivlərdir.

Sanksiyalar yalnız hüquq pozuntusuna cavab olaraq tətbiq edilir, həm də hüquq pozucusu hüquq pozuntularının nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməkdən imtina etdikdə yaranır. Sanksiyalar preventiv xarakter daşıya bilməz, çünki onun məqsədi artıq pozulmuş hüquqların müdafiəsi və bərpasıdır. Məsələn, Aİ “Rusiyanın Ukraynada vəziyyətin sabitliyini pozan hərəkətləri nəzərə alınmaqla məhdudlaşdırıcı tədbirlərə dair” 31 iyul 2014-cü il tarixli 833/2014 sayılı Qayda ilə Rusiyanın hərbi və texnoloji cəhətdən təkmilləşməsinə və ya müdafiə və təhlükəsizlik sektorunun inkişafına töhfə verə biləcək malların və texnologiyanın birbaşa və ya dolaylı yolla satışı, tədarükü, ötürülməsi və ya ixracı qadağan edildi. 1998-ci ildə Kosovoda baş verən hadisələrə istinad edərək Aİ üzvləri xüsusi qanunla Yuqoslaviya aktivlərini dondurdular və hava hərəkətini dayandırdılar. Almaniya, Fransa və Böyük Britaniya tərəfindən bu tədbirlərin tətbiqi onların Yuqoslaviya ilə hava əlaqəsi ilə bağlı ikitərəfli müqavilələrinin pozulması demək idi.

Beynəlxalq-hüquqi sanksiyaların tipləri aşağıdakılardır:

1. Dövlətlər tərəfindən özünəyardım qaydasında həyata keçirilən beynəlxalq hüquqi sanksiyalar;

2. Beynəlxalq təşkilatların köməyi ilə həyata keçirilən beynəlxalq hüquqi sanksiyalar.

Dövlətlərin özünə yardım formasında həyata keçirdikləri sanksiyalar: özünü müdafiə, repressaliyalar, retorsiyalar, diplomatik və konsulluq münasibətlərinin kəsilməsi, tanımama.

Retorsiya başqa dövlətin qeyri-dost hərəkətinə və ya ədalətsiz, qərəzli davranışına cavab olaraq, habelə hüquq pozuntusuna cavab olaraq dövlətin qanuni məcburi silahsız hərəkətləridir. Onun məqsədi iki dövlət arasında münasibətlərdə qarşılıqlıq prinsipini bərpa etmək, xarici dövlətin eyni məhdudiyyətlərinə cavab olaraq həmin dövlətin diplomatlarının və vətəndaşlarının müəyyən ərazilərə sərbəst səfər etmələrinin qadağan edilməsi; həmin dövlətə qarşı qeyri-dost hərəkətə yol vermiş dövlətdən səfirin geri çağırılması; əvvəllər bu dövlətin ölkədən göndərilmiş diplomatları sayda diplomatının ölkədən çıxarılması; diplomatların persona non grata elan edilməsi; ölkəyə girişin qadağan edilməsi və ya nümayəndə heyətlərinin səfərinin ləğvi və s. Retorsiya və repressaliya arasında fərq ondan ibarətdir ki, retorsiya beynəlxalq hüququn subyektinin hüquqi aktlarına, repressaliya isə digər subyektin qeyri-hüquqi aktlarına cavabdır.

Əks tədbirlər pozucuya münasibətdə beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin müvəqqəti yerinə yetirilməməsi, dövlətin digər dövlət tərəfindən pozulmuş hüquqlarının bərpasına yönəlmiş qanuni məcburi silahsız hərəkətləridir. “Əks-tədbirlər” termini beynəlxalq hüquqda istifadəyə 1979-cu ildə Hava nəqliyyatı haqqında Müqavilə ilə bağlı ABŞ-ın Fransaya qarşı işi üzrə arbitraj qərarı ilə daxil edilmişdir.

Əks tədbirlərin görülməsi yalnız zərərçəkmiş dövlətin hüququdur. Onun məqsədi təqsirkar dövləti öhdəliklərini yerinə yetirməyə təşviq etmək; əks tədbirlər qəbul ediləndək öhdəliklərin yerinə

yetirilməsini tələb etmək; əks tədbirlər barədə bildiriş vermək və müzakirələr təklif etməkdir.

Əks tədbirlər:

a) BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş güc tətbiq etmək hədəsindən və ya istifadəsindən çəkinmək öhdəliyinə;

b) əsas insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə öhdəliklərə;

c) repressaliyaları qadağan edən humanitar xarakterli öhdəliklərə;

d) ümumi beynəlxalq hüququn məcburi normalarından irəli gələn digər öhdəliklərə aid edilmir.

Əks tədbirlərlə bağlı məhdudiyyətlər yalnız siyasi və ya iqtisadi ola bilər; diplomatların və konsulluq işçilərinin və binalarının bütövlüyünü poza bilməz; zərərə mütənasib olmalıdır; pozuntu dayandırıldıqdan sonra tətbiq oluna bilməz; mübahisə məhkəmədə davam edirsə, tətbiq edilə bilməz.

Jus cogens normalarının pozulması o halda baş verir ki:

a) pozulmuş öhdəlik, bu dövlət də daxil olmaqla, dövlətlər qrupuna münasibətdə öhdəlik olmalı və həmin qrupun kollektiv maraqlarının müdafiəsi üçün müəyyən edilməlidir;

b) pozulmuş öhdəlik bütövlükdə beynəlxalq birlik qarşısında öhdəlik olmalıdır.

Məsələn, Rusiya–Türkiyə münasibətlərində əks tədbirlərin tətbiq edilməsinin səbəbi Rusiyanın Hərbi Hava Qüvvələrinin SU-24 bombardmançı təyyarəsinin 24 noyabr 2015-ci ildə Türkiyənin sərhədindən 30 km aralıda yerləşən Suriyanın “Hmeymim” hərbi bazasından uçuş edərkən Türkiyənin hava məkanında türk F-16 qırıcısı ilə vurulması olmuşdur. Rusiya Türkiyənin hərəkətlərinə cavab olaraq əks tədbirlər tətbiq etmişdir. Rusiya Prezidentinin 28.11.2015-ci il tarixli Fərmanı ilə Rusiya ərazisində ayrı-ayrı türk mallarının ölkə ərazisinə gətirilməsini nəzərdə tutan xarici iqtisadi əməliyyatlar qadağan edilmiş və ya məhdudlaşdırılmışdır. Türkiyə elan etmişdir ki, təyyarə onun hava sərhədlərini pozmuşdur, lakin

Moskva bunu təkzib edərək bildirmişdir ki, türk F-16 təyyarəsi Suriyanın hava məkanına müdaxilə etmişdir.

ABŞ 1997-ci ildə Myanma hərbi hökumətini insan hüquqlarının pozulmasında günahlandıraraq, ona qarşı iqtisadi və siyasi əks tədbirlər tətbiq etmişdir. Əks tədbirlər rejimi Vaşinqtonun Yanqon ilə ticarətinin qadağan edilməsini, Amerika banklarında Myanma hesablarının dondurulmasını, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən yardım göstərilməsinin dayandırılmasını və bu ölkə liderləri üçün giriş vizalarının verilməsindən imtina edilməsini nəzərdə tuturdu. Myanmaya qarşı bu iqtisadi və siyasi əks tədbirlər 30 may 2003-cü ildə demokratik müxalifətin lideri, Nobel Sülh Mükafatı laureatı Aun San Su Çi və onun tərəfdarlarının həbs edilməsinə cavab olaraq tətbiq edilmişdir.

1960-cı ildə Fidel Kastro rəhbərliyi ilə Kubadakı Amerika vətəndaşlarının və şirkətlərinin əmlakı müsadirə edildikdə, ABŞ Kubaya qarşı əks tədbirlər tətbiq etmiş, daha sonra isə bunlar embarqo səviyyəsinə qədər sərtləşdirilmişdir və yumşaldılmasına baxmayaraq, indiyədək davam etdirilir.

1979-cu il İran İslam inqilabından az əvvəl ölkəni tərk edən şah Məhəmməd Rza Pəhləviyə ABŞ-da siyasi sığınacaq veriləcəyi ilə bağlı şayiələr nəticəsində radikal əhval-ruhiyyəli tələbələr Tehran-da Amerikanın səfirliyini tutmuş və 52 diplomatı əsir götürmüşlər. ABŞ dərhal cavab verərək, İranın bütün holdinqlərini və banklardakı qızıl ehtiyatlarını dondurmuşdur. Əks tədbirlərə ABŞ vətəndaşlarının və şirkətlərinin İranda bizneslə məşğul olması, yaxud İran şirkətləri ilə birgə müəssisələrdə, o cümlədən neft və qaz sənayesində iştirak etməsi qadağan edilmişdir. ABŞ hökuməti həmçinin ABŞ embarqosunun şərtlərini pozan üçüncü ölkə bizneslərinə qarşı tədbirlər görmüşdür. 1987-ci ildə ABŞ və İran arasında bütün ticarət tamamilə qadağan edilmişdir. İran nüvə proqramı ilə bağlı güzəştlərdən sonra 2016-cı ildə ABŞ hakimiyyəti bəzi əks tədbirləri ləğv etmişdir.

Xüsusi iqtisadi tədbirlər aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- a) müvəqqəti xarakter daşıyır;
- b) iqtisadi, texniki yardım, həmçinin hərbi-texniki əməkdaşlıq sahəsində proqramların hamısının və ya bir hissəsinin həyata keçirilməsinin dayandırılması;
- v) maliyyə əməliyyatlarının qadağan edilməsi və ya onların həyata keçirilməsinə məhdudiyyətlərin qoyulması;
- q) beynəlxalq ticarət və xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində digər müqavilələrin fəaliyyətinə xitam verilməsi və ya dayandırılması;
- e) gömrük rüsumlarının dəyişdirilməsi;
- i) limanlara və hava məkanına daxil olmanın qadağan edilməsi;
- h) turizm fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə məhdudiyyətlər qoyulması.

2014-cü ildə Ukraynada hakimiyyət dəyişikliyindən sonra Krım və Sevastopolun Rusiyanın tərkibinə daxil olması və Donbasdakı hadisələrlə bağlı Qərb dövlətləri Rusiyaya qarşı iri miqyaslı kampaniyaya başlamışdır. 2014-cü ildə Prezident Putinin Fərmanı ilə ABŞ, Aİ, Norveç, Avstraliya və Kanadadan kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammal və ərzaqların idxalı qadağan edilmişdir. 2015-ci ildə bu siyahıya Albaniya, Çernoqoriya, İslandiya, Lixtenşteyn və Ukrayna əlavə edilmişdir. Bu embarqo dəfələrlə uzadılmışdır.

Beynəlxalq təşkilatların sanksiyaları dar mənada kollektiv tədbirlərdir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

- a) beynəlxalq təşkilatda üzvlükdən irəli gələn hüquqların və üstünlüklərin dayandırılması;
- b) üzvlüyə qəbul etməkdən imtina edilməsi;
- v) beynəlxalq hüququn digər subyektləri ilə beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarından məhrum etmə (iqtisadi münasibətlərin tam və ya qismən kəsilməsi, rabitə vasitələrinin dayandırılması və s.);
- c) kollektiv silahlı tədbirlər (nümayiş etdirmə, blokada, silahlı qüvvələrin tətbiqi);
- d) kollektiv özünümüdafiə.

Rusiyanın Ukraynanın ərazisinə daxil olması ilə bağlı Avropa Şurası 16 mart 2022-ci ildə Rusiyanın Avropa Şurası üzvlüyündən çıxarılması barədə qərar qəbul etmişdir.

Hüquqi hərəkətlərlə vurulmuş ziyanə görə məsuliyyət aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- a) məsuliyyət obyektivdir (mütləqdir);
- b) hüquqi fakt hüquq pozuntusu deyil, hüquqi hərəkətlərlə ziyan vurulmasıdır (məsələn, yüksək təhlükə mənbəyindən istifadə etməklə ziyan vurulması);
- v) həmçinin xüsusi şəxslərin hərəkətləri nəticəsində yarana bilər;
- q) yalnız maddi ziyanın ödənilməsi nəzərdə tutulur.

Mütləq məsuliyyətlə bağlı Kosmik obyektlərlə vurulan ziyanə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında Konvensiya (1972) göstərir ki, kosmik obyekt buraxan dövlət onun kosmik obyektlərinin Yer səthinə və ya hava məkanında uçan hava gəmisinə vurduğu ziyanə görə kompensasiya ödənilməsinə görə mütləq məsuliyyət daşıyır.

10.5. Dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyətini istisna edən hallar

Beynəlxalq hüquq, beynəlxalq-hüquqi öhdəliklərə uyğun gəlməyən hərəkətin qanunsuzluğunu istisna edən halları müəyyən edir.

Məsuliyyətdən azad edən hallara aşağıdakılar daxildir:

– **Razılıq** (*volenti non fit injuria*): bir dövlətin digər dövlətə beynəlxalq öhdəlikdən kənara çıxması üçün verdiyi razılıq, hərəkətin belə razılıq hüddudlarında qaldığı müddətcə keçmiş dövlətə münasibətdə qanunsuzluğun qarşısını alır. Bir qayda olaraq, zərər çəkmiş dövlətin ona zərər vurmuş hərəkətlərin edilməsinə razılığı (xahişi) fəaliyyət göstərən dövləti beynəlxalq məsuliyyətdən azad edir. Bir qayda olaraq, insan hüquqlarının kobud pozuntularının

qarşısının alınması məqsədilə, həmçinin güc tətbiq edilməsini də nəzərdə tutmaqla istifadə olunur.

Bu halda aktın qanuni olmasının şərtləri: birincisi, hərəkətlərin əldə edilmiş razılaşmalara və ya sorğuya uyğunluğu; ikincisi, hərəkətlərə başlamazdan əvvəl razılıq və ya sorğuların alınması; üçüncüsü, aktın tələblərə uyğunluğudur. Bundan əlavə, zərər çəkmiş dövlətin razılığı və ya tələbi açıq olmalı və üstüörtülü şəkildə qəbul edilməməlidir.

İkinci, dövlətin hərəkəti zərərçəkmiş dövlətlə razılaşdırılmış hərəkətlərin hüddudlarından kənara çıxmışdırsa, o, öz hərəkətlərinə görə müvafiq razılaşmaları aşdığı hissədə məsuliyyət daşımağa borcludur. Məsələn, Şimali Atlantika Müqaviləsinin 5-ci maddəsinə əsasən, üzv dövlətlər silahlı hücumla məruz qalan istənilən üzv dövlətə yardım etməlidirlər; bu maddə ilk dəfə olaraq 2001-ci il 11 sentyabrda ABŞ-a qarşı terror aktlarına cavab olaraq tətbiq edilmişdir.

Hazırda Ümumdünya sammitinin yekun Sənədində (16 sentyabr 2005) “müdafiə məsuliyyəti” (R2P) konsepsiyasının elementləri öz əksini tapmışdır:

- dövlətin öz əhalisini soyqırımdan, müharibə cinayətlərindən, etnik təmizləmədən və insanlığa qarşı cinayətlərdən, habelə onlara təhriklərdən qorumaq vəzifəsi;

- beynəlxalq ictimaiyyətin öz əhalisini sadalanan əməllərdən qorumaqda dövlətə yardım etmək vəzifəsi;

- hər hansı bir dövlət öz əhalisini lazımi səviyyədə müdafiə edə bilmədikdə, BMT-yə üzv dövlətlərin “*vaxtında və qəti addımlar atmaq öhdəliyi*”.

- **Əks tədbirlər** – beynəlxalq hüquqa zidd əmələ görə məsuliyyət daşıyan dövlətə qarşı zərərçəkmiş dövlət tərəfindən həmin dövləti öhdəliklərini yerinə yetirməyə təşviq etmək üçün qəbul edilən tədbirlərdir. Bu termin ilk dəfə 1979-cu ildə Hava yolları haqqında Sazişlə bağlı iş üzrə (ABŞ Fransaya qarşı) arbitraj qərarında işlə-

dilmişdir. BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası termini daha uyğun hesab etmiş və hazırda ümumi qəbul edilmiş hesab edilir.

Əks tədbirlər qanuni hesab edilməsi üçün müəyyən şərtlərə cavab verməlidirlər. Əks tədbirlər müvafiq öhdəliklərə əməl olunmasının bərpasına imkan verəcək şəkildə görülməli, məsuliyyət daşıyan dövləti öz öhdəliklərini yerinə yetirməyə sövq etməyə yönəlmiş olmalıdır. Digər dövlətin beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətinə cavab olaraq əks tədbirlər görülməli və həmin dövlətə qarşı yönəldilməlidir.

Nikaraqua – Birləşmiş Ştatlar işində 1986-cı ildə Birləşmiş Ştatların Nikaraquaya qarşı hərbi və hərbiyəşdirilmiş fəaliyyətdə ittiham olunduğu qərarı BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi bəyan etmişdir ki, beynəlxalq adət hüququnun normalarına uyğun olaraq, özünümüdafiə o halda haqlı sayılan vasitə hesab olunur ki, o, silahlı hücumu dəf etmək üçün mütənasib və onun dəf edilməsi üçün zəruri olsun.

BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin “Neft Platformaları” işi (İran – Birləşmiş Ştatlar) üzrə 6 noyabr 2003-cü il tarixli qərarında ABŞ Hərbi Dəniz Qüvvələrinin 1987 və 1988-ci illərdə Fars körfəzindəki İran neft platformalarına bir sıra cavab hücumlarını qanunsuz güc tətbiqi aktı kimi tanımış, mütənasiblik meyarı da daxil olmaqla cavab tədbiri kimi güc tətbiqinə hüquqi məhdudiyyətlər müəyyən etmişdir.

Əks tədbirlərdən əvvəl zərər çəkmiş dövlət onun hüquqlarını pozan dövlətə öz öhdəliklərini yerinə yetirməsi barədə tələb irəli sürməli, danışıqların aparılması təklifi ilə müşayiət olunmalı və beynəlxalq hüquqa zidd hərəkət dayandırıldıqda və mübahisə edən tərəflər üçün məcburi olan qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan məhkəməyə və ya tribunallara müraciət edildikdə dayandırılmalıdır.

Əks tədbirlərin həyata keçirilməsinin qanuniliyinin ən mühüm meyarlarından biri onların beynəlxalq pozuntunun ağırlığına mütə-

nasib olmasıdır. BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş özünümüdafiə hüququ həyata keçirilərkən zərurilik və mütənəsiblik şərtləri də nəzərə alınmalıdır.

2015-ci ildə Rusiya SU-24 qırıcı təyyarəsinin Türkiyə hava məkanında vurulması ilə bağlı əks tədbirlər qəbul etdi. Məsələn, türk mallarının ölkəyə gətirilməsi məhdudlaşdırıldı.

Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti istisna edən hallardan biri səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatın qərarı ilə kollektiv sanksiyalar çərçivəsində zərərin vurulmasıdır. Belə hallarda hüquq pozucu dövlətə qarşı məsuliyyət tədbirləri maraqlarına toxunulmamış subyektlər tərəfindən tətbiq edilə bilər (bu hal özünümüdafiədən fərqlənir). Bununla belə, bu tədbirlərə səlahiyyətli beynəlxalq təşkilat tərəfindən icazə verilməsi prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, BMT-nin kollektiv sanksiyalara, o cümlədən silahlı xarakterli sanksiyalara müraciət etmək hüququ nəzərə alınmalıdır. Ancaq bunu NATO qoşunlarının hərbi əməliyyatları haqqında söyləmək olmaz. Digər tərəfdən, beynəlxalq təşkilatın nizamnaməsini pozmuş dövlətin cəzalandırılması elementini ehtiva edən silahsız xarakterli kollektiv tədbirlər ədalətli hesab edilməlidir.

Kollektiv sanksiyaların tətbiqi zamanı görülməli tədbirlər iki şərt yerinə yetirildikdə məsuliyyətə səbəb olur:

– beynəlxalq təşkilatın qərarı onun səlahiyyətləri daxilində qəbul edilmişdir və beynəlxalq hüququn imperativ normalarına uyğundur;

– sanksiyaların praktik icrası təşkilatın qəbul etdiyi qərarın ruhuna tam uyğundur.

Fors-major və gözlənilməz hallar: Əmələ dövlətin nəzarətindən kənarda olan və öhdəliklərə uyğun hərəkət etməyi qeyri-mümkün edən fors-major və ya gözlənilməz hadisə səbəb olarsa, qanunsuzluq istisna edilir. Bunlara təbiət hadisələri ilə bağlı halları (daşqın, zəlzələ, epidemiya və s.) və ya insanların fəaliyyəti ilə bağlı qabaqcadan görülməyən fors-major halları aiddir. Fors-

major halları dövlətlərin məsuliyyətdən azad edilməsinin əsası kimi Ərazi dənizi və bitişik zona haqqında Konvensiyada (1958), BMT-nin Dəniz hüququ üzrə Konvensiyasında (1982) nəzərdə tutulmuşdur. Fors-major vəziyyəti ona tam və ya qismən istinad edən dövlətin davranışı ilə yarandıqda və dövlət belə situasiyanın yaranması riskini öz üzərinə götürdükdə, dövlətlər məsuliyyətdən azad edilmir. Beynəlxalq hüquq pozuntusuna görə məsuliyyətin yaranmasını istisna edən fors-major hallar gözlənilmədən, qəflətən yaranan və dövlətin beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməsini qeyri-mümkün edən hallardır. Fors-major hallara həm təbiət hadisələri, həm də texnogen fəlakətlər səbəb ola bilər.

Eyni zamanda, fəvqəladə hallar özlüyündə (miqyasından və nəticələrindən asılı olmayaraq) məsuliyyətdən azad olmaq üçün kifayət qədər əsas sayıla bilməz. Belə hallara istinad edən dövlət ilk növbədə sübut etməlidir ki, bu hallar onun beynəlxalq aləmdə öz vəzifələrini dəqiq və davamlı şəkildə yerinə yetirməsini qeyri-mümkün etmişdir. Adət hüququna uyğun olaraq, fors-major hallarının baş verməsi dövlətin davranışından qaynaqlanırsa, onlara istinad etmək hüququna malik deyildir.

Gözlənilməz hallara *Krell v. Henry Court of Appeal* [1903] işini misal göstərmək olar. Belə ki, tərəflər mənzilin iki günlük icarəsi üçün müqavilə imzalamışlar, icarənin məqsədi pəncərədən İngiltərənin Kralı VII Edvardın tacqoyma mərasimini izləmək idi. Ancaq bu barədə müqavilədə göstərilməmişdir. İddiaçı (Pol Krell) Londonda Pall Mall, 56a ünvanında bir neçə otağa sahib olmuş, müəyyən müddətə ölkədən getmiş və otaqları icarəyə vermək barədə vəkilinə təlimat vermişdir. 17 iyun 1902-ci ildə K.S. Henri (cavabdeh) Krellin otaqlarının kralın tacqoyma mərasimi zamanı 26–27 iyun üçün 75 funt sterlinqə icarəyə verilməsini reklam edən lövhəni görmüş, Krellə otaqları icarəyə götürmək üçün müraciət etmiş və belə kimi 25 f.st. vermiş, qalan 50 f.st.-i isə 24 iyunadək ödəməyə söz vermişdir. Krell Henriyə otaqları kirayə verməyə razı olmuş-

dur. Lakin tacqoymadan əvvəl kral ağır xəstələnir və mərasim ləğv edilir. Henri tacqoyma mərasimi keçirilmədiyi üçün qalan 50 f.st.-i Krellə ödəməkdən imtina etmişdir. Onun fikrincə, tacqoyma mərasiminin müşahidə edilməsi müqavilənin şərtlərindən biri idi. Krell məhkəməyə müraciət etdi. Tacqoyma mərasimi Krell və Henri arasındakı müqavilədə açıq şəkildə qeyd edilməsə də, hər iki tərəf başa düşürdü ki, Henri otaqları icarəyə götürməkdə yeganə məqsədi tacqoyma mərasimini müşahidə etməkdir. Beləliklə, tacqoyma baş tutmadıqda müqavilənin predmeti də olmur. Kralın xəstəliyi ilə əlaqədar mərasimin ləğvi o qədər uzaq bir hadisədir ki, tərəflər müqavilə bağlayarkən bu barədə düşünə bilmirdilər.

Zərurət şəraiti: Əgər dövlət tərəfindən törədilən əməl mühüm mənafeyi ciddi və qaçılmaz təhlükədən qorumaq üçün yeganə vasitə olarsa və digər subyektlərin əsas mənafeələrinə ciddi zərər vurmazsa, qanunsuzluq istisna edilir. Təcrübədə bu hallar pis hava şəraitinə, texniki nasazlığa və ya naviqasiya qurğularının sıradan çıxmasına görə dövlətin ərazisində olan hava və dəniz gəmiləri ilə bağlı olur. Məsələn, batan gəmilərin kapitanı fırtınadan qorunmaq üçün icazə almadan digər dövlətin limanına daxil olur və ya uçan aparatın pilotu icazə almadan məcburi eniş edir. Zərurət, qanunla qorunan digər maraqların (insanların həyatı, ətraf mühitin vəziyyəti) müdafiəsi zərurəti ilə bağlı vəziyyətdir. Eyni zamanda, qarşısı alınan zərər pozuntu nəticəsində vurulan zərərdən az olmamalıdır.

Həddindən artıq sıxıntı şəraitində hərəkətlərin qanuniliyinin digər məcburi meyarı – zərərli nəticələrdən başqa yolla qaçmağın qeyri-mümkünlüyüdür. Bu o deməkdir ki, dövlət yaranan təhlükənin qarşısını ancaq beynəlxalq hüququn digər subyektinə zərər vurmaqla ala bilərdi. Fors-major vəziyyətində olduğu kimi, dövlət öz hərəkətləri ilə onun başlanmasına səbəb olarsa, həddindən artıq sıxıntı vəziyyətinə müraciət etmək hüququna malik deyildir. Belə hallarda zərərçəkmiş dövlətin pozucunu məsuliyyətə cəlb etmək və bərpasını tələb etmək hüququ vardır.

Özünümüdafiə: BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq qanuni özünümüdafiə tədbiri tətbiq olunduqda, hər hansı bir hərəkətin qanunsuzluğu istisna edilir. Məsələn, BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində dövlətin silahlı hücumla cavab olaraq silahlı qüvvədən istifadə etmək ayrılmaz hüququ təsbit olunmuşdur. Beynəlxalq hüququn subyektlərinin qanuni hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi vəsitəsi kimi özünümüdafiə həm də təhlükə mənbəyinə zərər vurmağa imkan verir (bir qayda olaraq, beynəlxalq hüququn digər subyektinə) və beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti istisna edir.

Özünümüdafiənin qanuniliyi şərtləri tətbiq edilən tədbirlərin pozuntunun xarakterinə, şiddətinə və onların qarşılıqlı xarakterinə uyğunluğunu nəzərdə tutur. Profilaktik özünümüdafiə qanunsuzdur. Silahlı təcavüzə məruz qalan dövlət özünümüdafiə çərçivəsində ən böyük imkanlara malikdir. Belə hallarda beynəlxalq hüquq təcavüzə qarşı təcavüzdən daha güclü olan cavab zərbəsinə icazə verir.

Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Nikaraqua – ABŞ işi üzrə öz qərarında göstərmişdir ki, *“özünümüdafiə yalnız o halda əsaslandırılır ki, görülən tədbirlər silahlı təcavüzə mütənasib olsun və onu dəf etmək üçün zəruri olsun”*.

Özünümüdafiənin legitimliyinin digər zəruri şərti zərərin mənbəyinin dəqiq müəyyən edilməsi, yəni beynəlxalq öhdəliklərini pozmuş subyektə qarşı cavab tədbirlərinin dəqiq tətbiq edilməsidir. Məsələn, 2001-ci ildə ABŞ-ın Əfqanıstandakı hərbi əməliyyatları özünümüdafiə kimi təqdim olundu, ancaq ABŞ terror aktlarının Əfqanıstan dövlətinə aid olduğunu sübut edə bilmədi.

Nəhayət, özünümüdafiə hərəkətləri ilkin pozuntu ilə sıx bağlı olmalıdır, yəni əks tədbirlər xarakteri daşmalıdır. Bu o deməkdir ki, zərərçəkmiş dövlətin cavab tədbirləri cəzaya deyil, pozulmuş hüquqların bərpasına yönəlməlidir. Digər tərəfdən, beynəlxalq öhdəliyin cavab xarakterli pozulmasının artıq törədilmiş pozuntu ilə

faktiki və ya hüquqi cəhətdən heç bir əlaqəsi yoxdursa, bu cür hərəkətlər özünümüdafiə kimi qiymətləndirilə bilməz.

Bu, xüsusən də Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi tərəfindən *Gabčíkovo-Nagymaros* (Hungary/Slovakia) işi ilə bağlı qərarında qeyd olunmuşdur ki, *“Başqa dövlətin əvvəlki beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətinə cavab olaraq görülmən və belə bir dövlətə qarşı yönəlmiş hərəkətlər qanunsuz olacaqdır”*. Odur ki, beynəlxalq öhdəliyin artıq törədilmiş pozuntusundan zərər çəkmiş dövlət onun bərpasını diplomatik kanallar vasitəsilə axtarmalıdır.

10.6. Fiziki şəxslərin beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti

Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti beynəlxalq hüququn norma və fundamental prinsiplərini pozan cinayətlərin törədilməsinə görə məsuliyyət kimi başa düşülməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, belə cinayətlərin cinayət-cəza xarakterliliyi beynəlxalq hüquq normalarında (beynəlxalq müqavilələr, konvensiyalar) nəzərdə tutulmuşdur.

Versal Müqaviləsinin 227-ci maddəsinə uyğun olaraq, müttəfiq və birləşmiş dövlətlər Almaniyanın keçmiş imperatoru II Vilhelm Hohenzollernə qarşı “beynəlxalq əxlaq və müqavilənin müqəddəs qüvvəsinə ən yüksək təhqirdə” açıq ittiham irəli sürdülər. Versal Müqaviləsi II Vilhelmlə bağlı ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üçün xüsusi beynəlxalq tribunalın yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Lakin reallıqda Antantanın hakim dairələri yalnız Kayzer Almaniyaşının rəhbərlərini cəzalandırmağa hazır olduqlarını bəyan etdilər, onlar bu məhkəmənin beynəlxalq təcrübədə onlar üçün təhlükəli presedentə çevrilə biləcəyindən qorxurdular. Nəticədə məhkəmə baş tutmadı.

Versal Sülh Müqaviləsi iştirakçı dövlətlərə müharibə qanunlarını və adət-ənənələrini pozan Almaniya vətəndaşlarını öz tribunal-ları qarşısında təqib etmək hüququ verirdi, lakin sonradan Almani-

ya öz vətəndaşlarını özünün məsuliyyətə cəlb etməsi barədə razılığa nail oldu. Sonradan Leypsiqdə alman cinayətkarlarının bir neçə məhkəməsi keçirildi, bu prosesdə müttəhimlər ya bəraət aldılar, ya da yüngül cəzalara məhkum edildilər. Əslində, Birinci Dünya Müharibəsi zamanı qanunların və adətlərin pozulmasına görə Almaniyanın məsuliyyəti haqqında Versal Müqaviləsinin müddəaları 1907-ci il Konvensiyasının tələb etdiyi kimi həyata keçirilmədi.

Buna baxmayaraq, 1919-cu il Versal Müqaviləsi müharibə qanunlarının və adətlərinin pozulmasının cəzalandırılmasını elan etdi və bu mənada bu cür pozuntuların kriminallaşdırılması yolunda müəyyən bir mərhələ oldu.

“Ordularda yaralıların və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması” və “Əsirlərlə rəftara dair” Cenevrə konvensiyaları (1929) dövlətlərin müvafiq qaydalar qəbul etmək və ya qanunvericilik orqanlarına bu konvensiyaların pozulması hallarının qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlər görməyi tövsiyə etmək öhdəliyini müəyyən etdi, bununla da fiziki şəxslərin bu sənədlərin normalarının pozulmasına görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi ilə bağlı birbaşa tələb formalaşdırıldı. Millətlər Liqası, eləcə də Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyası və Beynəlxalq Cinayət Hüququ Assosiasiyası çərçivəsində beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yaradılmasına dəfələrlə cəhdlər edilmişdir. Bu, 1937-ci ildə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaradılması haqqında Konvensiyanın qəbul edilməsinə səbəb oldu, lakin qüvvəyə minmədi.

Fiziki şəxslərin beynəlxalq məsuliyyəti problemi təcavüz aktlarının, müxtəlif müharibələrin fonunda daha da aktualıq kəsb edir. Yuqoslaviya hökumətinin Kosovo albanlarına qarşı etnik təmizləməyə başlaması ilə NATO ölkələri Yuqoslaviyaya daxil oldu. Nəticədə Yuqoslaviya üzrə Tribunal yaradıldı. 1994-cü ildə Ruanda ərazisində törədilən soyqırım və beynəlxalq humanitar hüququn digər ciddi pozuntularına görə məsuliyyət daşıyanları, həmçinin qonşu dövlətlərin ərazisində törədilmiş soyqırım və digər bu

kimi pozuntulara görə məsuliyyət daşıyan həmin ölkənin vətəndaşlarını mühakimə etmək üçün də Tribunal yaradıldı.

Bu tribunalların yaradılması fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti institutunun, beynəlxalq ədalətin bərpası və beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətə görə cəzanın qaçılmazlığı prinsipinin inkişafında mühüm rol oynadı. Beynəlxalq hüquqa zidd cinayətlərdə təqsirli olan şəxslərin cəzalandırılmasının qaçılmazlığı beynəlxalq hüququn mühüm prinsiplərindən biridir və ilk dəfə Moskva Bəyannaməsində (30 oktyabr 1943), London sazişində (6 avqust 1945) qeyd edilmişdir.

Cəzanın qaçılmazlığı prinsipinin möhkəmlənməsində *“Müharibə cinayətlərinə və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərə müddətin tətbiq edilməməsi haqqında” Konvensiya (1968)* mühüm rol oynadı. Konvensiya əməlin törədildiyi vaxtdan iddia müddətinin tətbiq olunmamasını müəyyən etdi. Konvensiyaya əsasən, Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsində müəyyən edilən və BMT Baş Assambleyasının qətnamələri ilə təsdiq edilmiş hərbi cinayətlərə, həmçinin xüsusilə müharibə qurbanlarının müdafiəsi üzrə Cenevrə konvensiyalarında sadalanan “ciddi pozuntulara”; Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalının Nizamnaməsində müəyyən edilən insanlığa qarşı müəyyən cinayətlərə – istər müharibə zamanı, istərsə də sülh dövründə törədilmiş cinayətlərə müddət tətbiq edilmir. Silahlı hücum və ya işğal yolu ilə qovulma və aparteid siyasətindən irəli gələn qeyri-insani hərəkətlər, o cümlədən “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyada (1948) müəyyən edilmiş soyqırım cinayəti yalnız onların törədildiyi ölkənin daxili qanunvericiliyinin pozulması hesab edilməməlidir.

1968-ci il Konvensiyasının yuxarıda göstərilən müddəalarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, insanlığa qarşı cinayət ayrıca kateqoriya kimi tanınmaqla yanaşı, *“Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege”* prinsipini bir daha nümayiş etdirdi. Yəni milli hüquq

üzrə cinayət qaydasında cəzalandırılmalı olmayan əməl beynəlxalq hüquq üzrə cinayət kimi tövsif edilirsə, o, məsuliyyətdən azad etmənin əsası qismində qəbul edilə bilməz. Əməlin milli qanunvericilikdə cinayət hesab edilməməsi həmin əməlin beynəlxalq hüquq üzrə cinayət hesab edilməsinə mane olmur.

Dövlətlər tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarının cinayətkar-casına pozulması halında beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət təqsirkar olan fiziki şəxslərə də tətbiq edilə bilər. Belə bir vəziyyətdə dövlətin suverenliyi təqsirkar şəxsləri beynəlxalq hüququn birbaşa təsirindən qoruya bilməz. Milli hüququn subyektlərinə münasibətdə beynəlxalq normaların tətbiqi üçün milli qanunla sanksiya verilməsinə ehtiyac yoxdur. Bu halda fiziki şəxslərin məsuliyyəti beynəlxalq-hüquqi xarakter daşıyır. Dövlət beynəlxalq cinayət törətdikdə, məhz onun suverenliyinin qanuni məhdudlaşdırılması səbəbindən təqsirkar fiziki şəxslər onların beynəlxalq cinayət məsuliyyətini müəyyən edən beynəlxalq hüquq normalarının bilavasitə təsiri altına düşürlər.

Dövlətlərin milli hüququnda hər hansı əməlin cinayət və cəzalandırılmalı olması qanunverici tərəfindən müəyyən edilir və xüsusi məcəllələrdə öz əksini tapır. Beynəlxalq hüquqda isə belə bir qanunverici mövcud deyil və bir qayda olaraq, müəyyən əməllər cinayət kimi yalnız beynəlxalq müqavilələrdə müəyyən edilir, ancaq əməllərə görə konkret sanksiyalar milli qanunvericilikdə nəzərdən keçirilir.

Beynəlxalq cinayətdə təqsirli olan dövlət təkcə öz orqanlarının deyil, həm də yurisdiksiyasında olan şəxslərin fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşıyır. Şəxslərin ilk növbədə beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyəti əksər hallarda onların cinayət əməllərinin dövlətin fəaliyyəti ilə bağlı olması ilə yaranır. Sülh əleyhinə cinayətlərə, müharibə cinayətlərinə və bəşəriyyətə qarşı cinayətlərə görə fərdi cinayət məsuliyyəti prinsipi ilk dəfə Nürnbərq Hərbi Tribunalının qərarında beynəlxalq səviyyədə tanındı və təcrübədə tət-

biq edildi. Beynəlxalq hüquqa qarşı olan cinayətlər mücərrəd bir kateqoriya deyil, fərdlər tərəfindən törədilirlər və yalnız bu cinayətləri törətmiş şəxslərin cəzalandırılması ilə beynəlxalq hüququn müddəalarına riayət edilməsini təmin etmək olar.

Beynəlxalq hüquq doktrinası beynəlxalq hüquqa qarşı cinayət törətməkdə təqsirli olan dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyət daşıdığını, fərdlərin isə beynəlxalq cinayət məsuliyyəti daşdığını qəbul edir. Bu cür məsuliyyət beynəlxalq məhkəmə orqanları (məsələn, Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalı, Yuqoslaviya və Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalları) və milli məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Məhz təcavüzkar müharibənin cinayət olması və cəzalandırılması haqqında ilkin ideya fərdlərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti institutunun yaranması üçün əsas oldu. II Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə kütləvi qırğın silahları, ilk növbədə nüvə silahları bütün bəşəriyyət üçün əsas təhlükəyə çevrildi. Bununla əlaqədar kimyəvi, bioloji və atom silahlarından istifadənin cinayət hesab edilməsi müəyyən edildi. Bu tendensiya bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmışdır: *“Nüvə silahlarının atmosferdə, kosmosda və sualtı sınaqlarının qadağan edilməsi haqqında” Müqavilə (1963); “Nüvə silahlarının yayılmaması haqqında” Müqavilə (1968); “Nüvə silahlarının və kütləvi qırğın silahlarının dənizlərin və okeanların dibində və onun təkində yerləşdirilməsinin qadağan edilməsi haqqında” Müqavilə (1971); “Bakterioloji (bioloji) və zəhərli silahların hazırlanmasının, istehsalının və ehtiyatının yığılmasının qadağan edilməsi və onların məhv edilməsi haqqında” Konvensiya (1972); “Kimyəvi silahların hazırlanması, istehsalı, yığılması və istifadəsinin qadağan edilməsi və onların məhv edilməsi haqqında” Konvensiya (1993).*

BMT Baş Assambleyasının “Nüvə fəlakətinin qarşısını almaq üçün” Qətnaməsi (1981) xüsusilə diqqətəlayiqdir. Nüvə silahından istifadəyə ilk əl atacaq məmurların insanlığa qarşı ən ağır cinayət

törətməsi elan edildi. Nüvə silahının kütləvi qırğın silahının ən təhlükəli növü kimi hazırlanması və istifadəsinin sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qarşı beynəlxalq cinayət kimi tanınmasının əsası qoyuldu.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi cəza təyin edərkən Məhkəmənin Prosedur Qaydalarına uyğun olaraq cinayətin ağırlığı və məhkumun şəxsiyyəti kimi mühüm amilləri nəzərə alır. Məhkumun şəxsiyyəti o deməkdir ki, məhkumun (dövlət başçısının, məsul dövlət məmurunun) xüsusi mövqeyi cəzanın yüngülləşdirilməsi üçün əsas ola bilməz, əksinə, belə şəxslər tərəfindən törədilən əməllərə görə cəza tədbirlərinin sərtləşdirilməsinə kömək etməlidir.

Anlaqlı və beynəlxalq hüquqla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmış şəxslər beynəlxalq cinayət törətdiklərinə görə beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilərlər. Bir qayda olaraq, beynəlxalq cinayət törətdiyi zaman yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər belə məsuliyyətə cəlb olunmurlar. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 26-cı maddəsinə əsasən, Məhkəmə iddia edilən cinayətin törədilməsi zamanı 18 yaşına çatmamış istənilən şəxsə münasibətdə yurisdiksiyaya malik deyil.

Beynəlxalq cinayətlərdən fərqli olaraq, milli cinayət qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş yaş həddi beynəlxalq xarakterli cinayətlərə və sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qarşı cinayətlərə şamil edilir, çünki belə cinayətlərə görə məsuliyyət dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulur. Bu cinayətlərin cinayət xarakteri ilkin olaraq beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilir və onları törətməkdə təqsirli olan şəxslər, bir qayda olaraq, milli məhkəmələr tərəfindən məsuliyyətə cəlb olunurlar.

Beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə şəxslərin məsuliyyətinin dövlətlərin milli məhkəmələri tərəfindən həyata keçirildiyini nəzərə alaraq, dövlətlərin daxili cinayət qanunvericiliyinin ümumi anlayışları və institutları bu məsuliyyətə birbaşa şamil edilir. Bu cina-

yətlərin beynəlxalq hüquqa zidd xarakteri nəzərə alınmaqla, onlara universal yurisdiksiya prinsipi tətbiq edilir ki, bu da öz növbəsində “tərədilən əmələ görə cəzanın qaçılmazlığı” prinsipinin praktikada tətbiq edilməsi məqsədini daşıyır.

Dövlətlər beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə heç bir məsuliyyət daşmır və cinayət işlərində, o cümlədən cinayətkarların ekstradisiyası məsələlərində qarşılıqlı hüquqi yardım göstərilməsində bir-biri ilə əməkdaşlıq edirlər. Beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə şəxslərin təqibi və cəzalandırılmasında “ekstradisiya və ya təqib et” prinsipi əsas tutulur.

Bu cinayətlərə qanunsuz radio və televiziya yayımı; qaçaqmalçılıq; qeyri-qanuni miqrasiya; xalqların mədəni dəyərlərinə qəsdlər; pornoqrafiyanın yayılması; işgəncə və digər rəftar və ya cəza formaları; narkotik vasitələr və psixotrop maddələrlə qanunsuz əməliyyatlar; saxta pul əskinaslarının hazırlanması; çirkli pulların yuyulması; dəniz quldurluğu; nüvə materialının oğurlanması; qanunsuz olaraq mülki aviasiyaanın fəaliyyətinə müdaxilə etmə və s. aiddir.

Bu cinayətlər tərkibinə görə deyil, tərəddildiyi şəraitə görə beynəlxalq xarakter daşıyır, yəni onlar daxili qanunvericiliklə cəzalandırılan, lakin konkret hallara görə beynəlxalq xarakter daşıyan cinayətlərdir. Bu cinayətlərin obyektı beynəlxalq sülh və bütün bəşəriyyətin təhlükəsizliyi deyil, yalnız normal beynəlxalq münasibətlər, dövlətlərarası əməkdaşlıq, insan hüquqları və beynəlxalq hüquqla qorunan digər ümumbəşəri dəyərlərdir.

Transmilli cinayətlər və beynəlxalq xarakterli cinayətlər sinonim kimi işlədilir. BMT-nin Transmilli cinayətlər əleyhinə Konvensiyası bu cinayətləri daha ətraflı təsvir edir. Bu cinayətlər birdən çox dövləti əhatə edir; bir dövlətdə tərəddildikdə, onun hazırlanmasının, planlaşdırılmasının, istiqamətləndirilməsinin və ya nəzarətinin əhəmiyyətli hissəsi digər dövlətdə həyata keçirilir; bir dövlətdə, lakin cinayət fəaliyyətini birdən çox dövlətdə həyata

keçirən mütəşəkkil dəstənin, təşkilatın (icmanın) bilavasitə iştirakı ilə törədilir; bir dövlətdə törədilir, lakin onun mühüm nəticələri ən azı başqa bir dövlətdə də özünü göstərir.

Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti həm də qabaqlayıcı xarakter daşıyır. Beynəlxalq hüquqa zidd olan bəzi cinayət əməllərini törətməkdə təqsirli olan şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi cəzanın qaçılmazlığı barədə xəbərdarlıq etməyə kömək edir.

Dövlət, bir qayda olaraq, siyasi məqsədlər üçün bu və ya digər beynəlxalq cinayət törədir və beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət daşıyır. Belə cinayətlər fiziki şəxslər tərəfindən törədildikdə, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Fərdlərin və dövlətin cinayətlərinin tərkibinin üst-üstə düşməsi onunla izah oluna bilər ki, dövlətin özünün hərəkətləri onun vəzifəli şəxslərinin əməlləridir.

Dövlət öz vətəndaşları tərəfindən törədilən beynəlxalq xarakterli cinayətlərə görə məsuliyyətin subyekti ola bilməz. Belə cinayətlərin törədilməsinə görə yalnız dövlətin vətəndaşları daxili məhkəmə orqanı qarşısında müvafiq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və onlara dövlətin beynəlxalq öhdəliklərinə uyğun gələn beynəlxalq və milli hüququn normaları tətbiq edilir. Dövlətlər beynəlxalq xarakterli cinayətlərə qarşı mübarizədə əməkdaşlıq etməyi öhdələrinə götürürlər və bu sahədə müqavilə öhdəliklərini pozduqları halda, onlar beynəlxalq hüquq pozuntusunun subyekti hesab olunurlar.

Təcavüzkar dövlətin sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə görə beynəlxalq-hüquqi məsuliyyəti sülhün təmin edilməsi normalarına, müharibə qanunlarına və adətlərinə görə ayrı-ayrı məsuliyyət tədbirləri ilə tamamlanır.

Beynəlxalq cinayətlər, beynəlxalq xarakterli cinayətlər və digər beynəlxalq hüquqpozma (beynəlxalq deliktlər) törətmiş şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilərlər. Onların cəlb edilməsinin əsasını törədilmiş cinayətlərə görə cəzaları nəzərdə tutan mövcud

beynəlxalq müqavilələr, habelə vətəndaşı olduqları dövlətlərin və ya daimi yaşadıqları ərazilərin milli qanunvericiliyi təşkil edir.

Piratçılıq və ya təyyarə qaçırma kimi müəyyən cinayətlərə görə şəxslər onların dövlətinin qanunlarına əsasən mühakimə oluna bilərlər.

Cinayətin subyektlərinin iki qrupu var:

– həm öz cinayətlərinə, həm də adi icraçıların cinayətlərinə görə məsuliyyət daşıyan əsas hərbi cinayətkarlar (dövlət başçıları, siyasətçilər, hərbcilər və s.);

– cinayət əmrlərini yerinə yetirən və ya öz təşəbbüsü ilə cinayət törədən birbaşa icraçılar.

Hərbi cinayətkarlar həm xüsusi yaradılmış beynəlxalq məhkəmələr (beynəlxalq hərbi tribunallar), həm də ərazisində cinayət törədikləri dövlətlərin milli məhkəmələri tərəfindən mühakimə oluna bilərlər.

Fiziki şəxslərə münasibətdə “Hərbi cinayətlərə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə iddia müddətinin tətbiq edilməməsi haqqında” Konvensiyanın (1968) müddəaları, cinayətlərin müəyyən növlərinə görə cinayətkarların ekstradisiyasını nəzərdə tutan konvensiyalar, dövlətlər tərəfindən bağlanmış cinayət, ailə və mülki işlərdə hüquqi yardım haqqında müqavilələr tətbiq edilir.

XX əsrin 90-cı illərində yaradılmış Yuqoslaviya və Ruanda üzrə hərbi tribunallar qətl, məhv etmə, əsarət altına alma, deportasiya, həbs, işgəncə, zorlama, siyasi, irqi və ya dini təqiblərə və digər qeyri-insani hərəkətlərə görə məsuliyyət daşıyan şəxsləri təqib edirdi.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsi (1998) Məhkəmənin yurisdiksiyasını bütün beynəlxalq ictimaiyyəti narahat edən ən ağır cinayətlərlə məhdudlaşdırır. Nizamnamənin 5-ci maddəsinə əsasən, Məhkəmə aşağıdakı cinayətlərə görə yurisdiksiyaya malikdir: soyqırım; insanlığa qarşı cinayətlər; hərbi cinayətlər.

Beynəlxalq hüququn pozulmasına görə fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti həm milli, həm də beynəlxalq cinayət hüququ əsasında yarana bilər. Fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti beynəlxalq müqavilələrə əsasən cinayət cəzası nəzərdə tutulan cinayətlərə (beynəlxalq cinayətlər və/və ya beynəlxalq xarakterli cinayətlər) görə məsuliyyəti nəzərdə tutur. Belə məsuliyyət həm milli məhkəmələr, həm də xüsusi yaradılmış beynəlxalq orqanlar (beynəlxalq cinayət tribunalları, beynəlxalq cinayət məhkəmələri) tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Müasir beynəlxalq hüquqda ən çox yayılmış və müasir beynəlxalq tribunallarda və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsində istifadə edilən yeganə cəza növü azadlıqdan məhrum etmədir (həbsdır). Azadlıqdan məhrum etmə cəzasının müddəti müəyyən edilərkən törədilmiş cinayətlərin ağırlığı, fərdi hallar və zərərçəkmişlərin sayında ifadə olunan nəticələr, habelə zərərçəkmişlərə dəymiş iztirablar qiymətləndirilir.

Cəzanın icrası məsələsi Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda xüsusilə detallı tənzimlənir. Azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın icrasında əsas rol dövlətin üzərinə düşür. Xüsusilə, azadlıqdan məhrum etmə cəzası, məhkum edilmiş şəxsləri qəbul etməyə hazır olduqları barədə Məhkəməyə məlumat vermiş dövlətlərin siyahısından Məhkəmənin təyin etdiyi dövlətdə çəkilməlidir. Məhkəmə istənilən vaxt məhkumun başqa dövlətdəki həbsxanaya köçürülməsi barədə qərar qəbul edə bilər və hər hansı bir məhkum istənilən vaxt onun icra dövlətindən köçürülməsi üçün Məhkəməyə müraciət edə bilər.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzalarının icrasına Məhkəmə nəzarət edir və məhkumlarla rəftara dair geniş qəbul edilmiş beynəlxalq müqavilə standartlarına uyğun olmalıdır. Hökmün icra olunduğu dövlətin Məhkəmənin təyin etdiyi cəza müddəti başa çatmamış şəxsi azad etmək hüququ yoxdur. Yalnız Məhkəmə cəzanın azaldılması barədə qərar qəbul etmək hüququna malikdir və şəxsi din-

lədikdən sonra bu barədə qərar çıxarır.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin VII Bölməsi “Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” adlanır. Bu bölməyə daxil olan 16-cı fəsil “Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər” adlanır və təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama, başlama və ya aparma; təcavüzkar müharibəni başlamağa açıq çağırışlar; beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə; soyqırım; soyqırımın törədilməsinə təhrik etmə; ekosid; əhalini məhv etmə; köləlik; əhalini deportasiya etmə və ya məcburi köçürmə; cinsi zorakılıq; məcburi hamiləlik; təqib; insanları zorakılıqla yoxa çıxarma; irqi ayrı-seçkilik (apartheid); beynəlxalq hüquq normalarına zidd azadlıqdan məhrum etmə və işgəncə kimi cinayətlərə görə fiziki şəxslərin məsuliyyətini nəzərdə tutur.

Cinayət Məcəlləsinin 17-ci fəslində “Müharibə cinayətləri”nə muzdluluq, müharibə qanunlarını və adətlərini pozma, silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma, silahlı münaqişə zamanı hərəkətsizlik etmə və ya cinayətkar əmr vermə, hərbi soyğunçuluq, müdafiə olunan nişanlardan sui-istifadə aid edilmişdir.

Məcəllədə, həmçinin insan alveri; cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı leqallaşdırma; saxta pul və ya qiymətli kağızlar hazırlama, əldə etmə və ya satma; terrorçuluq; terrorçuluğu maliyyələşdirmə; terrorçuluğa açıq çağırışlar; terrorçuluq məqsədi ilə təlim keçmə; adamları girov götürmə; cinayətkar birlik (təşkilat) yaratma; hava və ya su nəqliyyatı gəmisini, yaxud dəmir yolu qatarını qaçırma; telekommunikasiya şəbəkəsinə qoşulmaqla qanunsuz beynəlxalq telekommunikasiya xidmətlərinin təşkili; qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma; güclü təsir edən və ya zəhərli maddələrin satış məqsədilə qanunsuz dövriyyəsi; pornoqrafik materialları və ya əşyaları

qanunsuz yayma; tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama; suyu (su mənbələrini) çirkləndirmə; atmosferi (havanı) çirkləndirmə; aviasiya təhlükəsizliyinə təhdid yaradan əməllər; kibercinayətlər; işgəncə, işgəncə hesab olunmayan qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza kimi cinayətlərə görə də məsuliyyət müəyyən edilmişdir.

10.7. Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti

Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti onların müqavilələrdən və beynəlxalq hüququn digər mənbələrindən irəli gələn beynəlxalq öhdəlikləri pozması nəticəsində yaranır. Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti məsələsi bəzi beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. Kosmik fəzanın tədqiqi və istifadəsi haqqında müqavilələr kosmik fəaliyyətlə məşğul olan beynəlxalq təşkilatların bu fəaliyyət nəticəsində dəymiş ziyana görə məsuliyyətini müəyyən edir (*“Kosmik fəzanın tədqiq edilməsi və istifadəsi üzrə dövlətlərin fəaliyyət prinsipləri haqqında” Müqavilə (1967); “Kosmik cisimlərin vurduğu zərərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında” Konvensiya (1972)*)).

Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti beynəlxalq təşkilatların nüvə qurğularının və ya nüvə gəmilərinin operatoru kimi çıxış etdiyi hallarda nüvə zərərinə görə məsuliyyət haqqında konvensiyalarda da müəyyən edilir.

Beynəlxalq təşkilatlar öz orqanları və beynəlxalq vəzifəli şəxslər tərəfindən nizamnamə və digər öhdəliklərə əməl etmədikdə, öz hərəkətləri ilə dövlətlərə, digər beynəlxalq təşkilatlara və şəxslərə zərər vurduqlarına görə məsuliyyət daşıyırlar.

Beynəlxalq təşkilatların maddi məsuliyyəti məsələsi həll edilərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onların vəsaitləri əsasən üzv dövlətlərin üzvlük haqlarından ibarətdir. Təcrübədə beynəlxalq təşkilatın və dövlətlərin maddi məsuliyyətinin birləşdirilməsi tendensi-

yası müşahidə olunur. Burada iki variant mümkündür: təşkilatın və üzv dövlətlərin birgə məsuliyyətinin müəyyən edilməsi; təşkilatın özünün məsuliyyətinin müəyyən edilməsi.

Birinci halda həm üzv dövlətlərə, həm də təşkilata qarşı məsuliyyətlə bağlı tələblər irəli sürülə bilər. İkinci halda, iddialar yalnız öz üzvləri arasında məsuliyyət yükünün bölüşdürülməsinə qərar verən təşkilata verilir.

“Kosmik obyektlərin vurduğu zərərə görə beynəlxalq məsuliyyət haqqında” Konvensiya birgə məsuliyyət müəyyən edir, lakin aşağıdakı şərtlər nəzərə alınır:

a) zərərin ödənilməsinə dair hər hansı iddia ilk növbədə obyektin kosmosa göndərən beynəlxalq təşkilata verilir;

b) əgər təşkilat altı ay ərzində dəymiş zərərin məbləğini ödəmədikdə, iddiaçı dövlət təşkilata üzv dövlətlərin məsuliyyəti barədə məsələ qaldıra bilər.

Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti bir sıra sənədlərdə nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, BMT Nizamnaməsinin 57-ci maddəsi BMT-nin müvafiq sahələrdə ixtisaslaşmış təsisatlarının məsuliyyətini nəzərdə tutur. *“Kosmos haqqında” Müqaviləyə* (1967) əsasən, beynəlxalq təşkilat Ay və digər göy cisimləri daxil olmaqla kosmik fəzada müvafiq fəaliyyəti həyata keçirirsə, müqavilənin müddələrinin yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır.

Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti onların beynəlxalq hüquq normalarını və ya dövlətdaxili hüquq normalarını pozmasından asılı olaraq yaranır. Beynəlxalq təşkilatlar həm beynəlxalq ümumi hüquqa, həm də xüsusi hüquqa görə məsuliyyət daşıyırlar, həm maddi, həm də siyasi məsuliyyət daşıya bilərlər. Beynəlxalq təşkilat onun icra orqanlarının və heyətinin hüquqa zidd hərəkətlərinə görə də məsuliyyət daşıyır.

Məsələn, BMT 1957–1965-ci illərdə Belçika, Yunanıstan, İtaliya, Lüksemburq və İsveçrə ilə BMT-nin Silahlı qüvvələrinin

Konqoda əməliyyatları zamanı bu ölkələrin vətəndaşlarına və əmlakına vurulmuş ziyanın ödənilməsi barədə müqavilə bağladı.

2011-ci ildə BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası *“Beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti haqqında” maddələr layihəsini* qəbul etdi. Layihədə qeyd olunur ki, beynəlxalq təşkilat öz orqanlarının və agentlərinin fəaliyyətinə görə tam məsuliyyət daşıyır; öz üzvlərini beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq qanunsuz əməl törətməyə məcbur edən qərar qəbul edərsə, tam məsuliyyət daşıyır; məsuliyyətdən yayınmaq üçün öz daxili qaydalarına əsaslanma bilməz; təşkilatın hərəkətləri ilə bağlı dövlətin məsuliyyəti aşağıdakı hallarda yarana bilər: yardım və ya dəstək göstərilməsinin təşkili; təşkilata rəhbərlik və ya nəzarətin həyata keçirilməsi; təşkilata səlahiyyətlər verilərkən beynəlxalq hüquqi öhdəlikdən yan keçilməsi; məsuliyyət daşımağa razılıq verilməsi və zərərçəkmiş tərəfə onun məsuliyyətinə ümid etməsi üçün əsas verilməsi. Beynəlxalq təşkilatın iştirakçıları bu təşkilatın qaydaları əsasında beynəlxalq təşkilatın normal fəaliyyəti üçün müəyyən tədbirlər görməyə borcludurlar.

Beynəlxalq təşkilatın qeyri-maddi (siyasi) məsuliyyətinə görə müxtəlif növ tədbirlər tətbiq oluna bilər. Məsuliyyətin qeyri-maddi formalarına restitusiyaya təminat, eləcə də təkrarlanmamağa dair təminatlar və zəmanətlər, təəssüfləndiklərini bildirmək daxildir. Məsələn, 2011-ci ilin mayında NATO Əfqanıstanın cənubundakı Helmand əyalətinin bombalanması nəticəsində mülki şəxslərin həlak olmasına görə Əfqanıstandan rəsmi olaraq üzr istədi. 8 iyun 2012-ci ildə NATO-nun Əfqanıstandakı komandanı general Con Allen 6 iyun 2012-ci ildə Amerika pilotsuz təyyarələrinin hava hücumu nəticəsində həlak olan əfqanların yaxınlarından üzr istəmək üçün Loqar əyalətinə səfər etdi.

Beynəlxalq təşkilatın hərəkətlərinə görə üçüncü şəxslərin yalnız könüllülük əsasında məsuliyyət daşması halları da məlumdur. 2012-ci ilin fevralında ABŞ prezidenti Barak Obama Əfqanıstan

prezidenti Həmid Kərzaiyə məktub göndərərək NATO əsgərləri tərəfindən Quranın yandırılmasına görə rəsmi üzr istədi. Məktubda Barak Obama baş verənlərdən təəssüfləndiyini bildirərək, Əfqanıstan Prezidentindən və bütün əfqan xalqından bağışlanmasını istədi, həmçinin Kərzaini əmin etdi ki, əsgərlər bu əməli qəsdən törətməmişlər, məsələnı araşdırıb günahkarları cəzalandıracaqlar. Bu halda eyni anda satisfaksiyanın bir neçə növü tətbiq edildi: hüquq pozuntusunun tanınması, üzr istəmə, işin araşdırılması və təqsirkar şəxslərin cəzalandırılmasına dair vəd.

Hüquq pozuntusunun etirafı, hətta beynəlxalq təşkilatın nümayəndəsinin rəsmi bəyanatı olmasa belə, açıq şəkildə ifadə edilməsə belə, hüquq pozucusu tərəfindən avtomatik olaraq restitusiyanın və ya kompensasiyanın təmin edilməsini bildirir, çünki bu formalarda dəymiş ziyanın ödənilməsi əməldə günahın etirafını göstərir.

Beynəlxalq təşkilatın rəsmi üzr istəməsi, satisfaksiya şəklində məsuliyyətin ən geniş yayılmış formasıdır. O, açıq-aşkar olmalı, nəzərdə tutulmamalı və pozuntuya yol verən təşkilatın vəzifəli şəxslərindən gəlməlidir. Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar təbii xarakterli müəyyən hərəkətlər və hadisələrdən (daşqınlar, sunamilər, zəlzələlər) çox vaxt təəssüfləndiklərini bildirirlər ki, bu da onların baş verənlərdə öz günahlarını etiraf etmələri demək deyil. “Digər uyğun formalarda” məmnunluq qurbanın kim olmasından asılı olaraq beynəlxalq təşkilatın müxtəlif hərəkətlərində ifadə oluna bilər.

Satisfaksiya, qurbanın kim olmasından asılı olaraq, beynəlxalq təşkilatın müxtəlif hərəkətlərində ifadə oluna bilər. Əgər dövlətdirsə, məsələn, bayrağa ehtiram göstərilməsi; iştirak edənlərin inzibati cəzalandırılması; beynəlxalq öhdəliklərə əməl olunmasını təmin etməyə yönəlmiş daxili qaydaların qəbul edilməsi; hadisənin baş vermə şəraiti ilə bağlı araşdırma aparılması ola bilər. Bəzi hallarda zərər çəkmiş dövlətə xüsusi missiyalar göndərilməsi mümkündür. Məsələn, NATO sammitində Pakistan prezidenti Asif Əli

Zərdari pilotsuz uçuş probleminin daimi həllini tələb etdi, çünki bu, təkcə ölkənin suverenliyini pozmur, həm də Pakistan cəmiyyətinin hisslərini təhqir edir. Tələb, 2012-ci ilin may ayının əvvəlində və 2011-ci ilin noyabrında 24 pakistanlı hərbiçinin öldürüldüyü Amerika pilotsuz təyyarələrinin Taliban yaraqlılarının Pakistan ərazisindəki mövqelərinə hücumları ilə bağlı idi. Bu hadisədən sonra Ə. Zərdari Pakistan ərazisini NATO yüklərinin Əfqanıstana tranzitinə bağladı.

Əgər beynəlxalq təşkilat tərəfindən fiziki şəxsə vurulan zərər-dən söhbət gedirsə, o zaman satisfaksiyanın digər forması mənəvi ziyana görə simvolik maddi kompensasiyanın həyata keçirilməsində, hüquq pozuntusunun baş verməsi hallarının araşdırılmasında və məsuliyyət daşıyan şəxslərin bilavasitə məsuliyyətə cəlb edilməsində ifadə oluna bilər. Burada mənəvi ziyana görə maddi kompensasiya heç də təqsirkarın maddi məsuliyyətini göstərmir. Bu, satisfaksiyadır, çünki verilən pul kompensasiyası sırf simvolik xarakter daşıyır, həmçinin mənəvi ziyanın dəqiq qiymətləndirilməsi mümkün deyildir. Belə ki, mənəvi əzabların dərinliyinin universal ekvivalenti yoxdur. Layihənin 36-cı maddəsi yalnız zərərin miqdarını dəqiq müəyyən etmək mümkün olduqda kompensasiya nəzərdə tutur. NATO-nun 2012-ci ilin may ayında 16 mülki vətəndaşın ölümünə səbəb olan hava hücumu nəticəsində Əfqanıstana, mülki vətəndaşların ölməsinə görə, Əfqanıstanın cənub-qərbindəki koalisiya qüvvələrinin komandanı general Con Toolan “əfqan ənənələrinə uyğun olaraq” həlak olan 16 mülki şəxsin ailələrinə yaxınlarının ölümünə görə kompensasiya ödəyəcəyini vəd etdi.

Təkrarlanmamağa dair təminatlar və zəmanətlər zərərçəkmişin hüquq pozucusuna etibarının dərəcəsiindən asılıdır. Məsələn, pozuntudan əvvəl mövcud olan vəziyyəti bərpa etmək kifayət deyilsə, zərərçəkmiş baş verənlərdə günahkar olan beynəlxalq təşkilatdan belə bir halın bir daha təkrar olunmayacağına dair müəyyən təminat və zəmanət verməsini tələb edə bilər. Təkrarlanmama ilə bağlı zə-

manətlər beynəlxalq təşkilatın belə bir vəziyyətin təkrarlanmaması üçün mümkün olan hər şeyi etmək niyyətini təsdiq etdiyi şifahi və ya yazılı bəyanat şəklində ola bilər.

Təkrarlanmama təminatları ilə bağlı bəyanat kifayət etməyə bilər. Qurban üçün adekvat təminat, məsələn, beynəlxalq təşkilat tərəfindən pozuntunun təkrarlanmamasının qarşısını almaq üçün zəruri qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi ola bilər. Bu, rəsmi şəxslərə müvafiq göstərişlər verilməsi, qərarın və ya beynəlxalq təşkilatın daxili aktının ləğvi formasında ola bilər. Bu hallarda təminatın konkret forması zərərçəkən tərəfindən müəyyən edilir.

Beynəlxalq təşkilatı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi çərçivəsində məsuliyyətə cəlb etmək mümkün deyildir, çünki bu məhkəmə mübahisələrə yalnız 1950-ci il “İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında” Konvensiya ilə qorunan insan hüquqlarının Razılığa gələn Yüksək Tərəflər (dövlətlər) tərəfindən pozulmasına şübhə olduqda baxır. Beynəlxalq təşkilatın qanunsuz hərəkətlərindən (və ya hərəkətsizliyindən) zərər çəkmiş subyektlər zərərin əvəzinin ödənilməsi tələblərinin könüllü şəkildə təmin edilməsinə arxalanırlar, çünki belə davranış beynəlxalq təşkilatların özünün mahiyyətindən, məqsədlərindən və nizamnamə üzrə öhdəliklərindən irəli gəlir.

Mövzular üzrə tövsiyə olunan ədəbiyyat siyahısı:

I fəsil. Beynəlxalq hüququn anlayışı və sistemi

1. Beynəlxalq hüquq. Dərslik/ Hüseynov, L. – Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2012. – 5-10.
2. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Ümumi hissə. Dərslik. I cild/E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. – Bakı: “Günəş-B” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2018. – s.11-80.
3. Международное право: Учебник для бакалавров / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. – М.: Статут, 2017. – с.18-31.
4. Международное право: учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. – 3-е изд., перераб. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – с.56-81.
5. Международное право: учебник / отв. ред. Г. В. Игнатенко и О. И. Тиунов. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2023. – с.25-47.
6. Международное право: учебник для вузов / Т. Д. Матвеева. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – с.21-48.
7. Международное право. Общая часть : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук; Рос. акад. наук, Инт государства и права, Академ. правовой унт. – Изд. 3е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – с.11-17; 39-64.
8. Международное право: учебник/ под редакцией Лазутин Л.А., Безбородов Ю.С., Лихачев М.А. – М.: Норма: Инфра-М, 2023. – с.19-41.
9. Международное право: учебник для вузов / И. В. Гетьман-Павлова, Е. В. Постникова. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – с. 16-31.
10. Международное право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / под ред.

К.К. Гасанова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. – с.6-22.

11. Международное право в 2 т. Том 1. Общая часть: учебник для вузов/А.Я.Капустин [и др.]; под редакцией А.Я.Капустина. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2024. – 282 с.

12. Международное право: Учебник / Под ред. Г.С.Стародубцева – 2-е изд. – М.: РИОР, ИНФРА-М, 2024. – с.10-15;19-21;63-81.

II Fəsil. Beynəlxalq hüququn tarixi

1. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Ümumi hissə. Dərslik. I cild/E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. –Bakı: “Günəş-B” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2018. – s.99-160.

2. Международное право: Учебник для бакалавров / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. – М.: Статут, 2017. – с.32-46.

3. Международное право: учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. – 3-е изд., перераб. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – с.35-55.

4. Международное право: учебник / отв. ред. Г. В. Игнатенко и О. И. Тиунов. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2023. – с.48-67.

5. Международное право: учебник для вузов / Т. Д. Матвеева. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024.– с.22-39.

6. Международное право. Общая часть : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук; Рос. акад. наук, Инт государства и права, Академ. правовой унт. – Изд. 3е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. –с.65-102.

7. Международное право: учебник/ под редакцией Лазутин Л.А., Безбородов Ю.С., Лихачев М.А. – М.: Норма: Инфра-М, 2023. –с.42-68.

8. Международное право: Учебник / Под ред. Г.С.Стародубцева - 2-е изд. – М.: РИОР, ИНФРА–М, 2024. – с.38-62.

III fəsil. Beynəlxal hüququn subyektləri

1. Beynəlxalq hüquq.Dərslik/ Hüseynov L. –Bakı: Qanun nəşyatı, –2012. –43-49.

2. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Ümumi hissə. Dərslik. I cild/E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. –Bakı: “Günəş-B” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi,2018. – s.464-569.

3. Международное право: Учебник для бакалавров / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. – М.: Статут, 2017. – с.153-168.

4. Международное право: учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. – 3-е изд., перераб. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – с.82-11.

5. Международное право: учебник / отв. ред. Г. В. Игнатенко и О. И. Тиунов. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2023. – с.68-120.

6. Международное право : учебник для вузов / Т. Д. Матвеева. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024.– с. 91-138.

7. Международное право. Общая часть : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук; Рос. акад. наук, Инт государства и права, Академ. правовой унт. – Изд. 3е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. –с.23-39.

8. Международное право: учебник/ под редакцией Лазутин Л.А., Безбородов Ю.С., Лихачев М.А. – М.: Норма: Инфра-М, 2023. –с.69-117.

9. Международное право: учебник для вузов / И. В. Гетьман-Павлова, Е. В. Постникова. –4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – с. 56-95.

10. Международное право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / под ред.

К.К. Гасанова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. – с.23-43.

11. Международное право: Учебник / Под ред. Г.С.Стародубцева - 2-е изд. – М.:РИОР, ИНФРА–М, 2024. –с.82-94.

IV fəsil. Beynəlxalq hüququn mənbələri

1. Beynəlxalq hüquq.Dərslik/ Hüseynov, L. –Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2012. –11-26.

2. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Ümumi hissə. Dərslik. I cild / E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. –Bakı: “Günəş-B” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi,2018. – s.161-225; 226-308; 570-618.

3. Международное право: Учебник для бакалавров / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. – М.: Статут, 2017. – с.47-71.

4. Международное право: учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. – 3-е изд., перераб. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – с.112-139.

5. Международное право: учебник / отв. ред. Г. В. Игнатенко и О. И. Тиунов. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2023. – с.136-155.

6. Международное право : учебник для вузов / Т. Д. Матвеева. – 4-е изд., перераб. и доп. –Москва : Издательство Юрайт, 2024.– с. 64-71.

7. Международное право. Общая часть : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук; Рос. акад. наук, Инт госуда-рства и права, Академ. правовой унт. – Изд. 3е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. –с.17-23.

8. Международное право: учебник/ под редакцией Лазутин Л.А., Безбородов Ю.С., Лихачев М.А. – М.: Норма: Инфра-М, 2023. –с.153-175.

9. Международное право: учебник для вузов / И. В. Гетьман-Павлова, Е. В. Постникова. –4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – с. 32-40.

10. Международное право: Учебник / Под ред. Г.С.Стародубцева - 2-е изд. – М.:РИОР, ИНФРА–М, 2024. –с.17-19.

V fəsil. Beynəlxalq hüququn prinsipləri

1. Beynəlxalq hüquq.Dərslik/ Hüseynov, L. –Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2012. –27-42.

2. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Ümumi hissə. Dərslik. I cild/E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. –Bakı: “Günəş-B” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi,2018. – s.309-463.

3. Международное право: Учебник для бакалавров / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. – М.: Статут, 2017. – с.120-135.

4. Международное право: учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. – 3-е изд., перераб. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – с.169-197.

5. Международное право: учебник / отв. ред. Г. В. Игнатенко и О. И. Тиунов. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2023. – с.156-170.

6. Международное право: учебник для вузов / Т. Д. Матвеева. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024.– с.49-63.

7. Международное право. Общая часть : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук; Рос. акад. наук, Инт государства и права, Академ. правовой унт. – Изд. 3е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. –с.296-324.

8. Международное право: учебник/ под редакцией Лазутин Л.А., Безбородов Ю.С., Лихачев М.А. – М.: Норма: Инфра-М, 2023. –с.134-150.

9. Международное право: учебник для вузов / И. В. Гетьман-Павлова, Е. В. Постникова. –4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – с. 41-55.

10. Международное право: Учебник / Под ред. Г.С.Старо-

дубцева - 2-е изд. – М.:РИОР, ИНФРА–М, 2024. –с.21-31.

VI fəsil. Beynəlxalq hüquqda əhali

1. Beynəlxalq hüquq.Dərslik/ Hüseynov, L. –Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2012. –82-99.

2. Международное право: Учебник для бакалавров / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. – М.: Статут, 2017. – с.194-224.

3. Международное право: учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. – 3-е изд., перераб. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. –с.227-253.

4. Международное право. Общая часть : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук; Рос. акад. наук, Инт государства и права, Академ. правовой унт. – Изд. 3е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. –с.370-405.

5. Международное право: учебник/ под редакцией Лазутин Л.А., Безбородов Ю.С., Лихачев М.А. – М.: Норма: Инфра-М, 2023. –с.422-447.

6. Международное право: учебник для вузов / И. В. Гетьман-Павлова, Е. В. Постникова. –4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – с. 308-332.

7. Международное право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / под ред. К.К. Гасанова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. –с.248-262.

8. Международное право: Учебник / Под ред. Г.С.Стародубцева - 2-е изд. – М.:РИОР, ИНФРА–М, 2024. –с.137-150.

VII fəsil. Beynəlxalq hüquqda ərazi

1. Beynəlxalq hüquq.Dərslik/ Hüseynov, L. –Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2012. –69-76.

Международное право: Учебник для бакалавров / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. – М.: Статут, 2017. – с.136-152.

2. Международное право: учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. – 3-е изд., перераб. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – с.439-467.

3. Международное право: учебник / отв. ред. Г. В. Игнатенко и О. И. Тиунов. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2023. – с.574-594.

4. Международное право : учебник для вузов / Т. Д. Матвеева. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024.– с.175-186.

5. Международное право. Общая часть : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук; Рос. акад. наук, Инт государства и права, Академ. правовой унт. – Изд. 3е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. –с.406-417.

6. Международное право: учебник/ под редакцией Лазутин Л.А., Безбородов Ю.С., Лихачев М.А. – М.: Норма: Инфра-М, 2023. –с.542-568.

7. Международное право: учебник для вузов / И. В. Гетьман-Павлова, Е. В. Постникова. –4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – с. 463-484.

8. Международное право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / под ред. К.К. Гасанова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. –с.159-185.

9. Международное право: Учебник / Под ред. Г.С.Стародубцева - 2-е изд. – М.:РИОР, ИНФРА–М, 2024. –с.257-268.

VIII fəsil. Tanıma və hüquq varisliyi

1.Beynəlxalq hüquq.Dərslik/ Hüseynov, L. – Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2012. –50-58.

2. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Ümumi hissə. Dərslik. I cild/E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. –Bakı: “Günəş-B” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi,2018. – s.693-736.

3. Международное право: Учебник для бакалавров / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. – М.: Статут, 2017. – с.156-163.

4. Международное право: учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. –3-е изд., перераб. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – с.87-101.

5. Международное право: учебник / отв. ред. Г. В. Игнатенко и О. И. Тиунов. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2023. – с.81-97.

6. Международное право. Общая часть : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И.И. Лукашук; Рос. акад. наук, Инст-т государства и права, Академ. правовой унт. – Изд. 3е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. –с.346-369.

7. Международное право: учебник/ под редакцией Лазутин Л.А., Безбородов Ю.С., Лихачев М.А. – М.: Норма: Инфра-М, 2023. –с.80-94.

8. Международное право: учебник для вузов / И. В. Гетьман-Павлова, Е. В. Постникова. –4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – с. 67-82.

9. Международное право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / под ред. К.К. Гасанова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. –с.31-43.

10. Международное право: Учебник / Под ред. Г.С.Стародубцева - 2-е изд. – М.:РИОР, ИНФРА–М, 2024. –с.91-94.

IX fəsil. Beynəlxalq mübahisələrin həll edilməsinin dinc vasitələri

1. Beynəlxalq hüquq.Dərslik/ Hüseynov, L. –Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2012. –300-314.

2. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Ümumi hissə. Dərslik. I cild/E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. –Bakı: “Günəş-B” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi,2018. – s.693-736.

3. Международное право: Учебник для бакалавров / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков.–М.: Статут, 2017.– с.225-

238.

4. Международное право: учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. – 3-е изд., перераб. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – с.309-333.

5. Международное право. Мирное разрешение споров : учеб. пособие / А. Х. Абашидзе, А. М. Солнцев. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Юрайт, 2016. – 312 с.

6. Международное право: учебник для вузов / И. В. Гетьман-Павлова, Е. В. Постникова. –4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – с. 106-126.

7. Международное право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / под ред. К.К. Гасанова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. –с.317-333.

8. Международное право: Учебник /Под редакцией Г.С.Стародубцева - 2-е изд. – М.:РИОР, ИНФРА–М, 2024. – с.95-118.

X fəsil. Beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət

1. Beynəlxalq hüquq.Dərslik/ Hüseynov, L. – Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2012. –288-299.

2. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Ümumi hissə. Dərslik. I cild/E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. –Bakı: “Günəş-B” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi,2018. – s.619-692.

3. Кудайбергенов, М. Б. Международная уголовная ответственность физических лиц. –Алматы: Издательство «Юридическая литература», 2006.– 126 с.

4. Международное право: Учебник для бакалавров / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. – М.: Статут, 2017. – с.239-266.

5. Международное право: учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. –3-е изд., перераб. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – с.282-308.

6. Международное право: учебник / отв. ред. Г. В. Игнатенко и О. И. Тиунов. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2023. – с.281-301.

7. Международное право : учебник для вузов / Т. Д. Матвеева. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024.– с. 72-80.

8. Международное право: учебник/ под редакцией Лазутин Л.А., Безбородов Ю.С., Лихачев М.А. – М.: Норма: Инфра-М, 2023. –с.215-244.

9. Международное право: учебник для вузов / И. В. Гетьман-Павлова, Е. В. Постникова. –4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – с. 127-153.

10. Международное право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / под ред. К.К. Гасанова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. – с.111-132.

Təvsiyə olunan milli normativ və beynəlxalq sənədlər

1. Aparteid cinayətlərinin qarşısını alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (1973)/ URL:<https://genprosecutor.gov.az/az/redirect/1234>
2. Avropa Şurasının Nizamnaməsi (5may 1949). URL: <https://rm.coe.int/16802e8721>
3. Avropa Şurasının immunitet və imtiyazları haqqında Baş Sazişi (1949). URL: <https://e-qanun.az/framework/2862>
4. Avropa insan hüquqları Konvensiyasının 4 sayılı Protokolu. URL: <https://e-qanun.az/framework/1405>
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. URL: <https://e-qanun.az/framework/897>
6. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46947>
7. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46950>
8. Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46959>
9. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu (1998). URL: <https://e-qanun.az/framework/3187>
10. Azərbaycan Respublikasının Dövlət sərhədi haqqında Qanun. URL: <https://e-qanun.az/framework/6760>
11. Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında Konvensiya (1969). URL: <https://e-qanun.az/framework/36996>
12. “Beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 iyun 1995-ci il, № 1057. URL: <https://e-qanun.az/framework/9460>

13. Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə, o cümlədən diplomatik agentlərə yönəlmiş cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (1973). URL: <https://e-qanun.az/framework/2583>

14. Bütün əməkçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının qorunması haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1990). https://migration.gov.az/content/pdf/5acb49e913515_-B%C3%BCt%C3%BCn_emek_miqrant_konven.pdf

15. Vətəndaşsızlığın ixtisar edilməsi haqqında Konvensiyası (1961). URL: <https://e-qanun.az/framework/4092>

16. BMT-nin Korrupsiya əleyhinə Konvensiyası (2003). URL: <https://e-qanun.az/framework/10784>

17. BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatlarının imtiyaz və immunitetləri haqqında Konvensiyası, 1947. URL: <https://e-qanun.az/framework/12122>

18. Qaçqınların statusu haqqında. Konvensiya (1951). URL: https://www.migration.gov.az/content/pdf/5acb13dbbab6c_Qa%C3%A7q%C4%B1nlar%C4%B1n%20statusu%20haqq%C4%B1nda%20konvensiya.pdf

19. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında (21 may 1999-cu il, № 668-IQ)/ <https://e-qanun.az/framework/4757>

20. Dəyişdirilmiş Avropa Sosial Xartiyası, 1996. URL: <https://e-qanun.az/framework/5409>

21. Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya (12 avqust 2018-ci il, Aktau). URL: <https://e-qanun.az/framework/41551>

22. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966). URL: <https://www.migration.gov.az › content › pdf › 5b...>

23. İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya (165)/ URL: <https://www.coe.int/az/web/-compass/148>

24. Konsulluq əlaqələri haqqında Vyana Konvensiyası (1963). URL:

https://migration.gov.az/content/pdf/5acafda3597d7_Konsulluq%20%C9%99laq%C9%99l%C9%99ri%20haqq%C4%B1nda%20Vyana%20Konvensiyas%C4%B1.pdf

25. Müqavilələr Hüququ haqqında Vyana Konvensiyası (1969). URL: <https://e-qanun.az/framework/36996>

26. Müqəddəs Quran. URL: <https://quran.az/>

27. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966). URL: <https://www.migration.gov.az › content › pdf › 5a...>

28. Mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinə qarşı yönəldilən qanunsuz hərəkətlər əleyhinə mübarizə haqqında Konvensiya. URL: <https://e-qanun.az/framework/5209>

29. Neftlə çirkləndirmədən vurulan zərərə görə mülki məsuliyyət haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1969). URL: <https://e-qanun.az/framework/6137>

30. “Neftlə çirkləndirmədən vurulan zərərə görə mülki məsuliyyət haqqında” 1969-cu il tarixli Beynəlxalq Konvensiyaya əlavə və dəyişikliklər edilməsi barədə” 1992-ci il tarixli Protokolu. URL: <https://ddla.gov.az/pdfs/MM%2092%20pro.pdf>

31. “Sərhəddən keçən sü axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında” 1992-ci il tarixli BMT Konvensiyasının "Su və sağlamlıq haqqında" 1999-cu il 17 iyun tarixli Protokolu. URL: <https://e-qanun.az/framework/1267>

32. Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılmasına dair Konvensiya (1948). URL: https://genocide.preslib.az/az_s17.html

33. Uşaq hüquqları Konvensiyası. URL:

https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/conventionchild/baku_crc_azeri_language_version.pdf

34. Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi (1948). URL: <https://supremecourt.gov.az › storage › pages › u...>

35. Yerin təkli haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. URL: <https://e-qanun.az/framework/4273>

Rus dilində

36. Алма-Атинская Декларация (Алма-Ата, 21 декабря 1991). URL: <https://cis.minsk.by/page/178/alma-atinskaa-deklaracia-g-alma-ata-21-dekabra-1991-goda>

37. Декрет о мире, 26 октября (8 ноября) 1917 года. URL: <https://doc20vek.ru/node/3853>

38. Договор о правопреемстве в отношении внешнего государственного долга и активов Союза ССР от 04 декабря 1991. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901777444/titles/6500IL>

39. Международный договор о запрещении ядерных испытаний в космосе, на Земле, в атмосфере и под водой (5 августа 1963, Москва). URL: https://www.un.org › pdf › nuclear_seabed

40. Протокол о взаимном предоставлении, в соответствии с соглашением между СССР и Норвегией об использовании ресурсов реки Паатсо-Йоки (Пасвикэльв) от 18 декабря 1957 г., в безвозмездное пользование земельных участков, расположенных на советской и норвежской территориях, необходимых для эксплуатации и содержания Борисоглебской и Скугфосской гидроэлектростанций. URL:

http://cawater-info.net/bk/water_law/pdf/ussr_norway_1963.pdf

41. Санкт-Петербургская декларация об отмене взрывчатых и зажигательных пуль (1868). URL: <https://www.icrc.org/ru/document/sankt-peterburgskaya-deklaraciya-1868-g-ob-otmene-vzryvchatyh-i-zazhigatelnyh-pul-polnyy>

42. Соглашение о создании Содружества Независимых Государств (Минск, 8 декабря 199). URL: <https://cis.minsk.by/page/176/soglasenie-o-sozdanii-sodruzestva-nezavisimyh-gosudarstv-gminsk-8-dekabra-1991-goda>

43. Соглашение о распределении всей собственности бывшего Союза ССР за рубежом от 6 июля 1992 года. URL: <https://cis.minsk.by/reestr2/doc/121#text>

44. Устав СНГ. URL: <https://cis.minsk.by/page/180/ustav-sodruzestva-nezavisimyh-gosudarstv-gminsk-22-anvara-1993-goda>

İngilis dilində

45. Advisory opinion of the International Court of Justice on the legality of the threat or use of nuclear weapons. General Assembly A/RES/51/4510 January 1997. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/230996?ln=ru&v=pdf>

46. Agreement governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies (New York, 5 December 1979). URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XIV-2&chapter=24&clang=_en

47. Agreement on ending the war and restoring peace in Vietnam. Paris on 27 January 1973. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20935/volume-935-I-13295-English.pdf>

48. Allied Declaration Regarding the Defeat of Germany (5 June 1945). URL: https://www.cvce.eu/en/obj/allied_declaration_regarding_the_defeat_of_germany_5_june_1945-en-0a19ed95-a03b-45ab-a03b-4dcce7affc74.html

49. American treaty on pacific settlement "Pact of Bogota", Bogotá, April 30, 1948. URL: https://www.oas.org/sap/peacefund/resolutions/pact_of_bogot%C3%A1.pdf

50. Arrangement relating to the Legal Status of Russian and Armenian Refugees (30 June 1928). URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/lon/1928/en/15611>

51. Boundary Waters Treaty (1909). URL: <https://www.ijc.org/-en/boundary-waters-treaty-1909>

52. Caracas Convention on Territorial Asylum (1954). URL: <https://www.oas.org/juridico/english/treaties/a-47.html>

53. Cartagena Declaration on Refugees, Colloquium on the International Protection of Refugees in Central America, Mexico and Panama, Cartagena de Indias, Colombia, 22 November 1984. URL: <https://www.unhcr.org/media/cartagena-declaration-refugees--adopted-colloquium-international-protection-refugees-central>

54. Charter of Paris for a New Europe (1990). URL: <https://www.osce.org/mc/39516>

55. Charter of the Organization of American States. URL: <http://www.oas.org/dil/1948%20charter%20of%20the%20organization%20of%20american%20states.pdf>

56. Charter of the Organization of African Unity. Done at Addis Ababa, on 25 May 1963. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20479/volume-479-I-6947-English.pdf>

57. Charter of the Organization of Central American States. URL: <https://treaties.un.org/untc/Pages/doc/Publication/UNTS/Volume%20552/volume-552-I-8048-English.pdf>

58. Charter of the International Military Tribunal (Nuremberg Tribunal)). URL: <https://www.refworld.org/legal/constinstr/un/1945/en/21123>

59. Chapter of fundamental rights of the European Union (2000/C364/01). URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf

60. Clayton-Bulwer Treaty (1850). URL: https://www.digitalhistory.uh.edu/disp_textbook.cfm?smtID=3&psid=4032#:~:text=Annotation%3A%20The%20Clayton%20Bulwer%20Treaty,a%20canal%20across%20Central%20America.

61. Code of Canon Law (1582). URL: https://www.vatican.va/archive/cod-iuris-canonici/cic_index_en.html

62. Concluding document of the Vienna meeting of representatives of the participating states of the CSCE (1986). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/7/40881.pdf>

63. Conditions of admission of a state to membership in the United Nations. URL: https://www.ilsa.org/Jessup/Jessup07/basic-mats/icj_advisory_opinion.pdf

64. Congo v Belgium, International Court of Justice, Arrest Warrant of 11 April 2000 - Judgment of 14 February 2002. URL: <http://www.worldlii.org/int/cases/ICJ/2002/1.html>

65. Constantinople Convention the free navigation of the Suez maritime canal (October 29, 1888). URL: <https://www.suezcanal.gov.eg/English/About/CanalTreatiesAndDecrees/Pages/ConstantinopleConvention.aspx>

66. Constitution of the United States of America-1787. URL: <https://uscode.house.gov/static/constitution.pdf>

67. Convention with respect to the laws and customs of war a land (HAGUE, II) (29 July 1899). URL: https://avalon.law.yale.edu/19th_century/hague02.asp

68. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field 22 August 1864, Geneva). URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-1864?utm_term=&utm_campaign=gu_

69. Convention on Hospital Ships. The Hague, 21 December 1904. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-1904>

70. Convention (III) relative to the Opening of Hostilities. The Hague, 18 October 1907. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iii-1907>

71. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907>

72. Convention (V) respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land. The Hague, 18 October 1907. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-v-1907>

73. Convention (VI) relating to the Status of Enemy Merchant Ships at the Outbreak of Hostilities. The Hague, 18 October 1907. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-vi-1907>

74. Convention (VII) relating to the Conversion of Merchant Ships into War-Ships. The Hague, 18 October 1907. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-vii-1907>

75. Convention (VIII) relative to the Laying of Automatic Submarine Contact Mines. The Hague, 18 October 1907. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-viii-1907>

76. Convention (IX) concerning Bombardment by Naval Forces in Time of War. The Hague, 18 October 1907. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-ix-1907>

77. Convention (XI) relative to certain Restrictions with regard to the Exercise of the Right of Capture in Naval War. The Hague, 18 October 1907. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-xi-1907>

78. Convention (XIII) concerning the Rights and Duties of Neutral

of Justice of 28 May 1948. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/3/1823.pdf>

89. Convention on the Reduction of Cases of Multiple Nationality and on Military Obligations in Cases of Multiple Nationality (1963). URL: <https://rm.coe.int/168006b659>

90. Convention relating to the Status of Stateless Persons (1954). URL: https://www.unhcr.org/ibelong/wp-content/uploads/1954--Convention-relating-to-the-Status-of-Stateless-Persons_ENG.pdf

91. Convention on Asylum (Havana, 1928). URL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/rri/1928/en/32769>

92. Convention on Political Asylum. Montevideo, December 26, 1933. URL:

<https://www.refworld.org/legal/agreements/oas/1933/en/91390>

93. Convention concerning Migrations in Abusive Conditions and the Promotion of Equality of Opportunity and Treatment of Migrant Workers (1975).

URL: https://webapps.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEX-PUB%3A12100%3A0%3A%3ANO%3A12100%3AP12100_INSTRUMENT_ID%3A312288%3ANO

94. Convention regarding the regime of navigation on the Danube, Belgrade, on 18 August 1948). URL:

<http://www.danubecommission.org/uploads/doc/convention-en.pdf>

95. Convention on the Law of the Non-navigational Uses of International Watercourses (1997). URL:

https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/8_3_1997.pdf

96. Convention on the conservation of Antarctic marine living resources (1980). URL:

<https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=08000002800dc364>

97. Convention on the regulation of Antarctic mineral resource activities (1988). URL:

https://documents.ats.aq/recatt/Att311_e.pdf

98. Convention on the Prohibition of the Development, production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction (1972). URL:

https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.37_conv%20biological%20weapons.pdf

99. Convention on the Continental Shelf, Geneva, 29 April 1958. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXI-4&chapter=21&clang=_en

100. Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction (1993). URL: <https://www.opcw.org/chemical-weapons-convention#:~:text=The%20Convention%20aims%20to%20eliminate,chemical%20weapons%20by%20States%20Parties.>

101. Convention against Discrimination in Education (1960). URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000188526>

102. Convention on the international liability for damage caused by space objects (1972). URL: <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=08000002801098c7>

103. Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity (1968). URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.27_convention%20statutory%20limitations%20warcrimes.pdf

104. Colombia v. Peru. Asylum. International Court of Justice, Judgment of 20 November 1950. URL: <https://www.icj-cij.org/case/7>

105. Council Regulation (EU) No 833/2014 of 31 July 2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32014R0833>

106. Covenant of the League of Nations, 28 April 1919. URL: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3dd8b9854.html>

107. Declaration of Independence, In Congress US, July 4, 1776. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>

108. Declaration of the Rights of Man and of the Citizen France – 1789. URL: https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp

109. Declaration Respecting Maritime Law. 16 April 1856, Paris). URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/paris-decl-1856/declaration>

110. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the United Nations (1970). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/202170?v=pdf>

111. Declaration on the Prevention and Removal of Disputes and Situations Which May Threaten International Peace and Security and on the Role of the United Nations in this Field, Resolution On 5 December 1988, 43/51 of the General Assembly. URL: https://digitallibrary.un.org/record/53874/files/A_RES_43_51-EN.pdf

112. Declaration on the Enhancement of the Effectiveness of the Principle of Refraining from the Threat or Use of Force in International Relations, General Assamby A/RES/42/22 (18 November 1987). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/152626>

113. Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples (14 December 1960). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/206145>

114. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm, 16 June 1972). URL: https://www.ipcc.ch/apps/nj-lite/srex/nj-lite_download.php?id=6471

115. Declaration on the Human Rights of Individuals who are not nationals of the country in which they live, General Assembly resolution 40/144 of 13 December 1985. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.26_Declaration%20on%20the%20Human%20Rights%20of%20Individuals%20who%20are%20not%20nationals.pdf

116. Declaration on Territorial Asylum (1959). URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/1967/en/10415>

117. Declaration on the `Guidelines on the Recognition of New States in Eastern Europe and in the Soviet Union (16 December 1991). URL: <https://www.dipublico.org/100636/declaration-on-the-guidelines-on-the-recognition-of-new-states-in-eastern-europe-and-in-the-soviet-union-16-december-1991/>

118. Declaration on Former Yugoslavia, Munich, 7 July 1992. URL: <https://g7g20-documents.org/database/document/1992-g7-germany-leaders-leaders-language-declaration-on-former-yugoslavia#:~:text=We%2C%20the%20leaders%20of%20our,suffering%20inflicted%20upon%20its%20population.>

119. Decisions on the requests for the indication of provisional measures submitted by the Federal Republic of Yugoslavia, International Court of Justice, 2 June 1999 (Yugoslavia v. USA, Legality of Use of Force). URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/114/114-19990602-PRE-01-00-EN.pdf>

120. Decision by the Council of Europe Committee of Ministers to suspend Russia's rights of representation, 25 February

2022.URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/council-europe/decision-council-europe-committee-ministers-suspend-russia%E2%80%99s-rights-representation_en

121. Definition of Aggression, United Nations General Assembly Resolution 3314 (XXIX) (14 December 1974). URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/GAres3314.html#:~:text=Aggression%20is%20the%20use%20of,set%20out%20in%20this%20Definition.>

122. Development and strengthening of good-neighbourliness between States, Resolutions on 9 December 1991, A/RES/46/62 of the General Assembly. URL: <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F46%2F62&Language=E&Device-Type=Desktop&LangRequested=False>

123. Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE (29 June 1990). URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/14304>

124. Document of the Copenhagen meeting of the conference on human dimension of the CSCE, Copenhagen, 29 June 1990. URL: <https://www.osce.org/odihr/elections/14304#:~:text=The%-201990%20CSCE%2FOSCE%20Copenhagen,the%20rights%20of%20the%20child.>

125. EDF International S.A., SAUR International S.A. and León Participaciones Argentinas S.A. v. Argentine Republic, ICSID Case No. ARB/03/23, 11 June 2-12. URL: <https://www.italaw.com/cases/372>

126. Entente Cordiale Between England and France- April 8, 1904. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/entecord.asp

127. European Convention on Nationality (1997). URL: <https://rm.coe.int/168007f2c8>

128. EU Charter of Fundamental Rights (2012). URL: https://commission.europa.eu/aid-development-cooperation-fundamental-rights/your-rights-eu/eu-charter-fundamental-rights_en

129. Federal Republic of Germany v. Netherlands (North Sea Continental Shelf), International Court of Justice, Judgment of 20 February 1969. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/-case-related/52/052-19690220-JUD-01-00-EN.pdf>

130. Final document of the Congress of Vienna (1815). URL: <https://www.unesco.at/en/communication/documentary-heritage/memory-of-the-world-in-austria/final-document-of-the-congress-of-vienna-1815>

131. For information on the events preceding the establishment of UNTAC, the United Nations Advance Mission in Cambodia (UNAMIC). URL: <https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/-past/untacbackgr2.html>

132. Gabčíkovo-Nagymaros (Hungary/Slovakia). International Court of Justice, Judgement of 25 September 1997. URL: <https://www.icj-cij.org/case/92>

133. General Treaty for the renunciation of war (Kellogg-Briand Pact, Paris, 27 August 1928). URL: <https://iilj.org/wp-content/uploads/2016/08/General-Treaty-for-the-Renunciation-of-War-Kellogg-Briand-Pact.pdf>

134. Helsinki Final Act (1975). URL: <https://www.osce.org/helsinki-final-act>

135. Hugo Grotius. On the Law of War and Peace Hugo Grotius. URL: <http://public-library.uk/ebooks/29/16.pdf>

136. Krell v. Henry Court of Appeal [1903]. URL: https://www.trans-lex.org/311100/_/krell-v-henry-%5B1903%5D-2-kb-740/

137. Joint four-nation Declaration of the Moscow Conference October 1943. URL: <https://avalon.law.yale.edu/wwii/moscow.asp>

138. Judgment of the Hungaro-Czechoslovak Mixed Arbitral Tribunal The Peter Pazmany University v. The State of Czechoslovakia, 1933. URL: https://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1933.12.15_hungary_czechoslovak.htm

139. Islamic Republic of Iran v. United States of America (Aerial Incident of 3 July 1988). Judgement, International Court of Justice. URL: <https://www.icj-cij.org/case/79>

140. LaGrand (Germany v. United States of America) Decision of the International Court of Justice No. 2001116, 27 June 2001 (2001). URL: <https://www.icj-cij.org/case/104>

141. Lateran Concordat (1929). URL: <https://www.concordat-watch.eu/latran-concordat-1929-text--t39251>

142. Manila Declaration on the Peaceful Settlement of Disputes, General Assembly resolution 37/10, 1982. URL: <https://peace-maker.un.org/node/93>

143. Migration for Employment Convention (Revised), 1949 (No. 97), International Labour Organization. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:55:0::NO::P55_TYPE,P55_LANG,P55_DOCUMENT,P55_NODE:CON,en,C097,/Document

144. Montevideo Convention on the Rights and Duties of States (1933). URL: <https://www.ilsa.org/Jessup/Jessup15/Montevideo%20Convention.pdf>

145. Munich Agreement (September 29, 1938, Munich). URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/timeline-event/holocaust/1933-1938/munich-agreement>

146. Libyan Arab Jamahiriya v. Malta, International Court of Justice, Judgment of 06 March 1985. URL: <https://www.icj-cij.org/node/100883>

147. Nicaragua v. United States of America (Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua), International

Court of Justice, Judgment of 27 June 1986. URL: <https://www.icj-cij.org/case/70/judgments>

148. OAU Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa, Assembly of Heads of State and Government, Addis-Ababa, 10 September 1969. URL: <https://www.unhcr.org/media/oau-convention-governing-specific-aspects-refugee-problems-africa-adopted-assembly-heads>

149. OECD Guidelines for Multinational Enterprises (2011). URL: <https://www.oecd.org/OECD/Publications>

150. Pact of the League of Arab States, March 22, 1945. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/arableag.asp

151. Peace Treaty with Italy (10 February 1947). URL: <http://gis.nacse.org/tfdd/tfdddocs/135ENG.pdf>

152. Prevention of nuclear war (9 December 1981). URL: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/46>

153. Prosecutor v. Dusko Tadic a/k/a “DULE”. Decision of 2 octobre 1995 of The Appeals Chamber of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Former Yugoslavia since 1991.

URL: <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm>

154. Protection and Security of Small States, General Assembly Resolution A/RES/49/31 (9 December 1994).

URL: <http://www.worldlii.org/int/other/UNGA/1994/>

155. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 8 June 1977.

URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/apii-1977>

156. Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977.

URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977>

157. Protocol for the Pacific Settlement of International Disputes (League of Nations, 2 October 1924). URL: <https://www.ref-world.org/legal/agreements/lon/1924/en/34869>

158. Potsdam Declaration (1945). URL: <https://www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/c06.html>

159. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts 2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf

160. Restoration of the lawful rights of the People's Republic of China in the United Nations. UN. General Assembly. 25 November 1971. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/-192054?v=pdf>

161. Resolution concerning the Russian Federation's aggression against Ukraine from the perspective of the mandate of the International Labour Organization (4 March 2022). URL: <https://www.ilo.org/media/246821/download>

162. Recommendation No R(97)11 on the amended model plan for the classification of documents concerning State practice in the field of public international law, the Committee of Ministers, on 12 June 1997. URL: <https://www.coe.int/en/web/cahdi/recommendation-no-r-97-11>

163. Revised Convention on Navigation on the Rhine (1868). URL: <https://verdragenbank.overheid.nl/en/Treaty/Details-/001517.html>

164. Revised general act for the pacific settlement of international disputes, General Assembly, 28 April 1949. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1950/09/19500920%2010-17%20PM/Ch_II_1p.pdf

165. Rio Declaration on environment and development, General Assembly on 14 June 1992. URL:

https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf

166. Rome Statute of the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf>

167. Report of the CSCE Meeting of Experts on Peaceful Settlement of Disputes - Valletta, Malta (8 February 1991). URL: <https://www.osce.org/secretariat/30115>

168. Saint Vincent and the Grenadines v. Guinea ("SAIGA"Case). URL: <https://www.itlos.org/en/main/cases/list-of-cases/case-no-2/>

169. Slavery Convention (25 September 1926). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/slavery-convention>

170. Security Council resolution 713 (1991) [imposing a general and complete embargo on all deliveries of weapons and military equipment to Yugoslavia]. (25 September 1991. <https://digitallibrary.un.org/record/126827?v=pdf>) URL:

171. Statute of the International Court of Justice. URL: <https://www.icj-cij.org/statute>

172. Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda. URL: <https://unictr.irmct.org/en/documents/statute-and-creation>

173. Spitsbergen (Svalbard) Treaty of 9 February 1920. URL: <https://arcticportal.org/arctic-governance/international-agreements-archive/3407-svalbard-treaty-paris-9-february-1920>

174. Surrender of Japan (September 2, 1945). URL:

<https://www.archives.gov/milestone-documents/surrender-of-japan#:~:text=On%20September%20%2C%201945%2C%20Japanese,the%20complete%20capitulation%20of%20Japan.>

175. Texaco v. Libya (Texaco Overseas Petroleum Co. and California Asiatic Oil Company v. Libya). URL: https://www.translex.org/261700/_/texaco-overseas-petroleum-company-v-the-government-of-the-libyan-arab-republic-yca-1979-at-177-et-seq/

176. The Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and their Disposal (22 March 1989). URL:

<https://www.basel.int/TheConvention/Overview/TextoftheConvention/tabid/1275/Default.aspx>

177. The Universal Declaration of Human Rights (UN,1948). URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights#:~:text=Drafted%20by%20representatives%20with%20different,all%20peoples%20and%20all%20nations.>

178. The Boundary Treaty between Argentina and Chile (23 July 1881, Buenos Aires). URL: https://dbpedia.org/page/Boundary_Treaty_of_1881_between_Chile_and_Argentina

179. The Fourteen Points. Woodrow Wilson and the U.S. Rejection of the Treaty of Versailles. URL: <https://www.theworldwar.org/learn/peace/fourteen-points>

180. The Peace Treaty of Versailles, signed June 28, 1919. URL: <https://www.ungeneva.org/en/about/league-of-nations/covenant>

181. Treaty of mutual guarantee between Germany, Belgium, France, Great Britain and Italy (October 16, 1925, *Locarno*). URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2054/volume-I-1292-English.pdf>

182. The Potsdam Declaration (July 26, 1945). URL: <https://afe.easia.columbia.edu/ps/japan/potsdam.pdf>

183. Treaty on the non-proliferation of nuclear weapons (1970). URL: <https://www.iaea.org/publications/documents/infcircs/-treaty-non-proliferation-nuclear-weapons>

184. The United Nations Convention on the Law of the Sea (1982). URL: <https://www.imo.org/en/ourwork/legal/pages/unitednationsconventiononthelawofthesea.aspx>

185. The Antarctic Treaty (1959). URL: <https://www.ats.aq/e/antarctictreaty.html>

186. Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space, including the Moon and Other Celestial Bodies (1967). URL: <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/introouterspacetreaty.html>

187. Treaty on the Prohibition of the Emplacement of Nuclear Weapons and Other Weapons of Mass Destruction on the Seabed and Ocean Floor and in the Subsoil

188. Treaty between the Holy See and Italy (Lateran treaty, 1929). https://www.rightofassembly.info/assets/downloads/1929_Lateran_Treaty.pdf

189. Treaty on the Prohibition of the Emplacement of Nuclear Weapons and Other Weapons of Mass Destruction on the Sea-Bed and the Ocean Floor and in the Subsoil thereof (Seabed Treaty) (1971). URL: <https://www.nti.org/education-center/treaties-and-regimes/treaty-prohibition-emplacement-nuclear-weapons-and-other-weapons-mass-destruction-seabed-and-ocean-floor-and-subsoil-thereof-seabed-treaty/>

190. Treaty on the Functioning of the European Union (1957). URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/treaty-on-the-functioning-of-the-european-union.html>

191. Treaty on Asylum and Political Refuge, Montevideo, 1939. UL: <https://www.refworld.org/legal/agreements/rri/1939/en/13792>

192. Treaty of Cession, signed by Tzar Alexander II, which formally concluded the agreement for the purchase of Alaska from Russia. March 30, 1867. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/check-for-the-purchase-of-alaska#:~:text=On%20March%2030%2C%201867%2C%20the,acquired%20nearly%20600%2C000%20square%20miles.>

193. Treaty of Peace with Japan (with two declarations). Signed at San Francisco, on 8 September 1951. URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20136/volume-136-i-1832-english.pdf>

194. The Financial Convention annexed to the Lateran Treaty (11 February 1929). URL: <https://www.concordatwatch.eu/lateran-financial-convention-1929-text--t39241>

195. The Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer (1985). URL: <https://ozone.unep.org/ru/treaties/venskaya-konvenciya>

196. Treaty of Westphalia (1648). URL: https://avalon.law.yale.edu/17th_century/westphal.asp

197. United Nations Charter (1945). URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>

198. United Nations Millenium Declaration (2000). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/united-nations-millennium-declaration>

199. United Kingdom v. Norway (Fisheries, International Court of Justice, Judgment of 18 December 1951). URL: <https://www.icj-cij.org/node/103074>

200. United States v. Percheman, 32 U.S. 51 (1832), U.S. Supreme Court. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/32/51/>

201. Uptated statute of the International criminal Tribunal for the former Yugoslavia. URL:

https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf

202. Vienna Convention on Diplomatic Relations. 1961. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf

203. Vienna Convention on the Law of Treaties between States and International Organizations or between International Organizations (1986). URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_2_1986.pdf

204. Malta Conference Agreement, Declaration of a Liberated Europe (February 11, 1945). URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/yalta-conference-agreement-declaration-liberated-europe>

Tövsiyə olunan xüsusi ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Avropa hüququ. Dərslik. / E.Ə. Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. – Bakı: “Günəş-B” nəşriyyat- poliqrafiya müəssisəsi. – 2016. – 764 s.
2. Qarayev, R.M. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında beynəlxalq təşkilatların qərarlarının əhəmiyyəti və beynəlxalq hüquq. – Bakı: Təknur, – 2012. – 344 s.
3. Qarayev, R.M. Müasir Mərkəzi Asiyada təhlükəsizlik problemləri / Rauf Qarayev. – Bakı: Elm, 2021. – 240 s.
4. Əliyev, Ə.İ. Beynəlxalq ümumi hüquq (metodik vəsait). – Bakı: Şirvannəşr. – 2004. – 208 s.
5. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. – Bakı: “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. – 2013. – 506 s.
6. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Dərslik. Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı. – 2007. – 484 s.
7. Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. – Bakı: – Şirvannəşr. – 2007. – 600 s.;
8. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Dərslik. – Bakı: 2009. – 490 s.;
9. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. – Bakı: Hüquq - ədəbiyyatı. – 2013. – 506 s.;
10. İbayev V.Ə. Beynəlxalq humanitar hüquq. Dərslik. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı. – 2001. – 496 s.
11. Əliyev, E.Ə. Beynəlxalq hüquq: anlayışı, hüquq doktrinası və tədris kursu. – Bakı: “Günəş-B” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi. – 2016, – 100 s.
12. Məmmədov, R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. – Bakı: NAT Co MMC. – 2012. – 222 s.

Rus dilində

13. Караев, Р.М. Соотношение принципов территориальной целостности и самоопределения народов в теории и практике международного права / Р.М. Караев. – Баку: Текнур, – 2009. – 304 с.

14. Караев, Р.М. Международно-правовые аспекты и принципы урегулирования армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта. – Баку: –2020, – 428 с.

15. Международное право: Учебник для бакалавров / Отв. ред. Р.М. Валеев, Г.И. Курдюков. – М.: Статут, 2017. – 496 с.

16. Международное право: учебник / отв. ред. В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухамедов. – 3-е изд., перераб. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – 720 с.

17. Международное право: учебник / отв. ред. Г. В. Игнатенко и О. И. Тиунов. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2023. – 752 с.

18. Международное право : учебник для вузов / Т. Д. Матвеева. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – 432 с.

19. Международное право: учебник/ под редакцией Лазутин Л.А., Безбородов Ю.С., Лихачев М.А. – М.: Норма: Инфра-М, 2023. – 656 с.

20. Международное право: учебник для вузов / И. В. Гетьман-Павлова, Е. В. Постникова. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2024. – 590 с.

21. Международное право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / под ред. К.К. Гасанова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2015. – 543 с.

İngilis dilində

22. Cecily Rose et. al An Introduction to Public International

Law. –New York: Cambridge University Press. – 2021. – 396 p.

23. Basics of International Law. Course Book/January 2017/
Publisher: Iurisperitus Bt., Szeged, Hungary. URL:

https://www.researchgate.net/publication/339796463_Basics_of_International_Law_Course_Book

24. Bashir K. R. Islamic international law: historical foundations and Al-Shaybani's Siyar. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing, 2018. XIV, 303 p.

25. Handbook of International Law/ ANTHONY AUST. London School of Economics and Kendall Freeman Solicitors. URL: https://www.academia.edu/43052436/HANDBOOK_OF_INTERNATIONAL_LAW

26. Jan Klabbers. International Law. 4th edition. University of Helsinki. –2023. – 350 p.

27. Jeffrey Dunoff, Monica Hakimi, Steven R. Ratner, David Wippman. International Law: Norms, Actors, Process, Fifth Edition. – Aspen Publishing. – 2020. – 864 p.

27. Dixon. Textbook on International Law. Seventh Edition. – Oxford University Press. – 2013. – 432 p.

29. Malcolm N. Shaw . International Law. Sixth Edition. –New York: Cambridge University Press. – 2008. – 1288 p.

30. Public international law/ M. S. RAMA RAO B.Sc., M.A., M.L. URL: http://www.msrlawbooks.in/file/PUBLIC_INTERNATIONAL_LAW.pdf

31. The International Law Handbook. Collection of instruments. URL: https://legal.un.org/avl/studymaterials/handbook/english/book_1.pdf

**Beynəlxalq hüququn Birləşmiş Millətlər Təşkilatının
Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq
münasibətləri və əməkdaşlığa aid prinsipləri haqqında**

Bəyannamə

(qeyri-rəsmi tərcümə)

BMT Baş Assambleyasının 24 oktyabr 1970-ci il tarixli 2625
(XXV) sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir.

Preambula

Baş Assambleya,

BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasının və dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin və əməkdaşlığın təşviq edilməsinin BMT-nin əsas məqsədlərindən olduğunu *bir daha təsdiq edərək*,

BMT-nin xalqlarının tolerantlıq nümayiş etdirməyə və mehriban qonşular kimi sülh şəraitində birgə yaşamağa qərarlı olduqlarını *xatırladaraq*,

azadlıq, bərabərlik, ədalət və əsas insan hüquqlarına hörmət əsasında beynəlxalq sülhün qorunmasının və möhkəmləndirilməsinin, habelə siyasi, iqtisadi və sosial sistemlərindən və inkişaf səviyyələrindən asılı olmayaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin inkişafının mühüm əhəmiyyətini *nəzərə alaraq*,

BMT Nizamnaməsinin dövlətlər arasında münasibətlərdə hüquq normaların müəyyən edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətini də *nəzərə alaraq*,

beynəlxalq hüququn dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid prinsiplərinə vicdanla riayət edilməsinin və Nizamnaməyə uyğun olaraq dövlətlərin üzərinə götürdüyü öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsinin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, BMT-nin digər məqsədlərinə nail olmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini *nəzərə alaraq*,

Nizamnamənin qəbulundan sonra dünyada baş vermiş əsas siya-

si, iqtisadi və sosial dəyişikliklərin və elmi tərəqqinin bu prinsiplərin əhəmiyyətini və onların harada həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq dövlətlərin fəaliyyətində daha səmərəli tətbiqi zərurətini artırdığını *qeyd edərək*,

Ay və digər göy cisimləri də daxil olmaqla, kosmos məkanın istər onun üzərində suverenliyin elan edilməsi, istər istifadə və ya işğal yolu ilə, istərsə də hər hansı digər vasitələrlə milli mənimlənilməməsi müəyyən edilmiş prinsipinə *istinad edərək* və BMT eyni mülahizələrdən ilhamlanaraq, digər müvafiq müddəaların müəyyən edilməsi haqqında məsələyə baxılmasını nəzərə alaraq,

dövlətlərin hər hansı digər dövlətin işlərinə qarışmamaq öhdəliyinə ciddi şəkildə əməl etməsinin xalqların sülh şəraitində birgə yaşamasının təmin edilməsi üçün vacib şərt olduğuna *əmin olaraq*, çünki hər hansı formada müdaxilə praktikası təkcə Nizamnamənin ruhunun və məzmununun pozulması demək deyil, həm də beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə xələl gətirən vəziyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır,

dövlətlərin öz beynəlxalq münasibətlərində hər hansı dövlətin siyasi müstəqilliyinə və ya ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş hərbi, siyasi, iqtisadi və ya hər hansı digər formada təzyiqlərdən çəkinmək öhdəliyini *xatırladaraq*,

bütün dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərində hər hansı dövlətin ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT-nin məqsədlərinə uyğun olmayan hər hansı digər şəkildə güc tətbiq etmək hədəsindən və ya güc tətbiqindən çəkinmələrini vacib *hesab edərək*,

bütün dövlətlərin öz beynəlxalq mübahisələrini Nizamnaməyə uyğun olaraq sülh yolu ilə həll etmələrini eyni dərəcədə vacib *hesab edərək*,

Nizamnaməyə uyğun olaraq, suveren bərabərliyin mühüm əhəmiyyətini bir daha *təsdiq edərək* və BMT-nin məqsədlərinə yalnız dövlətlərin suveren bərabərlikdən istifadə etdikləri və beynəlxalq

münasibətlərində bu prinsipin tələblərinə tam əməl etdikləri halda nail ola biləcəyini vurğulayaraq,

xalqların yad boyunduruğuna, hökmranlığına və istismarına tabe edilməsinin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin bərqərar olması yolunda əsas maneə olduğuna *əmin olaraq*,

xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipinin müasir beynəlxalq hüquqa mühüm töhfə olduğuna və onun səmərəli tətbiqinin suveren bərabərlik prinsipinə hörmət əsasında dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin inkişafına kömək etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinə *əmin olaraq*,

buna görə də, dövlətin və ya ölkənin milli birliyini və ərazi bütövlüyünü və ya siyasi müstəqilliyini qismən və ya tamamilə pozmağa yönəlmiş hər hansı cəhdin Nizamnamənin məqsəd və prinsipləri ilə bir araya sığmamasına *inanaraq*,

Nizamnamənin müddəalarına vahid tam kimi *baxaraq* və BMT-nin səlahiyyətli orqanları tərəfindən bu prinsiplərin məzmunu ilə bağlı qəbul edilmiş müvafiq qətnamələrin rolunu nəzərə alaraq, aşağıdakı prinsiplərin

a) dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərində hər hansı dövlətin ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT-nin məqsədlərinə uyğun olmayan hər hansı digər şəkildə güc tətbiq etməklə hədələməkdən və ya güc tətbiq etməkdən çəkinmələri prinsipinin;

b) dövlətlərin beynəlxalq mübahisələrini beynəlxalq sülhə, təhlükəsizliyə və ədalətə təhlükə yaratmayacaq şəkildə sülh yolu ilə həll etmələri prinsipinin;

c) Nizamnaməyə uyğun olaraq, istənilən dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid olan məsələlərə qarışmamaq vəzifəsinin;

d) dövlətlərin Nizamnaməyə uyğun olaraq bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək vəzifələrinin;

e) xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipinin;

f) dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinin;

g) dövlətlərin Nizamnaməyə uyğun olaraq üzərlərinə götürdük-ləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmələri prinsipinin mütərəqqi inkişafının və məcəllələşdirilməsinin

BMT-nin məqsədlərinin beynəlxalq birlik çərçivəsində daha sə-mərəli tətbiqini təmin etmək üçün onların həyata keçirilməsinə töh-fə verəcəyinə *inanırlar*,

dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüququn prinsiplərini *nəzərə alaraq*,

1. aşağıdakı prinsipləri *təntənəli şəkildə bəyan edirlər*:

Dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərində hər hansı dövlətin ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT-nin məqsədlərinə uyğun olmayan hər hansı digər şəkildə güc tətbiq etmək hədəsindən və ya güc tətbiqindən çəkinmələri prinsipi

Hər bir dövlət öz beynəlxalq münasibətlərində hər hansı dövlə-tin ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT-nin məqsədlərinə uyğun olmayan hər hansı digər şəkildə güc tətbiq etmək hədəsindən və ya güc tətbiqindən çəkinmək öhdəliyinə ma-likdir. Bu cür hədə və ya güc tətbiqi beynəlxalq hüququn və BMT Nizamnaməsinin pozulmasıdır; onlardan heç vaxt beynəlxalq prob-lemaların həlli vasitəsi kimi istifadə edilməməlidir.

Təcavüzkar müharibə törədilməsinə görə beynəlxalq hüquqa uy-ğun olaraq məsuliyyət nəzərdə tutulan sülhə qarşı cinayətdir.

BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq, dövlətlər təcə-vüzkar müharibə təbliğatından çəkinməyə borcludurlar.

Hər bir dövlət digər dövlətin mövcud beynəlxalq sərhədlərini pozmaq məqsədilə və ya beynəlxalq mübahisələrin, o cümlədən ərazi mübahisələrinin və dövlət sərhədləri ilə bağlı məsələlərin həl-li vasitəsi kimi güc tətbiq etmək hədəsindən və ya güc tətbiqindən çəkinmək öhdəliyinə malikdir.

Eyni şəkildə, hər bir dövlət iştirakçısı olduğu beynəlxalq saziş

ilə müəyyən edilmiş və ya digər başqa əsasda riayət etməli olduğu barışıq xətləri kimi beynəlxalq demarkasiya xətlərini pozmaq üçün güc tətbiq etmək hədəsindən və ya güc tətbiqindən çəkinmək öhdəliyinə malikdir. Yuxarıda göstərilənlərin heç biri müvafiq tərəflərin xüsusi rejimlərinə uyğun olaraq belə xətlərin statusuna və müəyyən edilməsinin nəticələrinə münasibətdə maraqlı tərəflərin mövqelərinə və ya onların müvəqqəti xarakterinə xələl gətirən kimi təfsir edilməməlidir.

Dövlətlər güc tətbiqini nəzərdə tutan repressali (əvəzçixma) aktlarından çəkinməyə borcludurlar.

Hər bir dövlət hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipindən bəhs edərək xalqları öz müqəddəratını təyin etmək, azadlıq və müstəqillik hüququndan məhrum edən hər hansı zorakı hərəkətdən çəkinməyə borcludur.

Hər bir dövlət başqa bir dövlətin ərazisini işğal etmək üçün muzdlular da daxil olmaqla qeyri-qanuni qüvvələr və ya silahlı dəstələr təşkil etməkdən və ya təşviq etməkdən çəkinməyə borcludur.

Bu bənddə göstərilən hərəkətlər güc tətbiq etmə hədəsi və ya istifadəsi ilə bağlı olduqda hər bir dövlət başqa bir dövlətdə vətəndaş müharibəsi və ya terror aktlarını təşkil etməkdən, təhrik etməkdən, onlara kömək etməkdən və ya bu aktlarda iştirak etməkdən çəkinməyə və ya öz ərazisində bu cür aktların törədilməsinə yönəlmiş təşkilati fəaliyyətə razılıq verməkdən çəkinməlidir.

Dövlətin ərazisi Nizamnamənin müddəalarını pozmaqla güc tətbiqi nəticəsində yaranan hərbi işğal obyektı ola bilməz. Bir dövlətin ərazisi güc tətbiq etmək hədəsi və ya tətbiqi nəticəsində başqa bir dövlət tərəfindən əldə etmə obyektı olmamalıdır. Güc tətbiq etmə hədəsi və ya tətbiqi nəticəsində yaranan heç bir ərazi əldə edilməsi qanuni sayılmayacaq. Yuxarıda göstərilənlərin heç biri aşağıdakılara təsir edən kimi təfsir edilməməlidir:

a) Nizamnamənin və ya Nizamnamənin qəbulundan əvvəl bağlanmış və beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq hüquqi qüvvəyə malik

olan hər hansı beynəlxalq müqavilənin müddəalarına və ya

b) Nizamnaməyə uyğun olaraq Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətlərinə.

Bütün dövlətlər səmərəli beynəlxalq nəzarət altında ümumi və tam tərksilah haqqında ümumbəşəri müqavilənin tezliklə bağlanması məqsədi ilə xoş niyyətlə danışıqlar aparmalı və beynəlxalq gərginliyin azaldılmasına və dövlətlər arasında etimadın möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş müvafiq tədbirlər görməyə çalışmalıdırlar.

Bütün dövlətlər beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən tanınmış prinsip və normaları əsasında beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması ilə bağlı öz öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməli və BMT-nin Nizamnaməsinin əsaslanan təhlükəsizlik sisteminin daha səmərəli olmasına çalışmalıdırlar.

Əvvəlki bəndlərdə göstərilənlərin heç biri Nizamnamənin güc tətbiqinin qanuni olduğu hallara təsir edən müddəalarının əhatə dairəsini hər hansı şəkildə genişləndirən və ya məhdudlaşdıran kimi təfsir edilməməlidir.

Dövlətlərin beynəlxalq mübahisələrini beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və ədalətə xələl gətirməyəcək şəkildə sülh yolu ilə həll etmələri prinsipi

Hər bir dövlət digər dövlətlərlə beynəlxalq mübahisələrini beynəlxalq sülhə, təhlükəsizliyə və ədalətə xələl gətirməyəcək şəkildə sülh yolu ilə həll edir.

Müvafiq olaraq, dövlətlər beynəlxalq mübahisələrinin danışıqlar, araşdırma, vasitəçilik, barışıq, arbitraj, məhkəmə çəkişmələri, regional orqanlara və ya sazişlərə müraciət etməklə və ya seçdikləri digər dinc vasitələrlə tez və ədalətli həllinə səy göstərməlidirlər. Belə bir həll yolu axtararkən tərəflər mübahisənin hallarına və təbiətinə uyğun olan sülh vasitələri ilə razılaşmalıdırlar.

Mübahisə tərəfləri yuxarıda qeyd olunan dinc vasitələrdən biri ilə mübahisənin həllinə nail olmadıqda, mübahisənin öz aralarında razılaşdıqları digər dinc vasitələrlə həllini davam etdirməyə borcludurlar.

Beynəlxalq mübahisədə tərəf olan dövlətlər, eləcə də digər dövlətlər beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına xələl gətirəcək şəkildə vəziyyəti gərginləşdirə biləcək istənilən hərəkətdən çəkinməli, BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə uyğun hərəkət etməlidirlər.

Beynəlxalq mübahisələr dövlətlərin suveren bərabərliyi əsasında və vasitələrin azad seçimi prinsipinə uyğun olaraq həll edilir. Dövlətlərin tərəf olduqları mövcud və ya gələcək mübahisələrə münasibətdə onların mübahisələrin həllinin sərbəst şəkildə razılaşdırdıqları prosedurunun istifadəsi və ya qəbul edilməsi suveren bərabərlik prinsipi ilə bir araya sığmayan hesab olunmamalıdır.

Əvvəlki bəndlərdə göstərilənlərin heç biri Nizamnamənin müvafiq müddəalarına, xüsusən də beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həllinə aid olan müddəalara təsir göstərmir və ya onları pozmur.

**Nizamnaməyə əsasən hər hansı digər dövlətin daxili
yurisdiksiyasına aid olan məsələlərə qarışmamaq vəzifəsi ilə
bağlı prinsip**

Heç bir dövlətin və ya dövlətlər qrupunun istənilən digər dövlətin daxili və xarici işlərinə hər hansı səbəbdən birbaşa və ya dolayısı ilə müdaxilə etmək hüququ yoxdur. Nəticədə, silahlı müdaxilə və hər hansı digər müdaxilə formaları və ya dövlətin hüquq subyektliliyinə və ya onun siyasi, iqtisadi və mədəni əsaslarına qarşı yönəlmiş hər hansı təhdid beynəlxalq hüququn pozulmasıdır.

Heç bir dövlət başqa öz suveren hüquqlarını həyata keçirən dövlətin ona tabe olmasına nail olmaq və buradan hər hansı üstünlük əldə etmək məqsədilə iqtisadi, siyasi və ya digər tədbirlərdən istifadə edə və ya onların istifadəsini təşviq edə bilməz. Heç bir dövlət başqa bir dövlətin quruluşunu zorakılıqla devirməyə yönəlmiş təxribat, terror və ya silahlı fəaliyyətləri təşkil etməməli, qızıqdırma-
malı, maliyyələşdirməməli, təhrik etməməli və ya onlara yol verməməli, eyni qaydada kömək etməməli, başqa dövlətin daxili mübarizəsinə qarışmamalıdır. Xalqların milli mənsubiyyətindən məh-

rum edilməsinə yönəlmiş güc tətbiqi onların ayrılmaz hüquqlarının və müdaxilə etməmək prinsipinin pozulmasıdır.

Hər bir dövlət heç bir başqa dövlətin müdaxiləsi olmadan öz siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sistemini seçmək kimi ayrılmaz hüquqa malikdir.

Yuxarıdakı bəndlərdə göstərilənlərin heç biri Nizamnamənin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması ilə bağlı müddəalarına təsir edən kimi şərh edilməməlidir.

Nizamnaməyə uyğun olaraq dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək vəzifəsi

Dövlətlər, siyasi, iqtisadi və sosial sistemlərindəki fərqlərdən asılı olmayaraq, beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq, beynəlxalq iqtisadi sabitliyə və tərəqqiyə, ümumi rifahına və beynəlxalq əməkdaşlığa kömək etmək üçün ilə beynəlxalq münasibətlərin müxtəlif sahələrində bir-biri ilə bu cür fərqlərə əsaslanan ayrı-seçkilikdən azad olan əməkdaşlıq etməyə borcludurlar.

Bu məqsədlə:

a) dövlətlər beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin müdafiə edilməsində digər dövlətlərlə əməkdaşlıq edirlər;

(b) dövlətlər hamı üçün insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına ümumbəşəri hörmətin və onlara əməl olunmasının bərqərar edilməsində və irqi ayrı-seçkiliyin və dini dözümsüzlüyün bütün formalarının aradan qaldırılmasında əməkdaşlıq edirlər;

c) dövlətlər iqtisadi, sosial, mədəni, texniki və ticarət sahələrində beynəlxalq münasibətlərini suveren bərabərlik və müdaxilə etməmək prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirirlər;

d) BMT-nin üzvü olan dövlətlər BMT ilə əməkdaşlıqda Nizamnamənin müvafiq müddəalarında nəzərdə tutulmuş birgə və fərdi tədbirlər görməyə borcludurlar.

Dövlətlər iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə, eləcə də elm və texnika sahəsində əməkdaşlıq edir, dünyada mədəniyyət və təhsil sahəsində tərəqqiyə kömək edirlər. Dövlətlər bütün dünyada, xüsus-

sən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artımı təşviq etmək üçün əməkdaşlıq etməlidirlər.

Xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi

BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipinə əsasən bütün xalqlar kənar müdaxilə olmadan öz siyasi statuslarını sərbəst şəkildə müəyyən etmək və iqtisadi, sosial və mədəni inkişafalarını həyata keçirmək hüququna malikdirlər, və hər bir dövlət Nizamnamənin müddəalarına uyğun olaraq bu hüquqa hörmət etməyə borcludur.

Hər bir dövlət birgə və fərdi fəaliyyət yolu ilə Nizamnamənin müddəalarına uyğun olaraq xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipinin həyata keçirilməsinə kömək etmək və BMT-yə həvalə edilmiş vəzifələri yerinə yetirməkdə kömək etmək öhdəliyinə malikdir, bu prinsipin həyata keçirilməsi üçün:

a) dövlətlər arasında dostluq və əməkdaşlığa kömək etməli və

b) maraqlı xalqların sərbəst ifadə olunmuş iradəsinə lazımi hörmət göstərərək, həmçinin xalqların yad boyunduruğuna, hökmranlığına və istismarına tabe edilməsinin, bu prinsipin pozulması olduğunu, fundamental insan hüquqlarının inkarı və BMT Nizamnaməsinə zidd olmasını nəzərə alaraq, müstəmləkəçiliyə dərhal son qoymalıdrlar.

Hər bir dövlət birgə və fərdi fəaliyyət yolu ilə Nizamnaməyə uyğun olaraq insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına ümumbəşəri hörmət edilməsini və riayət olunmasını təşviq etmək öhdəliyinə malikdir.

Suveren və müstəqil dövlət yaratmaq, müstəqil dövlətə sərbəst qoşulmaq və ya onunla birləşmək və ya xalqın sərbəst şəkildə müəyyən etdiyi hər hansı başqa siyasi statusun yaradılması həmin xalqın öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu həyata keçirmə formalarıdır.

Hər bir dövlət bu prinsipin izah olunmasında qeyd olunan xalq-

ları öz müqəddəratını təyin etmək, azadlıq və müstəqillik hüququndan məhrum edən hər hansı zorakı hərəkətlərdən çəkinməyə borcudur. Bu cür zorakılıq aktlarına qarşı tədbirlərdə və onlara qarşı müqavimətdə bu xalqlar öz müqəddəratını təyin etmə hüquqlarından istifadə edərək Nizamnamənin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq dəstək axtarmaq və almaq hüququna malikdirlər.

Müstəmləkənin ərazisi və ya digər özünüidarə etməyən ərazi Nizamnaməyə əsasən, onu idarə edən dövlətin ərazisindən ayrı və fərqli statusa malikdir; Nizamnaməyə uyğun olaraq belə ayrıca və fərqli status müstəmləkənin və ya özünüidarə etməyən ərazinin əhalisi Nizamnamənin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu həyata keçirənə qədər mövcud olacaqdır.

Yuxarıdakı bəndlərdə göstərilənlərin heç biri öz fəaliyyətlərində hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə prinsipinə, bu prinsipin yuxarıda göstəriləndi kimi xalqların nəticədə irqindən, məzhəbindən və ya rəngindən asılı olmayaraq, bu ərazidə yaşayan bütün insanları təmsil edən hökumətlərinə malik olmasına hörmət edən suveren və müstəqil dövlətlərin ərazi bütövlüyünün və ya siyasi birliyinin parçalanmasına və ya qismən və ya tamamilə pozulmasına gətirib çıxaran hər hansı hərəkətə icazə verən və ya təşviq edən kimi təfsir edilməməlidir.

Hər bir dövlət hər hansı digər dövlətin və ya ölkənin milli birliyinin və ərazi bütövlüyünün qismən və ya tam pozulmasına yönəlmiş hər hansı hərəkətlərdən çəkinməlidir.

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi

Bütün dövlətlər suveren bərabərlikdən istifadə edirlər. Onlar eyni hüquq və öhdəliklərə malikdirlər və iqtisadi, sosial, siyasi və digər xarakterli fərqlərdən asılı olmayaraq beynəlxalq birliyin bərabərhüquqlu üzvləridirlər.

Xüsusilə, “suveren bərabərlik” anlayışına aşağıdakı elementlər daxildir:

- a) dövlətlər hüquqi cəhətdən bərabərdirlər;
- b) hər bir dövlət tam suverenliyə xas olan hüquqlardan istifadə edir;
- c) hər bir dövlət digər dövlətlərin hüquq subyektiyinə hörmət etməyə borcludur;
- d) dövlətin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyi toxunulmazdır;
- e) hər bir dövlət öz siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sistemlərini sərbəst seçmək və inkişaf etdirmək hüququna malikdir;
- f) hər bir dövlət öz beynəlxalq öhdəliklərini tam və vicdanla yerinə yetirməyə və digər dövlətlərlə sülh şəraitində yaşamağa borcludur.

**Nizamnaməyə uyğun olaraq dövlətlərin öz üzərinə götür-
dükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməsi prinsipi**

Hər bir dövlət BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq üzərinə götürdüyü öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməyə borcludur.

Hər bir dövlət beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən tanınmış prinsip və normalarına uyğun olaraq öz öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməyə borcludur.

Hər bir dövlət beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən tanınmış prinsip və normalarına uyğun olaraq qüvvədə olan beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq öz öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməyə borcludur.

Beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklər BMT üzvlərinin Nizamnamədən irəli gələn öhdəlikləri ilə ziddiyyət təşkil edərsə, Nizamnamə üzrə öhdəliklər üstünlük təşkil edir.

Ümumi müddəalar

2. bəyan edirlər ki,

yuxarıda göstərilən prinsipləri şərh edərkən və tətbiq edərkən, onlar bir-biri ilə bağlıdır və hər bir prinsip digər prinsiplər aspektində nəzərə alınmalıdır.

Bu Bəyannamədə heç nə Nizamnamənin müddəalarına və ya Nizamnamə üzrə üzv dövlətlərin hüquq və vəzifələrinə və ya bu Bəyannamədə bu hüquqların təfsiri nəzərə alınmaqla xalqların Nizamnamədən irəli gələn hüquqlarına hər hansı şəkildə zərər vuran kimi şərh edilməməlidir.

3. daha sonra bəyan edirlər ki,

Nizamnamənin bu Bəyannamədə təcəssüm olunmuş prinsipləri beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərini təşkil edir və buna görə də bütün dövlətləri beynəlxalq fəaliyyətlərində bu prinsipləri rəhbər tutmağa və bu prinsiplərə ciddi riayət etmək əsasında münasibətlərini inkişaf etdirməyə çağırır.

**AVROPADA TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ ƏMƏKDAŞLIQ
MÜŞAVİRƏSİNİN YEKUN AKTI
Helsinki Yekun Aktı (1975)**

(Çıxarış-qeyri-rəsmi tərcümə)

1.

a) İştirakçı dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərində rəhbər tutacaqları prinsiplər bəyannaməsi

İştirakçı dövlətlər,

sülh, təhlükəsizlik və ədalətə və dostluq münasibətlərinin və əməkdaşlığın inkişafı prosesinə sadıqlığını *təsdiq edərək*;

xalqların maraqlarını və istəklərini əks etdirən bu öhdəliyin hər bir iştirakçı dövlət üçün indi və gələcəkdə keçmiş təcrübə ilə gücləndirilmiş məsuliyyəti təcəssüm etdirdiyini *qəbul edərək*;

onların Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzvlüyünə və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına onun beynəlxalq sülhün, təhlükəsizliyin və ədalətin təşviqində və beynəlxalq problemlərin həllində, habelə dövlətlər arasında dostluq və əməkdaşlığın inkişafında rolunun və səmərəliliyinin yüksəldilməsində tam və fəal dəstəyini *təsdiq edərək*,

əşağıda göstərilən və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə uyğun olan prinsiplərə ümumi sadıqlıqlarını, habelə bu prinsiplərin tətbiqi ilə bağlı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnamənin məqsəd və prinsiplərinə uyğun hərəkət etmək üçün ümumi iradələrini *ifadə edərək*,

onların hər biri bütün digər iştirakçı dövlətlərlə münasibətlərində siyasi, iqtisadi və sosial sistemlərindən, habelə ölçüsündən, coğrafi mövqeyindən və iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, qarşılıqlı münasibətlərdə rəhbər tutacaqları və əsas əhəmiyyət kəsb edən əşağıdakı prinsiplərə hörmət etmək və tətbiq etmək əzmində olduqlarını bəyan edirlər:

I. Suveren bərabərlik, suverenliyə xas olan hüquqlara hörmət

İştirakçı dövlətlər bir-birinin suveren bərabərliyinə və özünəməxsusluğuna, həmçinin onların suverenliyinə xas olan və əhatə etdiyi bütün hüquqlara, o cümlədən hər bir dövlətin hüquqi bərabərlik, ərazi bütövlüyü, azadlıq və siyasi müstəqillik hüququna hörmət edəcəklər. Onlar həmçinin bir-birinin öz siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sistemlərini sərbəst seçmək və inkişaf etdirmək hüququna, habelə öz qanunlarını və inzibati qaydalarını yaratmaq hüququna hörmət edəcəklər.

Beynəlxalq hüquq çərçivəsində bütün iştirakçı dövlətlər bərabər hüquq və öhdəliklərə malikdir. Onlar bir-birlərinin beynəlxalq hüquqa və bu Bəyannamənin ruhuna uyğun olaraq digər dövlətlərlə münasibətlərini öz mülahizələrinə əsasən müəyyən etmək və həyata keçirmək hüququna hörmət edəcəklər. Onlar hesab edirlər ki, sərəhdələri beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq, sülh yolu ilə və razılaşma yolu ilə dəyişdirilə bilər. Onlar həmçinin beynəlxalq təşkilatlara mənsub olmaq və ya olmamaq, ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələrin iştirakçısı olmaq və ya olmamaq, o cümlədən müttəfiqlik müqavilələrinin iştirakçısı olmaq və ya olmamaq hüququna malikdirlər; onların həmçinin da neytrallıq hüququ vardır.

II. Güc tətbiq etməmək və ya güclə hədələmək

İştirakçı dövlətlər həm qarşılıqlı, həm də ümumilikdə beynəlxalq münasibətlərində hər hansı dövlətin ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədlərinə və bu Bəyannaməyə uyğun olmayan hər hansı digər şəkildə güc tətbiq etməkdən və ya güc tətbiq etmək hədəsindən çəkinəcəklər.

Müvafiq olaraq, iştirakçı dövlətlər digər iştirakçı dövlətə qarşı güc təhdidi və ya gücdən birbaşa və ya dolayı yolla istifadəni təşkil edən hər hansı hərəkətdən çəkinəcəklər. Eyni qaydada, onlar digər iştirakçı dövləti öz suveren hüquqlarından tam istifadə etməkdən

imtina etməyə məcbur etmək məqsədilə hər cür güc tətbiqindən çəkinəcəklər. Eyni qaydada, onlar qarşılıqlı münasibətlərdə zorla hər hansı repressiya hərəkətlərindən çəkinəcəklər.

Heç bir mülahizə bu prinsipi pozaraq güc tətbiq etmək hədəsinə və ya güc tətbiqinə haqq qazandırmaq üçün istifadə edilə bilməz.

III. Sərhədlərin toxunulmazlığı

İştirakçı dövlətlər həm bir-birinin sərhədlərini, həmçinin Avropadakı bütün dövlətlərin sərhədlərini toxunulmaz hesab edirlər və buna görə də indi və gələcəkdə bu sərhədlərə hər hansı müdaxilədən çəkinəcəklər.

Onlar müvafiq olaraq, həmçinin hər hansı iştirakçı dövlətin ərazisinin bir hissəsinin və ya hamısının ələ keçirilməsinə və qəsb edilməsinə yönəlmiş istənilən tələb və ya hərəkətlərdən çəkinəcəklər.

IV. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü

İştirakçı dövlətlər hər bir iştirakçı dövlətin ərazi bütövlüyünə hörmət edəcəklər. Müvafiq olaraq, onlar hər hansı iştirakçı dövlətin ərazi bütövlüyünə, siyasi müstəqilliyinə və ya birliyinə qarşı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə zidd olan hər hansı hərəkətdən, xüsusən də güc tətbiqi və ya təhdidini təşkil edən hər hansı hərəkətdən çəkinəcəklər.

İştirakçı dövlətlər, eyni zamanda, bir-birlərinin ərazisini beynəlxalq hüququ pozmaqla hərbi işğal və ya digər bilavasitə və ya dolayı yolla güc tətbiq etmə obyektinə çevirməkdən və ya bu cür tədbirlər vasitəsilə və ya onların həyata keçirilməsi təhlükəsi ilə əldə edilmə obyektinə çevirməkdən çəkinəcəklər. Belə növ heç bir işğal və ya əldə etmə qanuni hesab edilməyəcəkdir.

V. Mübahisələrin sülh yolu ilə həlli

İştirakçı dövlətlər öz aralarında olan mübahisələri beynəlxalq sülhə, təhlükəsizliyə və ədalətə xələl gətirməyəcək şəkildə sülh yolu ilə həll edəcəklər.

Onlar qısa müddət ərzində beynəlxalq hüquqa əsaslanan ədalətli həllə nail olmaq üçün vicdanla və əməkdaşlıq ruhunda səy göstərəcəklər. Bu məqsədlər üçün onlar danışıqlar, təhqiqat, vasitəçilik, barışiq, arbitraj, məhkəmə araşdırması və ya öz seçdikləri digər dinc vasitələrdən, o cümlədən tərəf olduqları mübahisələr baş verməzdən əvvəl razılaşdırılmış həll prosedurlarından istifadə edəcəklər.

Mübahisənin tərəfləri yuxarıda qeyd olunan dinc vasitələrdən biri ilə mübahisənin həllinə nail olmadıqda, onlar mübahisənin sülh yolu ilə həlli üçün qarşılıqlı razılaşdırılmış vasitələr axtarmağa davam edəcəklər.

Aralarında mübahisənin tərəfi olan iştirakçı dövlətlər, həmçinin digər iştirakçı dövlətlər, vəziyyəti beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına təhlükə yarada biləcək dərəcədə gərginləşdirə biləcək və bununla da mübahisənin dinç yolla tənzim edilməsini daha da çətinləşdirən hər hansı hərəkətdən çəkinəcəklər.

VI. Daxili işlərə qarışmamaq

İştirakçı dövlətlər, münasibətlərindən asılı olmayaraq, digər iştirakçı dövlətin daxili səlahiyyətləri çərçivəsində olan daxili və ya xarici işlərinə birbaşa və ya dolay, fərdi və ya kollektiv şəkildə hər hansı müdaxilədən çəkinəcəklər.

Onlar müvafiq olaraq digər iştirakçı dövlətə qarşı hər hansı formada silahlı müdaxilədən və ya belə müdaxilə təhlükəsindən çəkinəcəklər.

Onlar, eyni zamanda, bütün hallarda, digər iştirakçı dövlətin suverenliyinə xas olan hüquqların həyata keçirilməsini öz maraqlarına tabe etmək və bununla da özünə istənilən növ üstünlüklərini təmin etmək məqsədi daşıyan hər hansı digər hərbi və ya siyasi, iqtisadi və ya digər məcburiyyət aktlarından çəkinəcəklər.

Müvafiq olaraq, onlar, o cümlədən, digər iştirakçı dövlətin rejiminin zorakılıqla devrilməsinə yönəlmiş terror fəaliyyətlərinə və

ya təxribat və ya digər fəaliyyətlərə birbaşa və ya dolayı yardım göstərməkdən çəkinəcəklər.

VII. Fikir, vicdan, din və ya əqidə azadlığı da daxil olmaqla insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət

İştirakçı dövlətlər irqindən, cinsindən, dil və dinindən asılı olma-
yaraq, hamı üçün fikir, vicdan, din və ya əqidə azadlığı da daxil ol-
maqla insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmətlə yanaşacaqlar.

Onlar insan şəxsiyyətinə xas olan ləyaqətindən irəli gələn və
onun azad və hərtərəfli inkişafı üçün vacib olan mülki, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər hüquq və azadlıqların səmərəli həyata keçirilməsini təşviq edəcək və inkişaf etdirəcəklər.

Bu çərçivədə iştirakçı dövlətlər fərdin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə şəxsiyyətin öz vicdanına uyğun olaraq bir dinə və ya əqidəyə etiqad etmək azadlığını tanıyacaq və ona hörmət edəcək.

Ərazisində milli azlıqların olduğu iştirakçı dövlətlər belə azlıqlara mənsub şəxslərin qanun qarşısında bərabərlik hüququna hörmət edəcək, onlara insan hüquqlarından və əsas azadlıqlarından faktiki istifadə etmək üçün tam imkan yaradacaq və bununla da onların bu sahədə qanuni mənafelərini qoruyacaqlar.

İştirakçı dövlətlər, həmçinin digər dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin və əməkdaşlığın inkişafını təmin etmək üçün zəruri olan hörmət edilməsi sülh, ədalət və firavanlıq üçün vacib amil olan insan hüquqlarının və əsas azadlıqların universal əhəmiyyətini qədul edirlər.

Onlar qarşılıqlı münasibətlərdə bu hüquq və azadlıqlara hər zaman hörmət edəcəklər və onlara umumi və səmərəli hörməti təşviq etmək üçün birgə və fərdi şəkildə, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əməkdaşlıq etmək üçün səy göstərəcəklər.

Onlar fərdlərin bu sahədə öz hüquq və vəzifələrini bilmək və onlara uyğun hərəkət etmək hüququnu təsdiq edirlər.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlar sahəsində iştirakçı dövlətlər BMT Nizamnaməsinin və Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərəcəklər. Onlar həmçinin bu sahədə beynəlxalq bəyannamələrdə və sazişlərdə, o cümlədən əgər onunla bağlıdırlarsa, insan hüquqlarına dair Beynəlxalq Paktlarda təsbit edilmiş öhdəliklərini yerinə yetirəcəklər.

VIII. Bərabərlik və xalqların öz müqəddəratlarını həll etmək hüququ

İştirakçı dövlətlər hər zaman BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə və beynəlxalq hüququn müvafiq qaydalarına uyğun olaraq hərəkət edərək, dövlətlərin ərazi bütövlüyünə aid olanlar da daxil olmaqla, xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratlarını həll etmək hüququna hörmət edəcəklər.

Bərabərlik prinsipinə və xalqların öz müqəddəratını həll etmək hüququna əsaslanaraq, bütün xalqlar həmişə daxili və xarici siyasi statuslarını tam azadlıq şəraitində, nə vaxt və necə istəsələr, kənar müdaxilə olmadan müəyyən etmək və öz mülahizələrinə əsasən öz siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişaflarını həyata keçirmək hüququna malikdirlər.

İştirakçı dövlətlər, həm də bütün dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin inkişafı üçün xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratlarını təyin etmək hüququna hörmət etmə və səmərəli həyata keçirmənin ümumi əhəmiyyətini təsdiq edirlər; onlar həmçinin bu prinsipin hər hansı formada pozulmasının aradan qaldırılmasının vacibliyini xatırladırlar.

IX. İştirakçı dövlətlər arasında əməkdaşlıq

İştirakçı dövlətlər həm bir-biri ilə, həm də bütün dövlətlərlə, BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq bütün sahələrdə əməkdaşlığı inkişaf etdirəcəklər. İştirakçı dövlətlər

əməkdaşlığı inkişaf etdirərkən Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Konfransı çərçivəsində müəyyən edilmiş sahələrə xüsusi əhəmiyyət verəcək, həm də onların hər biri tam bərabərlik şəraitində öz töhfələrini verəcəklər.

Onlar bərabərhüquqlu kimi əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə, qarşılıqlı anlaşıma və etimadı, öz aralarında dostluq və mehriban qonşuluq münasibətlərini, beynəlxalq sülhü, təhlükəsizliyi və ədaləti təşviq etməyə çalışacaqlar. Onlar eyni dərəcədə öz əməkdaşlığını inkişaf etdirərək, o cümlədən, qarşılıqlı tanış olmanın genişləndirilməsindən və iqtisadi, elmi, texniki, sosial, mədəni və humanitar sahələrdə tərəqqilərindən irəli gələn faydalardan istifadə edərək, xalqların rifahını yüksəltməyə və onların arzularının həyata keçirilməsinə kömək etməyə çalışacaqlar. Onlar bu faydaların hamı üçün əlçatan olmasına şərait yaratmaq üçün addımlar atacaqlar; iqtisadi inkişaf səviyyələrindəki fərqlərin azaldılmasında hamının maraqlarını və xüsusən də bütün dünyada inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqlarını nəzərə alacaqlar.

Onlar təsdiq edirlər ki, hökumətlər, müəssisələr, təşkilatlar və insanlar öz əməkdaşlığının bu məqsədlərinə nail olmaqda müvafiq və müsbət rol oynaya bilirlər.

Onlar yuxarıda müəyyən olunduğu kimi əməkdaşlığı genişləndirərək, xalqların mənafeyi naminə öz aralarında daha sıx əlaqələri daha yaxşı və davamlı əsasda inkişaf etdirməyə çalışacaqlar.

X. Beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi

İştirakçı dövlətlər beynəlxalq hüquq üzrə öz öhdəliklərini, həm beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsip və normalarından irəli gələn öhdəlikləri, həm də beynəlxalq müqavilələr hüququndan və ya iştirakçısı olduqları digər sazişlərdən irəli gələn öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirəcəklər.

Öz qanunlarını və inzibati qaydalarını yaratmaq hüququ daxil olmaqla, öz suveren hüquqlarından istifadə edərkən, o cümlədən, onlar beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hüquqi öhdəliklərinə uyğun olacaqlar; onlar əlavə olaraq, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Yekun Aktının müddəalarını lazımi qaydada nəzərə alacaq və həyata keçirəcəklər.

İştirakçı dövlətlər təsdiq edirlər ki, BMT üzvlərinin BMT-nin Nizamnaməsi üzrə öhdəlikləri hər hansı digər müqavilə və ya digər beynəlxalq sazişlə ziddiyyət təşkil etdikdə, BMT Nizamnaməsinin 103-cü maddəsinə uyğun olaraq Nizamnamə üzrə öhdəlikləri üstün qüvvəyə malikdir.

Yuxarıda qeyd olunan bütün prinsiplər böyük əhəmiyyət kəsb edir və buna görə də, onların hər biri digərləri şərh edilməklə eyni və dönmədən tətbiq olunacaqdır.

İştirakçı dövlətlər hər bir iştirakçı dövlətin bu prinsiplərə hörmət və tətbiqindən irəli gələn faydaları təmin etmək üçün bu Bəyannamədə göstərildiyi kimi, qarşılıqlı münasibətlərinin və əməkdaşlığının bütün aspektlərində bu prinsiplərə hamı tərəfindən tam hörmət etmək və tətbiq etmək əzmində olduqlarını bildirirlər.

İştirakçı dövlətlər yuxarıda qeyd olunmuş prinsipləri və xüsusilə onuncu “Beynəlxalq hüquqdan irəli gələn öhdəliklərə vicdanla əməl etmək” prinsipinin birinci cümləsini lazımi qaydada nəzərə alaraq qeyd edirlər ki, bu Bəyannamə onların hüquq və öhdəliklərinə, habelə müvafiq müqavilələrinə və digər sazişlərinə və razılaşmalarına toxunmur.

İştirakçı dövlətlər əmin olduqlarını bildirirlər ki, bu prinsiplərə hörmət onlar arasında normal və dostluq münasibətlərinin inkişafına və bütün sahələrdə əməkdaşlığın tərəqqisinə xidmət edəcəkdir. Onlar həmçinin bu prinsiplərə hörmətin onlar arasında si-

yasi əlaqələrin inkişafına töhfə verəcəyinə və bunun da öz növbəsində onların mövqe və baxışlarının daha yaxşı qarşılıqlı anlaşmasına töhfə verəcəyinə inandıqlarını bildirirlər.

İştirakçı dövlətlər bütün digər dövlətlərlə münasibətlərini bu Bəyannamədə təsbit olunmuş prinsiplər ruhunda qurmaq niyyətində olduqlarını bəyan edirlər.

**Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında Konvensiya
(Amerikalararası) (Montevideo Konvensiyası)
26 dekabr 1933-cü ildə Montevideoda imzalanmışdır**

Amerika Dövlətlərinin VII Beynəlxalq Konfransında təmsil olunan hökumətlər:

Dövlətlərin hüquq və vəzifələri haqqında Konvensiyanı imzalamağı arzu edərək, aşağıdakı səlahiyyətli nümayəndələrini təyin etdilər...

Yaxşı və lazımı qaydada olan tam səlahiyyətlərini nümayiş etdirdikdən sonra aşağıdakılar barədə razılığa gəlmişlər:

Maddə 1

Beynəlxalq hüququn subyekti kimi dövlət aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olmalıdır:

- a) daimi əhali;
- b) müəyyən ərazi;
- c) hökumət;
- d) başqa dövlətlərlə münasibətlərə girmək qabiliyyəti.

Maddə 2

Federal dövlət beynəlxalq hüquq baxımından vahid qurumdur.

Maddə 3

Dövlətin siyasi mövcudluğu başqa dövlətlər tərəfindən tanınmasından asılı deyil.

Tanınmazdan əvvəl də dövlət özünün qorunub saxlanmasını və tərəqqisini təmin etmək üçün öz bütövlüyünü və müstəqilliyini qorumaq, buna görə də özünü lazım bildiyi kimi təşkil etmək, öz maraqları üçün qanunvericilik tədbirləri qəbul etmək, öz xidmətlərini idarə etmək, həmçinin məhkəmələrinin yurisdiksiyasını və səlahiyyətlərini müəyyən etmək hüququna malikdir.

Bu hüquqların həyata keçirilməsinə beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq digər dövlətlərin hüquqlarını həyata keçirməkdən başqa heç bir məhdudiyyət qoyulmur.

Maddə 4

Dövlətlər hüquqi cəhətdən bərabərdirlər, eyni hüquqlardan istifadə edirlər və onları həyata keçirməkdə bərabər imkanlara malikdirlər. Hər bir dövlətin hüquqları onun həyata keçirilməsini təmin etmək üçün malik olduğu hakimiyyətdən deyil, beynəlxalq hüquq çərçivəsində bir qurum kimi sadə mövcud olması faktından asılıdır.

Maddə 5

Dövlətlərin fundamental hüquqları heç bir şəkildə təsirə məruz qalmır.

Maddə 6

Dövlətin tanınması sadəcə olaraq onun tanıyan dövlətin beynəlxalq hüquqla müəyyən edilmiş bütün hüquq və vəzifələrlə qəbul etməsi deməkdir. Tanıma qeyd-şərtsiz və geri alınmazdır.

Maddə 7

Dövlətin tanınması açıq və ya susmaqla ola bilər.

Sonuncu yeni dövlətin tanınması niyyətini nəzərdə tutan hər hansı bir hərəkətdən irəli gəlir.

Maddə 8

Heç bir dövlətin başqasının daxili və ya xarici işlərinə qarışmaq hüququ yoxdur.

Maddə 9

Dövlətlərin milli ərazi həddləri daxilində yurisdiksiyası bütün sakinlərə şamil edilir.

Vətəndaşlar və əcnəbilər qanunun eyni müdafiəsi altındadır və milli hakimiyyət orqanları ilə əcnəbilər vətəndaşların hüquqlarından başqa və ya daha geniş hüquqlar tələb edə bilməzlər.

Maddə 10

Dövlətlərin əsas marağı sülhün qorunmasıdır. Onların arasında yaranan hər hansı xarakterli fərqlər tanınmış sülh metodları ilə həll edilməlidir.

Maddə 11

Razılığa gələn dövlətlər öz davranış qaydası kimi silahdan isti-

fadədən, diplomatik nümayəndəlikləri təhdid etməkdən və ya hər hansı digər təsirli məcburetmə tədbirindən asılı olmayaraq, ərazi əldə edilməsini və ya zorla əldə edilmiş xüsusi üstünlükləri tanıma-maq barədə mütləq dəqiq öhdəlik müəyyən edirlər. Dövlətin əra-zisi toxunulmazdır və hərbi işğalın və ya başqa bir dövlət tərəfin-dən birbaşa və ya dolaylı yolla, həmçinin hər hansı məqsədlə, hətta müvəqqəti də olsa, tətbiq edilən digər güc tədbirlərinin obyektı ola bilməz.

Maddə 12

Bu Konvensiya razılığa gələn Yüksək Tərəflərin beynəlxalq mü-qavilələr əsasında əvvəllər götürdükləri öhdəliklərə toxunmur.

Maddə 13

Bu Konvensiya razılığa gələn Yüksək Tərəflər tərəfindən öz konstitusiya prosedurlarına uyğun olaraq ratifikasiya edilir. Uruq-vay Respublikasının Xarici İşlər Naziri yuxarıda qeyd olunan rati-fikasiya məqsədi ilə təsdiq edilmiş həqiqi nüsxələri hökumətlərə göndərir. Ratifikasiya sənədi saxlanmaq üçün Vaşinqtondakı Pana-merika İttifaqının arxivinə verilir və o, qeyd olunan depozit barədə imzalayan hökumətləri xəbərdar edir. Belə bildiriş ratifikasiya sə-nədlərinin mübadiləsi kimi qəbul edilir.

Maddə 14

Bu Konvensiya razılığa gələn Yüksək Tərəflər arasında onların müvafiq ratifikasiya sənədlərini saxlamağa təqdim etdikləri ardı-cıllıqla qüvvəyə minəcəkdir.

Maddə 15

Bu Konvensiya qeyri-müəyyən müddətə qüvvədə qalır, lakin onu imzalayan digər hökumətlərə ötürən Panamerika İttifaqına bir il əvvəldən bildiriş göndərməklə ləğv edilə bilər. Bu müddət başa çatdıqdan sonra Konvensiya denonsasiya edən tərəfə münasibətdə öz qüvvəsini dayandıracaq, lakin qalan razılığa gələn digər Yüksək Tərəflər üçün qüvvədə qalacaq.

Maddə 16

Bu Konvensiya onu imzalamayan dövlətlərin qoşulması və daxil olması üçün açıqdır. Müvafiq sənədlər, onları razılığa gələn digər Yüksək Tərəflərə göndərəcək Panamerika İttifaqının arxivində saxlanacaq.

Bunun təsdiqi olaraq, aşağıdakı səlahiyyətli nümayəndələr bu Konvensiyanı ispan, ingilis, portuqal və fransız dillərində imzaladılar və bundan sonra 26 dekabr 1933-cü il tarixində Uruqvay Respublikasının Montevideo şəhərində öz müvafiq möhürlərini vurdular.

BMT Nizamnaməsi

Preambula

Biz Birləşmiş Millətlərin xalqları,

gələcək nəsilləri həyatımızda iki dəfə bəşəriyyətə misilsiz kədər gətirən müharibə bəlasından xilas etmək və

əsas insan hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqətinə və dəyərinə, kişilərin və qadınların, böyük və kiçik millətlərin bərabər hüquqlarına inamı bir daha təsdiq etmək və

müqavilələrdən və beynəlxalq hüququn digər mənbələrindən irəli gələn öhdəliklərə münasibətdə ədalətlik və hörmətin təmin edilməsi üçün şərait yaratmaq;

sosial tərəqqi və daha çox azadlıq şəraitində sosial tərəqqiyə və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yardım göstərmək,

və bu məqsədlərlə

mehriban qonşular kimi səbirlilik nümayiş etdirmək və birlikdə, bir-biri ilə dinc yaşamaq, və

beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq üçün öz gücümüzü birləşdirmək, və

prinsiplərin qəbul edilməsi və metodların müəyyənləşdirməsi ilə silahlı qüvvələrin ümumi mənafeədən başqa ayrı bir halda tətbiq olunmamasını təmin etmək, və

bütün xalqların iqtisadi və sosial tərəqqisinə yardım göstərmək üçün beynəlxalq mexanizmdən istifadə etmək,

əzmində olaraq, bu məqsədlərə nail olmaq üçün öz səylərimizi birləşdirmək qərarına gəldik.

Buna uyğun olaraq müvafiq hökumətlər San-Fransisko şəhərində toplanmış, lazımi formada olan səlahiyyətlərini təqdim edən nümayəndələri vasitəsilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bu Nizamnaməsini qəbul etmək və bununla da “Birləşmiş Millətlər” adı altında beynəlxalq təşkilatı təsis etmək barədə razılığa gəldilər.

I fəsil

Məqsədlər və Prinsiplər

Maddə 1

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının aşağıdakı məqsədləri vardır:

1. Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq və bu məqsədlə sülhə təhlükənin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq və təcavüz aktlarının və ya sülhün digər pozuntularının qarşısını almaq və onları dinc vasitələrlə həyata keçirmək; sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən beynəlxalq mübahisə və situasiyaların dinc vasitələrlə, ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq nizamlanmasına və ya həll olunmasına nail olmaq,

2. Millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinə hörmət əsasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək, həmçinin ümumi sülhün möhkəmləndirilməsi üçün digər müvafiq tədbirlər görmək,

3. İqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək, və

4. Bu ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün millətlərin hərəkətlərini uzlaşdırmaq məqsədilə mərkəz rolunu oynamaq.

Maddə 2

1-ci maddədə bəyan edilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün Təşkilat və onun üzvləri aşağıdakı prinsiplərə uyğun olaraq hərəkət edirlər:

1. Təşkilat onun bütün Üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanır;

2. Təşkilata üzvlüyə mənsubluqdan irəli gələn hüquq və üstünlüklərin məcmusunu onların hamısına təmin etmək üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üvləri bu Nizanamə üzrə üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirirlər;

3. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üvləri beynəlxalq mübahisələrini dinc vasitələrlə o qaydada həll edirlər ki, beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və ədalət təhlükəyə məruz qalmasın.

4. . Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üvləri öz beynəlxalq münasibətlərində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya Birləşmiş Millətlərin məqsədləri ilə ziddiyyət təşkil edən hər hansı şəkildə güclə hədələməkdən və güc tətbiqindən çəkinirlər.

5. Bütün üzvlər Təşkilata, onun bu Nizamnaməyə uyğun olaraq gördüyü istənilən tədbirdə hər cür yardım göstərirlər və BMT tərəfindən preventiv və ya məcburi tədbir görülmüş istənilən dövlətə yardım göstərməkdən çəkinirlər.

6. Təşkilat, üzvü olmayan dövlətlərin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün zəruri olduqda bu prinsiplərə uyğun hərəkət etməsini təmin edir.

7. Hazırkı Nizamnamədə olan heç bir müddəa Birləşmiş Millətlər Təşkilatına hər hansı dövlətin daxili yurisdiksiyasına aid olan məsələlərə müdaxilə etmək səlahiyyəti vermir və ya üzv dövlətlərin belə məsələləri bu Nizamnamə çərçivəsində həll olunmaq üçün təqdim etməsini tələb etmir; lakin bu prinsip, VII Fəsil üzrə məcburi tədbirlərin tətbiqinə xələl gətirmir.

II Fəsil

Təşkilata üzvlük

Maddə 3

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ilkin üzvləri, San-Fransiskoda keçirilmiş Beynəlxalq Təşkilat barədə Birləşmiş Millətlərin Konfransında iştirak etmiş və ya Birləşmiş Millətlərin 1 yanvar 1942-ci il tarixli Bəyannaməsini əvvəlcədən imzalamış, bu Nizamnaməni indi imzalayan və 110-cu maddəyə uyğun olaraq ratifikasiya edən dövlətlər olacaqdır.

Maddə 4

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzvlük, hazırkı Nizamnamədə nəzərdə tutulan öhdəlikləri qəbul edən və Təşkilatın qiymətləndirməsinə görə, həmin öhdəlikləri yerinə yetirməyə qadir və buna hazır olan bütün digər sülhpərvər dövlətlər üçün açıqdır.

2. Hər hansı belə bir dövlətin Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzvlüyə qəbulu, Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Assambleyanın qərarı ilə həyata keçirilir.

Maddə 5

Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən ona qarşı qabaqlayıcı və ya məcbureddici tədbirlər görülmüş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü, Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Assambleya tərəfindən üzvlük hüquq və imtiyazlarının həyata keçirilməsindən kənarlaşdırıla bilər. Bu hüquq və imtiyazların həyata keçirilməsi Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən bərpa oluna bilər.

Maddə 6

Hazırkı Nizamnamədə əks olunmuş Prinsipləri davamlı şəkildə pozan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü, Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Assambleya tərəfindən Təşkilatdan çıxarıla bilər.

III Fəsil Orqanlar

Maddə 7

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əsas orqanları kimi Baş Assambleya, Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi və Sosial Şura, Qəy-yumluq Şurası, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi və Katiblik təsis edilir.

2. Bu Nizamnaməyə uyğun olaraq zəruri hesab edilən yardımçı orqanlar yaradıla bilər.

Maddə 8

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, əsas və yardımçı orqanlarında istənilən vəzifədə və bərabərlik şərtləri altında iştirak etmək üçün kişilərin və qadınların seçilməsinə heç bir məhdudiyyət qoymur.

IV Fəsil

Baş Assambleyanın Tərkibi

Maddə 9

1. Baş Assambleya Birləşmiş Millətlərin bütün üzvlərindən ibarətdir.

2. Hər bir üzvün Baş Assambleyada beş nəfərdən artıq nümayəndəsi ola bilməz.

Funksiya və səlahiyyətləri

Maddə 10

Baş Assambleya, hazırkı Nizamnamənin əhatə dairəsinə daxil olan və ya bu Nizamnamədə nəzərdə tutulmuş hər hansı orqanın səlahiyyət və funksiyalarına aid olan istənilən məsələləri və ya sualları müzakirə edə bilər və, 12-ci maddədə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, belə məsələlər və ya suallar üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlərinə, Təhlükəsizlik Şurasına və ya hər ikisinə tövsiyələr verə bilər.

Maddə 11

1. Baş Assambleya, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasında əməkdaşlığın ümumi prinsiplərini, o cümlədən silahsızlanma və silahlanmanın tənzimlənməsi prinsiplərini nəzərdən keçirə və bu prinsiplərlə bağlı BMT üzvlərinə, Təhlükəsizlik Şurasına və ya hər ikisinə tövsiyələr verə bilər.

2. Baş Assambleya, 35-ci maddənin 2-ci bəndinə uyğun olaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hər hansı üzvü, Təhlükəsizlik Şurası və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olmayan bir dövlət tərəfindən onun müzakirəsinə təqdim edilmiş beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması ilə bağlı istənilən məsələləri müzakirə edə bilər və, 12-ci maddədə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, belə məsələlər üzrə müvafiq dövlətə və ya dövlətlərə, Təhlükəsizlik Şurasına və ya hər ikisinə tövsiyələr verə bilər. Belə məsələlər üzrə hərəkət tələb olunduğu halda, Baş Assambleya həmin

məsələn müzakirədən əvvəl və ya sonra Təhlükəsizlik Şurasına göndərir.

3. Baş Assambleya Təhlükəsizlik Şurasının diqqətini beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi təhdid edə bilən situasiyalara yönəldə bilər.

4. Bu Maddədə göstərilən Baş Assambleyanın səlahiyyətləri, 10-cu maddənin ümumi əhatə dairəsini məhdudlaşdırmır.

Maddə 12

1. Təhlükəsizlik Şurası, hazırkı Nizamnamə ilə ona həvalə olunmuş funksiyaları hər hansı mübahisə və ya vəziyyətlə bağlı həyata keçirdiyi müddətdə, Təhlükəsizlik Şurası belə bir müraciət etmədikcə, Baş Assambleya həmin mübahisə və ya vəziyyətlə bağlı hər hansı tövsiyə vermir.

2. Baş katib, Təhlükəsizlik Şurasının razılığı ilə, hər sessiyada Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən baxılan beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması ilə bağlı bütün məsələlər barədə Baş Assambleyanı məlumatlandırır və eyni qaydada, Təhlükəsizlik Şurası belə məsələlərə baxmağı dayandırdıqda, dərhal Baş Assambleyaya və ya Baş Assambleya sessiyada deyilsə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlərinə məlumat verir.

Maddə 13

1. Baş Assambleya aşağıdakı məqsədlərlə tədqiqatlar təşkil edir və tövsiyələr verir:

a) siyasi sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq etmək və beynəlxalq hüququn tədricən inkişafı və kodifikasiyasını təşviq etmək;

b) iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdə, təhsil və səhiyyə sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa dəstək vermək və irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə yardım göstərmək.

2. Baş Assambleyanın yuxarıda 1b bəndində göstərilmiş məsələlərlə bağlı daha sonrakı vəzifə, funksiya və səlahiyyətləri IX və X fəsillərdə təsbit olunmuşdur.

Maddə 14

Baş Assambleya, 12-ci maddənin müddəalarına uyğun olaraq, mənşəyindən asılı olmayaraq, ümumi rifaha və ya xalqlar arasında dostluq münasibətlərinə zərər vura biləcək, o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərini müəyyən edən hazırkı Nizamnamə müddəalarının pozulmasından irəli gələn vəziyyətlərin sülh yolu ilə tənzimlənməsi üçün tədbirlər tövsiyə edə bilər.

Maddə 15

1. Baş Assambleya Təhlükəsizlik Şurasından illik və xüsusi hesabatlar alır və onları nəzərdən keçirir; bu hesabatlarda Təhlükəsizlik Şurasının beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq üçün qəbul etdiyi və ya həyata keçirdiyi tədbirlər haqqında məlumat yer alır.

2. Baş Assambleya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının digər orqanlarından daxil olan hesabatları qəbul edir və nəzərdən keçirir.

Maddə 16

Baş Assambleya, XII və XIII fəsillərə əsasən ona həvalə edilmiş beynəlxalq qəyyumluq sistemi ilə bağlı funksiyaları, o cümlədən strateji ərazi kimi müəyyən edilməmiş bölgələr üzrə qəyyumluq sazişlərinin təsdiqini həyata keçirir.

Maddə 17

1. Baş Assambleya Təşkilatın büdcəsini nəzərdən keçirir və təsdiq edir.

2. Təşkilatın xərcləri, Baş Assambleya tərəfindən müəyyən edilmiş bölgüyə uyğun olaraq, üzv dövlətlər tərəfindən qarşılır.

3. Baş Assambleya, 57-ci maddədə qeyd olunan ixtisaslaşmış qurumlarla hər hansı maliyyə və büdcə razılaşmalarını nəzərdən keçirir və təsdiq edir, həmçinin aidiyyəti qurumlara tövsiyələr vermək məqsədilə belə ixtisaslaşmış qurumların inzibati büdcələrini araşdırır.

Səsvermə

Maddə 18

1. Baş Assambleyanın hər bir üzvü bir səsə malikdir.

2. Baş Assambleyanın mühüm məsələlər üzrə qərarları, iclasda iştirak edən və səs verən üzvlərin üçdəikisinin səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Bu məsələlərə aşağıdakılar daxildir: beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması ilə bağlı tövsiyələr; Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlərinin seçilməsi; İqtisadi və Sosial Şura üzvlərinin seçilməsi; 86-cı maddənin 1(c) bəndinə uyğun olaraq Qəyyumluq Şurası üzvlərinin seçilməsi; Birləşmiş Millətlər Təşkilatına yeni üzvlərin qəbulu; üzvlük hüquq və imtiyazlarının dayandırılması; üzvlərin Təşkilatdan çıxarılması; qəyyumluq sisteminin fəaliyyətinə aid məsələlər və büdcə məsələləri.

3. Digər məsələlər üzrə qərarlar, o cümlədən üçdə iki səs çoxluğu ilə həll olunacaq məsələlərin əlavə kateqoriyalarının müəyyən edilməsi, iclasda iştirak edən və səs verən üzvlərin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Maddə 19

Birləşmiş Millətlər Təşkilatına maliyyə öhdəliklərinin ödənilməsində borcu olan və bu borcun məbləği ondan əvvəlki tam iki il üçün nəzərdə tutulmuş üzvlük haqlarına bərabər və ya ondan çox olan üzv dövlət, Baş Assambleyada səs vermək hüququna malik olmur. Lakin Baş Assambleya, ödənişin həyata keçirilməməsinin üzv dövlətdən asılı olmayan səbəblərdən irəli gəldiyinə əmin olarsa, həmin üzv dövlətə səsvermədə iştirak etməyə icazə verə bilər.

Prosedur

Maddə 20

Baş Assambleya müntəzəm illik sessiyalarda və zərurət yaranıqda xüsusi sessiyalarda toplanır. Xüsusi sessiyalar, Təhlükəsizlik Şurasının və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatı üzvlərinin çoxluğunun tələbi ilə Baş katib tərəfindən çağırılır.

Maddə 21

Baş Assambleya öz prosedur qaydalarını qəbul edir və hər sessiya üçün öz Prezidentini seçir.

Maddə 22

Baş Assambleya öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün zəruri hesab etdiyi köməkçi orqanlar yarada bilər.

V Fəsil

Təhlükəsizlik Şurası tərkibi

Maddə 23

1. Təhlükəsizlik Şurası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının on beş üzvündən ibarətdir. Çin Respublikası, Fransa, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı, həmçinin Amerika Birləşmiş Ştatları Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləridir. Baş Assambleya isə Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvləri kimi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının digər on üzvünü seçir və bu zaman, ilk növbədə, həmin üzvlərin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasına, eləcə də Təşkilatın digər məqsədlərinə verdiyi töhfələrə, həmçinin ədalətli coğrafi bölgüyə xüsusi diqqət yetirilir.

2. Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvləri iki il müddətinə seçilir. Təhlükəsizlik Şurasının üzvlərinin sayının on birdən on beşə artırılmasından sonra keçirilən ilk seçkidə əlavə olunan dörd üzvdən ikisi bir il müddətinə seçilir. Səlahiyyət müddəti başa çatan üzv dərhal yenidən seçilmək üçün namizəd ola bilməz.

3. Təhlükəsizlik Şurasının hər bir üzvünün bir nümayəndəsi olur.

Funksiyaları və səlahiyyətləri

Maddə 24

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tez və səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə, üzvlər beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına görə əsas məsuliyyəti Təhlükəsizlik Şurasına həvalə edirlər və razılaşırlar ki, bu məsuliyyət çərçivəsində öz vəzi-

fəələrini yerinə yetirərkən Təhlükəsizlik Şurası onların adından hərəkət edir.

2. Bu vəzifələri yerinə yetirərkən Təhlükəsizlik Şurası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Məqsəd və Prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərir. Təhlükəsizlik Şurasına bu vəzifələrin icrası üçün verilmiş xüsusi səlahiyyətlər VI, VII, VIII və XII fəsillərdə müəyyən edilmişdir.

3. Təhlükəsizlik Şurası Baş Assambleyaya baxılmaq üçün illik və lazım olduqda xüsusi məruzələr təqdim edir.

Maddə 25

Birləşmiş Millətlərin Üzvləri razılaşırlar ki, bu Nizamnaməyə uyğun olaraq Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarını qəbul edirlər və onları yerinə yetirirlər.

Maddə 26

Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qurulmasını və qorunmasını, dünyanın insan və iqtisadi resurslarının silahlanmaya ən az yönləndirilməsi ilə təşviq etmək məqsədilə, Təhlükəsizlik Şurası, 47-ci maddədə qeyd olunan Hərbi Qərargah Komitəsinin köməyi ilə, silahlanmanın tənzimlənməsi sistemi yaratmaq üçün planlar hazırlamaq və onları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlərinə təqdim etmək məsuliyyətini daşıyır.

Səsvermə

Maddə 27

1. Təhlükəsizlik Şurasının hər bir üzvü bir səsə malikdir.

2. Təhlükəsizlik Şurasının prosedur məsələlər üzrə qərarları doqquz üzvün lehinə səs verməsi ilə qəbul olunur.

3. Təhlükəsizlik Şurasının bütün digər məsələlər üzrə qərarları, daimi üzvlərin razılıq səsi də daxil olmaqla, doqquz üzvün lehinə səs verməsi ilə qəbul edilir; lakin VI fəsil və 52-ci maddənin 3-cü bəndinə əsasən qəbul olunan qərarlarda, mübahisənin tərəfi olan dövlət səsvermədə iştirak etmir.

Prosedur

Maddə 28

1. Təhlükəsizlik Şurası fasiləsiz fəaliyyət göstərə biləcək şəkildə təşkil olunur. Bu məqsədlə Təhlükəsizlik Şurasının hər bir üzvü Təşkilatın qərargahında daim təmsil olunur.

2. Təhlükəsizlik Şurası mütəmadi iclaslar keçirir və bu iclaslarda hər bir üzv, istədiyi təqdirdə, hökumət üzvü və ya xüsusi olaraq təyin edilmiş digər bir nümayəndə tərəfindən təmsil oluna bilər.

3. Təhlükəsizlik Şurası, öz fəaliyyətini ən yaxşı şəkildə təmin edəcəyinə qərar verdiyi hallarda, Təşkilatın qərargahından kənarda da iclaslar keçirə bilər.

Maddə 29

Təhlükəsizlik Şurası, öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün zəruri hesab etdiyi yardımçı orqanları yarada bilər.

Maddə 30

Təhlükəsizlik Şurası, öz Prezidentinin seçilmə üsulu da daxil olmaqla, öz prosedur qaydalarını müəyyən edir.

Maddə 31

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olmayan hər hansı üzvü, Təhlükəsizlik Şurası hesab etsə ki, həmin üzvün maraqlarına xüsusi şəkildə təsir göstərir, səsvermə hüququ olmadan, Şuranın müzakirəsinə çıxarılan istənilən məsələnin müzakirəsində iştirak edə bilər.

Maddə 32

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının üzvü olmayan hər hansı üzvü və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olmayan hər hansı dövləti, əgər həmin dövlət Təhlükəsizlik Şurasında baxılan bir mübahisənin tərəfidirsə, səsvermə hüququ olmadan, həmin mübahisə ilə bağlı müzakirədə iştirak etməyə dəvət edilir. Təhlükəsizlik Şurası, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olmayan dövlətin iştirakına dair ədalətli hesab etdiyi şərtləri müəyyən edir.

VI Fəsil

Mübahisələrin dinç yolla həll edilməsi

Maddə 33

1. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasını təhlükə altına sala biləcək hər hansı mübahisənin tərəfləri, ilk növbədə, danışıqlar, araşdırma, vasitəçilik, barışdırma, arbitraj, məhkəmə qaydasında həll, regional qurumlara və ya razılaşmalara müraciət və ya öz seçimlərinə uyğun digər sülh vasitələri ilə həll yolu axtarmalıdırlar.

2. Təhlükəsizlik Şurası zəruri hesab etdikdə, tərəfləri mübahisələrini bu vasitələrlə həll etməyə çağırır.

Maddə 34

Təhlükəsizlik Şurası, mübahisənin və ya beynəlxalq gərginliyə səbəb ola biləcək və ya mübahisə yarada biləcək hər hansı vəziyyətin davamının beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasını təhlükə yaradıb-yaratmamasını müəyyən etmək məqsədilə, həmin mübahisəni və ya vəziyyəti araşdıra bilər.

Maddə 35

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hər hansı üzvü, hər hansı mübahisəni və ya 34-cü maddədə göstərilən xarakterdə olan hər hansı vəziyyəti Təhlükəsizlik Şurasının və ya Baş Assambleyanın diqqətinə çatdıra bilər.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv olmayan bir dövlət, tərəfi olduğu hər hansı mübahisəni, əgər həmin mübahisə ilə bağlı olaraq əvvəlcədən bu Nizamnamədə nəzərdə tutulmuş sülh yolu ilə həll öhdəliklərini qəbul edirsə, Təhlükəsizlik Şurasının və ya Baş Assambleyanın diqqətinə çatdıra bilər.

3. Bu Maddə üzrə Baş Assambleyanın diqqətinə çatdırılan məsələlərlə bağlı prosedurlar, 11 və 12-ci maddələrin müddəalarına uyğun olmalıdır.

Maddə 36

1. Təhlükəsizlik Şurası, 33-cü maddədə nəzərdə tutulan xarakterdəki hər hansı mübahisənin və ya oxşar xarakterli vəziyyətin

istənilən mərhələsində uyğun prosedurlar və ya tənzimləmə üsulları tövsiyə edə bilər.

2. Təhlükəsizlik Şurası mübahisənin həlli üçün tərəflərin artıq qəbul etmiş olduqları hər hansı proseduru nəzərə almalıdır.

3. Bu Maddə üzrə tövsiyələr verərkən Təhlükəsizlik Şurası, hüquqi mübahisələrin, ümumi qayda olaraq, tərəflərin Məhkəmənin Nizamnaməsinin müddəalarına uyğun şəkildə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə çıxarılmalı olduğunu da nəzərə almalıdır.

Maddə 37

1. 33-cü maddədə nəzərdə tutulan xarakterdəki mübahisənin tərəfləri, həmin maddədə göstərilən vasitələrlə mübahisəni həll edə bilmədikləri halda, onu Təhlükəsizlik Şurasına çıxarmalıdırlar.

2. Təhlükəsizlik Şurası, mübahisənin davamının, əslində, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasını təhlükə altına ala biləcəyini hesab edərsə, 36-cı maddəyə əsasən tədbir görmək və ya uyğun hesab etdiyi həll şərtlərini tövsiyə etmək barədə qərar qəbul edir.

Maddə 38

33–37-ci maddələrin müddəalarına xələl gətirmədən, Təhlükəsizlik Şurası, hər hansı mübahisənin bütün tərəfləri belə bir müraaciət etdikdə, mübahisənin sülh yolu ilə həlli məqsədilə tərəflərə tövsiyələr verə bilər.

VII Fəsil

Sülhə təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz aktları ilə bağlı tədbirlər

Maddə 39

BMT Təhlükəsizlik Şurası sülhə təhdid, sülhün pozulması və ya təcavüz aktının mövcudluğunu müəyyən edir və beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq və ya bərpa etmək məqsədilə 41-ci və 42-ci maddələrə uyğun olaraq hansı tədbirlərin görülməsinə dair tövsiyələr verir və ya qərar qəbul edir.

Maddə 40

Vəziyyətin gərginləşməsinin qarşısını almaq məqsədilə Təhlükəsizlik Şurası, 39-cu maddədə nəzərdə tutulan tövsiyələri verməzdən və ya tədbirlər barədə qərar qəbul etməzdən əvvəl, müvafiq tərəfləri onun zəruri və ya məqsədəuyğun hesab etdiyi müvəqqəti tədbirlərə riayət etməyə çağıraraq müraciət edə bilər. Bu cür müvəqqəti tədbirlər müvafiq tərəflərin hüquqlarına, iddialarına və ya mövqelərinə xələl gətirməməlidir. Təhlükəsizlik Şurası belə müvəqqəti tədbirlərə əməl edilməməsini lazımi qaydada nəzərə almalıdır.

Maddə 41

Təhlükəsizlik Şurası silahlı qüvvələrdən istifadəni nəzərdə tutmayan və onun qərarlarının icrasını təmin etmək üçün tətbiq olunaq tədbirlərə dair qərar qəbul edə bilər və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlərini belə tədbirləri tətbiq etməyə çağırır. Bu tədbirlərə iqtisadi əlaqələrin tam və ya qismən dayandırılması, dəmir yolu, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio və digər rabitə vasitələrinin kəsilməsi, habelə diplomatik münasibətlərin kəsilməsi daxil ola bilər.

Maddə 42

Əgər Təhlükəsizlik Şurası 41-ci maddədə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin kifayət etməyəcəyini və ya artıq kifayət etmədiyini hesab edərsə, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq və ya bərpa etmək üçün zəruri olan hava, dəniz və ya quru qüvvələri vasitəsilə tədbirlər görə bilər. Bu tədbirlərə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv dövlətlərin hava, dəniz və ya quru qüvvələrinin nümayişləri nümayişlər, blokada və digər əməliyyatlar daxil ola bilər.

Maddə 43

1. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına töhfə vermək məqsədilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri Təhlükəsizlik Şurasının çağırışı əsasında və xüsusi razılaşma və ya razılaşmalara uyğun olaraq, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün zəruri olan silahlı qüvvələri, yardımı və keçid

hüquqları da daxil olmaqla imkanları Təhlükəsizlik Şurasının ixtiyarına verməyi öhdələrinə götürürlər.

2. Belə razılaşma və ya razılaşmalar qüvvələrin sayını və növlərini, onların hazırlıq dərəcəsini və ümumi yerləşmə yerini, habelə imkanlarını və yardımın xarakterini tənzimləyir.

3. Razılaşma və ya razılaşmalar Təhlükəsizlik Şurasının təşəbbüsü ilə mümkün qədər tez danışıqlar yolu ilə hazırlanmalıdır. Onlar Təhlükəsizlik Şurası ilə üzv dövlətlər və ya Təhlükəsizlik Şurası ilə üzvlər qrupları arasında bağlanır və dövlətlər tərəfindən öz müvafiq konstitusiyaya prosedurlarına uyğun olaraq ratifikasiya edilməlidir.

Maddə 44

Təhlükəsizlik Şurası qüvvə tətbiq etmək barədə qərar qəbul etdikdə, 43-cü maddə üzrə öhdəlikləri yerinə yetirmək məqsədilə silahlı qüvvələr təqdim etməsi üçün üzv dövlətə müraciət etməzdən əvvəl, əgər həmin üzv dövlət istəsə, onun silahlı qüvvə kontingentlərinin istifadəsinə dair Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarında iştirak etməyə dəvət etməlidir.

Maddə 45

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təcili hərbi tədbirlər görməsini təmin etmək məqsədilə üzv dövlətlər birgə beynəlxalq icra tədbirləri üçün milli hərbi-hava qüvvələri kontingentlərini dərhal hazır vəziyyətdə saxlamalıdırlar. Bu kontingentlərin sayı və hazırlıq dərəcəsi, habelə onların birgə fəaliyyət planları 43-cü maddədə göstərilən xüsusi razılaşma və ya razılaşmalar çərçivəsində, Hərbi Qərargah Komitəsinin köməyi ilə Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən müəyyən edilir.

Maddə 46

Silahlı qüvvələrdən istifadə planları Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən Hərbi Qərargah Komitəsinin köməyi ilə hazırlanmalıdır.

Maddə 47

1. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün Təhlükəsizlik Şurasının hərbi tələbatı, onun ixtiyarına verilmiş qüvvə-

lərin istifadəsi və komandanlığı, silahlanmanın tənzimlənməsi və mümkün silahsızlanma ilə bağlı bütün məsələlərdə Təhlükəsizlik Şurasına məsləhət vermək və ona kömək göstərmək üçün Hərbi Qərargah Komitəsi yaradılmalıdır.

2. Hərbi Qərargah Komitəsi Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin Baş Qərargah rəislərindən və ya onların nümayəndələrindən ibarət olmalıdır. Komitənin vəzifələrinin səmərəli icrası üçün həmin üzvün işində iştirakını tələb edən hallar olduqda, Komitədə daimi nümayəndəliyi olmayan hər hansı BMT üzvü Komitə tərəfindən onun işinə cəlb edilməyə dəvət olunmalıdır.

3. Hərbi Qərargah Komitəsi Təhlükəsizlik Şurasının ixtiyarına verilmiş hər hansı silahlı qüvvələrin strateji idarəsinə görə Təhlükəsizlik Şurası qarşısında məsuliyyət daşıyır. Belə qüvvələrin komandanlığı ilə bağlı məsələlər isə sonradan həll olunmalıdır.

4. Hərbi Qərargah Komitəsi Təhlükəsizlik Şurasının icazəsi ilə və müvafiq regional orqanlarla məsləhətləşmədən sonra regional altkomitələr yarada bilər.

Maddə 48

1. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması üçün Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarının icrası məqsədilə tələb olunan tədbirlər, Təhlükəsizlik Şurasının müəyyən etdiyi qaydada, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri və ya onların bəziləri tərəfindən həyata keçirilməlidir.

2. Belə qərarlar Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvləri tərəfindən birbaşa və onların üzv olduqları müvafiq beynəlxalq qurumlardakı fəaliyyəti vasitəsilə icra edilməlidir.

Maddə 49

Birləşmiş Millətlərin Üzvləri, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsində bir-birlərinə qarşılıqlı yardım göstərmək üçün birləşməlidirlər.

Maddə 50

Əgər Təhlükəsizlik Şurası hər hansı dövlətə qarşı qabaqlayıcı və ya məcbureddici tədbirlər görərsə, həmin tədbirlərin icrasından irəli

gələn xüsusi iqtisadi problemlərlə üzləşən istənilən digər dövlət, istər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olsun, istərsə də olmasın, bu problemlərin həlli ilə bağlı Təhlükəsizlik Şurası ilə məsləhətləşmək hüququna malikdir.

Maddə 51

Bu Nizamnamədə heç bir müddəası, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvünə qarşı silahlı hücum baş verdiyi halda, Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq üçün zəruri tədbirlər görənədək, fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququnu məhdudlaşdırma bilməz. Üzvlər tərəfindən bu özünümüdafiə hüququndan istifadə edərək görülməli tədbirlər dərhal Təhlükəsizlik Şurasına bildirilməlidir və bu tədbirlər heç bir halda Təhlükəsizlik Şurasının beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq və ya bərpa etmək üçün lazım bildiyi tədbirləri istənilən vaxt görmək səlahiyyətinə və məsuliyyətinə təsir göstərməməlidir.

VIII Fəsil

Regional sazişlər

Maddə 52

1. Bu Nizamnamənin heç bir müddəası, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması ilə bağlı, regional səviyyədə tədbir görülməsinə uyğun olan məsələləri həll etmək üçün mövcud olan regional razılaşmaların və ya qurumların fəaliyyətinə mane olmur, şərt o ki, belə razılaşmalar və ya qurumlar və onların fəaliyyəti Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Məqsəd və Prinsiplərinə uyğun olsun.

2. Belə razılaşmalara daxil olan və ya belə qurumlar yaradan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvləri, məsələləri Təhlükəsizlik Şurasına təqdim etməzdən əvvəl, yerli mübahisələrin sülh yolu ilə həllinə nail olmaq üçün həmin regional razılaşmalar və ya qurumlar vasitəsilə bütün səylərini göstərməlidirlər.

3. Təhlükəsizlik Şurası, müvafiq dövlətlərin təşəbbüsü ilə və ya Təhlükəsizlik Şurasının müraciəti əsasında, belə regional razılaşmalar və ya qurumlar vasitəsilə yerli mübahisələrin sülh yolu ilə həllinin inkişafını təşviq etməlidir.

4. Bu maddə, 34 və 35-ci maddələrin tətbiqinə heç bir halda xələl gətirmir.

Maddə 53

1. Təhlükəsizlik Şurası, zəruri hallarda, öz səlahiyyəti çərçivəsində məcbureddici tədbirlər üçün belə regional razılaşmalardan və ya qurumlardan istifadə etməlidir. Lakin, bu maddənin 2-ci bəndində müəyyən edilmiş “düşmən dövlət”ə qarşı, 107-ci maddəyə uyğun olaraq nəzərdə tutulmuş tədbirlər və ya həmin dövlətin təcavüzkar siyasətini yenidən bərpa etməsinin qarşısını almağa yönəlmiş regional razılaşmalar istisna olmaqla, Təhlükəsizlik Şurasının icazəsi olmadan regional razılaşmalar çərçivəsində və ya regional qurumlar vasitəsilə heç bir məcbureddici tədbir görülməməlidir. Bu istisnalar yalnız, həmin dövlətin daha bir təcavüz törətməsinin qarşısının alınması məsuliyyəti, maraqlı hökumətlərin müraciəti əsasında, Təşkilata həvalə olunanadək qüvvədədir.

2. Bu Maddənin 1-ci bəndində işlədilən “düşmən dövlət” termini, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı hazırkı Nizamnaməni hər hansı imzalayan dövlətin düşməni olmuş istənilən dövlətə şamil edilir.

Maddə 54

Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması məqsədilə regional razılaşmalar çərçivəsində və ya regional qurumlar tərəfindən həyata keçirilən və ya planlaşdırılan fəaliyyətlər barədə hər zaman tam şəkildə məlumatlandırılmalıdır.

IX fəsil

Beynəlxalq istisadi və sosial əməkdaşlıq

Maddə 55

Xalqların bərabər hüquqları və öz müqəddəratını təyinetmə prinsiplərinə hörmət əsasında millətlər arasında sülh və dostluq münasibətləri üçün zəruri olan sabitlik və rifah şəraitinin yaradılmasını təmin etmək məqsədilə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı aşağıdakıları təşviq etməlidir:

a) yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsini, tam məşğulluğu, iqtisadi və sosial tərəqqi və inkişaf üçün şəraitin yaradılmasını;

b) beynəlxalq iqtisadi, sosial, səhiyyə və əlaqədar problemlərin həllini; həmçinin beynəlxalq mədəni və təhsil sahəsində əməkdaşlığı; və

c) irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini fərq qoymadan, hamı üçün insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara ümumi hörmət göstərilməsini və onlara riayət olunmasını.

Maddə 56

Bütün üzvlər 55-ci maddədə göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün Təşkilatla əməkdaşlıq şəraitində birgə və ayrı-ayrılıqda tədbirlər görməyi öhdələrinə götürürlər.

Maddə 57

1. Hökumətlərarası razılaşma ilə yaradılmış və əsas sənədlərində müəyyən edildiyi kimi iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə və əlaqədar sahələrdə geniş beynəlxalq səlahiyyətlərə malik olan müxtəlif ixtisaslaşmış qurumlar 63-cü maddənin müd-dəalarına uyğun olaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əlaqələndirilməlidir.

2. Birləşmiş Millətlərlə bu cür əlaqəyə gətirilən təsisatlar bundan sonra “ixtisaslaşmış təsisatlar” adlanacaqlar.

Maddə 58

Təşkilat ixtisaslaşmış təsisatların siyasətini və fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün tövsiyələr verir.

Maddə 59

Təşkilat, zəruri hallarda, 55-ci maddədə göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün tələb olunan yeni ixtisaslaşmış qurumların yaranılması məqsədilə müvafiq dövlətlər arasında danışıqlara başlamaq təşəbbüsünü göstərməlidir.

Maddə 60

Təşkilatın bu fəsildə nəzərdə tutulmuş funksiyalarının yerinə yetirilməsi məsuliyyəti Baş Assambleyaya, həmçinin Baş Assambleyanın səlahiyyəti çərçivəsində, bu məqsədlə X Fəsildə göstərilmiş səlahiyyətlərə malik olan İqtisadi və Sosial Şuraya həvalə edilir.

X Fəsil

İqtisadi və Sosial Şuranın tərkibi

Maddə 61

1. İqtisadi və Sosial Şura Birləşmiş Millətlərin Baş Assambleyası tərəfindən seçilən əlli dörd üzvdən ibarətdir.

2. 3-cü bəndin müddəalarına uyğun olaraq, İqtisadi və Sosial Şuranın on səkkiz üzvü hər il üçillik müddətə seçilir. Səlahiyyət müddəti başa çatan üzv dərhal yenidən seçilə bilər.

3. İqtisadi və Sosial Şuranın üzvlərinin sayının iyirmi yeddidən əlli dördə artırılmasından sonrakı ilk seçkilərdə, həmin ilin sonunda səlahiyyət müddəti bitən doqquz üzvün yerinə seçilən üzvlərə əlavə olaraq, daha iyirmi yeddi üzv seçiləcəkdir. Bu iyirmi yeddi əlavə üzvdən doqquzunun səlahiyyət müddəti Baş Assambleya tərəfindən müəyyən edilmiş qaydaya uyğun olaraq bir ilin sonunda, digər doqquzunun səlahiyyət müddəti isə iki ilin sonunda başa çatacaqdır.

4. İqtisadi və Sosial Şuranın hər bir üzvünün bir nümayəndəsi olur.

Funksiyaları və səlahiyyətləri

Maddə 62

1. İqtisadi və Sosial Şura beynəlxalq iqtisadi, sosial, mədəni, təhsil, səhiyyə və əlaqədar məsələlər üzrə tədqiqatlar və hesabatlar hazırlaya və ya onların hazırlanmasına təşəbbüs göstərə bilər, həmçinin belə məsələlərlə bağlı Baş Assambleyaya, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlərinə və müvafiq ixtisaslaşmış qurumlara tövsiyələr verə bilər.

2. O, hamı üçün insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmətin və onlara riayət olunmasının təşviqi məqsədilə tövsiyələr verə bilər.

3. O, səlahiyyətinə aid məsələlər üzrə Baş Assambleyaya təqdim olunmaq üçün konvensiya layihələri hazırlaya bilər.

4. O, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq, səlahiyyətinə aid məsələlər üzrə beynəlxalq konfranslar çağırmaq səlahiyyətinə malikdir.

Maddə 63

1. İqtisadi və Sosial Şura, 57-ci maddədə qeyd olunan hər hansı qurumla, həmin qurumun Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə hansı şərtlər əsasında əlaqələndiriləcəyini müəyyən edən razılaşmalar bağlaya bilər. Bu cür razılaşmalar Baş Assambleya tərəfindən təsdiq edilməlidir.

2. O, ixtisaslaşmış qurumlarla məsləhətləşmələr aparmaq və onlara tövsiyələr vermək, həmçinin Baş Assambleyaya və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlərinə tövsiyələr təqdim etməklə həmin qurumların fəaliyyətini əlaqələndirə bilər.

Maddə 64

1. İqtisadi və Sosial Şura ixtisaslaşmış qurumlardan müntəzəm hesabatlar almaq üçün müvafiq addımlar ata bilər. O, öz tövsiyələrinin, eləcə də Baş Assambleya tərəfindən onun səlahiyyətinə aid məsələlər üzrə verilmiş tövsiyələrin icrasını təmin etmək məqsədilə görülən tədbirlər haqqında hesabatlar almaq üçün Birləşmiş

Millətlər Təşkilatının üzvləri və ixtisaslaşmış qurumlarla razılaşmalar əldə edə bilər.

2. Şura, bu hesabatlara aid öz qeydləri barədə Baş Assambleyaya məlumat verə bilər.

Maddə 65

İqtisadi və Sosial Şura Təhlükəsizlik Şurasına məlumat verə bilər və onun müraciəti əsasında Təhlükəsizlik Şurasına yardım göstərməlidir.

Maddə 66

1. İqtisadi və Sosial Şura, Baş Assambleyanın tövsiyələrinin icrası ilə bağlı, səlahiyyətinə aid olan funksiyaları yerinə yetirməlidir.

2. O, Baş Assambleyanın təsdiqi ilə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlərinin və ixtisaslaşmış qurumların müraciəti əsasında xidmətlər göstərə bilər.

3. O, bu Nizamnamənin digər hissələrində nəzərdə tutulmuş və ya Baş Assambleya tərəfindən ona həvalə edilmiş digər funksiyaları yerinə yetirməlidir.

Səsvermə

Maddə 67

1. İqtisadi və Sosial Şuranın hər bir üzvü bir səsə malikdir.

2. İqtisadi və Sosial Şuranın qərarları iştirak edən və səs verən üzvlərin səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

Prosedur

Maddə 68

İqtisadi və Sosial Şura iqtisadi və sosial sahələrdə, həmçinin insan hüquqlarının təşviqi üçün komissiyalar, eləcə də öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün zəruri olan digər komissiyalar yaradır.

Maddə 69

İqtisadi və Sosial Şura, hər hansı məsələ həmin üzv üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdikdə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının istəni-

lən üzvünü səsvermə hüququ olmadan həmin məsələ ilə bağlı müzakirələrdə iştirak etməyə dəvət edir.

Maddə 70

İqtisadi və Sosial Şura ixtisaslaşmış qurumların nümayəndələrinin səsvermə hüququ olmadan öz müzakirələrində və onun yaratdığı komissiyaların müzakirələrində iştirak etməsi, həmçinin öz nümayəndələrinin ixtisaslaşmış qurumların müzakirələrində iştirak etməsi üçün razılaşmalar əldə edə bilər.

Maddə 71

İqtisadi və Sosial Şura səlahiyyətinə aid məsələlərlə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatları ilə məsləhətləşmələr aparmaq üçün müvafiq razılaşmalar əldə edə bilər. Belə razılaşmalar beynəlxalq təşkilatlarla, zəruri hallarda isə aidiyyəti Birləşmiş Millətlər Təşkilatı üzvü ilə məsləhətləşmələrdən sonra milli təşkilatlarla bağlana bilər.

Maddə 72

1. İqtisadi və Sosial Şura öz Sədrini seçmək qaydası da daxil olmaqla, özünün daxili prosedur qaydalarını müəyyən edir.

2. İqtisadi və Sosial Şura, üzvlərinin əksəriyyətinin müraciəti əsasında iclasların çağırılmasını nəzərdə tutan müddəalar da daxil olmaqla, öz qaydalarına uyğun olaraq, zəruri hallarda toplanır.

XI Fəsil

Özünü idarə etməyən ərazilərə dair Bəyənnamə

Maddə 73

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, xalqları hələ tam özünüidarə etməyə nail olmamış ərazilərin idarə olunmasına məsuliyyət daşıyan və ya belə məsuliyyəti üzərinə götürən üzvləri, bu ərazilərin sakinlərinin mənafeələrinin üstünlüyü prinsipini qəbul edir və bu Nizamnamə ilə yaradılmış beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik sistemi çərçivəsində həmin ərazilərin sakinlərinin rifahını ən yüksək

səviyyədə təşviq etmək öhdəliyini müqəddəs bir əmanət kimi qəbul edirlər və bu məqsədlə:

a) müvafiq xalqların mədəniyyətinə lazımı hörmət göstər-məklə, onların siyasi, iqtisadi, sosial və təhsil sahəsində inkişafını, ədalətli rəftar görməsini və sui-istifadələrdən qorunmasını təmin etmək;

b) özünüidarəni inkişaf etdirmək, xalqların siyasi arzularını lazımı qaydada nəzərə almaq və hər bir ərazinin və onun xalqlarının konkret şəraiti və inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq onların azad siyasi institutlarının tədrici inkişafına yardım etmək;

c) beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi daha da möhkəmləndirmək;

d) inkişafın səmərəli tədbirlərini təşviq etmək, tədqiqatı həvəsləndirmək və bu Maddədə göstərilən sosial, iqtisadi və elmi məqsədlərə praktiki surətdə nail olmaq məqsədilə bir-biri ilə, zəruri hallarda isə ixtisaslaşmış beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq etmək;

e) Təhlükəsizlik və konstitusiya baxımından tələb oluna bilən məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla, XII və XIII Fəsillərin tətbiq edildiyi ərazilər istisna olmaqla, hər biri məsuliyyət daşıdığı ərazilərdəki iqtisadi, sosial və təhsil şəraitinə dair statistik və digər texniki xarakterli məlumatları Baş katibə müntəzəm olaraq, məlumat məqsədilə təqdim etmək.

Maddə 74

Təşkilat Üzvləri həmçinin razılaşırlar ki, bu Fəsilin qüvvədə olduğu ərazilərə münasibətdə onların siyasəti, metropoliyalara münasibətdə olduğu kimi, sosial, iqtisadi və ticarət məsələlərində dünyanın qalan hissəsinin mənafeləri və rifahı lazımı qaydada nəzərə alınmaqla, ümumi qonşuluq prinsipi əsasında qurulmalıdır.

XII Fəsil

Beynəlxalq Qəyyumluq sistemi

Maddə 75

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, sonrakı ayrı-ayrı razılaşmalarla bu sistemin tərkibinə verilə biləcək ərazilərin idarə olunması və nə-

zarəti üçün, öz səlahiyyəti çərçivəsində beynəlxalq qəyyumluq sistemi yaratmalıdır. Bu ərazilər bundan sonra “qəyyumluq əraziləri” adlandırılacaq.

Maddə 76

Qəyyumluq sisteminin əsas məqsədləri, bu Nizamnamənin 1-ci maddəsində müəyyən edilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Məqsədlərinə uyğun olaraq, aşağıdakılardır:

- a) beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi;
- b) qəyyumluq ərazilərinin sakinlərinin siyasi, iqtisadi, sosial və təhsil sahəsində inkişafını təşviq etmək və hər bir ərazi və onun xalqlarının konkret şəraitinə, habelə aidyyəti xalqların sərbəst ifadə olunmuş arzularına uyğun olaraq, hər bir qəyyumluq razılaşmasının şərtlərinə əsasən, onların tədricən özünüidarəyə və ya müstəqilliyə keçidini təmin etmək;
- c) irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsini həvəsləndirmək və dünya xalqlarının qarşılıqlı asılılığının tanınmasını təşviq etmək;
- d) yuxarıdakı məqsədlərə nail olunmasına xələl gətirməmək və 80-ci maddənin müddəalarına riayət etməklə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri və onların vətəndaşları üçün sosial, iqtisadi və ticarət məsələlərində bərabər rəftarın, habelə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində onlar üçün bərabər rəftarın təmin edilməsi.

Maddə 77

1. Qəyyumluq sistemi, qəyyumluq razılaşmaları vasitəsilə onun tərkibinə verilə biləcək aşağıdakı kateqoriyalara aid ərazilərə şamil edilir:

- a) hazırda mandat altında olan ərazilər;
- b) İkinci Dünya Müharibəsi nəticəsində düşmən dövlətlərdən ayrılmış ərazilər; və

c) idarə edilməsinə görə məsuliyyət daşıyan dövlətlərin könüllü olaraq bu sistemə daxil etdiyi ərazilər.

2. Yuxarıda sadalanmış kateqoriyalardan hansılarının və hansı şərtlərlə qəyyumluq sisteminə daxil edilməsi sonrakı sazişlərin predmeti olacaqdır.

Maddə 78

Qəyyumluq sistemi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olmuş və aralarındakı münasibətlər suveren bərabərlik prinsipinə hörmət əsasında qurulan ərazilərə şamil edilmir.

Maddə 79

Qəyyumluq sisteminə veriləcək hər bir ərazi üçün, o cümlədən hər hansı dəyişiklik və ya əlavələr daxil olmaqla, qəyyumluq şərtləri birbaşa aidiyyəti dövlətlər, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü tərəfindən mandat əsasında idarə olunan ərazilər halında isə mandatçı dövlət tərəfindən razılaşdırılmalı və 83 və 85-ci maddələrdə nəzərdə tutulmuş qaydada təsdiq edilməlidir.

Maddə 80

1. Hər bir ərazinin qəyyumluq sisteminə verilməsini nəzərdə tutan və 77, 79 və 81-ci maddələrə uyğun olaraq bağlanmış ayrı-ayrı qəyyumluq razılaşmalarında razılaşdırılmış hallar istisna olmaqla, və belə razılaşmalar yekunlaşana qədər, bu Fəsildəki heç bir müddəə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlərinin tərəf olduqları mövcud beynəlxalq sənədlərin şərtlərini, habelə hər hansı dövlətin və ya xalqın istənilən hüquqlarını heç bir şəkildə dəyişdirən kimi şərh edilə bilməz.

2. Bu Maddənin 1-ci bəndi, 77-ci maddədə nəzərdə tutulduğu kimi, mandat altında olan və digər ərazilərin qəyyumluq sisteminə verilməsi üzrə razılaşmaların hazırlanması və bağlanmasının gecikdirilməsi və ya təxirə salınması üçün əsas kimi şərh edilə bilməz.

Maddə 81

Qəyyumluq razılaşması, hər bir halda, qəyyumluq ərazisinin hansı şərtlərlə idarə olunacağını və həmin ərazinin idarəsini həyata

keçirəcək orqanı müəyyən etməlidir. Bu orqan, bundan sonra “idarəedici hakimiyyət” adlanacaq, bir və ya bir neçə dövlət, yaxud Təşkilatın özü ola bilər.

Maddə 82

Hər hansı qəyyumluq razılaşmasında, 43-cü maddəyə uyğun olaraq bağlanmış hər hansı xüsusi razılaşmaya xələl gətirməmək şərti ilə, həmin razılaşmanın şamil olunduğu qəyyumluq ərazisinin bir hissəsini və ya hamısını əhatə edə bilən strateji ərazi və ya ərazilər müəyyən edilə bilər.

Maddə 83

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının strateji ərazilərlə bağlı bütün funksiyaları, o cümlədən qəyyumluq razılaşmalarının şərtlərinin və onların dəyişiklik və ya əlavələrinin təsdiqi, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən həyata keçirilir.

2. 76-cı maddədə göstərilən əsas məqsədlər hər bir strateji ərazinin xalqlarına şamil edilir.

3. Təhlükəsizlik Şurası, qəyyumluq razılaşmalarının müddəalarına uyğun olaraq və təhlükəsizlik məsələlərinə xələl gətirmədən, strateji ərazilərdə siyasi, iqtisadi, sosial və təhsil məsələləri ilə bağlı qəyyumluq sistemi çərçivəsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının funksiyalarını yerinə yetirmək üçün Qəyyumluq Şurasının yardımından istifadə edir.

Maddə 84

İdarəedici hakimiyyət, qəyyumluq ərazisinin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasında öz rolunu oynamasını təmin etməlidir. Bu məqsədlə, idarəedici orqan, bu sahədə Təhlükəsizlik Şurası qarşısında öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmək, həmçinin qəyyumluq ərazisində yerli müdafiə və qanunvericilik qaydasının təmin olunması üçün, həmin ərazidən könüllü qüvvələrdən, imkanlardan və yardımdan istifadə edə bilər.

Maddə 85

1. Strateji kimi müəyyən edilməmiş bütün ərazilərə dair qəyyumluq razılaşmaları ilə bağlı, o cümlədən qəyyumluq razılaş-

malarının şərtlərinin və onların dəyişiklik və ya əlavələrinin təsdiqi ilə bağlı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının funksiyaları Baş Assambleya tərəfindən həyata keçirir.

2. Baş Assambleyanın səlahiyyəti çərçivəsində fəaliyyət göstərən Qəyyumluq Şurası, Baş Assambleyaya bu funksiyaların yerinə yetirilməsində kömək edir.

XIII Fəsil

Qəyyumluq Şurası

Tərkibi

Maddə 86

1. Qəyyumluq Şurası, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının aşağıdakı üzvlərindən ibarətdir:

- a) qəyyumluq altında olan əraziləri idarə edən üzv dövlətlər;
- b) 23-cü maddədə adı çəkilən, lakin qəyyumluq ərazilərini idarə etməyən üzvlər; və
- c) Qəyyumluq Şurasındakı ümumi üzvlərin sayının, qəyyumluq ərazilərini idarə edən və etməyən Birləşmiş Millətlər üzvləri arasında bərabər bölünməsinə təmin etmək üçün Baş Assambleya tərəfindən üçillik müddətə seçilən digər üzvlər.

2. Qəyyumluq Şurasının hər bir üzvü onu orada təmsil etmək üçün xüsusi ixtisasa malik bir şəxsi təyin edir.

Funksiyaları və səlahiyyətləri

Maddə 87

Baş Assambleya və onun səlahiyyəti çərçivəsində Qəyyumluq Şurası, öz funksiyalarını yerinə yetirərkən aşağıdakıları edə bilər:

- a) idarəedici hakimiyyət tərəfindən təqdim edilmiş hesabatları nəzərdən keçirmək;
- b) idarəedici hakimiyyətlə məsləhətləşərək müraciətləri qəbul etmək və onları araşdırmaq;

c) idarəedici hakimiyyətlə razılaşdırılmış vaxtlarda müvafiq qəyyumluq ərazilərinə dövrü səfərlərin həyata keçirilməsini təmin etmək; və

d) qəyyumluq razılaşmalarının şərtlərinə uyğun olaraq bu və digər tədbirləri həyata keçirmək.

Maddə 88

Qəyyumluq Şurası hər bir qəyyumluq ərazisinin sakinlərinin siyasi, iqtisadi, sosial və təhsil sahəsində inkişafı ilə bağlı sual toplusu hazırlamalıdır və Baş Assambleyanın səlahiyyətinə aid olan hər bir qəyyumluq ərazisinin idarəedici hakimiyyət həmin sual toplusu əsasında Baş Assambleyaya illik hesabat təqdim etməlidir.

Səsvermə

Maddə 89

1. Qəyyumluq Şurasının hər bir üzvünün bir səs hüququ vardır.

2. Qəyyumluq Şurasının qərarları iclasda iştirak edən və səs verən üzvlərin çoxluq səsi ilə qəbul edilir.

Prosedur

Maddə 90

1. Qəyyumluq Şurası, sədri seçmək üsulu da daxil olmaqla, öz daxili prosedur qaydalarını qəbul edir.

2. Qəyyumluq Şurası, üzvlərinin əksəriyyətinin müraciəti əsasında iclasların çağırılmasını nəzərdə tutan müddəalar da daxil olmaqla, öz qaydalarına uyğun olaraq, zəruri hallarda toplanır.

Maddə 91

Qəyyumluq Şurası, zəruri hallarda, müvafiq məsələlərlə bağlı İqtisadi və Sosial Şuranın və ixtisaslaşmış qurumların yardımından istifadə edir.

XIV Fəsil

Beynəlxalq Məhkəmə

Maddə 92

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əsas məhkəmə orqanıdır. O, Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi-

nin Nizamnaməsi əsasında hazırlanmış və hazırkı Nizamnamənin ayrılmaz hissəsini təşkil edən əlavə olunmuş Nizamnaməyə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir.

Maddə 93

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri, öz-özlüyündə, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Nizamnaməsinin tərəfləridir.

2. BMT üzvü olmayan bir dövlət, Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Assambleya tərəfindən hər bir konkret halda müəyyən ediləcək şərtlərlə, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Nizamnaməsinin tərəfi ola bilər.

Maddə 94

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hər bir üzvü, tərəf olduğu hər hansı iş üzrə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qərarına riayət etməyi öhdəsinə götürür.

2. Əgər iş üzrə tərəflərdən biri Məhkəmənin çıxardığı hökmə ona aid edilmiş öhdəlikləri yerinə yetirməzsə, digər tərəf Təhlükəsizlik Şurasına müraciət edə bilər və Təhlükəsizlik Şurası, zəruri hesab edərsə, hökmün icrasını təmin etmək üçün tövsiyələr verə və ya tədbirlər görmək barədə qərar qəbul edə bilər.

Maddə 95

Bu Nizamnamənin heç bir müddəası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlərinin, mövcud və ya gələcəkdə bağlana biləcək razılaşmalara əsasən, mübahisələrinin həllini digər məhkəmələrə həvalə etməsinə mane olmur.

Maddə 96

1. Baş Assambleya və ya Təhlükəsizlik Şurası hər hansı hüquqi məsələ üzrə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsindən məsləhətçi rəy verməsini tələb edə bilər.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının digər orqanları və ixtisaslaşmış qurumları da, Baş Assambleya tərəfindən istənilən vaxt belə bir səlahiyyət verildikdə, öz fəaliyyətləri çərçivəsində meydana çıxan hüquqi məsələlər üzrə Məhkəmədən məsləhətçi rəy tələb edə bilərlər.

XV Fəsil

Katiblik

Maddə 97

Katiblik, Baş katibdən və Təşkilatın tələb edə biləcəyi sayda heyətdən ibarətdir. Baş katib Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi əsasında Baş Assambleya tərəfindən təyin edilir. O, Təşkilatın ali inzibati vəzifəli şəxsi hesab olunur.

Maddə 98

Baş katib, Baş Assambleyanın, Təhlükəsizlik Şurasının, İqtisadi və Sosial Şuranın və Qəyyumluq Şurasının bütün iclaslarında bu vəzifədə çıxış etməli və həmin orqanlar tərəfindən ona həvalə edilmiş digər funksiyaları yerinə yetirməlidir. Baş katib Təşkilatın fəaliyyəti haqqında Baş Assambleyaya illik hesabat təqdim etməlidir.

Maddə 99

Baş katib, öz fikrincə, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasına təhdid yarada biləcək hər hansı məsələyə Təhlükəsizlik Şurasının diqqətini cəlb edə bilər.

Maddə 100

1. Öz vəzifələrini yerinə yetirərkən Baş katib və heyət heç bir hökumətdən və ya Təşkilat xaricindəki digər hər hansı bir orqandan göstəriş istəməməli və qəbul etməməlidirlər. Onlar yalnız Təşkilat qarşısında məsuliyyət daşıyan beynəlxalq vəzifəli şəxslər kimi mövqelərinə xələl gətirə biləcək hər hansı hərəkətdən çəkinməlidirlər.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hər bir üzvü, Baş katibin və heyətin məsuliyyətlərinin sırf beynəlxalq xarakterini hörmətlə qarşılamalı və onların vəzifələrini yerinə yetirməsinə təsir göstərməyə çalışmamalıdır.

Maddə 101

1. Heyət Baş katib tərəfindən, Baş Assambleya tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq təyin edilir.

2. Müvafiq heyət İqtisadi və Sosial Şuraya, Qəyyumluq Şurasına və zəruri hallarda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının digər orqanlarına daimi əsasda təhkim edilməlidir. Bu heyətlər Katibliyin tərkib hissəsini təşkil edir.

3. Heyətin işə qəbulunda və xidmət şərtlərinin müəyyən edilməsində əsas meyar, səmərəlilik, peşəkarlıq və dürüstlüyün ən yüksək standartlarının təmin edilməsinə olan zərurətdir. Eyni zamanda, heyətin mümkün qədər geniş coğrafi əsasda cəlb edilməsinin vacibliyi də nəzərə alınmalıdır.

XVI Fəsil

Müxtəlif Müddəalar

Maddə 102

1. Hazırkı Nizamnamə qüvvəyə mindikdən sonra, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hər hansı üzvü tərəfindən bağlanmış bütün müqavilələr və bütün beynəlxalq razılaşmalar mümkün qədər tez bir zamanda Katiblikdə qeydiyyatla alınmalı və Katiblik tərəfindən dərc edilməlidir.

2. Bu Maddənin 1-ci bəndinin müddəalarına uyğun olaraq qeydiyyatla alınmamış belə bir müqavilə və ya beynəlxalq razılaşmanın tərəfi, həmin müqavilə və ya razılaşmanı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hər hansı orqanı qarşısında irəli sürə bilməz.

Maddə 103

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlərinin, hazırkı Nizamnamə üzrə öhdəlikləri ilə hər hansı digər beynəlxalq razılaşma üzrə öhdəlikləri arasında ziddiyyət yarandıqda, hazırkı Nizamnamə üzrə öhdəliklər üstünlük təşkil edir.

Maddə 104

Təşkilat, hər bir üzvünün ərazisində, öz funksiyalarını yerinə yetirməsi və məqsədlərinə nail olması üçün zəruri olan hüquqi qabiliyyətə malik olmalıdır.

Maddə 105

1. Təşkilat, hər bir üzvünün ərazisində, öz məqsədlərinə nail olmaq üçün zəruri olan imtiyazlara və immunitetlərə malik olmalıdır.

2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlərinin nümayəndələri və Təşkilatın rəsmiləri də, Təşkilatla əlaqədar funksiyalarını müstəqil şəkildə yerinə yetirmək üçün zəruri olan imtiyazlara və immunitetlərə malik olmalıdırlar.

3. Baş Assambleya, bu Maddənin 1-ci və 2-ci bəndlərinin tətbiqinin təfərrüatlarını müəyyən etmək məqsədilə tövsiyələr verə bilər və ya bu məqsədlə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlərinə konvensiyalar təklif edə bilər.

XVII Fəsil

Keçid dövründə təhlükəsizlik üzrə tədbirlər

Maddə 106

Təhlükəsizlik Şurasının fikrincə, 42-ci maddə üzrə öz məsuliyyətlərini yerinə yetirməyə başlamasına imkan verəcək 43-cü maddədə nəzərdə tutulmuş xüsusi razılaşmalar qüvvəyə minənədək, 30 oktyabr 1943-cü ildə Moskvada imzalanmış Dörd Dövlət Bəyannaməsinin tərəfləri və Fransa, həmin Bəyannamənin 5-ci bəndinin müddəalarına uyğun olaraq, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması məqsədilə Təşkilat adından tələb olunan birgə tədbirləri həyata keçirmək üçün bir-biri ilə, zəruri hallarda isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının digər üzvləri ilə məsləhətləşməlidirlər.

Maddə 107

Hazırkı Nizamnamənin heç bir müddəası, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı bu Nizamnamənin hər hansı iştirakçısına düşmən olmuş hər hansı bir dövlətə münasibətdə, həmin müharibənin nəticəsi olaraq belə tədbirlərə cavabdeh olan hökumətlər tərəfindən görülmüş və ya icazə verilmiş tədbirləri etibarsız saymır və onların həyata keçirilməsinə mane olmur.

XVIII Fəsil

Düzəlişlər

Maddə 108

Hazırkı Nizamnaməyə edilmiş dəyişikliklər, BMT üzvlərinin üçdə ikisinin, o cümlədən Təhlükəsizlik Şurasının bütün daimi üzvlərinin, Baş Assambleya üzvlərinin üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edildikdən və hər bir dövlətin müvafiq konstitusiyaya prosedurlarına uyğun olaraq ratifikasiya etdikdən sonra, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri üçün qüvvəyə minir.

Maddə 109

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvlərinin hazırkı Nizamnaməyə yenidən baxılması məqsədilə Baş Assambleya üzvlərinin üçdə iki səs çoxluğu və Təhlükəsizlik Şurasının istənilən doqquz üzvünün səs çoxluğu ilə müəyyən edilən tarix və yerdə ümumi konfrans keçirilə bilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hər bir üzvü konfransda bir səsə malik olur.

2. Konfrans tərəfindən üçdə iki səs çoxluğu ilə tövsiyə olunan hazırkı Nizamnaməyə hər hansı dəyişiklik, BMT üzvlərinin üçdə ikisi, o cümlədən Təhlükəsizlik Şurasının bütün daimi üzvləri tərəfindən müvafiq konstitusiyaya prosedurlarına uyğun olaraq ratifikasiya edildikdə qüvvəyə minir.

3. Əgər belə bir konfrans hazırkı Nizamnamə qüvvəyə mindikdən sonra Baş Assambleyanın onuncu illik sessiyasına qədər keçirilməzsə, belə bir konfrans çağırılması təklifi həmin sessiyanın gündəliyinə daxil edilir və konfrans, Baş Assambleya üzvlərinin sadə səs çoxluğu və Təhlükəsizlik Şurasının istənilən yeddi üzvünün səs çoxluğu ilə qərara alındığı halda keçirilir.

XIX Fəsil

Ratifikasiya və imzalama

Maddə 110

1. Hazırkı Nizamnamə, onu imzalayan dövlətlər tərəfindən öz müvafiq konstitusiyaya prosedurlarına uyğun olaraq ratifikasiya olunur.

2. Ratifikasiya sənədləri Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hökumətinə təqdim edilir və həmin hökumət, hər bir təqdimat barədə bütün imzalayan dövlətləri, eləcə də təyin olunduqdan sonra Təşkilatın Baş katibini məlumatlandırır.

3. Bu Nizamnamə, Çin Respublikası, Fransa, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığı, Amerika Birləşmiş Ştatları və digər imzalayan dövlətlərin əksəriyyəti tərəfindən ratifikasiya sənədlərinin təqdim edilməsi ilə qüvvəyə minir. Bundan sonra, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Hökuməti ratifikasiya sənədlərinin təqdim edilməsi barədə protokol tərtib edir və onun surətlərini bütün imzalayan dövlətlərə göndərir.

4. Bu Nizamnaməni qüvvəyə mindikdən sonra ratifikasiya edən imzalayan dövlətlər, ratifikasiya sənədlərini təqdim etdikləri tarixdən etibarən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ilkin üzvləri olurlar.

Maddə 111

Çin, Fransız, Rus, İngilis və İspan dillərindəki mətnləri eyni dərəcədə autentik olan bu Nizamnamə Amerika Birləşmiş Ştatları Hökumətinin arxivində saxlanılır. Onun müvafiq qaydada təsdiqlənmiş surətləri həmin hökumət tərəfindən digər imzalayan dövlətlərin hökumətlərinə göndərilir.

Bunun təsdiqi olaraq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv dövlətlərin hökumətlərinin nümayəndələri bu Nizamnaməni imzalamışlar. Sənəd min doqquz yüz qırx beşinci ilin iyunun iyirmi altısında, San-Fransisko şəhərində imzalanmışdır.

Əsgərova M.P.
(*Mətanət Paşa qızı Əsgərova*)

Beynəlxalq hüquq (ümumi hissə)

Dərs vəsaiti

Naşir: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Röya Nəsirova

Yığılmağa verilmişdir: 28.06.2025
Çapa imzalanmışdır: 20.08.2025
Format: 70×100 1/8; şərti çap vərəqi 56
Sifariş № 249; tiraj 100 nüsxə
“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
Tel.: 055 850-98-69
e-mail: fuyuzat2020@gmail.com